Німці в історії Волині

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.
Луцьк, 1-2 жовтня 2015 р.

Deutsche in der Geschichte Wolhyniens

Materialien der Internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz,
Luzk 1.—2. Oktober 2015.

Germans in the History of Volyn

Proceedings of the International Scientific Conference,
Lutsk, 1—2 October, 2015

Немцы в истории Волыни

Материалы Международной научно-практической конференции,
Луцк, 1—2 октября, 2015 г.

Видання здійснено з ініціативи
Луцького національного технічного університету,
Ради німців України,
Міжнародної громадської організації
«Товариство німців України – Відергебурт»
за фінансової підтримки
Федерального міністерства внутрішніх справ Німеччини
через Благодійний Фонд «Товариство Розвитку»

Herausgegeben auf Initiative
der Nationalen Technischen Universität Luzk,
des Rates der Deutschen der Ukraine und
der Internationalen gesellschaftlichen Organisation
«Gesellschaft der Deutschen der Ukraine – Wiedergeburt».
Finanziell wurde das Projekt unterstützt
vom Bundesministerium des Innern (BMI)
durch den Wohltätigkeitsfonds «Gesellschaft für Entwicklung».

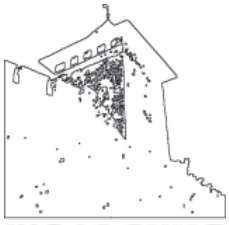
РАДА НІМЦІВ УКРАЇНИ
ЛУЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Німці в історії Волині

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.
Луцьк, 1—2 жовтня 2015 р.

Deutsche in der Geschichte Wolhyniens

Materialien der Internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz, Luzk 1.—2. Oktober 2015.



УДК 94 (477 82)
ББК 63.3 (4Укр–4Нім)
Н 67

Німці в історії Волині. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. / за наук. ред. М. П. Костюка. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2016. – 512 с. + іл.

У книзі опубліковано матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Німці в історії Волині», яка відбулася 1–2 жовтня 2015 р. у м. Луцьку. До збірника включено доповіді учасників конференції, а також статті, надіслані на адресу її оргкомітету.

Для істориків, етнологів, соціологів, політологів, викладачів, аспірантів та студентів, краєзнавців, модераторів з історії та етнології німецьких громадських організацій, а також для всіх, хто цікавиться історією німецької національної меншини в Україні.

Deutsche in der Geschichte Wolhyniens. Materialien der Internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz, Luzk 1.–2. Oktober 2015. Red.: M. P. Kostjuk. Luzk: Druck- und Verlagshaus «Tverdynja». 2016. 512 S.+ Illustrationen.

In dem vorliegenden Buch sind die Materialien der Internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz «Deutsche in der Geschichte Wolhyniens» veröffentlicht, die vom 1. bis 2. Oktober 2015 in Luzk stattfand.

Der Sammelband enthält Vorträge der Konferenzteilnehmer, sowie Beiträge, die dem Organisationskomitee zugeschickt wurden. Der Sammelband richtet sich an Historiker, Ethnologen, Soziologen, Politologen, Lehrkräfte, Doktoranden und Studenten, Heimatforscher, Moderatorinnen und Moderatoren mit Kompetenzen in den Bereichen Geschichte und Ethnologie in den deutschen gesellschaftlichen Organisationen, sowie an alle, die sich für die Geschichte der deutschen Minderheit in der Ukraine interessieren.

© Рада німців України, 2016
© Костюк М. П. (наук. ред.), 2016
© ПВД «Твердиня», 2016

ISBN 978-617-517-231-5

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....14

ВІТАННЯ УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ

Вітання ректора Луцького національного технічного університету **Петра Савчука** (Луцьк, Україна).....17

Вітання голови Ради німців України **Володимира Лейсле** (Київ, Україна).....18

Вітання голови Міжнародної громадської організації «Товариство німців України – Відергебурт» **Володимира Піньковського** (Київ, Україна).....19

Вітання директора Благодійного Фонду «Товариство Розвитку» **Юрія Рябоконя** (Одеса, Україна).....20

Вітання виконавчого директора Ґеттінґенського науково-дослідного центру доктора **Альфреда Айсфельда** (Ґеттінґен, Німеччина).....21

Вітання єпископа Німецької Євангелічно-Лютеранської Церкви в Україні **Сергія Машевського** (Одеса, Україна).....22

РОЗДІЛ І
НІМЦІ НА ВОЛИНІ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ XX ст.

Надольська В. В. (Луцьк, Україна) Волинь як поліетнічний регіон.....24

Кучинко М. М. (Луцьк, Україна) Германські старожитності на Волині (II–V ст. н.е.).....33

Шульга С. А. (Луцьк, Україна) Порівняльна характеристика німецької та чеської колонізації на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.).....41

Чернова-Дёке Т. Н. (Берлин, Германия) Волынские немцы: особенности немецкой помещичьей колонизации (историко-правовой аспект).....51

Венгер Н. В. (Днепропетровск, Украина) Особенности восприятия волынских немцев в системе «немецкого вопроса» в Российской империи.....59

Берзиня И. И. (Рига, Латвия) Миграция немецких колонистов из Волыни на территорию Латвии после революции 1905 года.....71

Ходченко Е. Е. (Днепропетровск, Украина) Поселения волынских немцев в Канаде.....83

Іваненко О. А. (Київ, Україна) Освітня діяльність німецьких колоністів на Волині у другій половині XIX ст. 102

Пичуков В. П. (Гомель, Беларусь) Волынь в судьбе немецкой общины белорусского Восточного Полесья.....110
Мєшков Д. Ю. (Фрайбург, Німеччина) Між мирним співіснуванням та самосудом: конокради у мультиетнічних спільнотах південно-західних та південних окраїнах імперії (друга половина XIX – початок XX ст.).....119
Студінський В. А. (Київ, Україна) Німецькі колоністи на Малинщині в другій половині XIX століття: постановка наукової проблеми.....129
Козярчук Л. Л. (Дубище, Україна) Німецька община в Рожищі у XIX – першій половині XX ст. 132
Пясецький В. Е. (Луцьк, Україна). Окрушини з історії німецького хутора Бівуаки.....142

РОЗДІЛ ІІ
ВОЛИНСЬКІ НІМЦІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Айсфельд Альфред (Гёттинген, Германия) Волынские немцы в политике Германского рейха в 1914–1918 гг. 148
Малиновский Л. В. (Барнаул, Россия) Кампания против волынских немцев до и во время Первой мировой войны.....156
Нелипович С. Г. (Балашиха, Россия) Антинемецкая пропаганда в России в первые месяцы Первой мировой войны 1914–1918 гг. 160
Агасиев И. К. (Баку, Азербайджан) Депортация немецкого населения Волыни в годы Первой мировой войны: причины и следствия.....170
Айсфельд О. В. (Гёттинген, Германия) Принудительный путь на восток немцев Волыни (1915–1916 гг.).....180
Костюк М. П. (Луцьк, Україна) Трагічна сторінка історії волинських німців: депортація 1915–1916 рр. 190
Плеве И. Р. (Саратов, Россия) Социальное и экономическое положение немцев, депортированных в Нижнее Поволжье в 1915–1916 гг. 200

РОЗДІЛ ІІІ
НІМЦІ ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Качараба С. П. (Львів, Україна) Німецька еміграція із Західної України у міжвоєнний період (1919–1939 рр.).....212
Крамар Ю. В. (Луцьк, Україна) Німецькомовне шкільництво у Західній Волині міжвоєнної доби.....219

Кретинин С. В. (Воронеж, Россия) Полонизация и разнемечивание волынских немцев в 1920-е гг.: социально-экономический аспект.....228
Суліменко О. Г. (Житомир, Україна) Репресії проти німців Житомирщини на початку 30-х років XX ст. 237
Benert Richard (Bozeman, Montana, USA) Samuel Nickel: A Marxist View of Volhynian German History /
Бенерт Річард (*Боземан, Монтана, *США) Самуель Нікель: марксистський погляд на історію волинських німців.....240
Дик Йоханнес (Биллефельд, ФРГ) Большинство в роли меньшинства: немецкие баптисты Волыни в контексте российского и советского немецкого баптистского движения.....259
Miller Donald N. (Hillsboro, Oregon, USA) The German Baptist movement in Volynia /
Міллер Дональд (*Хілсборо, Орегон, США*) Німецький баптистський рух на Волині.....266
Зек Б. М. (Луцьк, Україна) Церковне життя Луцька у період німецької окупації (1941–1944 рр.).....282
Кондратюк Г. М. (Сімферополь, Україна) Німці Кримської АРСР в умовах більшовицьких політичних та соціально-економічних перетворень (20–30-ті роки XX століття).....296

РОЗДІЛ IV
ВОЛИНСЬКІ НІМЦІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI ст.

Бобылёва С. И. (Днепропетровск, Украина) Изучение истории волынских немцев за годы независимости Украины.....314
Кириллов В. М., Разинков С. Л. (Нижний Тагил, Россия) Волынские немцы в лагерях Урала (по материалам электронного банка данных).....328
Жук О. М. (Луцьк, Україна) Громадська організація «Мости в Україну» (Німеччина) і Волинь: історія співпраці.....333
Корнейко Т. О., Жук О. М. (Луцьк, Україна) Досвід міжнародної співпраці Луцького національного технічного університету з навчальними закладами та установами Німеччини.....337
Geschelina T. B. (Luzk, Ukraine) Die Brücken der Freundschaft /
Гешеліна Т. Б. (Луцьк, Україна) Мости дружби.....340
König Gerhard (Eisenach, Deutschland) 40 Jahre Historischer Verein Wolhynien /
Кьоніг Герхард (Айзенах, Німеччина) 40 років Історичному товариству «Волинь».....343

Manz Walter (Gernrode, Deutschland) Freudenkreis Moczulki /
Манц Вальтер (Гернроде, Німеччина) Спілка друзів «Мочулки».....363
Klatt Manfred (Gifhorn, Deutschland) Ein neues Projekt
des Historischen Vereins Wolhynien e. V.: Analyse des
«Fragebogens zur sippenkundlichen Erfassung des Russlanddeutschtums» /
Клатт Манфред (Гіфхорн, Німеччина) Новий проект історичного
товариства «Волинь»: аналіз анкети з генеалогічної реєстрації
«російськонімецькості» російських німців.....366
Beutow Eduard (Schwerin, Deutschland) Bugholendry:
Geschichte und Identität /
Бютов Едуард (Шверін, Німеччина) Бузькі голендри:
історія та ідентичність 369
Коршунова Л. И. (Иркутск, Россия) Бужские голендры
в Восточной Сибири.....379
Кузнєцов В. М. (Луцьк, Україна) Олександрівські голендри:
хто вони і чи залишиться пам'ять про них?.....384

РОЗДІЛ V
ДУХОВНА І МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА
ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ

Вітренко В. В. (Новоград-Волинський, Україна) Поезії німецьких
поетів Волині – крок до розуміння загального образу і
характеру німця-волиняка.....396
Грибок О. М. (Луцьк, Україна) Особливості усної народної
творчості волинських німців.....408
Цісар А. М. (Луцьк, Україна) Специфіка збереження рідної мови
у середовищі волинських німців.....411
Шкляєва Н. В. (Луцьк, Україна) Німецькі та голландські мотиви
в топонімічній прозі Західного Полісся.....414
Яцунова Н. А. (Рівне, Україна) Сакральна архітектура
німецьких колоністів на Волині у другій половині
XIX ст. – 1914 р. 417

РОЗДІЛ VI
СІМЕЙНІ ІСТОРІЇ. СПОГАДИ

Вольф Вальдемар (Берлин, Германия) Фрагменты семейной
истории.....432
Нойман Рональд (Фройденберг-Бохсталь, Германия)
Мои скромные воспоминания короткими словами о нашем
родном доме на Волыни – в Украине.....440
Положевец Г. В. (Бердичев, Украина) Из моих воспоминаний.....445

Цаан Андреас (Ингольштадт, Германия) Мои предки –
волынские немцы.....449
Шульц Рейнгольд (Гиссен, Германия) Перекати-поле.
Рассказ о первой депортации.....457
Belter Rudolf (Winnipeg, Manitoba, Canada) Memoirs /
Бельтер Рудольф (Вінніпег, Манітоба, Канада) Спогади.....470
Biberdorf David (Grand Forks, North Dakota, USA)
A Brief History of the Biberdorf Family of Annette, Volhynia /
Бібердорф Давід (Ґранд Форкс, Північна Дакота, США)
Коротка історія сім'ї Бібердорфів з Анети на Волині.....477
Zimmermann Ludwig (Dalldorf, Schleswig Hollstein, Deutschland)
Biografische Interview /
Ціммерман Людвіг (Дальдорф, Шлезвіг-Гольштейн, Німеччина)
Біографічне інтерв'ю.....495
Konchak Ernst (Talgar, Kasachstan) Erinnerungen an
die Deportation der Wolhyniendeutschen im Jahre 1916 /
Кончак Ернст (Талгар, Казахстан) Спогади
про депортацію волинських німців у 1916 р. 502

НАШІ АВТОРИ.....507

Inhaltsverzeichnis

VORWORT.....14

GRUßWORTE AN DIE KONFERENZTEILNEHMER

Grußwort des Rektors der Nationalen Technischen Universität Luzk, **Petro Savčuk** (Luc'k, Ukraine).....17
Grußwort des Vorsitzenden des Rates der Deutschen der Ukraine, **Volodymyr Leysle** (Kyjiv, Ukraine).....18
Grußwort des Vorsitzenden der Internationalen gesellschaftlichen Organisation «Gesellschaft der Deutschen der Ukraine – Wiedergeburt», **Volodymyr Pinkovskyi** (Kyjiv, Ukraine).....19
Grußwort des Direktors des Wohltätigkeitsfonds «Gesellschaft für Entwicklung» **Jurij Rjabokon** (Odessa, Ukraine).....20
Grußwort des Geschäftsführers des Göttinger Arbeitskreises e. V., **Dr. Alfred Eisfeld** (Göttingen, Deutschland).....21
Grußwort des Bischofs der Deutschen Evangelisch-Lutherischen Kirche in der Ukraine, **Sergij Maševskyj** (Odessa, Ukraine).....22

ABSCHNITT I
DEUTSCHE IN WOLHYNIEN VON DEN FRÜHESTEN ANFÄNGEN BIS ZU BEGINN DES 20. JAHRHUNDERTS

Nadol's'ka, V. V. (Luc'k, Ukraine) Wolhynien – eine multiethnische Region.....24
Kučynko, M. M. (Luc'k, Ukraine) Deutsche Altertümer in Wolhynien (2.–5. Jh. u. Z.).....33
Šul'ga, S. A. (Luc'k, Ukraine). Vergleichende Analyse der deutschen und tschechischen Kolonisierung (zweite Hälfte des 19. Jh. – Beginn des 20. Jh.).....41
Černova-Döke, T. N. (Berlin, Deutschland) Die Wolhyniendeutschen: Besonderheiten bei der Ansiedlung deutscher Großgrundbesitzer (historisch-rechtlicher Aspekt).....51
Venger, N. V. (Dnepropetrovsk, Ukraine) Besonderheiten der Wahrnehmung der Wolhyniendeutschen im Zusammenhang mit der «deutschen Frage» im Russischen Reich.....59
Berzinja, I. I. (Riga, Lettland) Die Migration deutscher Kolonisten aus Wolhynien auf das Gebiet Lettlands nach der Revolution 1905.....71
Chodčenko, E. E. (Dnepropetrovsk, Ukraine) Siedlungen der Wolhyniendeutschen in Kanada.....83
Ivanenko, O. A. (Kyjiv, Ukraine) Das Bildungswesen der deutschen Kolonisten in Wolhynien in der zweiten Hälfte des 19. Jh. 102
Pičukov, V. P. (Gomel', Weißrussland) Wolhynien im Schicksal der deutschen Gemeinde im weißrussischen Teil Ostpolessiens.....110

Meškov, D. Ju. (Freiburg, Deutschland) Die Deutschen und ihre Nachbarn in Wolhynien und in Podolien im langen 19. Jh.: Alltagskonflikte in multiethnischen Gemeinschaften.....119
Studins'kyj, V. A. (Kyjiv, Ukraine) Deutsche Kolonisten in Malinščina in der zweiten Hälfte des 19. Jh.: wissenschaftliche Problemstellung.....129
Kozjarčuk, L. L. (Dubyšče, Ukraine) Die deutsche Gemeinde in Rožišče im 19. Jh. und in der ersten Hälfte des 20. Jh. 132
Pjasec'kyj, V. E. (Luc'k, Ukraine) Aus der Geschichte der deutschen Kolonie Biwak.....142

ABSCHNITT II
DIE WOLHYNIENDEUTSCHEN
IN DEN JAHREN DES ERSTEN WELTKRIEGES

Eisfeld, Alfred (Göttingen, Deutschland) Wolhyniendeutsche in der Politik des Deutschen Reiches 1914–1918.....148
Malinovskij, L. V. (Barnaul, Russland) Die Kampagne gegen die Wolhyniendeutschen vor dem Ersten Weltkrieg und während des Krieges.....156
Nelipovič, S. G. (Moskau, Russland) Der Beginn der antideutschen Propaganda in der russischen Armee.....160
Agasiev, Ikram (Baku, Azerbaidžan) Die Deportation der deutschen Bevölkerung Wolhyniens in den Jahren des Ersten Weltkrieges: Ursachen und Folgen.....170
Eisfeld, O. V. (Göttingen, Deutschland) Der erzwungene Weg der Wolhyniendeutschen Richtung Osten (1915–1916).....180
Kostjuk, M. P. (Luc'k, Ukraine) Eine tragische Seite aus der Geschichte der Wolhyniendeutschen: die Deportation der Jahre 1915–1916.....190
Pleve, I. R. (Saratov, Russland) Die soziale und wirtschaftliche Lage der in den Jahren 1915–1916 ins untere Wolgagebiet deportierten Deutschen.....200

ABSCHNITT III
DIE DEUTSCHEN WOLHYNIENS IN DER ZEIT ZWISCHEN DEN BEIDEN KRIEGEN UND WÄHREND DES ZWEITEN WELTKRIEGES

Kačaraba, S. P. (L'viv, Ukraine) Die deutsche Emigration aus der Westukraine in der Zeit zwischen den beiden Weltkriege (1919–1939).....212
Kramar, Ju. V. (Luc'k, Ukraine) Die deutschsprachige Schule in West Wolhynien zwischen den beiden Weltkriegen.....219
Kretinin, S. V. (Voronež, Russland) Polonisierung und Entgermanisierung der Wolhyniendeutschen in den 1920er Jahren: sozialökonomischer Aspekt.....228

Sulimenko, O. G. (Žytomyr, Ukraine) Repressalien gegen Deutsche im Raum Žitomir zu Beginn der 1930er Jahre.....237
Benert Richard (Bozeman, Montana, USA) Samuel Nickel: A Marxist View of Volhynian German History.....240
Dick, Johannes (Bielefeld, Deutschland) Die Mehrheit in der Rolle der Minderheit: deutsche Baptisten in Wolhynien im Kontext der russland- und sowjetdeutschen Baptistenbewegung.....259
Miller Donald N. (Hillsboro, Oregon, USA) The German Baptist movement in Volynia.....266
Zek, B. M. (Luc'k, Ukraine) Das kirchliche Leben in Luck während der deutschen Besatzung (1941–1944).....282
Kondratjuk, G. M. (Simferopol', Ukraine) Die Deutschen der ASSR der Krim unter den Bedingungen der politischen und sozialökonomischen Umwälzungen durch die Bol'ševiki (1920er und 1930er Jahre).....296

ABSCHNITT IV
DIE WOLHYNIENDEUTSCHEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 20. UND ZU BEGINN DES 21. JAHRHUNDERTS

Bobylöva, S. I. (Dnepropetrovsk, Ukraine) Die Erforschung der Geschichte der Wolhyniendeutschen in den Jahren der Unabhängigkeit der Ukraine.....314
Kirillov, V. M.; Razinkov, S. L. (Nižnij Tagil, Russland) Wolhyniendeutsche in den Lagern des Urals (anhand von Materialien einer Datenbank).....328
Žuk, O. M. (Luc'k, Ukraine) Die gemeinnützige Organisation «Brückenschlag Ukraine e. V.» und Wolhynien: die Geschichte einer Zusammenarbeit.....333
Kornejko, T. O.; Žuk, O. M. (Luc'k, Ukraine) Erfahrungen aus der internationalen Zusammenarbeit der Nationalen Technischen Universität Luzk mit Bildungseinrichtungen und institutionen in Deutschland.....337
Geschelina, T. B. (Luzk, Ukraine) Die Brücken der Freundschaft.....340
König, Gerhard (Eisenach, Deutschland) 40 Jahre Historischer Verein Wolhynien.....343
Manz, Walter (Gernrode, Deutschland) Freundeskreis Moczulki.....363
Klatt, Manfred (Gifhorn, Deutschland) Ein neues Projekt des Historischen Vereins Wolhynien e. V.: Analyse des «Fragebogens zur sippenkundlichen Erfassung des Russlanddeutschtums».....366
Beutow, Eduard (Schwerin, Deutschland) Bugholendry: Geschichte und Identität 369
Koršunkova, L. I. (Irkutsk, Russland) Bugholländer in Ostsibirien.....379

Kuznecov, V. M. (Luc'k, Ukraine) Die Alexandrovsker Holländer: Wer sind sie und wird man sich ihrer erinnern?.....384

ABSCHNITT V
DIE GEISTIGE UND MATERIELLE KULTUR DER WOLHYNIENDEUTSCHEN

Vitrenko, V. V. (Novograd-Volyns'kyj, Ukraine) Die Poesie deutscher Dichter Wolhyniens – ein Schritt zum Verständnis des Gesamtbildes und Charakters des Wolhyniendeutschen.....396
Grybok, O. M. (Luc'k, Ukraine) Besonderheiten der mündlich überlieferten Volkskunst der Wolhyniendeutschen.....408
Cisar, A. M. (Luc'k, Ukraine) Besonderheiten bei der Bewahrung der Muttersprache unter den Wolhyniendeutschen.....411
Škljajeva, N. V. (Luc'k, Ukraine) Deutsche und holländische Motive in der toponymischen Prosa Westpolessiens.....414
Jacunova, N. A. (Rivne, Ukraine) Die sakrale Architektur der deutschen Kolonisten Wolhyniens in der zweiten Hälfte des 19. Jh. bis 1914.....417

ABSCHNITT VI
FAMILIENGESCHICHTEN. LEBENSERINNERUNGEN

Wolf, Waldemar (Berlin, Deutschland) Fragmente der Familiengeschichte 432
Neumann Ronald (Freudenberg-Boxtal, Deutschland) Meine in Kurzen Worten Bescheidene Erinnerung von unserem Geburt und Elterhaus aus Wolhynien – Ukraine.....440
Položevec, G. V. (Berdičev, Ukraine) Aus meinen Lebenserinnerungen.....445
Zahn, Andreas (Ingolstadt, Deutschland) Meine Ahnen – Wolhyniendeutsche.....449
Schulz, Reinhold (Gießen, Deutschland) Vagabunden. Erzählung von der ersten Deportation.....457
Belter Rudolf (Winnipeg, Manitoba, Canada) Memoirs.....470
Biberdorf David (Grand Forks, North Dakota, USA) A Brief History of the Biberdorf Family of Annette, Volhynia.....477
Zimmermann Ludwig (Dalldorf, Schleswig-Hollstein, Deutschland) Biografische Interview.....495
Konchak Ernst (Talgar, Kasachstan) Erinnerungen an die Deportation der Wolhyniendeutschen im Jahre 1916.....502

UNSERE AUTOREN.....507

Передмова / Vorwort

Міжнародна науково-практична конференція «Німці в історії Волині», яка відбулася 1–2 жовтня 2015 року в Луцькому національному технічному університеті, стала першим науковим зібранням, на якому історія волинських німців була предметом спеціального і всебічного наукового обговорення. Конференція була присвячена трьом важливим подіям: 100-літтю депортації німців Волині у 1915–1916 рр., 75-річчю завершення німецької колонізації в Західній Волині та 40-літтю Історичного товариства «Волинь».

Проведення конференції було ініційовано кафедрою інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету (Луцьк, Україна), Ґеттінґенським науково-дослідним центром (Ґеттінґен, ФРН) та Історичним товариством «Волинь» (Вюрцбург, ФРН). Активну участь у проведенні конференції взяли також Рада німців України (Київ, Україна), Міжнародна громадська організація «Товариство німців України – Відергебурт» (Київ, Україна). Фінансову підтримку проекту надало Федеральне міністерство внутрішніх справ Німеччини через Благодійний Фонд «Товариство Розвитку» (Одеса, Україна). Співорганізаторами конференції виступили також Інститут культури та історії німців у Північно-Східній Європі (Люнебург, ФРН), Волинська обласна державна адміністрація, Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Адміністрація Державного історико-культурного заповідника у м.Луцьку, Державний архів Волинської області, Волинський краєзнавчий музей, а також Церква євангельських християн-баптистів «Дім Євангелія» та євангелічно-лютеранська церква Христа Спасителя у м. Луцьку.

Оргкомітет конференції отримав понад 50 заявок із восьми країн світу: України – 26, Німеччини – 14, Росії – 7, США – 3, Канади – 1, Латвії – 1, Білорусі – 1 та Казахстану – 1. У роботі конференції взяли участь 26 учасників із п'яти країн.

Обговорення теми конференції проходило за такими напрямками:

– німці у давній, середньовічній та новій історії Волині;

– німецька колонізація на Волині у XIX – початку XX ст.;

– волинські німці в роки Першої світової війни;

– німецьке населення Волині у міжвоєнний період і в роки Другої світової війни;

– волинські німці у післявоєнний період;

– волинські німці за межами Волині;

– релігія та освіта волинських німців;

– етнографія, фольклор і література волинських німців;

– асоціація України з ЄС і перспективи розвитку українсько-німецьких культурних та наукових контактів на Волині.

Під час роботи конференції було представлено вісім тематичних виставок. Учасники і гості конференції мали можливість ознайомитись з виставкою наукової літератури та популярних публікацій про німців Волині та України, з фотовиставкою, присвяченою музею волинських німців-переселенців у селі Лінстов (федеральна земля Мекленбург-Передня Померанія, Німеччина). Документами, фотографіями і друкованими виданнями була представлена виставка про 40-річну діяльність Історичного товариства «Волинь». Тема депортації волинських німців 1915–1916 рр. відображена на виставці копій відповідних архівних документів. Окремі виставки були присвячені літературній творчості волинських німців та унікальній сторінці творчості австрійсько-німецької художниці Герти Карасек-Стржиговської. У 1942 р. вона відвідала німецьку колонію Блюменталь на Житомирщині, де зробила два десятки портретів місцевих німців-колоністів, які тривалий час залишалися маловідомими. Виставка карт німецьких колоній Волині наочно демонструвала географію їх розміщення. Ще однією виставкою з фондів Державного архіву Волинської області були презентовані унікальні аерофотознімки окремих німецьких колоній Західної Волині, зроблені у 1937–1938 рр.

У другій половині першого робочого дня конференції біля Луцької євангелічно-лютеранської кірхи відбулася урочиста церемонія відкриття пам'ятного знака волинським німцям – жертвам депортації 1915–1916 рр. Фінансово цей проект підтримало Історичне товариство «Волинь» з Німеччини. На темному фоні прямокутної базальтової дошки висічені українською та німецькою мовами написи ідентичного змісту: «Пам'яті волинських німців, депортованих у 1915–1916 рр. до віддалених регіонів Російської імперії» *(«Zur Erinnerung an die 1915–1916 in entlegene Regionen des Russischen Reiches deportierten Wolhyniendeutschen»*). Поряд з текстами – зображення палаючої свічки з краплями стікаючого воску, що символізує пам'ять про тих німців-волинян, які загинули під час проведення трагічної акції їхнього примусового виселення у 1915–1916 рр. Нова меморіальна дошка стала першим пам'ятним знаком, присвяченим депортації волинських німців у 1915–1916 рр., не лише в Україні, але й в Німеччині.

Підводячи підсумки конференції, учасники та гості наголосили на важливості її проведення. Доповідачі відзначили хорошу організацію заходу, широке міжнародне представництво, високий науковий рівень виголошених доповідей, підкреслили важливість відкриття меморіальної дошки. Разом з тим, учасники конференції зауважили, що тема має хороші перспективи для подальшого її дослідження і висловились щодо

доцільності проведення у майбутньому нових подібних наукових зібрань із залученням ширшого кола українських та зарубіжних дослідників.

Пропонований читацькій аудиторії збірник матеріалів конференції є логічним завершенням наукового проекту і включає не лише доповіді, виголошені в ході її роботи, але й усі статті, надіслані на адресу оргкомітету. Він складається із шести розділів, сформованих за тематично-хронологічним принципом, і відображає широкий спектр проблем, які стосуються різних періодів історії німецької національної меншини на Волині. Серед 55 авторів публікацій 11 докторів та 14 кандидатів наук, 4 доктори філософії, 2 аспіранти, 1 магістр і докторант, 1 доктор Служіння. Крім науковців, свої доробки представили також архівісти, краєзнавці, вчителі, письменники, члени історико-краєзнавчих спілок, службовці, інженери, підприємці та пенсіонери. Особливої уваги заслуговують фрагменти спогадів та сімейних історій, вміщених у шостому розділі. Їх автори є вихідцями із волинських німців і їхні свідчення стануть новим цінним матеріалом, який поповнить джерелознавчу базу історії німецької колонізації на Волині.

Оргкомітет конференції сподівається, що збірник її матеріалів стане вагомим вкладом у висвітлення історії волинських німців і приверне увагу не лише професійних дослідників, але й студентів, краєзнавців, нащадків колишніх волинських німців і всіх, хто цікавиться історією національних меншин в Україні. Матеріали, узагальнення і висновки науковців, опубліковані у збірнику, можуть бути використані для формування сучасної міжнаціональної політики в Україні як на регіональному, так і на всеукраїнському рівні, а також сприяти подоланню національних стереотипів у нашій багатонаціональній державі та зміцненню її міжнародних стосунків.

Координатор проекту
кандидат історичних наук,
доцент кафедри інженерної педагогіки,
психології та українознавства
Луцького національного
технічного університету
М. П. Костюк
E-mail: clio-kmp@ukr.net

Вітання учасникам конференції
Grussworte an die Konferenzteilnehmer

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЛУЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Україна, 43018, м. Луцьк, вул. Львівська, 75
тел.: +38(0332)74-61-03
факс: +38(0332)77-48-40
e-mail: rector@lutsk-ntu.com.ua
www.lutsk-ntu.com.ua

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

LUTSK NATIONAL TECHNICAL UNIVERSITY

Ukraine, 43018, Lutsk, 75, Lvivska st.
tel.: +38(0332)74-61-03
fax: +38(0332)77-48-40
e-mail: rector@lutsk-ntu.com.ua
www.lutsk-ntu.com.ua

30.09.2015р. №1115-20-34

на № _____ від _____

Шановні учасники та гості конференції!

Від імені ректорату, колективу викладачів та студентів Луцького національного технічного університету щиро вітаю Вас з початком роботи Міжнародної науково-практичної конференції «Німці в історії Волині».

Те, що саме наш технічний університет приймає таке поважне зібрання науковців-гуманітаріїв з різних країн Європи, не випадково. Ми глибоко переконані, що без знання історії неможливий рух у майбутнє, неможливе глибоке порозуміння між народами. Багатонаціональна історія Волині є вагомим ресурсом, який дає можливості для налагодження взаємовигідних стосунків нашого регіону з тими країнами, представники яких у різні часи проживали на території нашого краю.

Вже багато років ми підтримуємо тісні і взаємовигідні стосунки з німецькими підприємствами, навчальними та науковими установами у рамках співпраці з німецькою спілкою «Мости в Україну». І саме наявність глибоких історичних зв'язків Волині з німецькими землями, а також історія німецької національної меншини у нашому краї стали міцним фундаментом для їх розбудови сьогодні і розширення у майбутньому.

Щиро бажаю всім учасникам конференції міцного здоров'я, плідної та конструктивної роботи, успіхів у втіленні запланованого.

З повагою ректор,
доктор технічних наук, професор П. П. Савчук

Рада Німців України **Rat der Deutschen der Ukraine**

вул. Олеся Гончара 44, оф. 3
м. Київ 01054, Україна

Wul. Olesja Gontschara 44, Büro 3,
Kiew 01054, Ukraine

Tel./Fax: +38 (044) 288-32-40; 235-70-05;
E-Mail: info@deutsche.in.ua

Шановні учасники та гості конференції!

Від імені Ради німців України і від щирого серця вітаю вас з початком роботи Міжнародної науково-практичної конференції «Німці в історії Волині».

Для Ради німців України, як головного представницького органу етнічних німців України, велика честь і почесний обов'язок бути у складі організаторів та помічників цього заходу.

На 5-му З'їзді німців України було прийнято рішення оголосити 2016 рік роком пам'яті жертв репресій. Символічно, що майже 100 років тому саме волинських німців, одних з перших, торкнулась трагедія депортації за національною ознакою.

Наше завдання, через підтримку історико-культурних проектів, допомогти людям сьогодні, згадати і по-новому поглянути на неоціненний внесок німецьких колоністів у розвиток України, та врахувати трагічні уроки історії.

Для нас особливо радісно бачити, що тематика і справа волинських німців продовжує жити. Кілька днів тому було зареєстровано «Товариство німців Волині» і встановлено партнерство міста Луцька з комуною Ліппе в Німеччині. Зовсім скоро буде готова виставка акварелей «Волинські німці». Також у 2016 році, спільно з музеєм волинських німців в Лінстові, ми плануємо велику виставку. Все це допоможе не забути важливу роль німців в історії Волині та стане хорошою основою для розвитку партнерства між Україною і Німеччиною.

Бажаю всім організаторам і учасникам чудової конференції та сердечно дякую за ваші зусилля.

З повагою

Голова Ради німців України В. І. Лейсле

Міжнародна громадська організація Товариство німців України - "Відергебурт"
вул. Олеся Гончара 44, оф. 3
м. Київ 01054, Україна

Die Internationale gesellschaftliche Organisation Gesellschaft der Deutschen der Ukraine - "Wiedergeburt"
wul. Olesja Gontschara 44, Büro 3,
01054 Kiew, Ukraine

Tel./Fax: +38 (044) 288-32-40; +38 (044) 235-70-05
E-mail: pinkowskiy@gmail.com

30.09.2015 № 30-09/2015

Шановні учасники конференції!

Волинські німці – одна з численних груп німецьких колоністів України, що з початку XIX ст. стала заселяти великий регіон історичної Волині, який включає сьогодні територію Волинської, Рівненської та Житомирської областей.

Впродовж другої половини XIX та початку XX століть волинські німці-колоністи зробили вагомий внесок в економічний та культурний розвиток Волині. Їх господарства стали одними із найефективніших в регіоні, а німецькі культові споруди – окрасою багатьох населених пунктів краю.

У першій половині XX ст. спільнота волинських німців опинилась у вирі складних і трагічних історичних подій, в результаті яких зазнала значних демографічних, економічних та культурних втрат, змушена була покинути Волинь і шукати кращої долі в різних країнах світу.

Але волинські німці та їхні нащадки завжди намагались берегти та примножувати свою історичну спадщину. І проведення нинішньої Міжнародної науково-практичної конференції є яскравим свідченням зростаючого інтересу до цієї теми.

Вірю і переконаний, що невтомна робота дослідників, збережені історичні реліквії, реставровані культові споруди, функціонуючі культурні товариства етнічних німців є були і будуть тими острівцями, які збережуть та примножать славну минувшину та сьогодення великої та славетної історії німецьких поселенців Волині.

Щиро вітаю учасників та гостей конференції з початком її роботи і бажаю цікавих виступів, плідних дискусій та нових відкриттів.

З повагою:

Володимир Піньковський
Голова Міжнародної громадської організації
Товариство німців України – «Відергебурт»

Благотворительный Фонд
«Общество Развития»
Wohltätigkeitsfonds „Gesellschaft für Entwicklung" (GfE) Odessa
65026 г. Одесса, ул. Екатерининская 1 кв. 5
☎+38 (048) - 777 10 34, - 777 11 45, - 777 58 72; факс +38 (0482) - 34 82 46
Сайт:www.gfe-odessa.org
E-Mail: info@gfe-odessa.org

Исх. № б/н
от «30» сентября 2015 г.

Участникам
Международной научно-практической конференции
«Немцы в истории Волыни» г. Луцк

Уважаемые участники, организаторы и гости Международной научно-практической конференции «Немцы в истории Волыни»!

Позвольте мне, от лица Благотворительного фонда «Общество Развития» поприветствовать Вас на открытии исторической конференции «Немцы в истории Волыни», посвящённой трагической дате 100-летия депортации волынских немцев.

Данная конференция проводится в рамках Программы Федерального Министерства внутренних дел Германии «Поддержка в пользу немецкого меньшинства Украины» по инициативе Совета немцев Украины и при финансовой поддержке Благотворительного фонда «Общество Развития».

Эта конференция, которая проходит в гостеприимном зале Луцкого национального технического университета, является важным этапом в деле реабилитации немецкого этноса на Украине и изучения значительного вклада немецкого меньшинства в развитие хозяйства, культуры, искусства, архитектуры на территории современной Украины. Наряду с другими историческими проектами этого года (фильмы, семинары) данная конференция поможет осветить многие, ранее не известные факты трагической и одновременно интересной истории немцев в странах Восточной Европы.

Желаю Вам плодотворной работы в деле изучения немецкого наследия на Украине.

С уважением,
Директор БФ «Общество Развития» Рябоконь Ю.С.

Der Göttinger Arbeitskreis e.V.
www.goettinger-arbeitskreis.de

D-37085 Göttingen, 22.12.2015
Calsowstr. 54
☎ 0551-488-588-12
Fax: 0551-488-588-58
info@goettinger-arbeitskreis.de

Участникам научной конференции «Немцы в истории Волыни»

Уважаемые коллеги!

Исторический регион Волынь на протяжении веков притягивал к себе внимание ближних и дальних соседей. Он был связующим звеном между Центральной и Восточной Европой, регионом, в котором вершилась история. История и культура ее немецкого населения – одна из страниц истории Волыни. Многие из Вас посвятили ее изучению не один год. Искренне радует, что интерес к этой странице истории не угасает, что нам с Вами удается раскрыть все новые, до сего дня не исследованные, вопросы. Начинающаяся сегодня конференция – тому свидетельство.

100-летие депортации волынских немцев (1915) и 75-летие переселения волынских немцев согласно договору Молотова-Риббентропа (1939) – кульминационные события не только в истории этой этнической группы. Они были частицами мировой истории. На их примере видна тесная взаимосвязь судьбы отдельного человека и глобальных, мировых процессов, губительные последствия этнических чисток.

Участникам конференции желаю от имени членов Геттингенского исследовательского центра и Научной комиссии по изучению немцев в России и СНГ плодотворной работы, интересных встреч и новых идей!

В мыслях с Вами
С уважением

(д-р Альфред Айсфельд)
Исполнительный директор Геттингенского
исследовательского центра,
Председатель Научной комиссии по изучению
немцев в России и СНГ

НІМЕЦЬКА ЄВАНГЕЛІЧНО – ЛЮТЕРАНСЬКА ЦЕРКВА УКРАЇНИ

ТІЛЬКИ СЛОВОМ  **ТІЛЬКИ ВІРОЮ**

30.09.2015 м. Одеса

Шановні учасники наукової конференції!

Щиро вітаю Вас в ім'я Господа нашого і Спаса Ісуса Христа.

Сьогодні на цьому місці буде урочисто відкрито пам'ятну дошку, яка нагадуватиме нам про події, що сталися майже сто років тому та вплинули на життя і долі великої кількості німецьких колоністів, більшість яких належали до Лютеранської церкви. Депортація та насильницьке переселення парафіян суттєво обтяжило життя і служіння лютеран Волині. Споруда євангелічно-лютеранської церкви Христа Спасителя, що збудована за проектом архітектора Крістіана Бойтельшпахера та є другою за розміром лютеранською спорудою України серед тих, що збереглись, є не тільки архітектурною перлиною Луцька, але й свідком тієї біди, що спіткала багатьох людей, про що і має засвідчити ця пам'ятна дошка. То є великою справою історичної науки – об'єктивно досліджувати такі події та оприлюднювати їх широкому загалу. Зі свого боку, ми як церква, яка свого часу пережила майже повне знищення в Україні, молимося за те, щоб такі чи інші подібні біди ніколи не поверталися на нашу багатостраждальну землю.

Щиро дякую всім організаторам та учасникам наукової конференції і бажаю всім Вам Божого благословення у Христі Ісусі та добрих плодів у науковій діяльності.

З молитвою про Вас,
превелебний ***Сергій Машевський,***
Єпископ НЄЛЦУ

Розділ I / Abschnitt I

Німці на Волині
з найдавніших часів до початку XX ст.

Deutsche in Wolhynien
von den frühesten Anfängen
bis zu Beginn des 20. Jahrhunderts

УДК 94(477.82):323.15

В. В. Надольська
Луцьк, Україна

ВОЛИНЬ ЯК ПОЛІЕТНІЧНИЙ РЕГІОН

Етнічна структура населення Волині упродовж тривалого історичного періоду, а це практично XII – перша половина XX ст., характеризувалася присутністю в переважаючому масиві автохтонного населення чисельних іноетнічних компонентів. Одним із дієвих чинників, який детермінував етно-історичний розвиток краю протягом століть, стало його географічне розташування. Порубіжне розташування Волині визначало характер і спрямованість міграційних процесів, пов'язану з ними взаємодію різних за походженням етнічних компонентів. Адміністративно-територіальні, політико-ідеологічні, релігійні, соціально-економічні зміни, що відбувалися на території Волині як пограниччі, викликали відповідні трансформаційні процеси, залишали в історичному розвитку свої помітні сліди. Істотне значення тут мали контакти народів, мотивовані політичною і суспільною історією цих земель.

Поліетнічність мешканців Волині формувалася тривалий період. У зв'язку з цим можна говорити про окремі етапи міграційних рухів до краю поляків, євреїв, чехів, німців, росіян, караїмів, інших народів. Їх результатом стала поява і розвиток на Волині чисельних іноетнічних громад.

Давню історичну традицію мають різнобічні контакти між польським й українським народами, які зумовили переселення на Волинську порубіжну територію поляків. При дворах волинських князів служило чимало поляків. Князі також залучали польський елемент до розбудови краю, зокрема після нападу татар 1240 р. Зближенню з поляками сприяли шлюбні союзи. Найбільше зміцнився польський елемент на Волині за Юрія Болеслава II (початок XIV ст.). Польськість посилило створення у 1375 р. римо-католицької ієрархії, зокрема з єпископством у Володимирі (з 1428 р. у Луцьку) і щедре обдарування латинського духовенства і чернечих чинів земельними маєтками.

Масове заселення Волині поляками почалося у другій половині XVI ст., після Люблінської (1569 р.) та Берестейської (1596 р.) уній, у результаті яких Волинь, Брацлавщина, Київщина та Підляшшя опинилися у складі Речі Посполитої. «Саме тут, – як пише професор В. Наулко, – у межах українського етнічного масиву сформувалися найбільш численні польські етнорелігійні громади» [11, с. 8].

Польська колонізація Правобережної України набула здебільшого станового характеру. За поміщиками, які отримали монополію на володіння

землею і маєтки яких були розкидані по всьому Правобережжю, йшла безземельна шляхта. Це був основний шлях появи та зростання польської етнічної групи на Волині. Характерним типом розселення поляків у регіоні стала діаспора – розпорошене проживання окремими етно-релігійними громадами в межах суцільного масиву українського населення.

Перебуваючи під польською владою, Волинь повною мірою відчула іноетнічні впливи. Активну діяльність проводили чернечі ордени, особливо єзуїтів, до польської культури і церкви вони приєднували заможних і талановитих українців.

Три поділи Польщі у XVIII ст. (1772, 1793, 1795 рр.) за участю Росії та приєднання до неї Правобережної України суттєво не змінили становище польських магнатів, шляхти, римо-католицької церкви. Генерал-губернатор Київський, Волинський і Подільський Д. Г. Бібіков після трирічного управління краєм у доповіді констатував той факт, що губернії ще не стали російськими, не зважаючи на те, що здавна були російськими областями, і що свята хоругва православ'я осяяла ці землі ще при святому Володимирі [1, с. 687].

Це зумовлювалось тривалим перебуванням Волині у складі Речі Посполитої, отримавши своє логічне продовження й в XIX ст. Поширення польської культури і мови в краї відбувалося не лише в зв'язку з діяльністю органів місцевої влади. Цьому сприяло й функціонування польських гімназій, серед яких справжнім центром культури був Кременецький ліцей, польських училищ, шкіл, у стінах яких також виховувались українці. В містах і містечках чиновники, в селах землевласники, шляхтичі і навіть частина православного духовенства розмовляла польською мовою. До польської культури помітно тяжіло й дрібне міщанство українського походження. Культури місцевих українського і польського населення вбирали в себе багато рис матеріального і духовного життя обох народів. Спостерігалося культурне і конфесійне змішування населення.

Спільне проживання української і польської етнічних груп на Волині, на прикордонних з Польщею землях, у контактній зоні зі змішаними шлюбами, різнобічними зв'язками, в тому числі економічними і культурними, стало основою формування особливого типу української полонії, самобутнього різновиду польської мови і культури. Як зазначав відомий український вчений, дослідник Правобережної України П. Чубинський «поляки не могли встояти непорушно проти всілякого впливу живого органічного середовища, яке було представлене народністю й історичними традиціями місцевого населення» [15, арк. 46]. Справді, поляки, які проживали в краї, постійно перебували в українському мовному середовищі, корінне ж населення в свою чергу частково переймало польську мову як мову престижної культури і сучасної цивілізації.

На 1920-ті рр. припав ще один етап масового переселення поляків на Волинь. Після підписання Ризького мирного договору 1921 р. до міст краю прибувало багато чиновників і спеціалістів з родинами для здійснення внутрішньої політики польського уряду на східних землях, до сіл – військових поселенців, парцелянтів. У міжвоєнний період поляки стали найбільш чисельною групою населення серед іноетнічних мешканців Волині.

Зведені на території Волині польськими архітекторами культові і громадські споруди, палаци і садиби польських родин, котрі, пов'язавши свою долю з українською землею, різнопланово збагачували її культуру, та навіть польські цвинтарі – це та все інше, пов'язане з польською етнічною громадою Волині, є не лише нагадуванням про минуле краю. Це саме те, що надає краю неповторності, визначає його регіональні особливості.

Поліетнічність наклала свій виразний відбиток і на волинські міста і містечка. Починаючи з XIII ст. на Волині оселяються євреї. Збереглися писемні свідчення про єврейських мешканців Галицько-Волинського князівства. Так, князь Данило користувався допомогою євреїв при реорганізації своїх володінь [7, с. 670]. А у Галицько-Волинському літописі, де описується смерть і поховання князя Володимира Васильковича в 1288 р. у Володимирі, відзначено велику жалобу місцевих євреїв з цього приводу [10, с. 445].

Своє логічне продовження цей процес отримав у польсько-литовську добу. 1 липня 1388 р. у Луцьку Великий литовський князь Вітовт видав генеральний привілей для всіх євреїв брестських, трокайських, гродненських, володимирських, луцьких та інших міст Великого князівства Литовського. В його 33-х пунктах було викладено права та обов'язки іудейських громад та їх членів у стосунках із християнами [2, с. 85–86]. З другої половини XVI ст. розгорнулося найбільш масове переселення євреїв на Волинь, які осідали в містах і містечках краю.

У XV – першій половині XVII ст. єврейські громади переживали розквіт релігійного життя і духовної культури. У цей час в середньовічних містах Волині зводяться єврейські культові споруди (Луцьк, Любомль), визнані сьогодні найціннішими мурованими божницями в Україні.

Зміни у чисельності євреїв краю залежали від багатьох чинників: від правової бази держави, від ставлення до них з боку влади та місцевого населення, можливості освоєння певного простору в економічному, господарському, культурному відношеннях. З приєднанням правобережних українських земель до Російської імперії на території Волинської губернії після створення смуги осілості відбулося подальше відособлення єврейського населення від інших етнічних груп у формі єврейських общин.

У кінці XIX ст. міста Волинської губернії більше ніж наполовину (50,77 %) складалися з єврейського населення, в містечках їх питома вага була ще вищою, досягаючи 80–90% [6, с. 57]. У вказаний період за чисельністю це була друга після українців етнічна група населення.

Саме в міських поселеннях, які виступали в ролі своєрідних центрів релігійної, культурно-національної відособленості, традиційного побуту, сформувався своєрідний уклад єврейських громад. Він визначив особливості планування й архітектури таких поселень. Тут, на ярмаркових площах, а також у сільській місцевості в зв'язку із зайнятістю євреїв торгівлею, ремеслами, орендним утриманням маєтків, промислових закладів, євреї активно контактували з місцевим населенням.

Єврейське населення продовжувало залишатися чисельною меншиною Волині, яка своїм представництвом поступалася лише полякам, складаючи майже 10% від загальної кількості мешканців, і в міжвоєнний період. Їхнє розселення було досить рівномірним, за чисельністю вони були на першому місці у всіх повітових містах краю [18, s. 1].

Утворення починаючи з 1927 р. єврейських гмін, віросповідних громад у населених пунктах Речі Посполитої, Волині зокрема, забезпечило підтримку єврейських традицій згуртування общин, підпорядкування найголовніших сфер їхнього життя виборним органам самоврядування.

Євреї краю активно включилися у політичне життя, створивши місцеві осередки низки політичних партій («Поалей Сіон», «Бунд» «Мізрахі» та ін.). Національна ідея стала однією з найважливіших у їх легальній і нелегальній діяльності.

Характерною ознакою життя общини було залучення більшості її представників, починаючи з дитячого віку, до діяльності різноманітних (молодіжних, спортивних, професійних, освітніх, благодійних та ін.) громадських організацій, видання газет. Участь євреїв у суспільному житті прямо чи опосередковано впливала на розвиток міст і краю загалом.

У життєдіяльності єврейських громад завжди велике значення надавалося суворому дотриманню іудаїзму, розвитку системи самоврядування, традиційної освіти, вихованню підростаючого покоління. Містечкове населення єврейської національності було широко охоплене власною системою громадських і приватних навчальних закладів – хедерів, ієшиботів, талмуд-тор, які мали в першу чергу релігійне спрямування.

Досконала система самоврядування, усталені традиції громадського і культурного розвитку єврейської громади забезпечували стійкість самосвідомості та самоідентифікації, стояли на перешкоді асиміляції в середовищі українського і польського населення.

У XVI ст. на Волині оселилися і розгорнули свою діяльність російські торговці та культурні діячі, втікачі-емігранти. Серед них відомі

представники реформаційних течій Феодосій Косой, Ігнатій, Артемій та православні Іван Федоров, Андрій Курбський. З ім'ям останнього пов'язана історія російських військових поселенців на Волині. Перебування Андрія Курбського на Волині, його діяльність мали велике значення для розвитку культурного, духовного і церковно-канонічного життя і богослов'я в Україні другої половини XVI ст.

Розвитку культури, становленню друкарства на Волині, сприяла діяльність ще одного переселенця з Москви – друкаря Івана Федорова. У 1580 р. він за сприяння Костянтина Острозького надрукував в Острозькій друкарні «Новий Завіт», «Псалтирь», повну Біблію на 628 сторінках.

Бажання Росії включити «ісконно руські землі», зокрема Волинь, до свого складу, реалізоване в кінці XVIII ст., започаткувало новий етап міграції росіян до краю. Політика обмеження прав поляків щодо землеволодіння, розгорнута після польських повстань 1830–1831 та 1861 рр. призвела до поступового збільшення частки російських землевласників.Зростання чисельності власників земельних наділів російської національності позначилося в першу чергу на середньому і дрібному землеволодінні.

У другій половині XIX ст. розселення росіян на Волині визначалося також поглибленням економічних зв'язків, будівництвом залізниць, розвитком промисловості, системи освіти та ін.До кінця XIX ст., не рахуючи російських військових (16.427 осіб), загальна чисельність російськомовного населення у Волинській губернії досягла 104.889 осіб або 3,5 % загальної кількості населення [14, с. IX]. Із загальної чисельності росіян 44.351 осіб мешкали в губернському та повітових центрах, де розташовувалися адміністративні установи, промислові, соціальні заклади. Соціальна структура етнічної групи була досить строкатою, відбиваючи історичні традиції життєдіяльності росіян, державне відношення до національних проблем. За даними першого Всеросійського перепису, населення до стану спадкових та особових дворян у Волинській губернії належало 14,25 % росіян. Відносно багаточисельно були представлені серед них також почесні громадяни та купці (2,72 %), духівництво (6,78 %), міщани (23,49 %). Майже четверта частина росіян була залучена до адміністративної, громадської служби, освітньої справи, працювала на пошті. Помітна частка мешканців Волині російської національності займалася будівельними роботами, залізничною службою, торгівлею. Однак основну частину росіян, як і решти населення краю, складало селянство (50 %) [14, с. 100–109, 192–231].

Серед тимчасових мешканців краю (кінець XIX – початок XX ст.) були відомі діячі російської культури – композитор Ігор Стравінський, письменник Андрій Бєлий, у Луцьку в сім'ї російського чиновника у 1852 р. народився, а потім вчився у чоловічій гімназії поет Григорій Мачтет.

Чисельність росіян на Волині помітно зросла і в міжвоєнний період. За умовно порівняльними показниками національної приналежності (за переписом 1921 р.) і рідної мови (за переписом 1931 р.) власне російське населення на Волині за вказані роки збільшилося на 150,43 % і налічувало 23637 осіб. Таке зростання пояснювалося приїздом у воєводство після 1921 р. значної кількості репатріантів та білої еміграції з Радянського Союзу [9, с.12].

Значна частина російського населення у цей період проживала в містах Волині (десь близько 13,5 тис. росіян). Польським урядом систематично розпалювалася ворожнеча між російськими та українськими партіями і суспільно-політичними організаціями. Хоча сам факт існування російських партій та організацій у Польщі (зокрема, Російського національного об'єднання) слід оцінювати позитивно.

Помітний слід у розвитку Луцька залишили вірменська і караїмська громади. Активна життєдіяльність вірмен у Луцьку припала на XIII–XV ст. У XIII ст. в Луцьку налічувалося близько 300 будинків, у місті їм належала вулиця Вірменська та прилеглі квартали [3, с. 166]. Король Ягайло в 1432 р. надав луцьким вірменам привілей, де підтвердив їхні права. У роки розквіту міжнародної торгівлі Луцька вірмени активно брали участь у цій справі. Вони відіграли найвагомішу роль у Східному напрямі торгівельних зв'язків міста. Серед заможних лучан велику кількість становили вірмени.

У Луцьку вірмени побудували церкву святого Степана (перша писемна згадка в 1445 р.), яка в другій половині XVI ст. була перебудована. Вірменська церква у Луцьку була прямим аналогом кафської церкви того ж святого. Архітектурний декор, обрамування порталів, вікон свідчать, що церкву в Луцьку будували вихідці з Кафи. Вірмени були майстрами у кам'яній справі, тому існують думки, що вони долучилися до будівництва усіх кам'яниць Луцька, а також замку [12, с. 33].

У середні віки духовенство мало земельні володіння. Не була винятком й вірменська церква. До нашого часу збереглась дарча грамота волинського князя Свидригайла вірменському єпископу на село Циперів під Луцьком (22 грудня 1445 р.) [12, с. 33]. Найбільш поширеною формою землеробства серед вірменських колоністів було приміське господарство, а типовим власником – міщанин.

У другій половині XV ст. з низки причин відбувся занепад луцької вірменської громади. Багато вірменів переселилося із Луцька до Львова. Проте вже в наступному столітті вона зазнала відродження і нового піднесення. Будується новий храм, який дістав посвяту Святому Стефанові. Церква володіла кількома дворами та плацами в місті, а також було відновлене володіння селом Цеперів. У 1585 р. поруч із церквою розташовувався монастир, який містив шпиталь та невеликий цвинтар.

Черговий занепад луцької вірменської громади припав на XVIII ст. На початок століття в місті жило лише 11 вірменських родин [5, с. 139]. У 1789 р. вірменська юридика була забудована дворами шляхти невірменського походження. Політичні та соціально-економічні процеси стали визначальними в остаточному зникненні на початку XIX ст. вірмен з етнічної карти міста.

Перші документальні свідчення про караїмів у Луцьку датуються. серединою XV ст. [16, с. 54]. Великий князь Литовський Вітовт наділив караїмів землями на правому березі р. Стир і надав їм різноманітні привілеї. Караїми оселилися на Красному, в приміських селах Омеляники, Вулька, Голишів. Про це свідчать записи у луцьких гродських книгах від 1511–1514 рр., якими підтверджуються привілеї луцького намісника на «... два двори селян караїмських на Красному…», а також адресований комісарам королівський лист про відмірювання караїмських земель з селянами поселень Омеляники та Царицев, зареєстрований під 1535–1536 рр. Названу локалізацію караїмських поселень також підтверджує контракт, укладений між архімандритом Жидичинським та Войцехом Станішевським на володіння «…селом Омеляники і дворищем караїмським…», внесений у луцькі гродські книги в 1632 р. [4, арк. 8–8 зв.].

Караїми займалися переважно торгівлею і ремеслами. Вони виступали активними посередниками збуту товарів у Польщу. Певна увага приділялася караїмськими родинами городництву, гужовій справі, збуту м'ясної продукції на місцевих ринках [8, с. 117].

Луцька караїмська громада відзначалася високим рівнем культури. У місті була споруджена кенаса – релігійно-храмова споруда етносу. Звідси розпочинали свою наукову діяльність такі відомі діячі першої половини XIX ст. як Йосиф бен Шоломо Луцький, автор праці «Tirat Kesef» і багатьох гімнів; видатний караїмський філолог, автор «Petah tigva» – граматики гебрайської – Мордехай бен Йосиф Султанський. З Луцька також походив відомий археолог і вчений Абрахам Фіркович.

1920–1930-ті рр. стали періодом культурного, громадського та суспільного піднесення караїмської громади міста. Саме у цей період Луцька гміна, вивчаючи традиції минулого, стала однією з найрозвинутіших караїмських громад в освітньо-видавничому русі і залишила помітний слід в історії краю. Тут друкувалося видання караїмською мовою – «Karaj Awazy» («Голос караїма»), була опублікована низка праць, присвячених вивченню караїмських обрядів, караїмської мови.

З ускладненням наприкінці 1930-х рр. внутрішньої політичної ситуації в країні численні караїмські родини емігрували у Францію, Литву, внутрішні райони Польщі. У Луцьку в 1937 р. їх проживало лише 62 особи (0,12% населення) [17, с. 59].

Незважаючи на тривале проживання караїмів в іноетнічному середовищі, завдяки особливостям мови і віровизнання, компактному проживанню в населених пунктах краю, вони зуміли зберегти й надалі розвивати традиції господарського, духовного життя, свою етнічну самобутність, що виявлялася в звичаях, обрядах, традиціях етнічної групи.

Досконала система самоврядування, усталені традиції духовного розвитку караїмських громад, які знаходили свій вияв у першу чергу в релігійній обрядовості, забезпечували стійкість самосвідомості та самоідентифікації, стояли на перешкоді асиміляції в середовищі чисельно переважаючого українського населення.

Друга половина XIX ст. стала часом масової міграції на Волинь іноземних колоністів – чехів і німців. Внаслідок імміграційних процесів на Волині сформувалися великі громади німецьких і чеських колоністів. Згідно з офіційною статистикою, яка базувалася на мовному критерії, на початку XX ст., мешканцями Волині було 195 197 осіб німецької та 27 401 чеської національностей [13, с. 71]. Значну кількість чехів і німців зафіксував на Волині й перепис 1931 р. Головним чином це були колоністи, що заселяли райони поблизу Рівного і Луцька.

Колоністи сприяли поширенню серед волинських селян культивування просапних технічних культур, використанню вдосконалених знарядь праці, природних добрив. Чехи стали на Волині піонерами вирощування у великих масштабах кращих сортів хмелю, поширивши цю культуру і в господарствах місцевого населення. Новим явищем для Волині стало також вирощування у значних кількостях культурних сортів плодових дерев, переважно яблунь, груш, вишень. Завдяки ініціативі чеських колоністів в краї з'явилися спеціальні сади-розсадники для вирощування саджанців, які користувалися попитом і серед місцевих жителів.

Слов'янське походження чехів сприяло їх зацікавленому знайомству з місцевими традиціями. Чехи з повагою ставилися до культури, звичаїв своїх нових сусідів. Найбільш помітним наслідком адаптації чехів до нових умов життєдіяльності став масовий перехід колоністів (1880–1890 рр.) до православ'я й білінгвізм.

На відміну від чехів у німецьких колоністів національні почуття були розвинуті значно сильніше. Спосіб їхнього життя та господарювання носив яскраво виражений захисний характер від місцевих національних, релігійних, культурних впливів, хоча з боку українського населення відчутної загрози асиміляції не існувало. Сприятливий ґрунт для поширення в середовищі місцевого населення віровчень різноманітних течій християнства (баптизм, штундизм), які зберігаються на Волині й сьогодні, створило використання в німецьких колоніях найманої праці українських селян.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що у своєму історичному розвитку Волинь на тривалий час перетворилася в зону контактів народів, що накладало на регіон відбиток своєрідності. Складна багатоплановість етнокультурного розвитку значною мірою зумовлювалася міграційними рухами та порубіжним розташуванням краю. На Волині в цей час склалася особлива етнічна, конфесійна структура населення, а також його мовна диференціація. Поліетнічність наклала свій відбиток на історичний розвиток Волині, визначивши й її певні регіональні особливості. Саме проживання на теренах краю чисельних етнічних громад, створивши відповідну основу для протиставлення «ми – вони», послужило важливим чинником формування в українців рубежу XIX–XX ст., котрі в основній своїй масі характеризувалися переважанням релігійної самоідентифікації, національної самосвідомості. До головних результатів тривалої взаємодії різних народів на теренах Волині слід віднести формування культури міжетнічного спілкування, поваги до традицій і звичаїв народів. На жаль, значною мірою як сама поліетнічність, так і ця культура були зруйновані в роки Другої світової війни.

Джерела та література

1. Вольнские епархиальные ведомости. – 1885. – № 20.
2. Грамоти XIV ст. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; упоряд., вступ. ст., комент. і слов.-покажч. М. М. Пещак; відп. ред. В. М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1974. – 255 с.
3. Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – К.,1971. – С. 90–155.
4. Державний архів Волинської області, ф.3: Луцька міська управа, оп. 1, спр. 41.
5. Дубінецька С. К. Вірмени в Луцьку XIV–XVI ст. / С. К. Дубінецька // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч. І. – С. 137–139.
6. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – СПб., 1912. – Т. V. – 910 с.
7. Енциклопедія українознавства / Гол. ред. Кубійович В. Репринтне видання. – Львів, 1993. – Т. 2. – 800 с.
8. Караимська народная энцыклопедия. – Т. 1. – Вводный. – М., 1995. – 248 с.
9. Кучерепа М. М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. / М. М. Кучерепа // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки; ред. кол.: В. П. Колесник [та ін.]. – Луцьк, 2000. – № 3: Історичні науки. – С. 97–106.
10. Літопис руський : за іпатським списком переклав Леонід Махновець / пер. з давньорус. Л. Є.Махновець ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XIV, 591 с.+ 3 арк. дод.
11. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К.: Головна спец. ред. літ-ри мовами націон. меншин України, 1998. – 80 с.

12. Олійник О. Церква Св. Степана в Луцьку / О. Олійник // Пам'ятки України. – 1993. – № 1–6. – С. 33–34.
13. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1913. – 585 с.
14. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – 232 с.
15. Центральний державний історичний архів Украйни у м. Києві, ф. 442, оп. 53, спр. 353.
16. Шабаровський В. В. Караїми на Волині (Штрихи до портрета загадкового народу) / В. В. Шабаровський. – Луцьк : Твердиня, 2013. – 250 с.
17. Miasta Wołynskie. – Łuck, 1937. – 216 s.
18. Wolyn. – 1937. – czerwiec.

УДК 930.26 (477.82)

М. М. Кучинко
Луцьк, Україна

ГЕРМАНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ НА ВОЛИНІ (II–IV ст. н. е.)

Історична Волинська земля була впродовж віків зоною, де перехрещувалися шляхи різних народів. Одним з них були давні германці. Вже в I ст. н. е. германське плем'я готи пересилилося зі Скандинавії в Нижнє Повіслення на півночі Польщі. Саме тут, поблизу с. Вельбарк (Мальборк-Вельбарк) вперше були виявлені готські старожитності, які за назвою села увійшли в науку як пам'ятки вельбарської культури. Десь у другій половині II ст. н. е. готи разом з іншими германськими племенами-бургундами, вандалами і гепідами напали на землі Волині, змушуючи більшість місцевого слов'янського населення покидати рідні місця і переселятися у Прикарпаття. Археологічні дослідження свідчать, що вже в останній чверті II ст. н.е. припинило існування чимало слов'янських поселень Волині, натомість на них з'являється шар етнічно германської культури.

Це пам'ятки у вигляді поселень, могильників і скарбів. Дослідження германських старожитностей на території Волинської області розпочалося з розкопок у 1964–1965 рр. В. П. Петровим та А. П. Каліщуком могильника в с. Баєві Луцького району [6, с. 51–61]. В 60 – на початку 70-х рр. Ю.В. Кухаренко проводив розкопки могильника в м. Любомль [7, с. 76–80]. Подальше вивчення археологічних пам'яток вельбарської культури на Волині у 80–90-х роках XX ст. здійснювала Волинська слов'янська експедиція Інституту археології НАН України і Луцького педінституту (згодом Волинського державного університету) ім. Лесі

Українки. В 1981–1982 рр. вона досліджувала поселення в с. Боратин Луцького [3, с. 72–103], у 1985–1987 рр. розкопувалось селище в с. Загаї Горохівського [2, с. 86–89], в 1986 р. проведено рятівні роботи на відкритому могильнику в с. Баїв, в урочищі Цвинтар, поблизу Луцька [3, с. 167], у 1988–1989 рр. досліджене селище в с. Линів Локачинського [4, с. 52–74], а в 1990–1992 рр. проведені розкопки на поселенні в с. Городок Луцького районів [5, с. 7–70]. Нарешті, відкрите випадково поховання в с. Гірка Полонка Луцького району, опублікував у 1964 році М. Ю. Брайчевський [1, с. 173–176].

Паралельно зі стаціонарними розкопками проводились археологічні розвідки, внаслідок яких було відкрито низку невідомих раніше пам'яток вельбарської культури на території області. Загалом на сьогодні вони зафіксовані майже в 30 населених пунктах Волині. Щоправда, розкопки проводились лише на окремих з них, але завдяки масштабним дослідженням на їх основі вдалося досить повно висвітлити життя давніх германців на волинських землях упродовж II–IV ст. н.е.

У цьому плані багато інформації дають поселення. Судячи з добре вивчених селищ у сс. Боратин, Городок, Загаї та Линів, вони розташовувались уздовж берегів річок і займали площу від 0,6 до 2 га. На них археологами відкриті житла, господарські будівлі, ями-льохи та знайдено знаряддя праці, посуд, інші речі щоденного вжитку. Розкопки дозволили з'ясувати, якою була кількість жител та господарських споруд на поселенні та яким був їх характер. Так, у Боратині функціонувало 11 жител і 14 господарських ям-погребів [3, с. 81], в Городку – 3 житла, 8 господарських будівель та 14 ям-льохів [5, с. 30–50], в Загаях – 5 жител, 2 господарські будівлі і 14 ям-погребів [2, с. 87], а в Линеві відповідно – 6 жител, 3 господарські будівлі та 4 ями-льохи [4, с. 52–74]. Гадаємо, що така кількість житлово-господарських споруд загалом достатня, щоб висвітлити матеріальну культуру, побут і заняття готів на Волині.

Щодо жител, то вони були двох типів: наземні і заглиблені. У свою чергу наземні були як великі, так і малі. Великі житла, так звані штальгаузи, з поселень у Боратині, Городку і Линеві мали площу від 40 до 90 кв. м. Вони були видовжено-прямокутні і розділені на дві половини. Одна з них була житлом, про що свідчить наявність печі або вогнища та утрамбована, вимащена жовтою глиною долівка, а друга – коморою або майстернею, кожна з окремим входом. Як свідчить велика кількість ям від стовпів та завали глиняної обмазки з відбитками лози з обох боків будівлі, стіни були стовпово-тинові, обмащені з середини і зовні товстим шаром глини. Дах, вочевидь, був двосхилим. Основою йому служили ряди стовпів уздовж стін. Найімовірніше, на стовпи спирався сволок, до якого кріпилися крокви. Нижні кінці крокв спиралися на

жердини, що клалися на розвилки вертикально до поставлених стовпів. Дах накривався очеретом або соломою. Ці будівлі формою, структурою та конструкцією стін дуже нагадують великі будинки германських племен Північно-Західної Європи. Вочевидь, германці, котрі на своїй прабатьківщині мешкали у великих наземних житлах, продовжували за традицією будувати їх і на нових місцях.

Другу групу наземних жител готів представляють малі споруди прямокутної і квадратної форми, площею 6–16 кв. м. Як і у великих, стіни були стовпово-тинової конструкції, а піч або вогнище розташовувалися в одному з кутів [3, с. 76].

Частину вельбарських осель становлять півземлянки, заглиблені в грунт на 0,3–0,9 м площею 8–20 кв. м. Як і наземні, півземлянкові оселі мали стіни стовпово-тинової конструкції, засвідчені ямами від стовпів у долівці та глиняною обмазкою. Вони обігрівались вогнищами, лише в одному житлі в Боратині була мурована з вальків піч, в окремих оселях виявлені ями-льохи. У багатьох півземлянках Волині вздовж стін розташовувалися лави-лежанки, вирізані в материковому останці, які накривались шкірами і призначались для відпочинку. В ряді жител виявлені ямки від стовпів, на яких тримався стіл та лави. [3, с. 77–79]. Півземлянки нагадують слов'янські оселі і це наводить на думку, що германці, опинившись у нових природних умовах, перейняли у місцевого населення прийоми і форми домобудівництва, поєднавши їх з власними традиціями.

Окрім жител, на селищах вельбарської культури Волині досліджено господарські приміщення та ями-погреби. Господарські приміщення були квадратної чи овальної форми площею 4–12 кв. м. Найімовірніше, це були комори, повітки, хліви, курники тощо. Поруч з житлами та підсобними будівлями знаходились ями-льохи округлої форми діаметром від 60 до 2 м, завглибшки 1–1,8 м. Вважається, що в ямах-льохах зберігалися продукти харчування: зерно, овочі, м'ясо, молочні продукти тощо.

На основі цілком або майже цілком розкопаних селищ в Боратині, Городку, Загаях і Линеві можна зробити висновок, що у германців Волині існували окремі двори-садиби. Господарські комплекси (двори) розташовувались на відстані 20–25 м один від одного і, вочевидь, функціонували самостійно. Дослідженнями встановлено, що на одному поселенні функціонувало від 3 до 11 дворів, іноді обгороджених плотом. Виходячи з того, що в оселі мешкала родина з 4–6 осіб, можна припустити, що одночасно на поселенні було від 20 до 60 осіб.

Речовий матеріал, виявлений в житлово-господарських будівлях і за їх межами, дозволяє до певної міри висвітлити заняття населення Волині того часу. Щоправда, знарядь праці на пам'ятках вельбарської культури виявлено мало, що, можливо, пояснюється порівняно малою кількістю

цілком розкопаних селищ. І все ж можна припустити, що головну роль у господарстві германців відігравали землеробство і тваринництво. Наявність першого підтверджується знахідками в Боратині, Городку, Загаях і Линеві зернових ям, нерідко з обгорілими зернами пшениці та жита, а також окремих зернин разом з половою і соломою в обмазці стін жител. Про це ж свідчать і знахідки на поселеннях в Боратині, Загаях і Линеві ритуальних глиняних паляниць [3, с. 95; 4, с. 67]. На роль тваринництва вказують численні кістки свійських тварин на досліджених поселеннях, а також рештки хлівів і стаєнь для їх утримування.

Слід сказати і про ремісничу діяльність германців Волині. Про ювелірне ремесло свідчить знайдена в Городку глиняна ложка, якою розливали в спеціальні форми розплавленого металу виготовлення жіночих прикрас. В цьому плані становить інтерес типовий для вельбарської культури бронзовий браслет з потовщеними кінцями, що заходять один за одного, виявлений на могильнику в Баєві [6, рис. 8, 4]. Про розвиток ювелірної справи на Волині свідчать фібули, шпильки, підвіски, поясні пряжки, знайдені на ряді пам'яток, золота подібна підвіска з Баєва [3, с. 97] та прикраса у вигляді колодки з підвішеною до неї срібною монетою імператора Адріана [6, рис. 10]. Ці вироби зараховуються археологами до культури германців [3, с. 97].

Значно менше свідчень маємо про металургійно-ковальське ремесло. На поселеннях у Загаях, Боратині та Городку трапились залізні ножі і бритва, а в Линеві – залізний кинджал. До речі, залізний кинджал з Линева [4, с. 68], залізний наконечник списа з рунічним написом на лезі з с. Сошичне Камінь-Каширського району [11, s. 119] та кілька вістрів стріл з поселень – єдині свідчення озброєння германців, хоча, безперечно, зброї в них було багато. Інших знарядь не виявлено, хоча, безумовно, в умовах натурального господарства вони мали бути. Отже, є надія, що з часом археологи їх знайдуть.

Домашніми промислами були прядіння і ткацтво, на що вказують численні знахідки глиняних кружальців-прясел для веретена, а також конічних тягарців для натягування ниток на вертикальному ткацькому верстаті. Існувало в германців Волині і косторізне ремесло, підтверджене знахідками на всіх поселеннях шил, проколок, лощил та рогових гребенів з напівкруглою спинкою з Боратина та Любомля [3, рис. 57, 22, 23]. Такі гребені були поширені на території Центральної Європи та Південної Скандинавії [10, s. 55–57]. До речі, в Городку відкрито півземлянку з глиняними лавами вздовж стін, в якій знайдені обрізки рогів, кістяна стружка, незавершений гребінь, браковані відходи та кілька рогових пластин-напівфабрикатів для трискладових гребенів [5, с. 47–48].

Домашнім було і керамічне ремесло. На поселеннях Волині воно представлене переважно ліпним посудом і меншою мірою – гончарним.

Це невисокі широкогорлі горщики, друшляки, біконічні та циліндричні миски, кухлі, а також вази. Серед горщиків більшу частину складають широкогорлі приземкуваті посудини з загнутими до середини вінцями і незначною випуклістю корпусу. Ці горщики зараховуються дослідниками до так званих яйцеподібних. Особливо поширеним цей тип посуду був у германських племен в басейні Ельби в I–IV ст. н.е. [12, рис. 8, 9]. Посуд здебільшого лощений, оздоблений наліпним валиком, заглибленими лініями під шийкою, косими та вертикальними насічками на тулові. Трапляються вироби, декоровані орнаментом у вигляді трикутників та зубчастим візерунком у поєднанні з горизонтальними стрічками. За всіма ознаками описаний посуд є суто германським.

Що ж стосується торгового обміну, то археологічних матеріалів про нього обмаль. Очевидно, він мав натуральний характер, тобто міняли товар на товар. Знахідки римських монет в Луцьку, Баєві, Боратині, Садові та інших місцевостях навряд чи можуть свідчити про наявність грошового обміну на Волині. Правда, існують припущення, що римське срібло потрапляло на наші землі в обмін на хліб, продукти тваринництва, мед, хутра тощо і концентрувалося в руках окремих людей. За умов натурального господарства накопичені монети не мали руху [9, с. 36, 37, 47]. Але вони стали першими справжніми скарбами, які дійшли до нашого часу.

Крім суто монетних, існували і монетно-речові та речові скарби. На території Волинської області монетно-речові скарби виявлені в с. Борочиче, Брани, Красів Горохівського, Ласків і Лудин Володимир-Волинського, Качин Камінь-Каширського, Машів Любомльського, Сереховичі Старовижівського районів та в м. Ківерці. Вони докладно розглянуті в праці Михайла Кучинка та Зоряни Кучинко [9, с. 40–66]. Вважається, що як окремі монети, так і монетні скарби були власністю місцевих готів. Це підтверджується тим, що всі знахідки на Волині припадають на кінець II – початок V ст. н.е., тобто на час, коли тут перебували германці.

Цікавим є скарб, знайдений в 1935 р. на околиці поліського с. Сереховичі. Він знаходився на дні старовинного човна-довбанки. Крім срібних монет, в ньому було і кількадцять брил бурштину [11, s. 125, 137]. Скарб срібних і золотих монет пізньоримського часу випадково виявлено в 1932 р. в с. Лудин [11, с. 124]. Інший скарб римських денаріїв знайдений в м. Ківерці в горщику IV ст. н.е. [9, с. 40]. Викликає зацікавлення скарб, знайдений в 1869 р. в с. Машів. Він знаходився в мідному казанку і складався з трьох золотих злитків і золотої римської монети імператора Марка Аврелія (161–180 рр. н. е.). Це унікальний скарб [9, с. 47]. Ще один скарб цього часу був виявлений в с. Брани. До його складу входили срібні римські денарії II ст. н.е. та два золоті

медальйони імператора Траяна (98–117 рр. н. е.). З огляду на останнє викликає зацікавлення коштовний скарб з с. Ласків, знайдений ще в 1641 році. До нього входило 18 золотих і срібних предметів і серед них сім золотих медальйонів IV ст. н.е., дві срібні позолочені фібули, оздоблені коштовними каменями, а також інші срібні речі [8, с. 75]. Вартим уваги є скарб з с. Качин, знайдений в 1961 р. Він лежав на дні ямки, був накритий ліпним горщиком і складався з оздоб убрання: пряжки, фібул, підвісок та срібних предметів кінської збруї, які датуються IV – початком V ст. [9, с. 58–61]. Нарешті слід назвати найбагатший серед скарбів цього часу – борочицький, вага якого становила близько 50 кг. Він складався з понад 1500 срібних і золотих римських монет від часів імператора Веспасіана (69–70 рр. н. е.) до Септимія Севера (193–211 рр. н. е.). Цікаво, що тут також був золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (363–364 рр. н. е.). Монети були поміщені в дві великі срібні посудини грушоподібної та яйцеподібної форм, які були виготовлені в Константинополі в IV ст. н.е. та в ліпний горщик місцевої роботи IV – початок V ст. н.е.

Як уже згадувалось, частина срібних монет I–II ст. н.е. на терени Волинської області, найімовірніше, потрапила внаслідок торгівлі місцевої племінної верхівки з римськими провінціями в IV ст. н. е. Якась частина коштовностей була трофеями готів від грабіжницьких нападів на римські провінції Нижнього Подунав'я з середини III і в IV ст. н.е. Нарешті, частина грошей, а також десять золотих медальйонів, що виявлені в скарбах, найімовірніше, були нагородами германських ватажків за військову допомогу римлянам у боротьбі з іншими племенами, які нападали на римські провінції [9, с. 58]. До речі, золоті медальйони траплялись в скарбах, знайдених на півдні Волинської області, де є група пам'яток, що свідчать про черняхівсько-вельбарський характер населення, яке було під впливом провінційно-римської культури. У зв'язку з цим привертають увагу загадкові місцеві назви урочищ – «Римський шлях» в с. Садів Луцького та «Траянові вали» між селами Борисковичі та Борочиче Горохівського районів [8, с. 75–77].

Крім монет, до складу скарбів входив також коштовний посуд, золоті та срібні застібки-фібули, оздоблені рубінами і сапфірами, поясні пряжки, срібні частини кінської збруї, тобто предмети розкошу. В сукупності з золотими медальйонами розглянуті скарби слід вважати належними представникам місцевої готської знаті.

Неоціненним джерелом для вивчення як матеріальної, так і духовної культури германців у часи перебування їх на Волині є поховальні пам'ятки. Вони досліджувались в с. Машів Любомльського району та в самому Любомлі, а також в с. Баїв (урочища Парники та Цвинтар) і в с. Гірка Полонка Луцького району. Могильники розташувались на підвищеннях і всі

були плоскі, тобто безкурганні. Основним типом похоронного ритуалу було спалення тіла на стороні з подальшим захороненням решток кремації в ямках діаметром 0,4–0,6 і глибиною 0,3–0,4 м. Це засвідчено в більшості поховань на могильнику в Любомлі, у 18 з 32 поховань в урочищі Парники та в 3-х похованнях на могильнику в урочищі Цвинтар в с. Баїв. Крім захоронень в ямках, зрідка трапляються і урнові, коли спалені рештки покійника поміщалися в глиняних горщиках. Найбільше урнових поховань було в Любомлі, а в Баєві на обох могильниках – лише чотири. Урнові захоронення супроводжувались досить багатим інвентарем: горщиками з їжею, бронзовими фібулами, пряжками, кістяними гребенями, а в похованні в Баєві знайдено золоту підвіску.

Крім тілоспалень, на могильниках у Баєві, Гіркій Полонці та Любомлі виявлено тілопокладення з типовим для вельбарської культури набором предметів. Захоронення здійснені в прямокутних ямах завглибшки до 1,5 м. Більшість похованих лежала на боці, в скороченому положенні, а частина на спині у випростаному стані. Всі кістяки орієнтовані головами на північ. В могилах були горщики та миски, в яких колись була їжа для померлих, а також бронзові, срібні та залізні фібули-застібки, поясні пряжки, бронзові браслети, скляне та бурштинове намисто. Викликає інтерес знахідка в Баєві бронзової колодки, до якої на кільці підвішений срібний римський денарій імператора Адріана (128–132 рр. н. е.).

Аналіз могильників проливає світло на соціальні відносини, звичаї та вірування германців. Зокрема, на майнове розшарування всередині суспільства вказує факт, що бідні тілоспалення захоронювали просто в ямах, часто без супровідних речей, а багатші – в урнах у супроводі посуду та прикрас. Ще більш яскраво це проявляється в тілопокладних похованнях з різноманітними предметами щоденного використання та прикрасами, згаданими вище, які, без сумніву, належали багатим людям, в той же час більшість поховань була без будь-яких речей.

Про релігійні вірування та ритуали свідчать такі факти. Спалювання тіла вказує на віру давніх германців в очищувальну силу вогню. Тілопокладні поховання на боці в скороченому положенні імітують положення дитини в лоні матері, а отже, на думку древніх, смерть – це повернення людини в лоно Матері-Землі. Покладання ж мертвих головою на північ – це повернення до північної прабатьківщини готів. Що ж стосується поховального інвентарю в могилах, то він свідчить про віру у потойбічне життя людей, за якою усе покладене в могили знадобиться померлому на тому світі. Сказане свідчить і про існування в германців культу предків. До речі, все це було притаманне й іншим племенам Волині [8, с. 99–100]. В контексті з'ясування обрядів германців становлять інтерес відкриті археологами в Любомлі і Машеві ями неправильної форми,

заповнені обпаленими каменями, попелом, вугіллям, фрагментами кераміки та кістками тварин. Подібні об'єкти відомі в Польському Повісленні, Помор'ї, а також у Південній Скандинавії і пов'язуються з існуванням у германців звичаю розпалювання ритуального вогнища біля могили і закопування його решток в особливій ямі [6, с. 29].

Такою в загальних рисах була давня матеріальна і духовна культура германців Волині. Вивчення старожитностей дозволяє зробити певні висновки про їх життя в час перебування тут з останньої чверті II до кінця IV ст. н. е. Вони принесли з собою звичай споруджувати довгі наземні будинки, виготовляти специфічний посуд, характерні типи прикрас, нарешті, принесли і властиві германцям риси поховального ритуалу. Природно, що, мешкаючи в чужому для них середовищі, германці не могли не сприйняти і деякі елементи культури місцевого населення. Зокрема, прибульці запозичили звичай будувати заглиблені житла, типові для слов'ян Волині, як більш придатні для проживання в нових природно-кліматичних умовах.

Дослідник вельбарських пам'яток Волині Денис Козак зауважував, що оскільки слов'яни-венеди відступили перед інвазією германців-готів в останній чверті II ст. н.е., контактів між ними не було [4, с. 73]. Цю думку підтверджує порівняльний аналіз основних рис матеріальної культури обох етносів. Планування поселень, форма і конструкція жител, керамічний комплекс та інші матеріали слов'ян і германців є відмінними. Якихось культурних чи взаємовпливів не простежується. Рівень розвитку германців не тільки не був вищим за слов'янський, але й у багатьох відношеннях – нижчим. Перевага готів полягала лише у кращій соціальній організації та у військовій справі. В цьому відношенні венеди дещо-таки запозичили в готів. Про це свідчать, зокрема, слова «меч», «шолом», «князь», перейняті слов'янами з готської мови [4, с. 47].

Відхід германських племен з території України був наслідком поразки готів Причорномор'я в боротьбі з ромеями, слов'янами і гунами. Останніми покинули землі України готи, які проживали на Волині. Це сталося наприкінці IV ст. н.е., на рубежі пізньоримського часу і раннього середньовіччя. З відходом германців припинила існування на Волині і вельбарська культура. Однак вона не зникла безслідно і стала певним етапом у багатовіковому історичному процесі волинського краю.

Джерела та література

1. Брайчевський М. Ю. Погребение в Горькой Полонке на Волыни / М. Ю. Брайчевський // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1964. – Вып. 116. – С. 173–176
2. Козак Д. Н., Кучинко М. М., Школопад В. В. Селище Загаї-2 у світлі етнічного і культурного розвитку Волині в першій половині I тис. н. е. / Д. Н. Козак,

М. М. Кучинко, В. В. Школопад // Минуле і сучасне Волині: тези доп. І повідом. 2-ї Вол. іст. – крає знав. конф. – Луцьк, 1988. – Ч. 2. – С. 86–89.
3. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (І ст. до н. е. – IV ст. н. е.) / Д. Н. Козак. – К.: Наук. думка, 1991. – 176 с.
4. Козак Д.Н. Пам'ятки давньої історії Волині в с. Линів / Д. Н. Козак. – К.: РАС, 1994. – 112 с.
5. Козак Д. Н., Оприск Г. В., Шкоропад В. В. Пам'ятки давньої історії Волині в с. Городок / Д. Н. Козак, Г. В. Оприск, В. В. Шкоропад. – К.: Наук. думка, 1999. – 128 с.
6. Кухаренко Ю. В. Баївський могильник / Ю. В. Кухаренко // Археологія. – 1975. – № 18. – С. 51–61.
7. Кухаренко Ю. В. Могильники Брест-Тришин / Ю. В. Кухаренко. – М.: Наука, 1980. – 125 с.
8. Кучинко М. М. Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині / М. М. Кучинко. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.
9. Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині / М. М. Кучинко, З. М. Кучинко. – Луцьк: Вол. обл. друк., 2007. – 172 с.
10. Chimielowska A. Grzebienie starożytne i świednioweczne z ziem Polskich. – Zódż, – 1971. – 110 s.
11. Chinkałowski A. Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa,1961. – 265 s.
12. Wołągiewicz R. Osada i grób z okresu w Gedyni nad Odrą // Materiały Zachodniopomorshie. – Szczecin, 1960. – T. 6. – S. 97–158.

УДК 94 (430) (437) (477.22)

С. А. Шульга
Луцьк, Україна

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НІМЕЦЬКОЇ ТА ЧЕСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ НА ВОЛИНІ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Друга половина Х1Х ст. відзначилася потужним колонізаційним пересуванням іноземців на терени Південно-Західного краю Російської імперії, зокрема чехів та німців, хоча їх окремі сім'ї та особи оселялися в регіоні і в попередні століття.

Причинами активного колонізаційного руху іноземців на терени Волині були фактори комплексного характеру, серед них економічні, релігійні, політичні, соціально-правові, психологічні, природно-географічні. Головними можна визначити економічні фактори, хоча лише ними обмежитися було би недостатньо. Владні структури Імперії вбачали у колонізації значущий фактор у започаткованому нею процесі

деполонізації західних окраїн Імперії – губерній Київської, Подільської, Волинської. Після польського повстання 1863 р. польські землевласники, яких на Волині була більшість (2720 полякам-поміщикам належало 339 284 дес. землі) [15, с. 65], зазнавали утисків, їх власність конфіскувалася, тому ціна на землю в краї падала. Одна десятина найкращої землі тут коштувала 80 рублів, що було у десять разів дешевше, ніж, наприклад, у Чехії [16, арк. 12–13]. У Луцькому, Дубенському, Овруцькому, Володимир-Волинському повітах десятину можна було купити і за 10 рублів, а на Поліссі – ще дешевше [6, арк. 2]. Оренда землі на волинських землях також була вигідною з відносно невисокою платнею. За морг орендованої землі сплачували 30–60 копійок в залежності від якості землі та її призначення. Оренда була довгостроковою і становила 20–40 років, в угодах про оренду вказувалося також і можливість викупу землі [4, с. 2–4]. Згадані факти свідчать про значну економічну привабливість волинського регіону для колоністів, зокрема німців та чехів. А тому економічний фактор колонізаційного руху німців та чехів визначаємо як основний та спільний для обох етнічних груп переселенців.

Колоністів з Чехії, на відміну від німецьких поселенців, зокрема приваблювало також і слов'янське за етнічними характеристиками середовище Волині. Між чеським, українським, польським та російським народами існували тісні зв'язки, що посилилися в умовах другої половини XIX ст. В Австро-Угорській імперії чехи зазнавали утисків, так само як і неросійське населення в Росії. Тому на Всеросійській етнографічній виставці та слов'янському з'їзді у травні 1867 р. проміж інших обговорювалося і питання еміграції чеського населення на терени Росії, а фактор слов'янської близькості визначався як сприятлива умова для оселення. Як зазначав пізніше посланець Синоду Є.Крижановський, «…саме у слов'янському єднанні чехи вбачали опору проти австрійського дуалізму…» [9, с. 836].

Важливим в суспільно-політичних умовах Імперії був релігійний фактор переселення. Слід зазначити, що саме можливість позбавитися контролю з боку владних структур та різного роду переслідувань, зокрема і на релігійному ґрунті, приваблювала переселенців на Волинь, яка відзначалася не лише полінаціональним складом населення, але і поліконфессійністю. Поряд з тим, царський уряд, з огляду на масовість колонізації на Волинь, уважно слідкував та намагався контролювати релігійні процеси у середовищі колоністів, про що свідчать чисельні доповідні записки як російських чиновників, так і представників Синоду [11, с. 49–90].

Переважна більшість німецьких колоністів належала до протестантів. З кінця XVIII до початку XIX ст. серед німецьких поселенців

переважали меноніти. Саме вони у 1801 р. заснували першу німецьку землеробську колонію на Волині – Карлсвальд, а у 1804 і 1817 рр. – Антонівку і Вальдгайм. У перших десятиліттях XIX ст. до менонітів приєдналися також і лютерани з Пруссії та Гродненської губернії [4, с. 2; 8, с. 28–29]. В наступні десятиліття серед німецьких колоністів вирізняється і значна частка католиків.

Для німців-менонітів передбачалися широкі пільги, про які детально йшлося у записці царського чиновника А.Вороніна «Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае». Меноніти отримували землю у спадкове володіння (по 60 десятин на сім'ю), могли займатися ремеслами та користуватися лісовими угіддями та ін., звільнялися від військової служби, тощо. Пізніше, у 70–80-х рр., коли колонізація іноземців набула масового характеру і стала, за думкою царських чиновників, загрозою для влади будь-які пільги для німців поступово відмінялися [8, с. 46–50].

Чеська колонізація, розпочавшись з ініціативи приватних осіб, масовості набуває з середини 60-их рр. Порівняно із рухом німецьких колоністів, чеська колонізація була менш чисельною. Так, за даними архівів в добу найактивнішої колонізації 70–80-ті рр. в регіон прибуло приблизно 15 тис. чехів [19, с. 26–27], в той же період німців на Волині зафіксовано більше 87 тис. осіб [17, арк.14; 8, с. 30–31].

Важливим фактором посилення колонізаційного руху чеського населення на Волинь стала постанова кабінету міністрів Росії, підписана Олександром II 10 червня 1870 р., «О водворении чехов на Волыни», яка надавала широкі пільги чехам при поселенні саме в даному регіоні [12]. Принагідно зазначимо, що імміграція чехів на теренах Імперії мала кілька районів, однак ні південний, ні центральний у межах українських губерній не обумовлювалися спеціальним постановами, лише наприкінці 1871 р. згадані пільги були поширені і на чехів-колоністів Київської і Подільської губерній.

Оселення чехів у Волинській губернії згідно згаданої вище постановою передбачало: звільнення від податків та військової служби, дозвіл купувати землю, можливості самоврядування (створення чеських волостей) та свободу віросповідання (створення власної церкви і заснування парафій). При порівнянні із пільгами для менонітів варто зазначити на значно ширше коло таких пільг щодо колоністів-чехів. Отже, приватна ініціатива колонізації чехів була продовжена вже на основі урядової постанови, а тому була поставлена не тільки під суворий контроль держави, але і набула особливого значення для властей. Надалі урядова політика щодо чеських поселенців набувала обмежувального характеру, що, як і стосовно німецьких колоністів, призвело до поступового припинення колонізації.

На відміну від німецьких поселенців, релігійна спрямованість яких була ними визначена ще до оселення на Волині, чеські колоністи мали різну конфесійну приналежність. Серед них більшість належала до римокатолицької церкви, частина – до протестантських общин. Релігійний устрій чеських поселенців становив певну проблему як для самих колоністів, так для уряду і російської православної церкви. Частина чеських переселенців називала себе «чеськими братами», т.т. послідовниками гусизму. Тим то і було викликане зацікавлення урядових кіл у чеському етнічному елементі на Волині як противазі католицькому польському населенню, яке в значній своїй масі було налаштоване проти російського царизму, що посилилося після придушення повстання 1863 р. Тому православна церква та уряд запропонували і надалі підтримували проект створення чеської гуситської церкви, як перехідного етапу до прийняття чехами-переселенцями православ'я [2, с. 275–278].

Однак із скасуванням пільг для чехів з середини 80-х рр. XIX ст. та зміною внутріполітичної ситуації в Росії ідея спеціальної національної чеської церкви перестала підтримуватися Синодом та урядом, стало зрозуміло, що така церква не може бути використана для боротьби із католицизмом в регіоні. Чиновник Житомирського губернського присутствія з селянських справ І. Орлов зазначає, що чехи Квасилова, які у 1878 р. обговорювали свої релігійні справи, говорячи про вчення Яна Гуса, твердили, що під його прапором чеський народ не загине, він не втратив своєї національності серед німців і не втратить її серед росіян [11, с. 52]. Посланець Синоду Е. Крижанівський у 1886 р. ознайомився із релігійними справами чехів губернії і категорично висловився проти просування ідеї гуситської і на користь «закриття чеського релігійного питання» [7, с. 278]. У 1888 р. цар підписав офіційне розпорядження міністра внутрішніх справ про закриття трьох чеських парафій. Після відміни пільг та заборони купувати землю католикам на початку 1897 р. про приналежність до православної церкви повідомили 66% чехів Волинської губернії [7, с. 278]. А отже, економічна складова оселення для чеського колоніста була значно важливішою, що і прослідковується у процесі прийняття православ'я чехами після заборони купувати землю католиками. Вирішення релігійного питання німецьких та чеських колоністів істотно вплинуло на подальше формування певних особливих рис суспільного житті німців та чехів в регіоні.

Значиму роль у німецькій та чеській колонізації відігравали фактори соціальні. До міграції середини XIX ст. вдавалися безземельні та малоземельні селяни, частково ремісники з німецьких земель, тому при оселенні вони орендували землі і лише з часом могли їх викуповувати. Чеська землеробська імміграція на Волині відзначалася більшою замож-

ністю. Чехи купували землі «у складчину» і розподіляли у відповідності із внеском. Безземельних серед чехів було менше число, про що свідчать архіви та мемуари чеських колоністів, проте з часом (80-ті рр.) кількість малоземельних і безземельних зростала. Якщо на початку еміграції у 70-х рр. чехи намагалися купувати землю, а оренда складала лише 7,6 %, то вже у 80-х рр. оренда чехами землі значно розширяється. За відомостями Є. Крижанівського, все ж переважаючою групою серед колоністів були середні і дрібні власники (5–12 дес., 12–25 дес. землі), за статистичними даними великих власників серед них було 40 і вони володіли понад 50 дес. землі [9, с. 100–101; 3, с. 663, 697, 795, 845; 19, с. 44–46].

Серед німецьких колоністів спостерігався процес іншого характеру. На початку переселення німецькі колоністи в переважній більшості орендували землю, з часом у 80–90-х рр. та на початку XX ст. матеріальне становище їх поліпшується і кількість власників землі серед них зростає. Михайло Костюк наводить статистичні дані, за якими можемо переконливо стверджувати, що більшість німців (96,5 %) володіли дрібними (до 25 дес.) та середніми (до 60 дес. – 2,7 % колоністів) земельними ділянками і лише 13 (0,8 %) німецьких власників можна віднести до великих. Таким чином, робить висновок історик, наприкінці XIX ст. німці займали третє місце за кількістю землі серед землевласників національних груп в губернії, отже велике та середнє приватне землеволодіння не було характерним для німецького населення [8, с. 81–85].

При купівлі земель чехами і німцями виникали значні проблеми. Так, наприклад, складалися т.зв. «купчі грамоти» на певну особу (посередника), а потому поставали спірні ситуації із визначенням власника землі. Подекуди такі питання розподілу власності між самими колоністами, між ними і поміщиками, між колоністами і місцевими селянами доходили до суду [1, с. 88–90; 8, с. 154–155]. Чинили різного роду перешкоди і поміщики, що продавали німцям землю: не видавали вчасно купчі, вимагали додаткові суми тощо. Державними колами також чинився певний тиск: закони 1892 і 1895 рр. забороняли купівлю землі у власність, обмежувалася площа орендованої землі та терміни оренди [8, с. 76–79]. Землеволодіння і землекористування німецьких колоністів, базуючись на переважно на орендних відносинах зазнавало утисків: орендодавці спекулювали на цінах, підвищували орендну плату тощо. Якщо на початку колонізації оренда мала довгостроковий характер (до 30 років), то з 1884 р. (указ 27 грудня 1884 р.) строк скоротився до 12 років [1, с. 34–35; 8, с. 216–218].

Чеські колоністи наприкінці 80-х рр. також відчувають певні утиски щодо землеволодіння та землекористування, громадського та релігійного життя приймаються обмежувальні закони. Чеські колоністи підпадали

під дії законів 1887–1891 рр., що унеможливлювали придбання землі у власність, але і зазнали обмежень у самоврядуванні: 1887 р. – заборона іноземцям купувати землю в західних губерніях [14, с. 101–102], 1887 р. – підпорядкування «иноверческих» шкіл міністерству народної освіти [14, с. 432], 1888 р. – відміна чеського волосного та підпорядкування чехів місцевому управлінню [13, с. 409–411], 1891 р. – ліквідація чеських парафій, 1892 р. – дозвіл на придбання землі чехам – православним [7, с. 89]. Варто зауважити, що російська влада проводячи особливу політику щодо чехів, намагалася використати цей елемент з метою посилення своїх впливів в багатонаціональному середовищі губернії. Не знайшовши підтримки серед чехів у впровадженні проекту чеської церкви, уряд з метою залучення чехів до православ'я уможливив купівлю землі чеськими поселенцями лише за умови прийняття православної віри. Наслідком таких умов став масовий перехід чехів у православ'я [11].

Зазначимо також, що певна кількість німецьких і чеських колоністів осідала в містах та містечках Волині, а також у великих містах Південно-Західного краю. Це були переважно ремісники, інженери, управляючі в маєтках, вчителі, музиканти [7; 8; 19; 20].

Прослідковуються певні спільні та особливі риси у процесах заснування колоній німцями і чехами та господарському облаштуванні колоністів.

Чехи переважно засновували свої поселення як частину вже існуючих, однак називали свою частину із додаванням етноніма «чеський»: Новіни Чеські, Ульбарів Чеський, Крошня Чеська, ін. Іноді чехи засновували колонії на незначній відстані від того чи іншого поселення, тоді місцевими мешканцями воно називалося «колонією» або «чехами». Рідше чехи облаштовували окреме поселення із вже наближеною до чеських топонімів назвою, наприклад «Черни Лес». Географічне розташування чеських колоній на теренах губернії визначається, перш за все, наявністю родючих ґрунтів в південній її частині (Луцький, Дубенський, Здолбунівський, Рівненський повіти), а також близькістю комунікацій (шосейних та залізничних доріг) [21]. Чехи, будучи заможнішими аніж німці, купували оброблені родючі землі, проте бідні родини могли придбати або орендувати неуживані, чагарникові землі, обробляючи їх перетворювали на зразкові.

Німецькі поселенці рухалися в центральні райони імперії через територію Волині трактом від Варшави через Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир до Києва і далі [22, с. 15–17]. Упродовж такого шляху німці і засновували свої колонії або осідали серед місцевих мешканців. Купуючи дешевшу або орендуючи за низьку плату землю, німці просувалися на північ Волині в регіони Полісся, райони ризикованого землеробства, розчищали

чагарники та ліси, прокладали тут дороги, будували житлові та господарські споруди [8, с. 137–151]. Дослідники відзначали, що німецькі поселення являли собою своєрідні ферми, що знаходилися далеко одна від одної, виглядали розкиданими, тому поселення мали вигляд групи садиб, розташованих серед лісів і лук на значній відстані, але з'єднаних між собою облаштованими доріжками або дорогами. Як зазначає М. Костюк, це була типова хутірна або фермерська система поселень [8, с. 138].

При уважному вивченні питання облаштування обійстя німцем і чехом виявляються як спільні риси, так і низка особливостей. Чехи традиційно виводили свій будинок з квітником до вулиці, а господарські споруди розташовували за будинком, так само як і ділянки землі, город, сад. Чеська садиба частіше мала житловий будинок, пов'язаний із приміщеннями господарського типу, де утримувалася худоба, птиця, знаходилася майстерня тощо. Німці ж для будинку обирали центральне найвище місце земельної ділянки. Будинок німецького колоніста за архітектурними ознаками належав до П-подібного типу, споруди садиби не були пов'язані із житловими приміщеннями. Обидві групи колоністів заповнювали будинок добротними дерев'яними меблями. Чехи прикрашали вікна квітами, фіранками, а столи гаптованими скатерками. Внутрішнє облаштування німецького будинку було більш суворим, аскетичним.

Викликає зацікавлення і питання соціальної адаптації колоністів у багатонаціональному середовищі Волині.

Особливості фермерської системи поселень німців, традиції господарювання, які передбачали повне самозабезпечення окремої родини, общинне самоуправління, що базувалося на круговій поруці і підпорядкуванні народному сходу та шульцеві, сприяли формуванню замкненості німецької общини, консервуванню патріархальних традицій сімейного укладу та громадського співжиття колоністів. Важливу роль у процесі відігравало протестантське віросповідання німців, що відгороджувало їх як від інших груп колоністів, так і від місцевого православного населення. Переважна більшість німців були лютеранами, менший відсоток становили представники інших конфесій. Влада упереджено, а іноді негативно ставилася до німців, що сповідували баптизм та інші вчення протестантизму, підозрювала їх у неблагонадійності та чинила перешкоди у їх діяльності. Отже, усе громадське та сімейне життя, побут, мораль у німецьких поселеннях підпорядковувалося релігійному, що, в свою чергу, було фактором замкненості та відособленості життя німців на Волині, але, водночас, єдності і збереження національної ідентичності [8, с. 200–215; 1, с. 47–49].

Замкненість німецьких колоній позначалася і на освіті дітей. Початкове навчання (конфірмаційні школи) здійснювалося найманими

вчителями (шульмейстерами), якими часто-густо були пастори. Мовою навчання була німецька, а спроби уряду підпорядкувати німецькі школи міністерству народної освіти з метою русифікації і увести навчання російською мовою (1887 р.) виявилася малорезультативними, викликали супротив боку німецького населення [1, с. 45–46].

Не відзначалися приязністю стосунки німецьких колоністів із місцевим населенням, про що у 1871 р. повідомляє царський чиновник А. Воронін [4]. Стосунки із місцевим українським населенням загострювалися, перш за все, з питань землеволодіння та землекористування (захоплення землі колоністами, продаж колоністам сервітутів тощо). Ведення німцями свого господарства прогресивними методами було продуктивним, підвищувало матеріальний стан колоністів-німців, що посилювало напруженість і нарощувало відстань між цими двома групами населення. З іншого боку, замкненість, конфесійна приналежність, ментальні риси німецьких поселенців не сприяли більш дружнім стосункам із місцевим населенням. А тому нам видається правильною думка історика М. Костюка про те, що «…стосунки між волинськими німцями і місцевими жителями …об'єктивно було би охарактеризувати як мирні і стримані» [8, с. 223].

Значний інтерес викликає також і питання соціальної адаптації чеської групи колоністів. Простежується найголовніша відмінність у процесі адаптації двох груп колоністів: на відміну від німців чеські поселенці значно швидше і якісніше адаптувалися до нових умов життя, встановлювали тісні стосунки із місцевим населенням та місцевою владою, при тому застосовували усі важелі для збереження чеських традицій та мови, зв'язків із батьківщиною.

Важливо відзначити економічні фактори процесу: для чеського поселенця головною метою було придбання землі і розвиток свого господарства. Інші проблеми для чеха були похідними, що яскраво демонструє вирішення питання щодо чеської церкви і поступовий перехід чеського населення у православ'я, що уможливлювало купівлю землі в умовах її заборони для католиків. Хоча, як засвідчують мемуари чехів-реемігрантів, чехи «ходили до найближчої церкви: чи то храм, чи костел – було не важливо» [10]. Господарське облаштування поселень характеризується високою продуктивністю, застосуванням прогресивних знарядь праці і агротехніки. Місцеві селяни могли переймати у чеських колоністів новітні агротехнічні методи, купувати техніку та посівний матеріал тощо [19; 20]. Тому процеси зближення місцевого населення та чеських колоністів, їх адаптації відбувалися активно.

Чеська імміграція не була однорідною, диференціювалася за матеріальною ознакою та за регіональним походженням, однак в інонаціональному середовищі Волині чехи намагалися триматися єдиною

міцною общиною. На роботу заможні чехи наймали переважно «своїх», кооперативи утворювали також проміж земляків тощо. Важливим фактором міцних внутрішніх зв'язків чехів було надання владою права самоуправління (створення чеських волостей), а пізніше – продовження таких традицій через створення низки громадських організацій культурно-освітнього характеру, кооперативів, ін. З огляду на меншу, аніж німці, чисельність своєї общини, чехи намагалися підтримувати один одного, засновували та утримували за власний кошт школи, бібліотеки, народні зали (будинки), сокольські гуртки, утворювали громадські організації та кооперативні спілки тощо [18]. Таким чином, громадське життя чеських поселенців було більш активним, різноманітним і відкритим, аніж у німецьких колоніях.

Стосунки із місцевою адміністрацією та центральною владою для чехів не були конфронтаційними або конфліктними, а виявлялися лише з майнових питань між землевласниками-поміщиками та колоністами або ж колоністами та місцевими селянами на побутовому рівні. Джерела та мемуари засвідчують лояльне ставлення чеської спільноти до влади в умовах порівняно незначної чисельності общини та пільг. Стосунки чехів із владою, зацікавленість царського уряду у лояльності меншини чехів виявилися також на початку першої світової війни, коли в Росії була створена «Чеська дружина» у складі царської російської армії [20, с. 5–25].

Таким чином, на відміну від німецьких колоністів чеські поселенці зберігали свою ідентичність, національні традиції, мову завдяки лояльному, виваженому ставленню до влади, дружнім стосункам із місцевим населенням. Спроби чехів інкорпорувати свою спільноту до іншомовного багатонаціонального місцевого соціуму виявилися успішними. Хоча уявлення про «чуже» та почуття «іншого» у чехів зберігалося до реемігрaції у 1946–1947 рр. (Сучасна чеська мемуарна та художня література яскраво відображає зазначені явища).

Отже, порівняльна характеристика німецької та чеської колонізації на Волинь у другій половині XIX – на початку XX ст. підтверджує близькість цілей колоністів: економічні та політичні умови на Волині в середині XIX ст. сприяли масовому оселенню іноземців, серед яких найбільш чисельними були німці. Традиції землеробства та рівень агрокультури німецьких та чеських колоністів був значно вищим, а тому переселення мало позитивний вплив, проте викликало незадоволення місцевого населення. Важливими були і політичні плани царських властей, які покладалися на чехів з урахуванням їх слов'янського походження та становища на батьківщині. А отже, влада намагалася використати іноземних поселенців для послаблення антиросійських настроїв, для протидії католицьким та польським впливам. Простежуються відмінності

у способах заснування колоній та облаштування осель. Релігійна приналежність німців (протестанти), фермерський спосіб заснування колоній та ведення господарства, традиції самоврядування і менталітет сприяли формуванню замкненості німецької общини, консервуванню патріархальних традицій сімейного укладу та громадського співжиття. Чеські поселенці, організовуючи самоврядування та засновуючи громадські товариства та кооперативи, вели відкритий спосіб життя та господарювання, тісніше спілкувалися із місцевим населенням та лояльно ставилися до влади, що полегшувало адаптацію в інонаціональному середовищі. Обидві общини в різний спосіб переслідували основну мету: господарське облаштування та придбання землі і збереження національної ідентичності, мови та культури свого народу.

Джерела та література

1. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 –1914 рр.) / М. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
2. Вацулік Я. Чехи на Волині / Я. Вацулік // Ďejny čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні / К.: НАУ, 2013. – 600 с. – С. 259–316.
3. Весь Юго-Западный край / Весь Юго-Западный край. – К., 1906.
4. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго – Западном крае / А. Воронин. – б.м., б.г. 5. Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в западном крае : с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями / С. Г. Громачевский. – СПб., 1904. – 173 с.
6. Державний архів Житомирської області, ф. 158, оп. 1, спр. 400.
7. Ďejny čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні / К.: НАУ, 2013. – 600 с.
8. Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. Костюк. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2003. – 384 с.
9. Крыжановский Е. М. Чехи на Волыни / Е. Крыжановский. Соч. Т. 2. – Киев, 1890.
10. Спогади Франтішки Гофманової, 1929 р.н. Спогади Мирона Ліпяніна, 1947 р.н.
11. Надольська В. Религиозная жизнь чешских колонистов Волынской губернии / В. Надольська // Україна – Чехія: історія та сьогодення. Колективна монографія / О. М. Березовський, Т. В. Брязкало, та ін. Уклад. С. Коваленко, Н. В. Морозова, В. М. Фендик; Одеськ. обл. упр. культури і туризму, національностей і релігій (та ін.). Одеса: ВМВ, 2013. – 220 с. – с. 49–90.
12. О водворении чехов на Волыни // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т. 36. – Отдел 2. – СПб., 1863.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. – Т. VIII. – СПб.,- 1890. – С. 409–411.
14. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. – Т. VII. – СПб.,- 1889. – С. 432
15. Рудченко И. Записки о землевладении в Юго-Западном крае / И. Рудченко. – К., 1882. – 110 с.

16. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі ЦДІАК України), ф. 442, оп. 617, спр. 128.
17. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 497.
18. Шульга С. Виникнення та діяльність чеських культурно-освітніх та громадських товариств на Волині у міжвоєнний період / С. Шульга // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник Інституту історії України НАН України. – Київ, 1998. – С. 460–474.
19. Vaculik Jroslav. Dejny Volynskych Čechů. T 1. / Jroslav Vaculik. – Praha, 1997. – 210 c.
20. Vaculik Jroslav. Dejny Volynskych Čechů. T 2. / Jroslav Vaculik. – Praha, 1997. – 223 c.
21. Historická mapa českého osídlení naVolni / Praha, 1995.
22. Cichocka-Petražycka Z. Żywiol ńiemecki na Wolyńiu. – Warszawa, 1933.

УДК 94(477.82)

Т. Н. Чернова-Дёке
Берлин, Германия

ВОЛЫНСКИЕ НЕМЦЫ: ОСОБЕННОСТИ НЕМЕЦКОЙ ПОМЕЩИЧЬЕЙ КОЛОНИЗАЦИИ (историко-правовой аспект)

Исследования истории немецких колоний на Волыни показали своеобразие пути их появления и развития. В контексте истории российских немцев эта тема нашла отражение в современной российской историографии в диссертации И. К. Агасиева [1] и в ряде статей украинского историка М. Костюка [2, 3, 4].

Начальный этап немецкой колонизации здесь с конца XVIII в. хронологически связан с разделом Речи Посполитой в 1785 г. и образованием на территории, вошедшей в состав Российской империи, Волынской губернии (1786–1917). Факт, что в освоении новоприобретенных окраин империи (будь то Новороссия, Кавказский или Юго-Западный край и др.) неизбежно принимали участие немцы-колонисты, интересен как проявление общей закономерности, отразившей суть проводимой колонизационной политики. На Волыни сказалась своя специфика. Под влиянием социально-экономического развития Польши и Пруссии здесь изначально отчасти проявился промышленный оттенок колонизации: первые немецкие поселенцы основали фабрики по производству фарфора и сукна. Но в целом поток иммиграции до 30-х годов XIX в. характеризуется как аграрный, эпизодический, протекавший медленными темпами. Земледельческие колонии немцев возникали в основном на помещичьих

землях. Как отмечал историк Л.В. Малиновский, «писавшие об истории немецких колонистов в России, обычно обходили помещичью колонизацию стороной, также как и судьбу волынских колонистов, для которых характерно именно это явление». [5, с. 56].

У истоков колонизации были меннониты. Первую колонию Скерневские Голендры во Владимиро-Волынском уезде основали выходцы из Голландии. Вслед за ними появились прусские меннониты, гонимые преследованиями за их веру. Определенную уверенность придавала Грамота Павла I «О подтверждении обещанной им свободы в отправлении вероисповедания по церковным их установлениям и обычаям», жалованная в 1800 г. «на права и преимущества меннонистов», такие как 10-летняя льгота от платежа податей, свобода от гражданской и военной службы, право заниматься торговлей, ремеслом и др. В ней повелевалось данными им и их потомкам землями и привилегиями «пользоваться не препятствовать». [6, T.XXVI, с. 286]. В 1801 г. польский помещик Карл Яблоновский заключил контракт с 19 семьями: меннониты получили в бессрочное пользование свыше 570 десятин неразработанной земли и сенокоса. Так в Острожском уезде появилась колония Карлос-Вальд. Нехватка рабочих рук сдерживала освоение частных земельных массивов. Отсюда заинтересованность помещиков, которые даже давали поселенцам ощутимые дополнительные льготы: бессрочную аренду, бесплатный лес для строительства, займы и т.д. На подобных выгодных условиях в 1804 и 1817 годах возникли еще две меннонитские колонии: Антоновка и Вальдгейм. В 1811 г. у помещика Высоцкого подписали контракт 33 прусских меннонита на поценную бессрочную аренду свыше 560 десятин земли. [2, с. 28–29]. Так было положено начало аграрной колонизации.

Вслед за меннонитами потянулись немецкие колонисты, католики и протестанты. Их привлекали невысокая арендная плата и длительные сроки землепользования. И хотя они получали льгот меньше, чем меннониты, условия поселения на Волыни были более аттрактивные, чем в Пруссии и Польше (Царство Польское с 1815 г.). Прусские выходцы, немцы из колоний Гродненской губернии, основали в 1811 г. колонию Софиевка в Ровенском уезде, в 1816 г. колонию Александровка, на участке в 166 десятин земли во Владимиро-Волынском уезде, в 1817 г. – колонию Хутор Чарковский в Дубенском уезде. Гораздо реже немцы селились на казенных землях. Одним из первых таких поселений стала в 1824 г. колония Забужские Голендры во Владимир-Волынском уезде. Всего за первый период переселений на Волынь в немецких колониях оказалось до 1000 жителей, а вместе с меннонитами – около двух тысяч человек. Главный результат – был заложен фундамент немецкой колонизации.

Второй поток немецкой иммиграции в последующие 30 лет характеризуется заметным увеличением численности колонистов. На 1860 г. в губернии водворилось 11424 немца, основавших в разных уездах 139 новых колоний. [2, с. 30].

Попасть к помещику в России, где процветало крепостное право, вызывало порой опасения, боязнь стать крепостным. Поэтому было принципиально важным узаконить, что согласившиеся поселиться «останутся всегда вольными людьми», как и колонисты под опекою Канцелярии опекунства иностранных поселенцев. Еще в докладе Президента Канцелярии графа Г. Г. Орлова «О поселении иностранцев в Ингерманландии на частных землях, по условиям с владельцами оных» (1765 г.) оговорена была их свобода и добровольные соглашения. А чтобы ничего вредного ни государственному, ни собственным интересам в обоюдные контракты вносимо не было, следовало сдавать их в Канцелярию опекунства, также разрешалось «жалобы свои приносить» [6, Т. XXVII, с. 373]. И хотя «частные» колонисты на землях помещиков не имели при поселении субсидий, льгот и привилегий, как государственные, они не были крепостными. Как видим, в процессе колонизации изначально поднимался вопрос равенства в защите прав колонистов. Такая постановка вопроса сохранялась и в дальнейшем.

Указ Александра I от 9 мая 1802 г. «О правилах приема и водворения заграничных переселенцев», данный Новороссийскому и Литовскому военным губернаторам, гласит (п. 5): иностранцев, которые не пожелают в другие сословия... «помещики имеют право по желаниям их принимать и селить на своих землях, но не иначе, как с предоставлением им и потомству их вольности и полной свободы переходить от одного помещика к другому». [6, Т. XXVII, с. 136]. Условия о повинностях на урочные годы определяются в письменных контрактах, которые помещики должны были предъявлять в Земские суды для записки и разрешения возможных споров. До этого указа водворенные поселенцы не имели права пользоваться льготою от платежа податей. Теперь они освобождаются по прибытии до ревизии от всяких государственных податей, а по записке в ревизию платят наравне с помещичьими крестьянами, не теряя, однако, прав вольности. Помещик, не подавший в течении трех месяцев в Земский суд полученные иностранцами на границе кордонные свидетельства, «признается дающим пристанище беглым» (поскольку сведения о принятых не поступали в Губернское правление).

Согласно Манифесту Александра I от 20 февраля 1804 г. «О правилах для принятия и водворения иностранных колонистов», требовалось обязательно определить заранее место их поселения. В частности, возможной «покупкою у помещиков способных участков». Также в марте

1803 г., в указе Николаевскому военному губернатору о разрешении переселяться меннонитам, поднимался вопрос: «приторговать у помещиков удобные земли... которые с выгодою в казну куплены быть могут». [6, Т. XXVIII, с. 137]. И поскольку в Новороссийском крае оставалось мало удобных казенных земель, назрело время не только вести переселения с помощью казны, но и определить, «какие права и выгоды» можно предоставить колонистам, прибывающим из-за границы на земли помещичьи.

Аспект помещичьей колонизации, уже в масштабе страны, был рассмотрен Министром внутренних дел В. Кочубеем в Высочайше утвержденном докладе от 12 апреля 1804 г.: «О позволении помещикам водворять колонистов на своих землях». [6, Т. XXVIII, с. 260–261]. Соответственно общим правилам о колониях и силе указа от 9 мая 1802 г. на имя пограничных губернаторов, следовало общее правило о 10-летней льготе от платежа податей для казенных колонистов распространить на частных со времени их первоначального поселения у помещиков. Причем, чтобы по истечении льготного срока «помещики вносили за них в казну обыкновенные подати, платимые помещичьими крестьянами». Земские же повинности колонисты должны были нести сами со времени поселения наравне с селянами губернии. Исполнив все обязательства по контракту и оставаясь свободными, колонисты могли переходить от одного помещика к другому. На этих основаниях помещикам дозволяется не только принимать, но и выписывать колонистов из-за границы и селить у себя по добровольному соглашению об условиях на повинности и работы (оброк или барщина). Таким образом, речь идет не просто о найме помещиком рабочей силы, о правовой норме аренды частных земель, а об оформлении прав особой категории колонистов, о внутренней свободе их селений, на основе своих традиций и обычаев и общинного самоуправления.

Это положение нашло дальнейшее развитие и уточнение. 25 августа 1817 г. император Александр I издает указ Сенату: «О позволении помещикам и владельцам земель принимать и выписывать иностранных колонистов для поселения их на своих землях». [6, Т. XXXIV, с. 501]. Ввиду определенных недостатков в применении принятых в 1804 г. правил приема и водворения колонистов в помещичьих владениях, император постановил расширить радиус их действия. 1. Поскольку много из розданных под заселение земель остаются впусте, к облегчению скорейшего их заселения и «к вящей выгоде» землевладельцев, следовало дозволить принимать и выписывать арендаторов всем, кто по указу 12 декабря 1801 г. имел право приобретать земли. 2. После обязательного рассмотрения договоров в Присутственном месте их требовалось представлять на утверждение Министру внутренних дел. Во избежание обоюдного завышения требований в контрактах, министр был обязан «защищать и

переселяемых на помещичьи земли колонистов от могущих случиться им притеснений». 3. Были уточнены условия и ограничен срок, не более 20 лет, на который заключались договоры. По взаимному соглашению с владельцем земли следовало сразу определять повинности поселяемых: оброк, деньгами либо в натуре, или введение барщины. Причем требовалось точно обозначать виды работ на помещичьих полях, число рабочих дней и т. п. Также «должно в заключаемых условиях быть оговорено точно и ясно» о казенных повинностях и податях, также о временно поначалу дарованных владельцем земли льготах и сроке их длительности. Выгоды и пользы для землевладельцев представлялись так, что пустующие земли будут обработаны «с отличным искусством и как пример для других поселений». Сенат публикует эти положения 10 сентября для всенародного сведения. Следует отметить, что на 1817 год пришелся пик эмиграции в Россию вюртембергских, баденских, швейцарских и др. крестьян и ремесленников. На Юг империи устремилось 9394 человека (с учетом детей) – более половины всех уезжавших. [8, с. 18–20].

Министр внутренних дел О. П. Козодавлев также озаботился дать особо Объявление о данных условиях поселения иностранных колонистов на владельческих землях и распоряжения в циркулярах ко всем начальникам губерний. Во исполнение обнародованного указа императора и его воли передать дело в ведение МВД, министр издал указ от 1 октября с. г. гражданским губернаторам: «Дополнительные правила о принятии и поселении колонистов на помещичьих землях». [6, Т. XXXIV, с. 785–786]. Ввиду нового наплыва потенциальных колонистов министр объявил, что желающие поселить их землевладельцы могут обращаться прямо к нему, минуя губернаторов. При этом следовало сразу сообщать условия водворения: какое число людей они желают, на какой срок, сколько каждому будет дано десятин и в каких местах, каковы виды работ и повинности. Требовалось уточнять, на чей счет будут поселение и путевые издержки: помещиков или колонистов. Но настроения правительства и помещиков не совпадали. Указ был встречен в губерниях прохладно, поскольку имелась даровая рабочая сила – крепостные. К тому же к осени 1819 года решением правительства массовая иммиграция из германских государств была совершенно пресечена. Российским миссиям было запрещено «давать паспорты переселяющимся в Россию и в Царство Польское иностранцам». [6, Т. XXXIV, с. 325, 362]. Переселения отдельными семьями не исключали возможности аренды и поселения у помещиков.

Возникает вопрос, насколько общероссийское законодательство о помещичьей колонизации имело значение и влияние на ход колонизации на Волыни? Обратим внимание на то, что лишь незначительное число немцев шла сюда из-за границы – из Австрии, Пруссии и др. Большинство

осевших на Волыни немцев были выходцами из Привислинских губерний Царства Польского, входившего в состав Российской империи. С 1816 г. оно имело свою Конституцию и Сейм; жители приняли присягу на подданство царю. После подавления антироссийского по сути восстания 1830/31 гг. оно утратило автономию и вошло в единую систему административного управления империи. Так что переселение немцев в Волынскую губернию скорее следует рассматривать как внутреннюю миграцию колонистов в империи. И контракт, порой даже устный, являлся единственной правовой основой для обоснования колонистского поселения. Причем, при определении его условий внимание преимущественно акцентировалось на собственных выгодах и привилегиях, абсолютно не принимая во внимание интересы государства. Здесь государство оказалось по сути своей на длительное время безучастным в переселенческом процессе немцев. Они расселялись небольшими поселениями дисперсно, не редко о делах в хуторах не знало даже уездное начальство. А местные помещики явно не стремились выписывать арендаторов для поселения через МВД, имея нарастающий поток их из соседних польских губерний.

Таким образом, немецкая колонизация на Волыни изначально была почти бесконтрольной со стороны властных структур. Длительное время немцы не подчинялись существовавшей системе территориально-административного управления и надзору местных властей и полиции. Если прибывающие из Австрии, Пруссии и других германских земель не принимали подданство, у них возникали проблемы в вопросе землепользования. Немцы из Царства Польского, как подданные империи, поселялись на частных землях по паспортам жителей привислинских губерний, сохраняя тамошнюю прописку. Им не было необходимости получать кордонные свидетельства, а помещикам, соответственно, регистрировать их в Земском суде. Это ставило колонистов в социально-правовом статусе в привилегированное и такое выгодное положение, как ни в одном другом регионе империи. Но право аренды было зыбким, имелась большая зависимость от воли помещика. Возможны были отказы от продления договора, штрафы и выселения в условиях бесконтрольности сверху. Фактически немцы оставались в стороне от общероссийских норм законодательства. Чиновникам не всегда удавалось занять активную позицию. Так государственная власть на местах не только не противостояла, но порой содействовала своей пассивностью сохранению обособленности и традиционного немецкого уклада жизни колонистов. Дисперсное расселение и экономическая самодостаточность способствовали замкнутости жизни общины и изоляции от местного населения, кроме деловых контактов. Эта особенность надолго определила лицо колонизации.

Процесс массовой немецкой колонизации на Волыни начался, по мнению исследователя М. Костюка, во второй половине XIX в. В реальности

лишь со временем государство приступило к законодательному регулированию этого процесса. Второй и особенно третий поток мигрантов, после восстания в Царстве Польском в 1863/64 гг. по 90-е гг., имели не только экономические причины, но и носили политический характер. Усиление притока колонистов объясняется нежеланием их быть замешанными в социально-политических конфликтах, утратой отмененных в 1867 г. льгот и привилегий для иностранных колонистов, усилением позиций польских крестьян в ходе аграрной реформы.

В Волынской губернии помещики, особенно польские, активнее принимали немцев. С отменой крепостного права, разрешением выкупа и продажи земли помещичьих владений возрастает спрос на арендаторов. Массовый характер миграции станет понятным с учетом отмены бессрочной аренды. Фактически для землевладения прибывающих не оставалось правовых ограничений. Указом от 26 октября 1867 г. немцев-протестантов приравняли к русским в праве покупки земли. Так часть колоний создавалась на купленных у помещиков землях, для чего копили средства, позже брали кредит под 5% в Крестьянском банке.

Государственные органы стремились упорядочить процесс переселения, сбить его темпы. От немцев потребовали представить увольнительные свидетельства, которые выдавались губернаторами Привислинского края. Без них водворение было запрещено. Правда, на практике немцы находили обходные пути вхождения в колонистское сословие. Специальным указом от 26 июня 1868 г. определялся порядок переселения из Царства Польского в другие губернии. Переселенцев обязывали приписаться в местах водворения к местному сельскому обществу и перенимать все права и обязанности коренных жителей. Но при этом сохранялись личные их права и привилегии, которыми пользовались в Польше.

Масштабы интенсивной колонизации – в 1881 г. насчитывалось уже 87 730 колонистов – вызвали недовольство со стороны властей и военного ведомства. Попытки контролировать немецкое землепользование, до 400 тысяч десятин, – частичная проверка документов на арендные и купленные земли – вскрыли массу фактов аренды по устной договорености без контрактов или фиктивных договоров купли на подставных лиц. При выселении, особенно не имевших подданства, были случаи сопротивления судебным исполнителям и войскам. Отчасти имели место нарушения принципа перехода от одного помещика к другому. Право перехода требовало исполнения всех обязательств и условий контракта с первым и его согласие.

Негосударственный характер колонизации давал переселенцам возможность долгое время быть вне действовавшей в империи системы административного и полицейского надзора и управления колониями. Массовый наплыв немцев на западной окраине империи менял отношение к ним государства и порой доводил до конфликтов с местными органами

власти. В 80-е годы под их давлением был принят ряд законодательных актов, направленных как на прекращение переселений немцев, так и на установление жесткого контроля над их колониями, на интеграцию колонистов. Так, во временных правилах от 15 июня 1888 г. «Об устройстве быта иностранных поселенцев в губерниях Киевской, Подольской и Волынской» (7, Т. VIII, с. 409) требования фактически были направлены на ликвидацию самоуправления в колониях, которые включались в состав волостей. Было издано распоряжение губернатора обязательно заявлять о вновь прибывших в имение. Правда, из предпринятой в 1891 г. губернским правлением проверки в ряде колоний исполнения постановлений выяснилось, что закон не имел полного применения, а распоряжения о правильном и постоянном учете поселенцев игнорировались. Надзор за ними почти совсем не выполнялся: новые колонисты не приписывались в волостных правлениях, а помещики (по прежнему!) не извещали об их прибытии. Не всегда и не всеми сполна исполнялись повинности наравне с крестьянами. Попытки интегрировать колонистов наталкивались на их упорное сопротивление. Однако законодательными актами отчасти удалось затормозить темпы переселений (самые высокие по всей империи) и ввести колонии в систему местных органов управления. В 1890 г. численность колонистов достигла 155 860 человек. Согласно первой всероссийской переписи населения в 1897 г. всего проживало 171 330 немцев (5,73 % населения губернии), из них две трети в сельской местности (в ряде уездов свыше 10% жителей). [2, с. 32–33].

Законодательство конца XIX – начала XX вв. имело уже явно рестриктивный характер, ставя целью поощрение сокращения немецкого землепользования и землевладения. В 1897 г. арендные и приобретенные земли у немцев составили 627 тысяч десятин – 9,56% всей площади земли в губернии. Частное землевладение возросло с 132 046 дес. в 1887 г. до 191 552 дес. в 1900 г. [3, с. 186–187]. Установлением временных правил водворения запрещалось поселение немцев вне городских селений и приобретение ими недвижимости. Законотворчество явно имело антинемецкую направленность. Проживание у западной границы почти десятой доли всех пребывавших в империи немцев вызывали серьезные опасения. Комплекс юридических мер достиг ограничения притока немцев, миграции их во внутренние губернии страны и усиления эмиграции. [4, с. 412–416]. И все же до первой мировой войны немцы были заметным фактором не только в экономической жизни, но и в этносоциальной структуре населения губернии.

Ключевые аспекты процесса и практики аграрной немецкой колонизации на Волыни, ее своеобразие, общее и особенное важно видеть в контексте истории российских немцев в имперский период.

Источники и литература

1. Агасиев И. К. Немецкие колониии в Волынской губернии (конец XVIII – начало XX в.): Дис. на соиск. уч. ст. к.и.н. – Красноярск, 1999. – 230 с.
2. Костюк М. П. Немецкие миграционные движения на Волынь (XVIII – начало XX вв.) / М. П. Костюк // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Матер. межд. науч. конф., Анапа, 26–30 сент. 1997 – М., 1998.
3. Костюк М.П. Формирование немецкого землевладения на Волыни (XIX – начало XX в) / М. П. Костюк // Два с половиной века с Россией (к 250-летию начала массового переселения немцев в Россию). Матер. 4-й межд. науч.- практ. конф. М., 24–27 авг. 2012 г. – М., 2013.
4. Костюк М. П. Миграционные процессы в среде волынских немцев в конце XIX начале XX в. / М. П. Костюк // Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути». Матер. 12-й межд. науч. конф. М,, 18–20 сент. 2008 г. – М, 2009.
5. Малиновский Л. В. Социальная и хозяйственная история немецких колонистов в Южной России (1752–1917) / Л. В. Малиновский – Барнаул: ОАО «ИПП Алтай», 2010.
6. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ), Собр. I, СПб., 1830. – Т. XXVI. – № 19546. – С. 286–287; Т. XXVII. – № 12503. – С. 373; № 20259. – С. 136–137; Т. XXVIII. – № 21163. – С. 137–140; № 21254. – С. 260–261; Т. XXXIV. – № 27022. – С. 501–504; № 27072. – С. 785–786; Т. XXXVI. – № 27912. – С. 325; № 27954. – С. 362;
7. ПСЗРИ, Собр. III, Т.VIII. – № 5357. – С. 409.
8. Чернова-Дёке Т. Н. Немецкие поселения на периферии Российской империи. Кавказ: взгляд сквозь столетие (1818–1917) : Монография / Т. Н. Чернова-Дёке. – М., 2008.

УДК 94(4) 1830/1900.314.7(477)

Н. В. Венгер
Днепропетровск, Украина

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ВОЛЫНСКИХ НЕМЦЕВ В СИСТЕМЕ «НЕМЕЦКОГО ВОПРОСА» В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Признание того, что волынские немцы составляли отдельную этнорегиональную группу в общности немецкого населения Российской империи [4, с. 121], строится, в том числе, и на общности территории их проживания, которая может рассматриваться как фронтирная зона Российской империи.

Под понятием фронтира – термина, введённого в научный оборот Ф. Д. Тёрнером [8; 27], понимается отдельная территория (часть государства), которая является некоторой переходной зоной, имеющей динамичный и, в разных смыслах, неустойчивый характер. А. Каппелер – историк, исследующий процессы территориально-социальной динамики Российской империи, предлагает анализировать фронтир с нескольких точек зрения [8]:

1) как географический фронтир между различными климатическими и растительными зонами;

2) как социальный фронтир между различными жизненными укладами и системами ценностей;

3) как военный фронтир между военными объединениями;

4) религиозный и культурный фронтир между различными ценностными и культурными традициями.

Рассматривая социальные аспекты характеристики фронтира как доминантные для нашего исследования, в контексте нашей темы мы могли бы дополнить наведенный выше перечень некоторыми дополнительными дефинициями, рассматривая Волынскую губернию как, прежде всего, «переселенческий фронтир». Волынская губерния, как окраинная территория Российской империи, позиционно и исторически выполнила функцию некоего «перекрёстка», в некотором смысле, «этнического адсорбента», а порой и «изолятора», где российская власть и российское общество в целом присматривалось к новым этническим и социальным группам, словно примеряя их к реалиям российской жизни. Каждая из данных групп занимала особое место в национальной политике империи, переживая периоды стабильности или преследований, обусловленные различными политическими и экономическими мотивами.

В связи с этим мы также можем обозначить ещё одну характеристику фронтира, именуя его «вымышленной территорией». Вымышленной в том смысле, что российское общество, наблюдая за процессами, происходящими в данной зоне, наделяло фронтир различными субъективными, частично вымышленными характеристиками, либо полагаясь на него и возлагая надежды, либо на определённом этапе включая его в систему общественных страхов и опасений. В связи с тем, что на территории губернии, наряду с такими «одиозными» этническими группами, как поляки и евреи, которых власть считала необходимым контролировать, проживали немцы (в среднем, 5.7% населения в 9 из 14 уездов [10, с. 29–35]), территория оказалась в зоне внимания немецкого вопроса.

Середина XIX ст. ознаменовалась для Российской империи появлением новой внутригосударственной и геополитической ситуации, которая привела к новым качественным изменениям в восприятии фронтира.

Классический фронтир как зона военной конфронтации, экономического и культурного контакта, как «вымышленная территория», дополняется некоторыми характеристиками, связанными, главным образом, с новой политикой и идеологией, привнёсших в общественное сознание новые образы. Последнее проявилось, в том числе, и в активизации немецкого вопроса как одного из проявлений националистического концепта, находящегося в реалиях Российской империи на этапе формирования.

Немецкий вопрос в России являлся комплексным социальным и политическим явлением. Его составной характер определялся этническими и религиозными характеристиками, территориальным размещением немецкоязычного населения в России. В связи с этапным развитием российского национализма в истории немецкого вопроса прослеживаются три последовательных этапа – проявление националистических настроений относительно немецкого населения Балтийских окраин (1), западных провинций, включая Волынь (2), немецких колоний Южной России (3).

Включение Западных провинций в систему националистических настроений: польский и немецкий вопросы. Как известно, первая немецкая колония на Волыни была основана в 1797 г. На определённом этапе немецкая колонизация носила хотя и неплановый, но поощряемый государством характер. В истории немецкой колонизации на Волыни современные исследователи отмечают несколько последовательных этапов [4, с. 131–132]. Первые два из них не вызывали противодействия со стороны властей, и к 1860 г. на Волыни проживало около 20 000 представителей немецкого населения [10, с. 29]. Первые два этапа заселения были представлены выходцами из Австрии, Польши, Германии, реже – других западных губерний России (например, из Гродненской губернии).

Польские восстания 1830–1831 и 1863 гг. существенно повлияли на характер нового этапа формирования националистического концепта в России, основы которого были заложены колонизационной практикой, а в дальнейшем – спорами между основными идеологическими противниками по вопросу о перспективных путях развития империи – славянофилами и западниками. После польских восстаний в имперском обществе заговорили о несправедливости привилегий, предоставляемых иноземцам, о социальной справедливости и отсутствии «благодарности» со стороны «тех» (иноземцев), кто был обласкан монархией. Тогда же было активизировано теоретическое осмысление различного рода «вопросов» (немецкого, польского, еврейского) и, наконец, общество инициировало обсуждение возможных сценариев формирования нации. Характерно, что в случае с Волынью польский, немецкий и даже еврейский «вопросы» оказались ситуативно и идеологически связаны.

В ходе восстания поляки требовали не только территории Польши, но и проявляли явный интерес к Прибалтике, белорусским и украинским землям [5]. Это раззадорило национальную прессу, «Московские ведомости» М. Н. Каткова и «День» И. С. Аксакова [2; 3], что, по образному выражению американского исследователя Т. Мартина, стало «началом русского националистического пробуждения» [26, с. 104].

Ключевую роль в данном процессе пробуждения русского националистического самосознания сыграл Ю. Самарин, который приступил к активной пропаганде ранее высказанных им положений относительно Прибалтийских окраин на ином территориальном и этническом материале, географически включая «западные окраины» в систему националистического мониторинга. В статье «Текущий масштаб польского вопроса» идеолог национализма прояснил позицию славянофилов по отношению к восставшим полякам и их требованиям. Его рассуждения были схожими с теми, которые излагались им ранее по состоянию немецкого вопроса в его программной работе «Окраины России» [22]. Для Ю. Самарина поляки были исторической нацией с собственным языком, литературой и традициями. Он не отрицал их право на свободу религии, языка и образа жизни. Вместе с тем, по Ю. Самарину, поляки, подобно балтийским немцам, не желали придерживаться унифицированной для Российской империи в целом структуры власти, сохраняя разрыв между собою и российским/малороссийским крестьянством. Самарин также утверждал, что основой польского вопроса была пропаганда полонизма, целью которого являлось стремление расширить влияние католицизма и вестернизировать славян. Ю. Самарин убеждал, что позиция поляков в отношении к российской государственности в данном регионе была близка действиям немцев в Прибалтике: агрессивно настроенная западная аристократия (в лице поляков и немцев), владеющая землями, доминирует в политических институтах и управляет славянами. Самарин утверждал, что поляки, подобно высшим сословиям в Прибалтике, будучи подданными Российской Империи, тем не менее не считали себя частью России, демонстрируя собственное культурное превосходство над русским народом. Цель инородцев якобы состояла в том, чтобы ассимилировать славян и сохранить своё доминирование. Данные рассуждения привели Самарина и его последователей к выводу о том, что центральные власти обязаны уделить особое внимание контролю над земельной ситуацией в западных губерниях. На практике это должно было выражаться в передаче лучших земель славянскому населению. Самарин настаивал на том, что в борьбе с полонизмом и прочими «измами» власти обязаны насаждать православие, препятствуя католическому (и протестантскому) прозелитизму.

Самарин приветствовал скорую реакцию властей, а именно, появление законов 1864–1865 гг., запрещавших покупку новых земель поляками и евреями в западных губерниях, что, согласно планам местной администрации, должно было способствовать более успешному прохождению процессов русификации [4, с. 130–131]. Однако данные законы привели к изначально непредвиденным «побочным» эффектам, в числе которых следует обозначить переселение на Волынь новой группы немецкоязычного населения.

В исторической литературе в целом представлены причины и особенности третьего миграционного потока 1860–1890-х гг. [10, с. 26–64]. Во-первых, в ходе польского восстания 1863 г. промонархически настроенные немцы вынуждены были спасаться бегством, оседая на территории Волыни. Этому способствовало то обстоятельство, что ослабление прав местных польских землевладельцев (после закона от 10 декабря 1865 г.) привело к снижению цен на землю, что также привлекло в данный регион немцев-земледельцев [4, с. 132].

Во-вторых, в 1867 г было отменено постановление бывшего совета Управления Царством Польским от 28 апреля 1833 г. о льготах для иностранных колонистов в Царстве Польском [4, с. 133]. По закону 1867 г. лица протестантских вероисповеданий по отношению к праву покупки земли были приравнены к лицам русского происхождения. Таким образом, новое переселение было связано с частным интересом протестантов – потенциальных немецкоязычных землевладельцев. Условия колонизации новой волны предзадали её аграрный характер и способствовали тому, что часть земельного ресурса постепенно перемещалась в собственность немецкого населения, и к 1890 г. во владении колонистов находилось 10% всего земельного ресурса губернии [12; 13]. Таким образом, увеличение немецкого землевладения постепенно становилось всё более заметным явлением для властей и общественности, провоцируя внимание сторонников националистических идей. Наблюдая за процессами, происходящими в западных провинциях, они, например, активно цитировали Ю. Ф. Самарина, который ещё в 1848 г. в своих «Окраинах» предупреждал, что Ковенская губерния (а равно и весь западный регион) может превратиться в Ковенленд [22, с. 46]. М. Н. Катков призывал власти обратить особое внимание на Западный край: «Положение дел не может быть признано нормальным там, где высшие сословия считали себя чуждыми стране и принадлежащими по национальности другому государству» [9, № 54, с. 161]. Всё больше представителей интеллигенции склонялось к мысли о том, что русификация региона является неотложной задачей властей [26, с. 407].

В 1874 г. генерал-губернатор Киевской, Подольской и Волынской губерний князь А. Дондуков-Корсаков предоставил Комитету Министров сведения о росте немецкого землевладения: «Эти граждане не являются подданными России, живут как иностранцы в отдельных поселениях, и даже начинают вести себя враждебно по отношению к русским соседям» [6, с. 282]. По мнению генерал-губернатора, немецкое население губернии несомненно является важным социальным ресурсом региона, что однако не исключает исходящую от него «политическую опасность». Уже одним своим присутствием немцы способствуют германизации. Дондуков-Корсаков ожидал от властей ответной реакции, которой, однако, не последовало. Действующий министр иностранных дел А. Н. Горчаков не прислушался к предостережениям. Последнее выглядело весьма неожиданно, поскольку в целом противоречило образу и настроениям министра, о котором публицист В. П. Мещерский, издатель консервативной газеты «Гражданин», вспоминал, что «Горчаков имел склонность преувеличивать опасность для России со стороны Европы» [15]. Александр II поручил изучение вопроса министру государственных имуществ П. А. Валуеву [15, с. 282]. Однако и от профильного министра доклада не последовало. Следует предположить, что управленцы действовали согласно настроениям императора, известного своим либерализмом в сфере национальной политики. Как известно, Александр II не поддерживал проявления настроений фундаменталистского характера и, критикуя националистов, в частности Каткова, с порицанием заключал: «Иные толки о единстве России способствуют разъединению» [23, с. 67].

Активизация проблемы Волынского фронтира в 1880-х гг. Ситуация по вопросу восприятия волынских немцев существенно изменилась после 1881 г., при Александре III, который назначил главой Министерства государственных имуществ графа Н. П. Игнатьева, известного своей панславистской позицией.

Во время непродолжительного пребывания министра на своём посту (до 30 мая 1882 г.) в России резко обострились межнациональные проблемы, еврейский и немецкий вопросы. Известно, например, что в еврейских погромах министр обвинил самих евреев. Игнатьев готовил всеобъемлющий план массового изгнания евреев-ремесленников из внутренних губерний, их выселение из сел и деревень черты оседлости, другие ограничительные меры [24, с. 387–394].

Тогда же Комитет министров предложил разработать закон, запрещавший иностранным колонистам покупать и арендовать земли по всей империи: «Другие меры – лишь полумеры». Данное предложение министр финансов Н. Х. Бунге прокомментировал следующим образом:

после освобождения крестьянства «началась усиленно колонизация, прежде всего немецкая, южных степей России, а потом – царская Польша и Волынь, где колонисты процветают и богатеют, оставаясь в полной изоляции от русского населения, не оказывая влияния на состояние сельского хозяйства в России» [24, с. 387–394]. Известно, что многие проблемы крестьянства Бунге объяснял именно недостаточным размером их земельных наделов, поэтому его поощрительная позиция вполне объяснима. На следующий год Министерство государственных имуществ предложило ограничить немецкое землевладение на территории западных губерний, однако, и после этого окончательного решения. Тем не менее, данные заявления и дебаты на самом высоком государственном уровне показали, что немецкий вопрос в Западных губерниях становится политической проблемой, одновременно связанной с прибалтийскими немцами, но вместе с тем приобретающей самостоятельность.

В контексте данных настроений немцы Волыни, некогда мирные и трудолюбивые земледельцы, стали рассматриваться и презентоваться обществу как социальная группа, строящая препятствия сохранению российского влияния в регионе и являющаяся агентом германизации. После закона 1871 г., в том числе и на территории западных губерний, их именовали не колонистами, а поселянами-собственниками, которые теперь рассматривались как нежелательные мигранты. Расширение территории «немецкого фронтира» (этнически проблемной территории) на Волыни будет способствовать дальнейшему продвижению немецкого вопроса как отдельного националистического концепта Российской империи.

Волынские немцы в фокусе внимания публицистики. В 1876 г. умер Ю. Ф. Самарин. И. Аксаков, издание которого было закрыто в 1868 г., приступил к изданию новой газеты «Русь». Одной из первых знаковых публикаций на страницах газеты была передовая статья «Прибалтийский вопрос в сочинениях» [1, с. 407–417], где издатель доказывал, что из Прибалтики немецкий вопрос перекочевал на Волынь, где целые «немецкие города» были созданы без правительственной легитимации: «В то время, как мы решаем внутренние проблемы, они завоёвывают невоенным путём наши западные границы с юга на север» [1, с. 407–417]. Из рассуждений Аксакова следовало, что «немецкое продвижение» – не просто политически вредное, но и по-настоящему опасное явление.

Определённую роль в популяризации проблемы сыграл А. Липранди – потомственный дворянин, представитель известного дворянского рода, публицист, известный своими правыми промонархическими взглядами. Большинство статей Липранди были посвящены окраинным проблемам: немецкому, польскому, финляндскому и еврейскому вопросам. Липранди принимал активное участие в деятельности монархических организаций.

Будучи действительным членом Русского Собрания, традиционно выступал с докладами [16, с. 250]. Первые публикации Липранди появились в харьковских и варшавских изданиях, а затем – в газетах «Новое время» и «Московские ведомости» [13]. В 1890 г. Липранди публикует книгу «Как можем мы остановить мирное завоевание наших приграничных регионов?». Он описывает немецкую эмиграцию на Волынь как организованную немцами акцию. Немцы якобы селятся возле железных дорог, стратегических путей и военных укреплений. В качестве примера автор упоминает о колонии, основанной Вильгельмом Кене – выходцем из Берлина. Жителям колонии (4 000 немецких граждан), расположенной на расстоянии 25–30 км от крепости Дубно (Дубенского, Таракановского форта), принадлежит 10 000 десятин русской земли [14].

Таким образом, комментарии комиссии Игнатьева, работы И. Аксакова и А. Липранди показывали российской общественности, что внешняя опасность от объединённой Германии всё более подпитывала немецкий вопрос. Появление немецких колонистов в России рассматривалось не как случайное явление, а следствие политики объединенной Германии, которая подобным образом и весьма успешно действует, например, на территории Великого княжества Познанского (провинции Позен) в составе Прусского королевства.

Пруссия добилась успеха в управлении территории с польским большинством. В 1870-х первый канцлер объединенной Германии О. фон Бисмарк инициировал Культуркампф против католического влияния в Познани. Его программа была направлена на то, чтобы германизировать и власть, и образование. По причине относительной малочисленности поляков Познани, германизация княжества проходила более успешно, чем русификация Польши. Доля поляков в герцогстве сократилась с 73 % (657 тыс.) в 1815 году до 64 % (1,344 млн.) в 1910 г., а доля немцев возросла с 25 % (225 тыс.) до 31 % (651 тыс.), евреев – с 2 до 5 %. Немецкий язык значительно потеснил польский в герцогстве к началу XX века, особенно в государственной сфере [25, с. 132].

Русская пресса отслеживала деятельность немцев в Познани, сравнивая методы германизации, предпринимаемые О. Бисмарком, и русификации, проводимой Россией на западе, показывая, что русская политика была непозволительно мягкой. Две акции из политики Бисмарка произвели особенное впечатление на сторонников националистической позиции. В 1883 г. Бисмарк начал политику изгнания русских и австрийцев из Пруссии и Познани. К 1885 г. 32 000 поляков и евреев были высланы в Россию [25, с. 132]. Хотя российские власти и не поддерживали эмиграции, но они приняли переселенцев. Либеральная пресса обвиняла Бисмарка в политике национальных преследований. Двойственность ситуации

состояла в том, что российские консерваторы, с одной стороны, резко критикуя прусскую политику, с другой же – предлагали следовать её примеру и действовать более активно в решении немецкого вопроса. И лишь Катков занимал более прагматичную позицию, был против выселения, предлагая обустроить бывших колонистов на востоке, используя данный ресурс для активизации хозяйственной и экономической жизни на неосвоенных территориях [9, № 76].

В 1886 г. Бисмарк основал «Королевскую прусскую колонизационную комиссию», главный офис которой располагался в Познани. Программа действий данной комиссии сводилась и к тому, чтобы скупать земли у поляков для передачи их немецким крестьянам. Деятельность комиссии щедро финансировалась, и только за первые двадцать лет её существования на реализацию программы германским правительством было выделено 100 млн. марок. В результате до 1907 г. на данной территории было расселено 52 000 немцев [25, с. 135]. На основании данных наблюдений российскими националистами были сделаны выводы о том, что немцы достигли столь впечатляющих результатов благодаря напористости и жёсткости их действий. На самом же деле Германия никогда не принимала столь радикальных законов, подобных тем, что были приняты в России в 1864–1865 гг. Немцы даже во время проведения политики культуркампфа никогда не принимали таких категоричных запретительных законов относительно землевладения, в то время как в результате российских запретов землевладение польских собственников уменьшилось от 89 % (в 1865 г.) до 47 % (в 1904 г.) по Волынской губернии [26, с. 411].

Политика Пруссии воспринимался критически [17, с. 191–200], и такое отношение к Пруссии переносилось на немецких колонистов в России с устрашающих всех комментарием: идёт германизация славянских регионов. Процессы в Познани и России рассматривали в единой связи. При этом и колонисты, чьи предки были приглашены Екатериной II, и новые переселенцы в общественным мнении постепенно «сводились» в одно целое. При этом колонизация Новороссии, которая опережала исторически эпоху объединения Германии, теперь рассматривалась как «прелюдия» для колонизации границ империи.

Решение проблемы Волынского фронтира по националистической модели.

«Политика Бисмарка» на Западных границах России, а именно так интерпретировались колонизационные процессы властями, нуждалась в политической оценке. Одно из заседаний Комитета министров (во главе с М. Х. Рейтерном) 1885 г. было посвящено обсуждению немецкого вопроса. Был заслушан доклад, в котором вновь прозвучал тезис

о расселении колонистов в стратегически опасных зонах. В данном докладе немцев также обвиняли в том, что они абсолютно безразличны к внутренним проблемам государства, показали свою способность влиять на местное население, и при этом руководствуются лишь своим внутренними интересами. Характерно, что в глазах присутствующих степень этого влияния могла быть сопоставима лишь с той, на которую были способны только евреи. Волынские немцы рассматривались как «агенты своего государства»: 82,57 % были эмигрантами из Германии, и только 17,43% – из Австро-Венгрии и других государств [7, с. 169–170]. В результате Комитет принял по-настоящему судьбоносное заключение: «Движение на восток – осознанная историческая миссия Германской расы теперь направлена к российским границам» [7, с. 169–170]. Было предложено разработать упредительный законопроект, по которому всем иностранным гражданам следовало запретить приобретение имущества в западных провинциях. В случае же, если такое владение уже имело место, от собственников требовалось обязательное принятие гражданства. В противном случае их земельные наделы подлежали принудительной продаже [7, с. 168].

Упоминаемый закон был принят 14 марта 1887 г. [18]. Он запрещал не только приобрететь, но и арендовать землю; затрагивал территории Царства Польского и 11 западных губерний, включая Волынскую. Характерно, что немцы как отдельная этническая группа в законе не упоминались (речь шла об иностранцах в целом), однако, как свидетельствуют специальные исследования, именно немцы оказались реальным объектом его применения. В качестве ремарки заметим следующее. Закон был распространён и на Бессарабию, куда после 1861 г. эмигрировало лишь незначительное количество немецкого населения, но где проживали колонисты более ранней волны эмиграции. И несмотря на то, что, будучи русскими гражданами, они не попадали под юрисдикцию закона, случился прецедент применения антинемецкого законодательства по отношению к региону, заселенному на начальном этапе колонизации.

Однако и эти меры не удовлетворили тех, кого по-настоящему беспокоил немецкий вопрос. Закон предотвращал возможную эмиграцию, но не затронул существующее немецкое население. Местная администрация вновь подняла проблему состояния немецкого вопроса в регионе, поясняя, что закон 1887 г. фактически ухудшил ситуацию, предоставляя право подданства потенциальным врагам государства, тем самым оберегая их от дальнейших ограничений. Губернатор Волыни предлагал переселить немцев в центральные губернии России. Генерал-губернатор Киевской, Подольской и Волынской губернии Томара Л. П. в своих требованиях продвинулся далее. Он писал, что опыт

первых Самарских колоний давно подтвердил, что русифицировать их не удастся и поэтому «следует склониться в сторону полной свободы России от иностранных элементов» [7, с. 177].

Данный закон не был последним в системе охранительных мер. Законом 8 октября 1887 г. все неправославные школы Киева, Подолии и Волынии были поставлены под контроль Министерства образования [19]. В данном законе опять же не употреблялся этноним «немцы», тем не менее, все приходские Волынские школы подверглись реформированию, и немецкие учителя были заменены русскими.

Следующий закон 15 июня 1888 г. требовал записи (приписывания) всех иностранных переселенцев к сельским или городским обществам [4, с. 159]. Это заставило многих колонистов, которые жили отдельно (хуторами) [11], присоединиться к местным русским общинам и брать на себя обязательства выполнения городских работ и ночного дежурства [26, с. 413]. В дальнейшем Комитет министров издал указ, позволяющий облегчить для колонистов возможность изменить подданство и покинуть Россию [7, с.177].

Вышеназванные законодательные акты действительно меняли жизнь бывших колонистов, что привело к эмиграции, и по данным Т. Мартина, в 1890-х гг. 10 000 немцев выехало из Волыни в Бразилию, а затем – в Северную Америку и Германию (около 30 тыс. чел.) [26, с. 414]. Однако вскоре эмиграция замедлилась, что вызвало новую активизацию немецкого вопроса. Липранди утверждал, что русские немцы, независимо от наличия гражданства, представляют равную опасность, ибо она состоит в том, что их можно рассматривать как агенты германизации. Он предлагал применить систему антипольских и антиеврейских ограничительных законов на немецкое население [13]. 14 марта 1892 г. закон «Об установлении временных правил относительно водворения в Волынской губернии лиц нерусского происхождения» был принят [20]. Это был первый закон, направленный именно против немцев – подданных Российской империи [21].

Итак, фронтир как «вымышленная территория» имеет свои объективные и субъективные характеристики. Если объективные свойства фронтира определяются его пограничным расположением на границе между государствами, территориальными и ментальными регионами Российской империи, то субъективные объясняются, прежде всего, политико-мировоззренческими факторами. Волынский фронтир, как проблемная этническая территория, стал вторым после Прибалтики (с 1848 г.) регионом применения немецкого вопроса. Контроверсивность положения состояла в том, что, признавая значимость социального ресурса, представленного российскими немцами, идеологи, политики

и общественность использовали тезис о внешней угрозе как весьма убедительное прикрытие внутриэкономических межэтнических проблем. Объяснением этому служит тот факт, что большинство законов по урегулированию проблем фронтира имели именно экономическую направленность, и лишь опосредованно решали задачи внешней безопасности государства. Реформы 1880–1890-х гг. были осуществлены по националистическому сценарию и, работая против объективных законов модернизации, провоцировали дальнейшие социальные и этнические противоречия в Российской империи.

Источники и литература

1. Аксаков И. Прибалтийский вопрос в сочинениях / И. Асаков. – М.: Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. – С. 407–417.
2. Венгер Н. В. «Німецьке питання» в оцінці І. С. Аксакова та Ю. Ф. Самаріна: Діалог з російським суспільством у десятиліття «великих реформ» (1860–1870) / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории: сб. научн. трудов. – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – С. 30–52
3. Венгер Н. В. Проблеми реформування іноземних колоній та ідея єдності російської нації М. Н. Каткова: біля витоків російського націоналістичного дискурсу/ Н.В. Венгер // Вопросы германской истории: сб. научн. трудов.– Д.: Вид-во ДНУ, 2010. – С. 30–50.
4. Герман А., Илларионова Т., Плеве И. История немцев России учебное пособие / А. Герман. – М.: МСНК–пресс, 2005. – 544 с.
5. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) /Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – С. 100–190.
6. Исторический обзор деятель деятельности Комитета министров: в 5 тт. – СПб: Изд-во Канцелярии Комитета министров, 1902. – Т. 3. – 322 с.
7. Исторический обзор деятель деятельности Комитета министров: в 5 т. – СПб: Изд-во Канцелярии Комитета министров, 1902. – Т. 4. – 491 с.
8. Каппелер А. Южный и восточный фронтир России XVI–XVIII вв. / А. Каппелер // Ab Imperio. – 2003. – № 1. – С. 48.
9. Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» / М.Н. Катков. – М.: Изд. С. П. Катковой, 1897.
10. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині / М. П. Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
11. Костюк М. Немецкое хуторное хозяйство на Волыни (вторая половина XIX в. – начало XX вв.) / М. Костюк // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и национальные особенности. – М.: Готика, 1999. – С. 39–52.
12. Липранди А. П. Германия в России / А. П. Липранди. – Харьков: Мирный труд, 1911. – С. 3–11.
13. Липранди А. П. Как остановить мирное завоевание наших окраин? / А. П. Липранди – Киев: Тип. Бруна, 1890. – С. 47–49.

14. Липранди А. П. Немцы в России / А. П. Липранди // Наблюдатель. – Сентябрь, 1895. – С. 56–70, 86–104.
15. Мещерскй. Мои Воспоминания: в 3 ч. / Мещерский – СПб.: Тип. Князя В. П. Мещерского, 1897. – Ч. 1. – С. 306.
16. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: в 4 т.— М.: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1956. – Т. 1. – С. 250.
17. Нарочицкая Л. И. Россия и войны Прусии в 60-х годах XIX в. за объединение Германии «сверху» / Л. И. Нарочицкая. – М.: Госполитиздат, 1960. – С. 191–200.
18. ПСЗРИ III. – Т . 7. – № 4286–4288.
19. ПСЗРИ III. – Т. 7. – № 4759.
20. ПСЗРИ III. – Т. 12. – № 8419–8420.
21. Ренников А. М. Золото Рейна о немцах в России / А. М. Ренников. – Петроград: Тип. Тов-ва А. В. Суворина, 1915. – С. 58 –59.
22. Самарин Ю. Ф. Окраины России // Самарин Ю. Ф. Сочинения : в 10 т. – М.: Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1890. – Т. 1. – С. 1–177.
23. Твардовская В. А. Идеология пореформенного самодержавия: М. Н. Катков и его издания / В. А. Твардовская. – М.: Наука, 1978. – С. 67.
24. Штереншис М. Евреи: история нации /. М. Штереншис— Герцлия: Исрадон, 2008. — С. 387—394.
25. Hagen W. W. Germans, Poles and Jews the nationality Conflict in the Prussian East, 1772–1914. – Chicago: Univ. Chicago Press, 1980. – 406 p.
26. Martin Terry. The German question in Russia 1848–1896 / T. Martin // Russian history. – 1991. – № 18. – P. 373–434.
27. Turner F. G. The frontier in American History. – New York: Henry Holt, 1962. – 375 p.

УДК-94(474.3)+323.(474)(091)

И. И. Берзиня
Рига, Латвия

МИГРАЦИЯ НЕМЕЦКИХ КОЛОНИСТОВ ИЗ ВОЛЫНИ НА ТЕРРИТОРИЮ ЛАТВИИ ПОСЛЕ РЕВОЛЮЦИИ 1905 ГОДА

Идея поселения немецких колонистов на территории Латвии неразрывно связана с революцией 1905 года, которая особенно ярко проявилась в сельской местности [21]; [39]. Революция усилила национальные тенденции между обществом латышей и остзейских немцев, приводя к взаимной изоляции, и остановила процесс формирования единой политической нации.

В результате революции часть остзейского дворянства обратилась к немецким властям с просьбой о финансовой и политической поддержке. Так, ландрат Лифляндского дворянства Максс фон Зиверс (*Maximilian Friedrich von Sivers*) обратился в Министерство Иностранных дел Германии по вопросу политической ситуации в Остзейских губерниях, указывая, что имеются только две возможности сохранения немецкой культуры: аннексия этой территории или политика «открытых дверей», т.е. внешняя колонизация [31]. Внешняя политика Германии в этом периоде была сосредоточена на возможное сотрудничество с Российской империей, что исключало вмешательство в политику Остзейского региона [31]; [40]; [44, с. 90]. Это означало, что реальным решением была упомянутая внешняя колонизация – поселение на данной территории немецких крестьян. Такой подход наметил переориентацию остзейского дворянства с защиты интересов одного слоя общества в защиту интересов других слоев. Целью переориентации было укрепление национального или немецкого элемента в сельской местности [44, с. 109], где почти не было немецких крестьян. Эта переориентация представлений и была ключевым фактором для начала колонизации. Основная мотивация дворянства имела национальный характер – укрепление немецкого элемента в сельской местности посредством переселения немецких колонистов из губерний Российской империи, т.к. местное крестьянство оказалось нелояльным по отношению к остзейскому дворянству, что отмечено и в источниках [1, л. 73]; [33].

Говоря о процессе колонизации, следует отметить главных инициаторов: помещика поместья Казданги (*Katzdangen, Kazdanga*), маршала дворянства Газенпотского (*Hasenpoth, Aizpute*) края Карла фон Мантейфеля-Цеге (*Karl Wilhelm Manteuffe lvon Zoege*) и помещика поместья Курмале (*Kurmahlen*) Силвио Бредриха (*Silvio Broedrich*), которые упомянуты и в источниках [23]; [30]. В числе активных колонизаторов источники упоминают еще помещика поместья Вецпилс (*Oldenburg*) графа Кейзерлинга (*Keyserlingk*), помещика поместья Нигранде (*Niegranden*) барона Г.Каула (*Hugo Kaull*) и др. [3, л. 22–23, 32–33, 35–36, 38, 62–63]; [4, л. 141–142]; [32].

Хотя активисты колонизации указывают, что идея колонизации была внезапной [25, ч. 1, г. 9.], фактически уже с 1880-х годов в немецких газетах появлялись статьи о немецких колонистах и их жизни в Российской империи [16]; [17]; [34].

Перед началом колонизации Мантейфель вел переписку с пастором из Ровно (*Rowno*) Альтгаузеном (*Ernst Althausen*) [3, л. 39–40]; [25, ч. 1, г. 9] учитывая, что пастор был информирован о материальном состоянии колонистов и смог дать нужную информацию о тех лицах, которые

были бы заинтересованы в переезде. Позже распространение идей колонизации также проводились при посредничестве пасторов [3, 94–97]; [25, ч. 1, г. 11.].

Сначала остзейское дворянство хотело пригласить в Курляндскую губернию швабов из Поволжья, считая их более «немецкими» по своей натуре, чем немцы из Волыни [25, ч. 1, г. 10], но ближе и экономически выгодней было организовать переезд волынских немцев или немцев из бывшей территории Царства Польского (*Kongrespolen*). Полученная информация от пастора Альтгаузена свидетельствовала, что Волынские немцы заинтересованы в переезде в связи с ограничениями со стороны властей покупки или дальнейшей аренды земли в Волыни [11, л. 191–192, 195, 209, 217]; [31, с. 43, 56]; [46].

Организовать переезд колонистов открытым способом не представлялось возможным и много действий совершались тайно. Так, за взятки должностным лицам железнодорожной службы переезд поездом колонистов из Волыни официально был назван поездкой в Сибирь, тогда как фактически колонисты направлялись на станцию Муравъёво (*Murawjewo или сег.* Мажейки) у границы Курляндской губернии [34, с. 30].

Все же можно говорить о некоторых организаторских этапах:

1) Посещение остзейскими помещиками Волыни. Колонизаторы весной 1906года посетили Ровно, где в немецкой школе встретились с заинтересованными в переселении лицами [25, ч. 1, г. 11.], потом в Новограде-Волынском встретились с местным пастором Бартом (*Johann Theodor Ernst Barth*) [25, ч. 1, г. 11.]. Неизвестно, сколько населённых мест колонизаторы посетили, но был сделан вывод, что готовность переехать в Курляндию вызвана возможностью получить в аренду или собственность землю [11, л. 24–30, 167, 170–171]; [25, ч. 1, г. 11]; [34, с. 29]. О поездке был составлен отчет и карта оптимального маршрута переселения колонистов, которой потом руководствовались агенты по переселению [3, л. 20–21].

2) Создание институций проведения процесса колонизации. Как отметил Мантейфель, для осуществления переезда поселенцев вопрос был рассмотрен в региональном собрании дворянства – ландтаге в Елгаве (*Mitau, Jelgava*), однако доказательства этому пока ни автору данной статьи, ни другим исследователям найти не удалось [36, с. 39].

Далее была избрана комиссия, которая должна была решать вопросы колонизации. Ее президентом был граф Кейзерлинг, хотя практически все мероприятия осуществлялись Мантейфелем [25, ч. 1, г. 11]. Граф Кейзерлинг был одним из участников колонизации и имел тесные контакты с Мантейфелем и его агентом В. Лакшевицом (*Werner Lakschewitz*) [3, л. 22–23, 32–33, 35–36, 62], так что можно предположить, что комиссия по колонизации действительно была создана.

Следующим шагом было создание кассы, которая помещикам, желающим нанять колонистов, выдавала кредиты [25, ч. 1, г. 12.]. Хотя этот факт тоже не доказан, информация о существовании специальной кассы может быть правдивой, так как существует много сообщений, что Бредрих и другие помещики вдруг скупили имеющиеся в продаже поместья для дальнейшего их разделения и перепродажи поселенцам [3, л. 47–48]; [6, л. 8–10]; [33]. Так же была создана компания по найму работников «GesellschaftfürLandwerb» [3, л. 38], которая тоже могла осуществить функции кассы. Эта компания была упомянута и в газетной статье за 1922 год, в которой названа цель компании – покупка недвижимости для перепродажи. Членский взнос в компанию был 100 рублей, но только 500 рублей давали право голоса [4; л. 141]; [33]. Следует отметить, что аналогичная компания была создана также в Лифляндии [3, л. 47–48].

3) Вербовка колонистов. Вербовкой колонистов занимались уполномоченные представители или агенты помещиков, которые поддерживали связь между представителями переселенцев и помещиками, которые желали их принять [3; л. 20–21; 37; 94–97]; [25, ч. 1., г. 12]. Хотя одним из главных агентов был представитель Мантейфеля – Лакшевиц [3; л. 20–21; 37; 94–97], были также другие агенты, и источники свидетельствуют, что в первые 6 месяцев 1914 года Лифляндскую губернию обслуживало по крайней мере 13 агентов [10, л. 1–11]. На Волыни наиболее активно работало трое агентов: Я Депнер (*J. Deppner*), Я. Носке (*J. Noske*) и Л. Фойергерд (*L. Feuerherdt*) [10, л. 1–11]. Это значит, что кампания по набору колонистов была широко распространена.

Некоторые агенты являлись членами остзейской знати [34, с. 29], некоторые церковными служителями, как Я. Депнер [14], но информацию колонисты на Волыни получали также от родственников, которые уже находились на территории Латвии [10, л. 1–11]. В других случаях поселенцы лично писали Мантейфелю [4, л. 178], но это скорее всего было исключение.

О широкой деятельности агентов на Волыни информировали газеты, которые опубликовали выдержки из воззваний, обращенных к немецким крестьянам и, объясняя ситуацию в Балтийских губерниях, обещали жизнь в «более выдающихся обстоятельствах», чем в Юго-Западной России, обещали помощь остзейцев, материальные блага (высокую зарплату, возможность аренды земли и приобретения собственности), а также указывали на близость отечества [42]. В некоторых случаях агенты называли Курляндию землей обетованной – «Эльдорадо», известной особенной благосклонностью помещиков [3, л. 94–97]; [28].

Источники свидетельствуют, что в 1908 году в Одессе была даже создана контора агентов, которая публиковала воззвания в газете

«Odesser Zeitung», но не имеются сведения о том, кто руководил конторой, а также нет данных о процессе вербовки поселенцев [1, л. 74–82]. Были также случаи, когда некоторые дворяне оказались в тюрьме из-за проведения ими активной агитации [1, л. 486–487].

Первоначально, под влиянием агитации, был довольно большой ажиотаж колонистов [3, л. 94–97], однако колонизацию осложнял тот факт, что не существовало единого центра обработки запросов и свои предложения агентам направлял каждый помещик. Так, в июне 1907 г. Лакшевиц получил около 100 запросов [3, л. 20–21], но не смог их обработать [3, 94–97]. Также имели место недоразумения между помещиками и поселенцами, причиной которых были ошибочные представления обеих сторон о желаемом результате, а также проблему создавали нерегулярные денежные взносы помещиков за вербовку и переселение поселенцев [3, 94–97].

Во избежание дальнейших недоразумений помещики приглашали, а колонисты до переезда посылали в Курляндию своих представителей, которые знакомились с условиями будущей жизни в Курляндии [3, л. 37, 62]; [25, ч. 1, г. 12]; [27, с. 135].

Прибытие поселенцев. В историографии и межвоенных периодических изданиях упоминается от 15000 до 20000 переселенных немецких колонистов. Но если одни авторы указывают, что эти данные по всей территории Латвии [13, с. 407]; [24, с. 60], то другие ограничиваются Курляндской губернией [14]; [16, с. 46]; [33]; [37] или Остзейскими губерниями [41]; [44, с. 100]. Другие данные, предоставлены бароном Фелькерзамом (*Fölkersahm*), который заявил, что в Курляндию с 1907 по 1914 год прибыло 6247 немецких переселенцев [29], а статистик М. Скуениекс (*M. Skujenieks*) упоминает о 5200 переселенцах в Курляндии [38, с. 109]. Эта различная информация свидетельствует, что колонизация была не однородной, и, по сути, меняет представление об интенсивности процесса колонизации.

Канцелярия губернатора Курляндии стремилась получить детальную информацию о прибытии колонистов, поэтому губернатор Князев в секретном циркуляре 19 декабря 1907 г. [1, л. 2] дал задание начальникам уездов представлять сообщения о прибивших колонистах в триместре. Потом на основе уездной статистики составлялись доклады для Министерства внутренних дел.

Первые сообщения губернатору были предоставлены по состоянию на 1 января 1908 г. [1, л. 7–10], первый доклад составлен по состоянию на 1 июля 1908 г., а последний – по состоянию на 1 мая 1913 г., [1, л. 79–82, 572–574], но они были неполными. Точные данные имеются только за период с 01.01.1906 г. по 01.01.1913 г. Уже к 1 мая 1908 г. колонисты

были поселены в 65-ти поместьях и в 5-ти фольварках [1, л. 79–574]. Это означает, что за полтора года после начала колонизации в этом процессе было задействовано уже 11,5% от всех поместий Курляндии [1, л. 316–317]. Анализ сообщений и докладов за период с 1908 по 1914 год показывает, что колонисты были поселены в 158 поместьях, [анализ всех данных – 1, л. 79–574].

В целом, в период с июля 1908 г. по май 1913 г. колонисты были поселены в 12-ти имениях баронов Ганн (*Hahn*), в 7-и имениях баронов Мантейфель, в 6-ти имениях баронов Бери (*Behr*), в 5-ти имениях баронов Остен-Закен (*Osten-Sacken*) и в 4-х имениях графов Медем (*Medem*) [1, л. 79–574]. Однако, количество родовых имений, где поселили колонистов, не позволяет судить об активном участии рода в колонизации. Так, в родовых поместьях Ган, в мае 1908 г. были поселены только 22 семьи из 132 человек, кроме того, в поместье Лиелплатоне (*Groß-Platon, Lielplatone*) жил только один колонист и, судя по его роду занятий (служил писарем), он был завербован именно из-за своей квалификации. Таким образом, если число поселенцев в поместье значительное, то скорее всего помещик был активным колонизатором, а помещикам, которые приняли небольшое количество поселенцев, вероятно, не хватало рабочей силы.

В 1908 году, наибольшее количество поселенцев проживали в Газенпотском (Hasenpoth, сейчас – Айзпуте) и Гольдингенском (*Goldingen*, сейчас – Кулдига) уезде, в то время как в Илукстском уезде (*Illuxte, Ilūkste*) никогда не поселяли колонистов, а в Фридрихштатском (*Friedrichstadt*, сейчас – Яунелгава) уезде колонисты жили только в одном поместье – Варенброкъ (*Varenbrock, Vārnava*) [1, л. 79–574].

Поселенцы жили и в государственных поместьях, и в поместьях Комитета Курляндского дворянства, но в очень небольшом количестве [1, л. 79–574]. Некоторые семьи жили также в крестьянских усадьбах в качестве сельскохозяйственных рабочих [1, л. 79–574] и, скорее всего, служили латышскому хуторянину. В последствие эта ситуация даже вызвала озабоченность остзейцев об ассимиляции поселенцев [8, л. 59–60]. Однако, помимо указанных имений, еще 9 имений упоминаются в книге Р. Шульца [36, с. 54, 65–66].

Также колонисты были поселены и в Лифляндской губернии. По данным 1914 г. поселенцев отправили в 31 поместье в Лифляндии (10, л. 1–11). Таким образом, в Курляндской и Лифляндской губернии можно выявить 207 поместий, в которых были поселены колонисты, и, очевидно, это не все поместья, так как колонисты поселились также и у главного колонизатора Лифляндии – Зиверса в поместье Винтерфельд (*Veibe, Winterfeld*) [26].

Многие из этих поместий принадлежали одним и тем же помещикам, как Фридриху фон дер Реке, (*Friedrichvon der Recke*), Кристиану фон дер Остен-Закену (*Kristianvon der Osten-Sacken*), Михаилу Ливену (*Michael von Lieven*) [1, л. 79–574]. Однако самыми большими колонизаторами в Курляндии были К. Мантейфель и особенно С. Бредрих. Его роль отмечена многими источниками [1, л. 190, 496d–496e]; [3, л. 30]; [6, л. 8–10]; [7, л. 5–18]; [11, л. 24–29, 170, 173, 176–178, 180–194]; [22]; [30]; [33], в которых указано, что он был одним из главных покупателей земель поместий, которые позже разделил и продавал поселенцам. Кредит для покупки земли поселенцам давала кредитная компания, а также Бредрихи до оплаты ссуды покупка земли юридически не была внесена в земельной книге [1, л. 190]; [напр. 11, л. 24–29, 170, 173, 176–178, 180–194].

В свою очередь Мантейфель в основном владел поместьями с ограниченным правопреемством (*Fideikomis*), в связи с чем эти земли поселенцам можно было сдать только в аренду [34, с. 28–29]; [36, с. 44]. В связи с этим в большинстве поместий рода Мантейфель колонистов поселяли как сельскохозяйственных рабочих или служащих [1, л. 30–600]. Из вышеупомянутого можно сделать вывод, что существовало два типа колоний [7, л. 5–18]; [36, с. 40]: поместья (основном в Газенпотском и Гробинском (*Grobin, Grobiņa*) уезде), в которых главным образом находились служащие, рабочие и в меньшей степени арендаторы (колонии Мантейфеля), и поместья (основном в Гольдингенском и Тальсенском (*Talsen, Talsi*) уезде), в которых главным образом находились владельцы или арендаторы земли (колонии Бредриха).

Первые иммигранты и динамика миграции. Мантейфель указывает, что первые 40 семьи приехали уже к 23 апреля 1906 г. [25, ч. 2, г. 1], однако в документах как первоначальная дата прибытия указано начало 1907 года. Первые поселенцы в январе 1907 поселились в поместье Виргенъ (*Wirgen, Virgas*) Гробинского уезда в поместье Бакузенъ (*Backhusen, Bākūze*) и Нигранде (*Niegranden, Nīgrande*) Газенпотского уезда [1, л. 30–150].

В январе 1913 г. самая многочисленная группа колонистов жила в поместьях Мантейфеля – в Казданге 357 колонистов, а в Пуни (*Puhnen, Pūņu*) – 287 колонистов [1, л. 79–574]. На январь 1913 года в губернии Курляндии жило около 5789 колонистов, из них большинство в Газенпотском и Гольдингенском уезде – 56,6% от общего числа поселенцев, а самая малочисленная группа поселенцев жила в Баускском (*Bauske, Bauska*) уезде – 36 лиц [1, л. 79–574].

Процесс колонизации не был однородным: основная масса колонистов (58%) переселилась уже к середине 1908 г., потом переселение убавило темпы, а в 1910 году поселенцы начали интенсивно уезжать.

Этот процесс характеризируется двумя направлениями: внутренняя миграция в Остзейские губернии и внешняя миграция – выход за рамки Остзейских губерний [1, л. 30–600]. В 1911 году в губернии наблюдается общее сокращение числа поселенцев [1, л. 30–600].

Большое значение имела внутренняя миграция в других поместьях Остзейских губ. [1, л. 268, 272–273, 292–297, 367–370, 509–511, 520–521, 560–561, 606–607]. Так, из Гольдингенского уезда в первом триместре 1911 г. выехали 26 семьи в составе 105 лиц, но из них только 9 семей, состоявших из 42 лиц, выехали за пределы Остзейских губерний[1, л. 367–370]. В 1912 и 1913 г., в результате внешней миграции, снова растет число поселенцев [1, л. 79–600]. Следовательно, процесс колонизации не остановился и возможно развивался бы дальше, если бы не началась война.

Губернатор Курляндии Сергей Набоков в 1912 году Министерству внутренних дел сообщил, что в 1911 году уменьшилась внешняя миграция и наблюдается тенденция возвращения поселенцев обратно или за пределами страны, а количество вновь прибывших не такое значительное, чтобы называть ситуацию угрожающей [1, л. 492], и что колонизация была только временным явлением и уже почти кончилась [1, л. 421–422], поэтому нельзя говорить об организованной и планированной колонизации [2, л. 1–4]. Таким образом администрация Курляндской губернии колонизацию не рассматривала как национальное движение, но скорее всего как социально экономическое явление.

Из анализа данных о динамике миграции можно сделать вывод, что к маю 1914 г. на территории Курляндской губернии в результате внешней миграции прибыло примерно от 8130 до 8190 (+/-100) [1, л. 30–600] поселенцев. Принимая во внимание, что в январе 1913 года в губернии жило 5789 колонистов [1, л. 534–537], можно сделать вывод, что остальные – около 22% или ¼ уехали за пределы Остзейских губерний.

В свою очередь, по данным 1919 года МВД Латвии [9, л. 3–87], количество колонистов, приехавших после 1905 года, составило 1234/1289 семей в составе 7254/7290 лиц по всей стране, из которых около 90–91% поселились в Курляндии и около 10% в Лифляндии (без Эстонской части). Таким образом, при исчислении количества поселенцев, когда-либо прибывших в Латвию, с учетом динамики миграции, можно предположить о прибытии около 9 500–10 000 поселенцев, из которых около 22–25% потом эмигрировали. Но в этом расчете не включены крупные города, хотя в источниках такие указания имеются [1, л. 509–511, 554–555].

Анализируя все сообщения уездных начальников Курляндской губернии до января 1910 г. [1, л. 30–600], можно сделать вывод, что колонисты переселились в Курляндию из 23 населенных мест (табл. 1.1.), в т. ч., из 20 губерний Российской империи, включая две Остзейзские губернии (внутренняя миграция).

Таблица 1.1.

Регион выбитья (губерния)	Место прибитья (уезд), год 1908	Место прибитья (уезд), год 1909	Место прибитья (уезд), год 1910
Волынская	Гольдингенский, Тальсенский, Виндавсий, Бауский, Добельский, Гробинский, Газенпотский	Гольдингенский, Тальсенский, Виндавсий, Бауский, Добельский, Тукумский, Гробинский, Газенпотский	Гольдингенский, Тальсенский, Бауский, Добельский, Гробинский,Газенпотский
Екатеринославская	Гольдингенский, Газенпотский	Гольдингенский, Тукумский, Газенпотский	Гольдингенский,Газенпотский
Седлецкая	Гольдингенский, Виндавсий	Гольдингенский, Тальсенский, Гробинский, Газенпотский	Гольдингенский, Тальсенский, Тукумский, Гробинский,Газенпотский
Люблинская	Гольдингенский, Тальсенский	Гольдингенский, Тукумский, Газенпотский	Гольдингенский, Тальсенский, Бауский, Добельский, Тукумский, Гробинский,Газенпотский
Варшавская		Гольдингенский, Тальсенский, Тукумский, Газенпотский	Гольдингенский, Бауский, Гробинский,Газенпотский
Нижегородская		Гольдингенский	Гольдингенский
Киевская		Гольдингенский, Тальсенский, Тукумский, Гробинсий, Газенпотский	Гольдингенский, Добельский, Гробинский,Газенпотский
Петраковская	Добельский	Тальсенский, Гробинский, Газенпотский, Бауский	Гольдингенский, Бауский, Гробинский,Газенпотский
Курская		Тальсенский	
Радомская		Тальсенский, Газенпотский	Гробинский,Газенпотскийs
Калишская		Гробинсий, Газенпотский	Тальсенский, Бауский,Газенпотский
Саратовская	Тукумский, Гробинский, Газенпотский	Гробинсий,Газенпотский	Гробинский,Газенпотский
Калужская		Гробинсий	
Плоцкая			Гробинский, Газенпотский
Новгородская		Газенпотский	
Ярославская			Газенпотский

Большинство поселенцев прибыло из двух регионов – Царство Польское (7 губерний, таких как Люблинская, Седлецкая, Петроковская губ.) [1, л. 30–600]) и Юго-Западного региона, т. е. из Волынской губ. [10, л. 1–11]. Но в процессе колонизации появляются и такие места, как Уфимская, Самарская, Елизаветпольская губ., Поволжье и Сибирь [1, л. 504–505, 593–596]; [5, л. 1–48]. Кроме того, с 1910 г. появляются иммигранты из зарубежных стран. Так, одна семья из двух человек с гражданством Российской империи прибыла из Америки [1, л. 239–240], а две семьи прибыли из Германии [1, л. 272–273].

Также выявляются два региона выезда за пределами Остзейских губ.: поселенцы возвращались на предыдущее место жительства [1, л. 274–280 а] или эмигрировали в зарубежные страны, главным образом в Германию и Америку [1, л. 274–280 а, 284–287, 432–436, 501–502, 602], а с конца 191 г. и в Бразилию [1, л. 442].

Колонизация была инициативой остзейского дворянства как национально-социальное решение проблемы потери лояльности латышского крестьянского слоя в поместьях и дворянством управляли национальные мотивы. Колонисты прибыли в Курляндию только по приглашению дворянства, которое активно участвовало (вербовка, продажа земли) и в дальнейшем процессе колонизации. Таким образом, колонизация не могла быть произведена без инициативы и участия дворянства. В свою очередь, колонистов мотивировала возможность овладеть имущественными или арендными правами на землю. В этом аспекте, говоря о механизме миграции, согласно экономической *push-pull* теории [19], в соответствии с которой при мотиве миграции необходима сила противостояния, которая толкает к эмиграции (*push*), и в то же время нужна сила притязания (экономическая) (*pull*), миграцию немецких колонистов на территорию Латвии можно обозначить как классический *push-pull*-механизм, где препятствие получить в аренду или в собственность землю в Волыни обозначает обстоятельства *push*, а приглашение и поддержка остзейского дворянства обозначает обстоятельства *pull*.

Источники и литература

1. Государственный исторический архив Латвии (ГИАЛ), ф.412 (Kurzemes gubernatora kanceleja), оп.2, д.854 (Par Saratovas un Volīnijas guberņas vācu kolonistu iesaistīšanu darbā Kurzemes privātmuižās 1907. – 1914.g.), 620 л.
2. ГИАЛ, ф.412, оп.2, д.893 (Sarakste ar IeM, Zemes ierīcības un zemes galveno pārvaldi u.c. par vācu kolonistu zemes īpašumu likvidāciju), 18 л.
3. ГИАЛ, ф.1100 (Muižnieku dzimtu dokumenti), оп.9 (Manteifelu-Scēgu dzimtas arhīvs), д.17 (Sarakste ar Vāciešu Kurzemes apvienību (Verein der Deutschen in Kurland), muižniekiem, radiem u.c. personām politiskos jautājumos), 99 л.

4. ГИАЛ, ф.1100, оп.9 (Manteifelu-Scēgu dzimtas arhīvs), д.18 (Sarakste ar muižniekiem, mācītājiem, radiem u.c. personām saimnieciskos un finansu jautājumos) 252 л.
5. ГИАЛ, ф.1465 (Zantes vācu pamatskola), оп.1, д.5 (Skolēnu sarakstu grāmata un ziņas par skolēniem) 48 л.
6. ГИАЛ, ф.1465, оп.2, д.11 (Ziņas par skolu un skolēnu sastāvu un Zantes pagasta vēsturiskais un ģeogrāfiskais apskats), 311 л.
7. ГИАЛ, ф.2125 (Mazākumtautību izglītības pārvalde), оп.2 (Vācu izglītības pārvalde), д.13 (E.Ēlera raksts par vācu tautskolu dibināšanu un attīstību Kurzemē un Vidzemē 1920. – 1934.g.), 30 л.
8. ГИАЛ, ф.3267 (Vācu vecāku biedrība), оп.1, д.238 (Sarakste ar Liepājas nodaļu par Zūru vidusskolas dibināšanu 1920. – 1924.g.)., 139 л.
9. ГИАЛ, ф.3723 (Iekšlietu ministrijas Pašvaldības departaments), оп.1, д.676 (Apriņķu priekšnieku ziņojumi par attiecīgā apriņķa robežās dzīvojošajiem vācu kolonistiem 1919.gadā), 373 л.
10. ГИАЛ, ф.4060 (Latvijas Vēstures institūta dokumentu kolekcija), оп.2, д.565 (Saraksts par personām, kuras 1914.gadā no Volīnijas nosūtītas uz Vidzemi), 40 л.
11. ГИАЛ ф.5921 (Latvijas vācu apvienība (Rīga) Otrais fonds), оп.2., д. 218 (Kuldīgas apriņķī dzīvojošo vācu kolonistu anketas), 270 л.
12. 20.gadsimta Latvijas vēsture. 1.sēj. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900. – 1918.g., R.: LVI, 2000.g., 869 lp.
13. Bērziņš J. 1905.gada revolūcijas ietekme uz Latvijas sabiedrības dzīvi., в книге: 1905.gads Latvijā:100, red. Bērziņš J. u.c., R.:LVI, 2006., c.553. – 566.
14. Deppner Jakob, http://wiki.wolhynien.net/index.php/DEPNER,_Jakob [22.04.2013.]
15. Dz.V. Dažādas ziņas. Zemkopis, Nr.48, 02.12.1909., http://www.periodika.lv/, [22.03.2013.]
16. Ģērmanis U. Latviešu tautas piedzīvojumi II., R:, Jāņa sēta, 212 lp.
17. Inland. DünaZeitung, Nr.88, 18.04.1897, http://www.periodika.lv/ [02.02.2013.]
18. Inland. LibauscheZeitung, Nr.135, 16.06.1889, http://www.periodika.lv/ [02.02.2013.]
19. King R. Theories and Typologies of Migration: An Overview and a Primer. Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations 3/12, Malmö: Malmö University, Y.2012. http://www.mah.se/upload/forskningscentrum/mim/wb/wb%203.12.pdf, [03.12.2014].
20. Kostiuk M. Die deutschen Kolonien in Wolhynien. Wiesentheid: Historischer Verein Wolhynien, J.2006, 280 S.
21. Kusbers J. 1905.gada revolūcija cariskajā impērijā un tās nozīme Baltijā.в книге: 1905.gads Latvijā:100, red. Bērziņš J. u.c., R.:LVI, 2006., c.58–72.
22. «L.» Zantes vācu kolonijā. Zemkopis, Nr.25, 23.06.1910., http://www.periodika.lv/,[22.03.2013].
23. «Latv.»., Baltijas kolonizēšana. Zemkopis, Nr.29, 17.07.1913., http://www.periodika.lv/, [10.04.2013].
24. Latvijas vēsture 20.gadsimts. Aut. kol., R.: Jumava, 2005.g., 487 lp.
25. Manteuffel K.v. Die Kolonisten. Meine Siedlungsarbeitin Kurland. http://www.roots-saknes.lv/Ethnicities/Germans/Manteuffel/KfvManteufel1.htm, [13.04.2013].

26. Mauriņš A. Fridriha Maksimiliana Siversa mantojums dendroloģijā. LATVIJAS UNIVERSITĀTES RAKSTI, 738. SĒJUMS Zinātņu vēsture un muzejniecība. R.: LU, 2008.g., 181. – 190.lp.
27. Meyer-Ohrt H. Sandüberwelke Blätter., Hamburg: BMO-Verlag, J. 2010, 497 S.
28. No Mālupes. Dažādas ziņas. Zemkopis Nr.48, 02.12.1909., http://www.periodika.lv/, [22.03.2013].
29. O. L. Latvijas balvas. Magazīna, Nr.340, 18.11.1938., http://www.periodika.lv/, [21.03.2013].
30. Par iekšējo kolonizāciju Baltijā. Zemkopis, Nr.42, 17.10.1912., http://www.periodika.lv/, [10.04.2013].
31. Pistolkorss G. fon. Baltijas vāciešu apsvērumi par lojalitātes pārorientāciju Vācijas virzienā pēc 1905.gada krīzes. Vācija un Baltija. Sast. P.Krupņikovs, R.: Avots, 1990., 25. – 35.lpp.
32. Pistohlkors G.v. Baltische Länder. Deutsche Geschichte im Osten Europas. Berlin: Siedler Verlag, J.1994., 604 S.
33. Radagaiss G. Nepieciešami likvidēt vācu kolonistus Kurzemē! Zemkopis Nr.47, 22.11.1922., http://www.periodika.lv/, [10.04.2013].
34. Raševics K. Kurmales pagasts. Kurmales muiža.1905.gada notikumi. Pagasta hronika (1918. – 1934.), неопубликованный.
35. Russland, Düna Zeitung, Nr.126,07.06.1889, http://www.periodika.lv/, [02.02.2013].
36. Schulz R. Der deutsche Bauer im Baltikum. Berlin: Volkund Reich Verlag, J.1938., 148 S.
37. Skolotājs J. S. Latviešu kolonisti un to dzīve svešumā., Zemkopis Nr.22, 28.05.1914., http://www.periodika.lv/, [20.03.2013].
38. Skujenieks M. Latvieši svešumā un citas tautas Latvijā. R.:Valters un Rapa, 1930.g., 139 c.
39. Stranga A. Pārdomas par 1905.gada revolūciju. в книге: 1905.gads Latvijā:100, red. Bērziņš J. u.c., R.:LVI, 2006., c.567. – 583.
40. Varslavāns A. Revolūcija Krievijas impērijā un lielvalstu attiecības 20. gadsimta sākumā. в книге: 1905.gads Latvijā:100, red. Bērziņš J. u.c., R.:LVI, 2006., c.45–67.
41. Vācu kolonisti Lejas-Kurzemē. Zemkopis Nr.18, 30.04.1914., http://www.periodika.lv/, [20.03.2013].
42. Vācu kolonizēšanas politika Baltijā. Zemkopis Nr.16, 21.04.1910., http://www.periodika.lv/, [07.04.2013.];
43. Zālītis Fr. Latvijas vēsture vidusskolām., R:A/s Valters un Rapa, 1937.g., 404 c.
44. Андреева Н. С. Прибалтийские немцы и Российская правительственная политика в начале XX века / Н. С. Андреева. – СПб: Миръ, 2008. – 309 с.
45. Костюк М. П. Колонисты Волыни: адаптация в инонациональной среде и взаимоотношения с окружающим социумом (XIX – начало XX вв.). / М. П. Костюк // Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы, характер взаимоотношений (XVIII–XXI вв.). Научно-практическая конференция. – М: МСНК-пресс, 2007. – С.101–107., http://www.rusdeutsch.ru/biblio/files/XIKonferenc.pdf, [18.03.2009].

46. Указ Александра III о правилах поселения на Волыни лиц нерусского происхождения. // Немцы в истории России 1652–1917, Дизендорф В. Ф., М: Материк, 2006., http://www.alexanderyakovlev.org/ [18.04.2009].

УДК 94(71+477.82)(=112.2)

Е. Е. Ходченко
Днепропетровск, Украина

ПОСЕЛЕНИЯ ВОЛЫНСКИХ НЕМЦЕВ В КАНАДЕ

В конце XIX в. активизировались миграционные процессы из Российской империи. В этот же период США и Канада, стремясь к расширению территорий, открывают к освоению просторы прерий и, для реализации данной программы, проводят активную агитацию по привлечению европейского населения, в том числе немцев и меннонитов с украинских земель. И если история переселения меннонитов исследовалась в отечественной историографии, то немцев, особенно волынских, практически не изучалась.

Целью статьи является рассмотрение причин эмиграции немцев с Волыни, формирование поселенческих анклавов в Канаде и роль церкви в адаптации и организации жизни иммигрантов в новых условиях.

Сложность исследования заключается в том, что, во-первых, достаточно трудно из всего потока немецкоязычных иммигрантов Канады выделить переселенцев именно из Волыни; во-вторых, почти не сохранились документальные материалы той поры по истории переселения, доступные же источники носят фрагментарный характер. В данной статьена основании найденных работ, мемуаров и газетных сообщений мы сделали попытку выделить поселения волынских немцев и воссоздать картину первых лет жизни этой группы в Канаде.

На Волыни к 1871 г. насчитывалось более 28 тыс. немецкоязычных жителей, а в 1897 г., согласно общероссийской переписи, – более 171 тыс. [43; 6]. Наплыв иммигрантов вызывал недовольство местных властей и беспокойство центральной власти, которое со временем усилилось (в 1880-х гг. Волынь уже рассматривалась как территория,имеющая военно-политическое значение в случае возникновения русско-немецкого конфликта). В 1887 г. был принят закон, запрещающий поселенцам, не имеющим российского гражданства,покупать и арендовать земли в губернии, а законы 1888 и 1892 гг. практически полностью запретили этническим немцам приобретать земельные участки [4, с. 36–43]. В результате – перспектива развития хозяйств в сельской местности стала проблематичной. Невозможность расширения посевных площадей

[8] и передачи земли по наследству постепенно привело поселенцев к мыслям об эмиграции, которые усиливались государственной политикой русификации, необходимостью службы в армии и притеснением неправославных церквей [43; 28; 27, с. 192]. Горизонтами свободы и экономических возможностей в этот период являлись США и Канада. И если Соединенные Штаты к концу 1890-х годов исчерпали ресурсы дешевой земли, то Канада предлагала участки (гомстеды) в 160 акров по доступной,даже для малоимущих, цене в 10 долларов.

Важную роль для активизации эмиграции, помимо работы агентов канадского правительства, имели письма соотечественников, иммигрировавших ранее [22, с. 8, 9]. В них описывалась дешевизна земли и готовность земельных чиновников на местахоблегчить ее оформление. Большую помощь в адаптации к правилам жизни в Канаде оказывали и немецкие проповедники. Они не только создавали культурные центры, организовывали самоуправление, но и помогали решать спорные вопросы в канадских учреждениях.

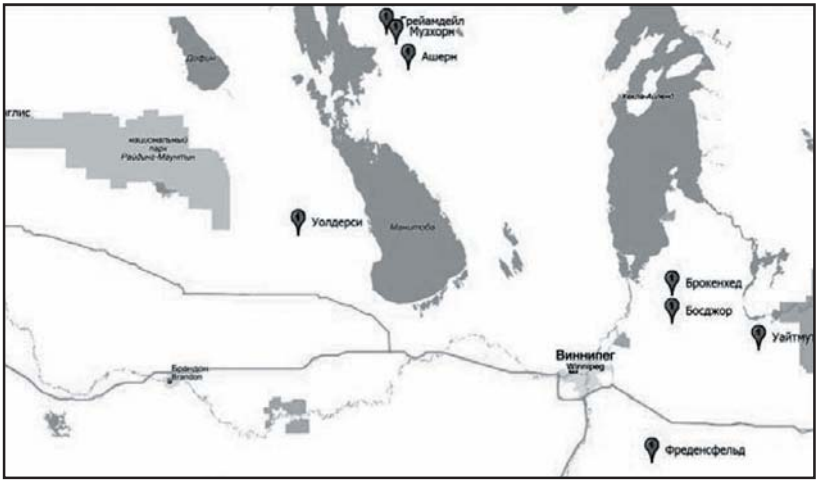
По сообщениям баптистского миссионера Ф. А. Петереита, первые немцы из Волыни появились в Манитобе в 1886 г. [32]. Большинство из них были малоимущими, истратившими свои накопления на переезд в Америку [25, с. 4; 22, с. 8; 28]. Поэтому, добравшись до Виннипега, служившего в те времена «воротами» на Средний Запад,, не имея возможности приобрести необходимую для обработки земли технику, они вынуждены были идти в найм [23, с. 506–512; 14], чаще всего к российским меннонитам, проживавшим в Манитобе с середины 1870-х. Возможность свободного общения на немецком языке помогала освоиться и со временем накопить средства. Другим способом заработать на жизнь была работа на строительстве железной дороги [23, с. 535]. Те же, кто имел деньги (и многие малоимущие, взяв в долг), прожив некоторое время в домах для переселенцев [9], спешили дальше на запад, стремясь как можно быстрее получить «свою» землю. Они старались селиться в областях, где уже освоились немецкоязычные единоверцы [7]. Информационную помощь в этом им оказывало основанное для этой цели в 1884 г. в Виннипеге общество (Vereinigund).

В те времена территории, которые только в 1905 г. официально приобретут статус провинций (Саскачеван и Альберта), представляли собой бескрайнюю необжитую лесостепь, местами заболоченную весной, где до осени царствовали комары, не давая покоя ни людям, ни скоту [3, с. 116–117]. Зимы были суровее, чем на Волыни. Глубокий снег или непогода порой на месяцы пленяли поселенцев в их жилищах. Метели часто продолжались до мая. По воспоминаниям Ф. Бехлера, первого июня 1903 г. в районе Саскатуна выпал снег глубиной в 3 дюйма (7–8 см)

[10]. Первые дома строились в виде полуземлянок. Несмотря на то, что в них лучше сохранялось тепло, они не спасали от влаги, особенно в период дождей.

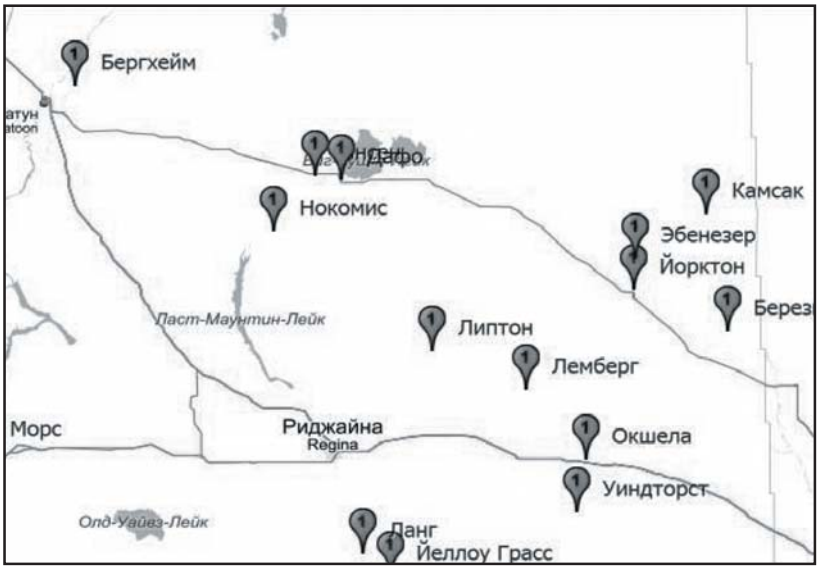
Правительство Канады давало право каждой семье выбрать и узаконить участок в 160 акров на принципах фермерского хозяйства, т.е. с условием постоянного проживания на гомстеде и обработки не менее 10 акров в год. Регистрировать участок можно было не сразу, а со временем, удостоверившись в качестве земли. Никто другой не мог претендовать на гомстед, т. к. он резервировался в Земельной комиссии, работавшей весьма добросовестно и четко [5, с. 123; 10]. Если участок не соответствовал требованиям поселенца, его можно было сдать и взять другой. Первые обживаемые области представляли собой так называемые «scattered» – разрозненные поселения, расположенные обычно вдоль железных дорог. Названия поселения часто получали от наименования ближайшей станции или почтового отделения, а где таковых не было – заимствовались от названий колоний в России.

В провинции Манитоба волынские немцы жили в Виннипеге, к югу и юго-западу от него (в Восточной и Западной колониях меннонитов) и к северо-востоку – между Брокенхед, Уайтмут и Бозжор,а также к северо-западу от Брокенхед – вокруг Музхорна и Уолдерси.



Поселения волынских немцев в провинции Манитоба

В Саскачеване поселения волынских немцев располагались вокруг городка Йорктон, а также – между Йорктоном и Саскатуном, Йорктоном и Реджайной.

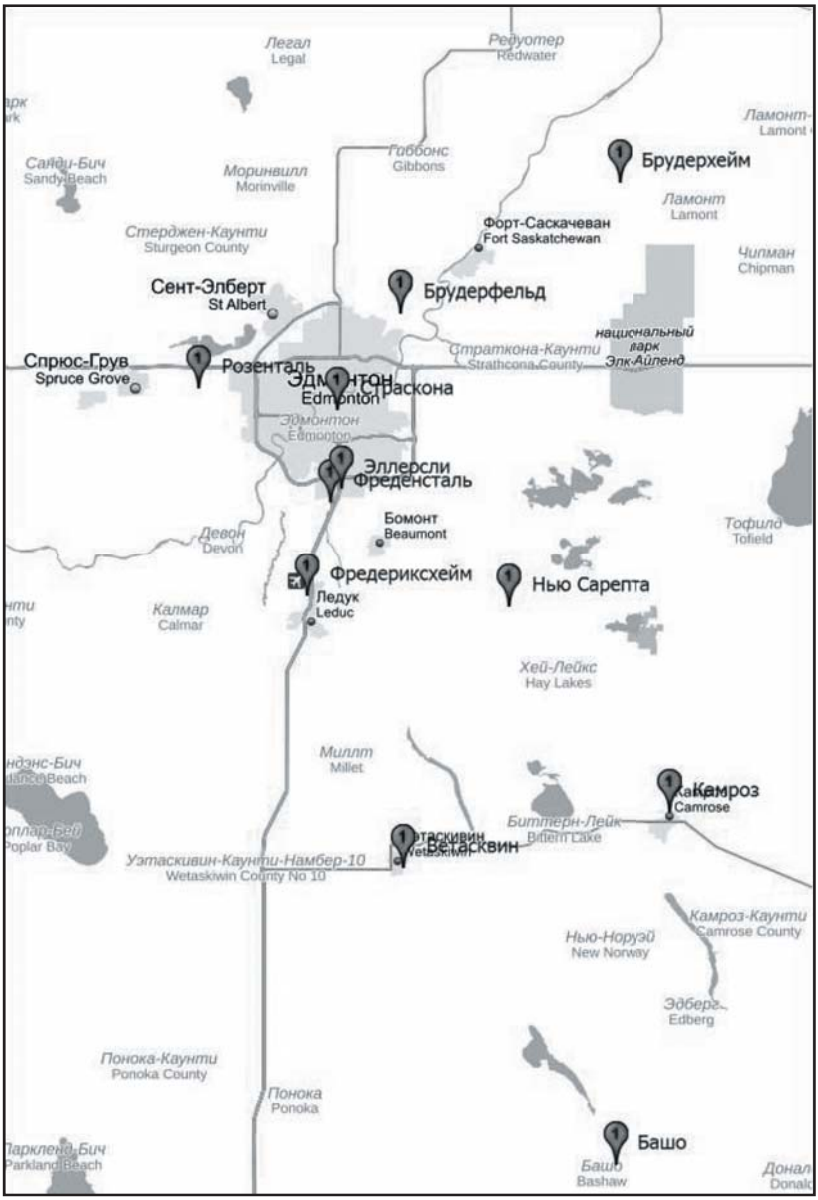


Поселения волынян в провинции Саскачеван

В Альберте обширный район немецких поселений образовался вокруг крупного центра Эдмонтон[2]. Несколько немецких поселений, в том числе волынских, сформировались по обеим сторонам железной дороги Ветасквин-Эдмонтон.

Поселения в Манитобе

Виннипег (Winnipeg). В конце 1890-х и в начале 1900-х гг. *Виннипег (Winnipeg)* представлял собой крупный центр с быстро растущими промышленостью и населением. В 1895 г. – 38 тыс. жителей, в 1906 г. – 92 тыс., в 1911 – 136 тыс. [24, с. 15–16]. Вся сельскохозяйственная продукция, производимая на территории Среднего Запада и транспортируемая на восток, прибывала в город. Объем промышленной продукции с 1900 по 1905 год увеличился с 8,6 млн. долларов до 18,9 млн. [24, с. 16]. Рост экономики позволял увеличивать количество рабочих мест, поэтому прибывавшие иммигранты могли достаточно легко найти здесь заработок. Поскольку на родине немцы были в основном фермерами, а многие– неграмотны [40, с. 409], большинству из них (примерно 70%) пришлось выполнять неквалифицированную работу. Около 20% было занято в торговле и только 9% работали по профессии (строителями, кузнецами и т. п.). Со временем это соотношение изменилось: в 1905 г. чернорабочими работали уже 58%, а в 1909 – 40% [24, с. 19, 29, 31], что говорит о росте квалификации и знании английского языка.



Поселения волынских немцев в Альберте

В Виннипег приезжали, в основном, с мечтой о земле. Часть прибывших, понимали, что получив гомстед, сделать его рентабельным без начального капитала нереально. Поэтому, устраивались на работу и оставались в городе на 3–4 года. В 1901 г. здесь проживало около 2300 человек немецкой национальности, в 1911 г. уже более 8912 [24, с. 18]. Большинство волынских немцев работали в пищевой промышленности, строительстве, на железной дороге. Большая часть переселенцев, заработав необходимые средства, покидали город. Им на смену прибывали новые иммигранты, возвращались на заработки и те, кто уже приобрел фермы, но не смог получить достаточный для обеспечения семьи урожай, и те, кто потерпел полную неудачу [40, с. 421; 22, с. 8]. Поселяясь в городе, старались придерживаться принципа землячества. Волыняне (баптисты и лютеране) уже с 1894 г. начали обживаться к югу от железной дороги в районе Дуглас. В городе уже в 1891 г. было создано немецкое социальное общество, которое оказывало помощь своим членам в случае болезни или смерти. Оно выполняло и культурную функцию – имело библиотеку. В 1900 г. в ней было около двухсот книг на немецком языке, газеты из Германии, США, России и Австрии [24, с. 68]. Со временем общество трансформировалось на ряд отдельных организаций, объединявших вокруг себя немцев из Швейцарии, Австро-Венгрии, России. В 1909 г. российское общество прекратило свою деятельность [24, с. 72] вероятно потому, что их общественная жизнь сосредоточилась вокруг церкви.

Первая немецкая баптистская церковь была организована в Виннипеге пастором-миссионером Ф. Петеритом в 1886 г. Ее услугами пользовались также лютеране и меннониты. Недолгое время её пастором был Фридрих Мюллер, его сменил В. Шунке, а в 1907 г. – Ф. Хоффман.

В 1891 г. было окончено строительство Первой Лютеранской церкви. Пастором стал Генрих Шмидер, затем, в 1892 г. – Мартин Руциус (до 1922 г.). Известно, чтов 1895 г. внейбыло 550 прихожан [19]. В Виннипеге в 1900-е гг. функционировали пять церквей, обслуживающих немецких иммигрантов, но волынские немцы были прихожанами именно этих двух церквей [24, с. 38]. При них работали приходские школы.

Розенфельд (Rosenfeld) – небольшое поселение, основанное меннонитами в 1874–1875 гг. в Западной колонии. К началу переселения немцев из Волыни меннониты имели весьма преуспевающие хозяйства, которые требовали рабочих рук. Своеобразие менталитета меннонитов, оберегавших традиционные культурные ценности и язык, предопределило то, что именно немецкие переселенцы стали для них наиболее предпочтительными работниками. Это было выгодно и для немцев. Многие из них, обремененные семьями, не решались без необходимых средств поднимать собственные фермы в необжитой, неизведанной местности и предпочитали

работать на меннонитов, обеспечивая при этом для семьи приличные условия для жизни. Примерно за шесть – семь лет тяжелого труда и бережливости они могли позволить себе купить землю и в колонии.

Много немцев, в том числе из Волыни, прибыли в Манитобу в 1893–1900 гг. Часть из них надолго задержались в районе городков Моррис, Гретна, Плам-Кале, Морден. Розенфельд, расположенный между Морденом и Моррисом, стал своеобразным центром притяжения для волынских немцев, особенно после 1898 г., когда в северной части муниципалитета Ринеландбыли осушены болота и появилась возможность использовать эти земли для сельского хозяйства. Известно, что уже в 1893 г. волынские лютеране проводили в Розенфельде религиозные встречи. Функции пастора с 1895 по 1897 гг. выполнял учитель У. Теск. Лютеранская церковь Св. Джона была построена в 1900 г. Тогда же был назначен и постоянный пастор [23, с. 501].

Волынские немцы, жившие и работавшие на юге этой колонии в окрестностях городков Эмерсон и Гретна, организовали религиозную общину в районе маленького поселка *Фреденстал (Friedenstal)*.

Среди меннонитов жили немцы из разных уездов Волынской губернии, например, семьи Мезинк и Дреггер из Ровно, Рексидлер и Кирбис из деревни Киршпель (Kirchspiel) близ Житомира, Херман и Шуман из Луцка и др. [23, с. 506–512].

Фреденсфельд (Friedensfeld) расположен вблизи крупного поселения Стейнбах в Восточной колонии меннонитов. Немцы из Волыни (большинство лютеране), работавшие по найму на соседних фермах, постепенно объединялись на основе общей веры. Известны фамилии некоторых из них: Шиндель, Фройнд, Витцзе, Энглер, Митцлер. Первые молитвенные собрания проводили в собственных жилищах поочередно, съезжаясь по воскресным дням. Лютеранскую церковь в Фреденсфельде верующие построили сами в 1902 г. В будни она служила школой. Учитель (господин Гребер) исполнял и обязанности пастора. В 1903 г. число прихожан этой церкви увеличилось за счет верующих двух других небольших общин [26].

Брокенхед (Brokenhead), Уайтмут (Whitemouth), Бозджор (Beausejour). Территория между этими поселениями стала быстро обживаться иммигрантами многих национальностей с 1894 г. Первые немцы из Волыни появились в районе Бозджор в 1896 г. – 90 лютеранских и 20 баптистских семей, в Уайтмуте – в 1897 г. [33, с. 333]. Позже (между 1897 и 1901 гг.) в эту область прибыли лютеране из Галиции, Восточной Пруссии и Крыма, а также новые группы из Волыни [42; 44], прибывшие из Житомира, Кремянки, Люцинова, Острога, Радомля, Ново Рудни, Нейдорфа, Соколова, Варваровки, Черемошни, Ягоденки, Марьяновки и др. [23, с. 512; 18, с. 11–29; 46, с. 8].

Местность представляла собой чередование прерий и предгорий. Климат прохладно-континентальный с температурой зимой – 24˚С, летом + 24˚С. Морозный период составлял четыре месяца. Почва на равнине – чернозем, в гористой местности – серая подзольная. Встречались болота и торфяники. В рассматриваемые годы было много леса (дуб, осина, тополь), а в горах – сосна, ель, тополь, береза. В изобилии росли дикорастущие фрукты и ягоды. В лесах водились олени, лоси, кролики, куропатки, гуси, утки [46, с. 2, 23].

Первым делом все вновь прибывающие должны были решать неотложные задачи: обеспечить себя временным жильем и запасами продовольствия (обычно – мука, сахар, сухофрукты), а также инструментами и материалами для изготовления окон и дверей для построек. Все это доставлялось волами из Виннипега. Погодные условия и каждодневные заботы позволяли делать два-три рейса в год. Поэтому часто еды не хватало. Перебивались охотой, дикими ягодами. Одежду шили сами из подсобного материала, в том числе из мешков [46, с. 624]. Тяжелая работа по выкорчёвыванию деревьев при постоянном недоедании истощала силы. Вспашка целины была возможна только волами или упряжкой четырех лошадей. Так как обычно семья не владела необходимым количеством тягловой силы, приходилось кооперироваться с соседями. Сеяли пшеницу, овес, ячмень, лен. Выращивали картофель. Средний урожай пшеницы в 1897 г. составил 14 бушелей с акра.

Духовно-культурному единению общин содействовали пасторы-миссионеры. Первым духовником у баптистов был Ф. Мюллер, его сменил В. Шунке [33, с. 333], а в 1908 г. проповедником баптисткой церкви района Бозджор-Уайтмут стал Джекоб Рempель [46, с. 327]. Первым пастором у лютеран был М. Руциус из Виннипега, периодически посещавший общины с 1896 г. Позже, в 1900 г., когда в Бозджор была организована евангелистическая лютеранская церковь, религиозные услуги оказывали также Ф. Фюрст и Р. Кербис. В 1904 г. в Бозджор был назначен постоянный пастор И. Бурхдорф. До 1914 г. в округе было три лютеранские конгрегации. В 1914 г. ониобъединились [46, с. 337, 340, 350]. В 1900 г. территория приобрела статус муниципалитета.

Музхорн (Moosehorn) расположен между озерами Виннипег и Манитоба к западу от муниципалитета Брокенхед. Местность была преимущественно равнинная, густо поросшая в те времена кустарником и лесом, местами каменистая. Район считался малоперспективным для развития сельского хозяйства, главным образом оттого, что земля изобиловала камнями. Было много болот. Поэтому осваивать его начали только с 1909 г.

Первые немцы, выходцы из Волыни, поселились вблизи Музхорна в 1910–1912 гг. Это были семьи Вильгельма и Даниэля Киксман, Вильгельма Бауха (из Любахина), Генриха и Роберта Бухгольц, Карла

Бехлера, Генриха и Арнольда Дрюло, Германа Фельбеля, Генриха Хопта, Фредерика Кисмана, Андреаса Нахтигаль, Адольфа Бахлера, Кульмана, а также Вильгельм, Альберт, Вилли Бош и др. [40, с. 8, 9, 12, 14–20, 25, 34, 46, 48, 50–51]. Большинство из них, после переселения в Канаду, по несколько лет (5–9) проживали и работали в Виннипеге и его окрестностях. Но накопить средства для покупки фермы с плодородной землей не смогли. Новое место жительства было названо Нойхейм (NeuHeim). Наиболее трудоемкой для вновь прибывших была подготовка земли к посеву. По воспоминаниям Генриха Бухгольца, участок способный прокормить семью, готовили два года [40, с. 12]. Питались в основном рыбой и мясом диких животных. В. Баух приводит ежедневное меню пионеров: завтрак – овес или блины, обед – кролик, ужин – мясной суп [40, с. 8]. Первые три-четыре года поселенцы жили натуральным хозяйством: все делали сами. Дорожного сообщения не было. Волы, как тягловая сила, при вспашке и для транспортировки грузов были незаменимы. Поскольку урожаи зерновых на такой земле были небольшими, а Музхорн был небольшим поселком, имевшим десяток зданий (железнодорожная станция, магазин, гостиница, извозчицкий двор, несколько домов) и не мог обеспечить поселенцев работой, многие уезжали на заработки в Бозджор, где в то время уже были заводы по производству стекла, кирпича и извести, или в Виннипег. Несмотря на это, поселение постепенно развивалось. В 1913 г. была организована церковь Св. Павла, а в 1915 г. выстроена школа. В ней до 1922 г. проводились и богослужения. Первым постоянным пастором в 1915 г. стал Адольф Ринк, в 1917 г. его сменил Отто Беккер, а в 1921 – Отто Мор [40, с. 37, 41].

Волынские немцы селились также к югу от Нойхейма в районе *Ашерна (Ashern)* и к северу от него (12 км) в *Грейамдейле (Grahamdale)*. Вот как описывает район Грейамдейла Альберт Кочаник: «…страна нисколько не походила на прерии. Кругом кустарник, лес и болота…Облака москитов покрывали лошадей, как покрывало: они – всюду, их можно собирать горстями. Дорог не было, и на влажных участках лошади не могли тянуть груженый фургон (они часто ложились в воде). Их распрягали, а вещи переносили на возвышенность. Только тогда можно было вытащить фургон, а затем загрузить снова. И так до следующего мокрого участка. Иногда топи не просыхали до конца лета… В таких условиях лошади, которые выросли в прериях умирали от болотной лихорадки… Земля пригодная для посевов насыщена камнями и самая трудная работа состояла в том, чтобы убрать их… И так мы мучились девять лет» [40, с. 30, 31].

Так как обработка земли оказалась очень трудоемкой, поселенцы (лютеране и баптисты из Новой Рудни и Нейдорфа [12, с. 12, 20]) вынуждены были заниматься здесь преимущественно разведением

скота и рыболовством. Строительство церкви (Св. Павла) лютеранская община начала в 1916 г., но завершила только в 1925 г. [44; 36].

Поселение *Уолдерси (Waldersee)* расположилось в 20 км к западу от оз. Манитоба. Основано оно было немцами-лютеранами из Галиции в 1891 г. (15 семей). В 1896 г. к ним присоединилось 114 семей из Волыни, Крыма и Восточной Пруссии. Лютеранская церковь была открыта в 1894 г. Постоянный пастор (Виктор Хениг) был назначен только спустя несколько лет. Церковная служба проводилась дважды в неделю – по средам и воскресеньям [44; 21, с. 595].

Почти на границе с Саскачеваном, в гористой местности в 1895 г. иммигрантами из Волыни (18 семей) было основано поселение *Инглис (Inglis)*. К семьям волынян Людвигу Шмидтке, Людвигу Колвицу, Готфриду Клебауму, Карлу Маршаллу, Эрнсту Фингес, Фридриху Розенау, Готлибу Борковскому, Франку Баумбаху, Д. Хертлину, Микаэлю Берку, Михаилу Берку, Джулиусу Фрочке, Фридриху Дурингу, Дж. Безо, Дону Кипперу, Людвигу Вильдеману, Дж. Зейферту, Дж. Эделу, Фридриху Фрайсу присоединились также семьи немцев из Польши, Австрии и Германии, а через несколько лет еще две семьи из Волыни – Белшер и Косс.

Как и всем первопоселенцам, им в первый год пришлось совмещать неотложные задачи: строительство жилищ, выкорчёвывание кустарника, вспашку и посадку огородов. Лес для строительства распиливали вручную. Щели в постройках замазывали глиной.

Существенным отличием данной местности отстепной являлось то, что здесь в изобилии рос строевой лес хвойных пород. Это обстоятельство в условиях безденежья и недостатка припасов явилось спасением для маленькой колонии. Заготовки балок и доски транспортировались по бездорожью в ближайший городок Расселл (23 км), где взамен приобреталось все необходимое для жизни. Только упорный труд спас маленькую колонию в суровых условиях выживания.

В 1896 г. поселение впервые посетил лютеранский пастор (М. Руциус). До 1901 г. богослужение в общине проводили самостоятельно без пастора. Крещения и другие важные обряды совершали навещавшие их миссионеры. В 1901 г. сообща построили церковь (Бетани), но только в 1911 г. здесь появился постоянный пастор Ф. Эвальд. Суровые условия и отдаленность от железной дороги в дальнейшем привели к оттоку людей из поселка. В 1914 г. община насчитывала 14 семей. Соседями волынян были переселенцы из Миннесоты и иммигранты с Украины, Германии и Румынии [16].

Поселения в Саскачеване

Эбенезер (Ebenezer) расположен в 12 км к северу от Йорктона. По данным А. Беккера [44] баптисты из Поволжья и Волыни поселились в этом районе в 1887 г.

Прекрасная земля и близлежащий Йорктон, ставший удобным и ёмким рынком сбыта сельской продукции, обеспечили процветание, быстрое заселение округа (за счет присоединения других баптистских групп, преимущественно с Поволжья) и расширение колонии севернее реки Уайтсенд (Whitesand). В 1889 г. здесь проживало около ста семей [30, с. 228]. В 1901 г. в баптистской церкви (пастор Р. Фенке из Пруссии) было 143 прихожанина, а в 1905 г. – 582. Школьный округ сформирован в 1889 г., почтовое отделение открыто в 1891 г. В поселении также была воскресная школа и Общество молодежи. Ближайшими соседями были немцы-лютеране с Юга России и Германии (колония Хогенлоэ) [13; 33, с. 334].

Первыми поселенцами *Лемберга (Lemberg)* расположенного в 86 км от Йорктона, были немецкие католики из Галиции (1890 г.). Прекрасный чернозем обеспечил быстрый прирост населения, в том числе протестантов из Волыни, Поволжья, Галиции и Пруссии. Одними из первых волынян были братья Фред и Фридрих Альтвассер, родом из Александровки (под Ровно), которые поселились здесь в 1894 г. Известно, что Фред владел 480 акрами земли [15]. Лютеранская церковь основана в 1894 г. и первоначально имела всего восемнадцать прихожан [33, с. 332]. В Лемберге были также немецкая, польская и украинская католические общины [49, с. 9].

Первопоселенцами *Липтона (Lipton)* (1901 г.), расположенного в 50 км от Реджайны и в 60 от Лемберга, были евреи из Румынии (колония Herzl) [12, с. 205], которые вскоре переселились в близлежащие городки. Их участки в 1907 г. заняли семьи немцев из Волыни. В период с 1912 г. по 1920 г. в Липтон переселилось еще около пятидесяти семей из Волыни, а также лютеране из Галиции и Польши. В поселении имелись две лютеранские общины – Синода Манитобы, обслуживавшая волынян, и Синода Миссури, обслуживавшая немев из Галиции [11, с. 19].

Поселение *Березина (Beresina)* основано в 1889 г. немецкими иммигрантами из Волыни, Бессарабии и Курляндии. Расположено в 50 км на юго-восток от Йорктона. Вот как описывал его в 1889 г. пастор Генрих Шмидер: «…остановившись на краю рощи, мы увидели несколько крыш. Остальные части зданий были в земле. Нужно было наклониться и спуститься по нескольким ступеням, чтобы очутиться в комнате…Я нашел, что она влажная и нездоровая для жизни… Единственное достоинство такого жилья – дешевизна, примерно 3 доллара, столько, сколько стоят два маленьких окна и гвозди. И это очень важно отметить, так как этим людям нужно отдавать долги еще пару лет. Кровати, столы, стулья – все самодельное» [41, с. 125].

Несмотря на нездоровый климат (многочисленные болота, москиты), плодородная почва и погода вначале благоприятствовали иммигрантам и

обеспечивали им благополучие. К 1894 г. в области насчитывалось уже 890 поселенцев, но неурожай того года вынудил некоторых оставить фермы и переселиться в Манитобу. Экономический подъем в колонии произошел после девяти лет адаптации, в 1897 г. [44; 30, с. 227].

Лютеранские пасторы изредка посещали поселение. В 1893 г. была открыта школа. Учитель господин Мевиус проводил занятия в собственном доме. Он же был наделен полномочиями духовника – имел право крестить и проводить обряд похорон. В 1898 г. община купила более просторное здание для школы, которое до 1903 г. служило и для проведения религиозных служб. С 1904 г. учителем стал М. Гутрик. Лютеранская конгрегация была зарегистрирована в 1895 г. Тогда же был назначен постоянный пастор, обслуживающий всю округу [41, с. 122–124]. Церковь построена в 1903 г. В поселении, кроме волынян, жили немцы из Причерноморья, Галиции и из Нижней Баварии. Фамилии первопоселенцев: Эслингер, Буш, Беккер, Дресслер, Мундт, Ротгебер, Вагнер, Вирт, Андерс, Даум, Кендел [35, с. 165, 166, 171, 172].

Йеллоу Грасс (Yellow Grass) расположен в 50 км к юго-востоку от Реджайны вдоль железной дороги. Основан лютеранами из Волыни (в 1900 г. – 4 семьи, в 1901 г. к ним присоединилось еще 8). Одним из первых был уже упоминаемый Фред Альтвассер, который переехал с родными из Лемберга в 1901 г., а также семьи Вебер и Карасс [11, с. 13]. Первые поселенцы проявили активные усилия по привлечению в Йеллоу Грасс родственников и знакомых. Особенно много их прибыло в 1905 г. из Антоновки, Великополя, Тумина, Житомира, Томашева, Домбровки и др. В дальнейшем, вплоть до 1914 г. и после Первой мировой войны община продолжала расширяться. В 1921 г. община насчитывала 45 семей [11, с. 14]. Школа открыта в 1903 г.

Самостоятельную лютеранскую конгрегацию прихожане оформили в 1915 г. Пастор господин Ляйнвебер (он же школьный учитель) обслуживал также немецких поселенцев округи Лейкнхет (12 семей), Макикерн и Висерой. Ближайшими соседями волынских немцев являлись меннониты и британцы [30, с. 234; 15].

Лютеране из Волыни (семьи Херман, Ленгарт, Миссаль, Брамс, Фриц из Куранта, братья Дреггеры из Берестовца, сестры Альтвассер [11, с.14]) селились также в соседнем поселении Ланг(Lang), расположенном вдоль той же железной дороги в 20 км от ЙеллоуГрасс.

Район Уиндторст (Windthorst), находящийся в 100 км к северу от Лемберга, начал осваиваться с 1903 г. американцами немецкого происхождения. Населенный пункт основан в 1907 г. Здесь среди российских немцев-католиков селились и немцы-лютеране, главным образом из Владимир-Волынского уезда. Пионерами были: Вильгельм Пуш, Дресслер, Зейферт, Шмидер, Шмидт, Хирсекорн из Мариендорфа [13; 12, с. 188; 47].

В 38 км к северу от Уиндторста, южнее реки Кюапель (Qu'Appelle), расположилось маленькое поселение волынских немцев *Окшела (Oakshela)*. Соседями волынян стали галицкие, швейцарские и ганноверские лютеране. Ими в 1907 г. была основана церковь Св. Джона [12, с. 196].

Вдоль железной дороги соединяющей Саскатун с Йорктоном,между озером и рекой Сауз-Саскачеван расположились три маленьких поселения *Гартенланд (Gartenland), Янсен (Jansen), Дафо (Dafoe)*. Они были заселены примерно в 1905 г. волынскими и поволжскими немцами-лютеранами. Пастор, живший в Янсене, обслуживал все три поселения [30, с. 231].

Нокомис (Nokomis) – маленькое поселение в 40 км к юго-западу от Янсена. Здесь обосновались немцы-баптисты, в том числе из Волыни.

Морс (Morse) небольшоепоселение в 130 км западнее Реджайны. Является одноименной станцией железной дороги в направлении к г. Свифт-Керрент. Основано в 1909 г. иммигрантами из Волыни, Поволжья и Добруджи. Много переселенцев прибыло в период 1911–1912 гг. [30, с. 236].

Еще однаманенькаяобщина *Фридфельд (Friedfeld)* была основана в 1913 г.лютеранами из Волыни недалеко от населенного пункта Камсек (Kamsack) [44].

Бергхейм (Bergheim) находится в 25 км на восток от Саскатуна. Основан немцами из Германии в начале 1900-х гг. Среди первопоселенцев были и лютеране из Волыни. Известно, что уже в 1906 г. пастор из Ростерна проводил здесь богослужения и обряды. В 1912 г. была открыта воскресная школа. В ней в течение семи лет (пока не было завершено строительство церкви) проводились религиозные службы. Ближайшими соседями общины являлись меннониты [13].

Поселения в Альберте

Фредерикхейм (Fredericksheim) расположен в округе Ледук, примерно в 30 км южнее Эдмонтона. Основан в 1893 г. волынскими баптистами.

В отличие от лютеран, переселение баптистов в Канаду было хорошо подготовлено. Организатором переезда стал пастор Фридрих Мюллер, имевший полномочия от 18 волынских общин. Он прибыл в Америку в 1892 г. В поисках места для колонии посетил ряд территорий США и Канады. Его выбор пал на район Ледук, имевший благоприятный климат, плодородную землю, леса, прекрасные сенокосы. Воду можно было найти на глубине от 3,5 до 10 м. [22, с. 8, 9]. Об этом было сообщено на родину. Уже в мае 1893 г. первые поселенцы из Люцинова прибыли в Канаду – 19 семей (36 человек). Ф. Мюллер, используя средства Совета Миссии, приобрел в Виннипеге для колонии необходимые сельскохозяйственные орудия, инструменты, печи, продукты питания и др. [22, с. 4]. В конце 1893 г. еще 12 семей приехало в колонию. Всего в 1893 г. в поселении насчитывалась 31 семья – Дж. Бенерта, Б. Шалина,

А. Фалкенберга, М. Фалкенберга, Ф. Фалкенберга, В. Морганса, А. Бенке, Г. Бенке, Г. Белтера, Л. Яека, Ф. Матиса, Хиллера, Зилке, Д. Хаммера и его отца, К. Кунерта, Мута, С. Фрохлича, Ф. Мюллера, Л. Рота, Д. Шаллина, Л. Клетта, Д. Редмана, Б. Грюнвальда, И. Хелленда, Ф. Хелленда и его отца, А. Клюкса, Э. Ягера, Фридриха, Тима [22, p. 7]. Несмотря на подготовку, запасы продуктов и семян, первые годы стали годами выживания. Ранние морозы и метели 1894 г., а также ветер и град в 1895 г. уничтожили практически все на полях. Между тем в 1894 г. еще 29 семей прибыло из Волыни. Часть из них осталось в Манитобе, а остальные присоединились к колонии, увеличив число бедствующих [28]. Люди порой по две-три недели не ели ничего, кроме мяса кроликов, которых ловили в лесу. Поселенцы были в отчаянии, многие стремились покинуть колонию. Остановило их только отсутствие денег. Неизвестно, как сложилась бы их судьба, если бы не помощь мукой от Федерального правительства Канады [22, с. 7]. В условиях суровой жизни религия стала для переселенцев спасением и придала стоицизм. Пример подавал пастор Мюллер, деливший с членами колонии все тяготы и лишения. Единственной оплачиваемой работой, которую можно было найти в районе в те годы, была ручная распиловка леса с оплатой 25 центов в день [39, с. 77].

Постепенно дисциплина и труд улучшили состояние дел колонистов. Церковь была построена в 1894 г. и имела 162 прихожанина. В 1904 г. община насчитывала около ста семей, главным образом баптистов [43; 39, с. 77].

К 1910 г. поселение уже процветало. Каждая семья владела не менее чем 320 акрами земли, капитальным домом, домашней живностью, механизированными средствами труда [28].

Еще одной немецкоязычной группой, иммигрировавшей из Волыни, стали Моравские братья. В 1894 г. они основали *Брудерхейм (Bruderheim)* в области Спринг Крик в 80 км к северо-востоку от Эдмонтона. Инициатором и организатором эмиграции был Андреас Лилге. Посетив Америку в 1881 г., он стал активным сторонником переселения земляков. За время пребывания в США он установил контакты с пасторатом Моравских братьев в Пенсильвании и меннонитами в Манитобе. В 1893 г., окончательно иммигрировав в Канаду, он добился от правительства разрешения создать колонию в провинции Альберта. Первопоселенцами стали Людвиг Грамм, ЮлиусРеймер, Йоган Фогель, Йоган-Фенске, Франц Хеффнер, Людвиг Лильге, Людвиг Мартенс, Андреас Штольц, Филипп Бозениус, Вильгельм Герке, Август Пол, Готфрид Шульц, Август Миньчо и другие с семьями (118 человек) [20]. Другая часть Моравских братьев (20 семей, 117 человек) приобрели участки в 8 км от Эдмонтона, основав колонию *Брудерфельд* [29, с. 5–6; 31, с. 18].

Несмотря на благоприятные природные условия, первые годы были чрезвычайно тяжелыми. По воспоминаниям К. Хенкельмен, питались один раз в день, причем около двух лет в основном мясом кроликов [50]. Многие не выжили бы без помощи меннонитов из Манитобы. К концу 1895 г. по инициативе А. Лилге руководство Моравской церкви в Вифлееме (Пенсильвания) направило в колонии пастора К. Хойлера, а на следующий год – У. Шварца. С двумя пасторами, владеющими английским, общины развивались духовно и экономически. К. Хойлер оказался эффективным лидером. Фермерские хозяйства стали динамично развиваться. Урожай в среднем составлял: пшеницы 40–45 бушелей с акра, овса от 75 до 100, ячменя от 50 до 70 хорошим показателем для области [31, с. 11].

В церковно-хозяйственные структуры колоний были вовлечены не только немцы, но и британцы, инвестирующие в них средства для развития. Свидетельством универсализма конгрегаций служит тот факт, что проповеди проводились для различных этнических групп на родном для них языке [45]. Организаторская и гуманитарная деятельность пасторов, заботившихся не только о духовных потребностях прихожан, но и об их благосостоянии, служили примером соседним поселенцам, постепенно перенявшим способы организации самоуправления.

К главным колониям, основанным волынскими общинами Моравских братьев со временем добавились и другие в *Эллерсли* (1894 г.), *Хеймтал* (1896 г.), *Калгари* (1902 г.), *Нью Сарепте* (1904 г.), *Страсконе* (1905 г.), *Эдмонтоне* (1907 г.), *Колчестере*, но они были малочисленными [29; 34].

Лютерхорт (Lutherhort) находится в 5 км от железнодорожной станции Эллерсли недалеко от Эдмонтона [48, с. 228]. Основан в 1892 г. лютеранами. Вторая община волынских лютеран – *Фреденстал (Friedensthal)* была образована недалеко от соседней станции Ниску. В 1897 г. обе колонии объединились в лютеранское сообщество с центром в *Эллерсли*. Ближайшими соседями являлись соотечественники – баптисты в Ледуке и Моравские братья в Эллерсли [30, с. 243].

Ветасквин (Wetaskiwin) расположен в 25 км южнее Ледук. Первые 18 лютеранских семей из России поселились здесь в 1892 г. В дальнейшем колония расширялась за счет миграции лютеран и баптистов с Волыни. В 1897 г. 50 семей баптистов основали церковь [30, с. 243].

В 50 км к юго-востоку от Ветасквина, вдоль железной дороги соединяющей Калгари с Эдмонтоном, находится *Башо (Bashaw)*. Поселение расположено в лесостепной зоне вблизи большого оз. Буффало. Климат сухой с относительно мягкими зимами и умеренным снежным покровом (10–50 см).

Первыми поселенцами в этой местности, были немцы лютеране из Ягодной Поляны (Поволжье), обосновавшиеся здесь в 1892 г. С 1894 г. Башо расширялось за счет единоверцев из Волыни [37].

Почва вокруг поселения – богатый темный суглинок. Несмотря на высокие урожаи, пшеница не стала для поселенцев основной сельскохозяйственной культурой. Они полагали, что надежнее вести смешанное хозяйство. Разводили рогатый скот и свиней и поэтому в посевах отдавали предпочтение кормовым – ячменю и овсу. Получали также хороший урожай корнеплодов всех видов, в т.ч. картофеля. Подспорьем хозяйствам служила охота на водоплавающую птицу (утки, гуси) и лов рыбы в озере [17, с. 2].

Церковь (Св. Петра) построена в 1897 г. Первым постоянным пастором стал Фридрих Бредлов с 1895 по 1903 гг. [38].

В 45 км к западу от Эдмонтона простирается местность под названием Каменная равнина. Немцы поселись здесь в 1891 г., основав колонию *Розенталь (Rosenthal)*. Первый урожай был высоким, что дало импульс к притоку поселенцев, из которых большинство были немцы из Галиции и Волыни. Уже в 1892 г. все земли колонии были заняты, поэтому поселение разрослось на юго-запад. Чернозем давал в среднем 35–40 бушелей пшеницы с акра. Близость рынка сбыта в Эдмонтоне и наличие станции железной дороги позволили быстро получить прибыль. Уже к 1897 г. лачуги были заменены капитальными домами, у каждого фермера было от 10 до 20 голов рогатого скота [30, с. 242].

В *заключение*, на основании проведенной работы можно сделать следующие выводы:

– основной причиной эмиграции немцев из Волыни являлись целенаправленные политико-экономические действия правительства Российской империи по вытеснению немцев из региона. Мотивация покинуть Россию усиливалась не только недостатком земли и неуверенностью продления ее аренды, но и нежеланием служить в российской армии, а у баптистов и моравских братьев стремлением свободно исповедовать свою веру;

– эмиграция немцев-лютеран была спонтанной и неорганизованной. Отдельные семьи или небольшие их группы доведенные до нищеты и не видя перспективы покидали обжитые места. Недостаточной организацией характеризовалась и эмиграция Моравских братьев. Все это обусловило лишения, людские потери от голода и болезней в первые годы жизни в Канаде. Неорганизованность отчасти объясняется тем, что духовные лидеры не сопровождали иммигрантов. Только баптисты, во главе с пастором Ф. Мюллером были достаточно сплочённые, но и им не сопутствовала удача: их первые годы в Канаде совпали с экстремальными погодными условиями;

– многие волыняне, главным образом лютеранской веры, селились среди иммигрантов из других государств, иногда даже среди людей другой веры, придавая первоочередное значение качеству земли и близости к железной дороге, что определяло благополучие хозяйств. Лютеране не были столь организованы, как баптисты, чтобы сформировать значительную группу, объединенную земляческой солидарностью. Не имея постоянных пасторов, они самостоятельно объединившись небольшой группой по вере, создавая «домашнюю церковь». Часто учителя выполняли обязанности проповедника. Только через несколько лет жизни в Канаде волынские немцы-лютеране сделали попытки объединиться поземлячески, как это было в ЙеллоуГрасси в Музхорне. В дальнейшем, однако, большинство из них вошли в общенемецкие лютеранские объединения, оставив память о Волыни в своих мемуарах [1];

– правительство Канады, как и общество, которое, кстати, и формировалось благодаря многочисленным иммигрантским группам, создали возможность свободного функционирования этническим культурным анклавам на основе землячества и вероисповедания. Это как раз и заложило социальные основы и традиции современной Канады как поликультурного государства.

Источники и литература

1. В мемуарах, кроме указанных по тексту названий населенных пунктов Волыни, упоминаются также: Железница, Капитульщина, Михалючка, Солодыри, Вязовец, Горошки, Пулин, Варваровка, Яновка, Сорочин, Рудокопы, Забара и др.
2. В период иммиграции волынских немцев Эдмонтон (бывший центр обменной торговли индейцев) являлся крупным населенным пунктом, в котором проживало около 1,5 тыс. человек. В городе было почтовое отделение, магазины, банки, гостиницы, церкви, школы, издательство газеты. Железнаядорогапроложена в 1891 г. [Leibert M. W. «Bruederfeld and Bruederheim : Moravian settlements of German Russians in Alberta, Canada : extracts from the report of an official visitation, November 4 to December 3, 1895» / M. W. Leibert // Multicultural Canada [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.multiculturalcanada.ca/node/5127].
3. Зварич П. Спомини 1877–1904 / П. Зварич. – Видавнича спілка «Тризуб». – Вінніпег, Канада, 1976.
4. Костюк М. П. Влияние российского законодательства 80–90-х годов XIX века на положение немецких колонистов Волыни / М. П. Костюк // Вопросы германской истории. Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений. В 2-х т. – Днепропетровск, 1998. – Том 1. – С. 36–43.
5. Костюк М. П. Немецкие колонии конца XIX в. в Канаде глазами галицкого крестьянина / М. П. Костюк // История немецкой колонизации в Крыму и

на Юге Украины XIX–XX вв.: материалы междунар. науч. конф., посвящ. 200-летию переселения немцев в Крым; Судак, 6–10 июня 2004 г. – Симферополь: АнтиквА, 2007. – С.117–142.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку, губерниям, областям [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=36
7. Процесс миграции немцев в Канаду из Бессарабии, Буковины, Польши и Германии начался в начале 1880-х годов.
8. Средний размер участков немцев на Волыни (в большинстве арендованных) составлял 20–30 акров [Ens G. J. Volostand Municipality: The R. M. of Rhineland, 1884–1984 / G. J. Ens. – Canada, Manitoba, 1984. – P. 57–60].
9. Старые обветшалые бараки, кишившие вшами и блохами [Зварич П. Спомини 1877–1904 / П. Зварич. – Видавнича спілка «Тризуб». – Вінніпег, Канада, 1976. – С. 107; A Memoir by Franz F. Boechler, Jr. Allan, Saskatchewan / ed. byH. Schuler [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://library.ndsu.edu/grhc/dakotamemories/2006/boechler_w/images/mymemories.pdf
10. A Memoir by Franz F. Boechler, Jr. Allan, Saskatchewan / ed. by H. Schuler [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://library.ndsu.edu/grhc/dakotamemories/2006/boechler_w/images/mymemories.pdf
11. Althausen E. Zersplitterung oder Verbindung? : Bilder aus dem Leben der Deutschen in Canada und Wolhynien / E. Althausen, 1922.
12. Anderson A. German settlements in Saskatchewan / A. Anderson // Roots and Realities Among Eastern and Central Europeans / ed. by Kovacs, Martin Louis. – Edmonton, 1983. – P. 175–222.
13. Anderson Alan B. Settling Saskatchewan / Alan B. Anderson. – University of Toronto Press, 2013. – P. 77–154.
14. Arrival and Settlement. The Encyclopedia of Canada's Peoples / ed. by Gerhard Bassler [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://multiculturalcanada.ca/Encyclopedia/A-Z/g1/3
15. Background of the Altwasser Family [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://members.shaw.ca/d_y_g/1familybackground.htm
16. Banner County : history of Russell & district, 1879–1967. – Stainbach, Manitoba, 1967. – P. 70.
17. Bashaw district, Alberta : a booklet. Bashaw Extension of Settlement Club; Bashaw, Alberta, 1915.
18. Benert R. Volhynian German Baptist in St. Paul, Minnesota / R. Benert // Journal of the American Historical Society of Germans from Russia. – Vol. 15. – No. 4. – Winter, 1992. [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.ahsgr.org/products/Journal_Files/Journal,_Vol._15,_No_4.pdf
19. Diegel M. Martin Ruccius and the Synod of Manitoba and Northwest Territories / M. Diegel // History of the Lutheran Theological Seminary in Saskatoon. – Volume 36. [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://scholars.wlu.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1236&context=consensus
20. Eight families of Germans. – Edmonton Bulletin. – May 7, 1894. – P. 1 // University of Alberta, Edmonton. – AN 5 A3 E2 B9366 (microfilm).

21. Encyclopedia of Canada's Peoples / ed. by R. Paul Magocsi. – University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 1999. – P. 595.
22. First Baptist Church : our pilgrimage of faith, 1894–1994. – P. 8
23. Furrows in the valley. A Centennial project of the Rural Municipality of Morris 1880–1980. A History of the Municipality and it's people / ed. by L. Eidse. – Published by The History Book Committee, Morris, Manitoba, 1980.
24. Grenke A. German community in Winnipeg, 1872 to 1919 / A. Grenke : AMS Press, New York, 1991.
25. Henkelman C. Martin Henkelman / C. Henkelman // Western Canadian Moravian Historical Magazine. – April 2009. № 14. – P. 4–10. [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.moravian.ca/docs/Historical_Mags/Moravian_Historical_Magazine-No_14.pdf
26. History of St. Paul's Evangelical Lutheran Church [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.stpaulsteinbach.org/about/history/history-of-st-pauls-evangelical-lutheran-hurch/http://www.rmofmorris.com/wp/wp-content/uploads/FurrowsInTheValley501-550.pdf.
27. Janssen S. Vom Zarenreich in den amerikanischen Westen: Deutsche in Rußland und Rußlanddeutsche in den USA 1871–1928 / S. Janssen. – P. 192.
28. Keane Amy H. The German colony at Leduc (adapted from article in the Calgary Albertan, July 11, 1910): An article from: Alberta History, 22 September 2002 [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.thefreelibrary.com/The+German+colony+at+Leduc.-a094122090
29. Kurt H. Vitt. The Origins and Nature of the Moravian Presence in the West / H. V. Kurt // Western Canadian Moravian Historical Magazine. – No. 6. – May 2001.
30. Lehmann H. The German Canadians, 1750–1937: Immigration, Settlement, and Culture / H. Lehmann. – St. John's, 1986.
31. Leibert M. W. «Bruederfeld and Bruederheim : Moravian settlements of German Russians in Alberta, Canada : extracts from the report of an official visitation, November 4 to December 3, 1895» / M. W. Leibert // Multicultural Canada [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.multiculturalcanada.ca/node/5127
32. Miller D. N. Volhynian Baptist settlements in Western Canada / D. N. Miller [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.inthemidstofwolves.com/articles/canada-settlements.pdf
33. Pioneering In Western Canada. A Story of the Baptists / ed. by Rev C. C. McLaurin. – Calgary, 1939. – 400 p.
34. Redekop L. Strathcona County: A brief history / L. Redekop. – Edmonton, 1981.
35. Sawkey J. Those Were the Days: The History of MacNutt, Calder, Dropmore, and the surrounding districts, 'pioneer to present' / J. Sawkey, 1972.
36. St. Paul's Evangelical Lutheran Church (RM of Grahamdale) [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.mhs.mb.ca/docs/sites/stpaulsevangelicallutheran.shtml
37. St. Peter Lutheran Church – The Center for Volga German [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://cvgs.cu-portland.edu/immigration/canada/alberta/red_deer/red_deer_st_peter_lutheran.cfm
38. St. Peter's Lutheran Church through seventy-five years, 1997–1972. – Bashaw, Alberta, 1972.

39. Stout C. H. From Frontier Days in Leduc and District : 65 years of progress, 1891–1956 / C. H. Stout.
40. Taming a wilderness : a history of Ashern and district : Ashern historical Society, Ashern, Manitoba, 1976.
41. The first hundred years: around Churchbridge, 1880–1980 / R. Swanson. – Churchbridge History Committee. – Altona, 1980.
42. The Germans from Russia...In (Western) Canada. Why did our ancestors choose Canada? [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.rothenbergerfamily.net/Germans_Russia.html
43. The Germans from Volhynia and Russian Poland [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.ualberta.ca/~german/AlbertaHistory/Volhynians.htm
44. The Germans in Western Canada. A Vanishing People / ed. by A. Becker // CCHA Study Sessions, 42 (1975), 29–49 [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.cchahistory.ca/journal/CCHA1975/Becker.html
45. The Moravians [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.ualberta.ca/~german/AlbertaHistory/Moravians.htm
46. They stopped at a good place: a history of the Beausejour, Brokenhead, Garson and Tyndall area of Manitoba, 1875–1981/ ed. by M. Czuboka. : Beausejour-Brokenhead Historical Committee. – 1982. – 1052 p.
47. Windthorst [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.saskbiz.ca/communityprofiles/CommunityProfile.Asp?CommunityID=731
48. Yedlin T. Germans from Russia in Alberta: an Introduction / T. Yedlin // Roots and Realities among Eastern and Central Europeans / ed. by M. L. Kovacs. – Edmonton, 1983. – P. 223–230.
49. Yule A. I.Grit and growth : the story of Grenfell / A. I. Yule : Grenfell Historical Society, 1980.
50. Henkelman C. Martin Henkelman / C. Henkelman // Western Canadian Moravian Historical Magazine. – April 2009. № 14. – P. 4–10. [Электронный ресурс]. – Способ доступа: http://www.moravian.ca/docs/Historical_Mags/Moravian_Historical_Magazine-No_14.pdf

УДК 94(477) (=112.2) «18»

О. А. Іваненко
Київ, Україна

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Відомості щодо перебування німців на теренах сучасної України сягають доби Київської Русі. Завдяки поширенню Магдебурзького права німецька присутність на українських землях посилилася за часів Галицько-Волинського князівства й Литовсько-Польської доби. Початок масової німецької колонізації Півдня України було покладено за прав-

ління Катерини ІІ, яка 1763 року видала маніфест, що забезпечував іноземним переселенцям низку пільг [2, с. 313–316]. Значна активізація німецької імміграції до Волинської губернії відбулася після селянської реформи 1861 року та придушення царським урядом польського повстання 1863–1864 років. Згідно з офіційною статистикою, наприкінці 80-х років XIX ст. на Волині проживало понад 90 тис. німецьких поселенців [3, арк. 606 зв. – 607].

Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. привнесенню на український ґрунт основ європейської педагогічної культури сприяла діяльність німецьких освітян, які офіційно отримували право на викладацьку діяльність у Російській імперії лише після підтвердження належного рівня своєї кваліфікації. Так, 1860 року прусський підданий К.-Л. Крафт успішно склав екзамени при Університеті Св. Володимира на звання вчителя німецької мови в середніх навчальних закладах. Відповідно до програми іспитів йому було запропоновано дати усні та письмові відповіді на запитання німецькою мовою, написати твір на тему «Ueber die deutsche Literatur des 18-ten Jahrhunderts» («Про німецьку літературу 18-го століття») і прочитати лекцію «Ueber die Verkürzung der Nebensätze» («Про скорочення підрядних речень») [4, арк. 1–3].

Аналогічний екзамен, який 1860 року мав у Київському університеті К.-Ф.-Б. Тенцлер, складався із запитань з арифметики та історії на теми: «Історія Німеччини від часу міжцарів'я до Реформації», «Історія Росії від воцаріння Іоанна IV до дому Романових»; географії – «Географія гірських хребтів і гір Європи», «Географія Північної Росії»; німецької мови – «Aus der Grammatik» («Із граматики»), «Aus der Satzlehre» («Із синтаксису»), «Aus der Literatur» («Із літератури»), «Konjugation der unregelmäßigen Verben» («Відмінювання неправильних дієслів»). Окрім того, Тенцлер підготував твір «Über den Einfluss Goethe's an die Literatur der Gegenwart» («Про вплив Гете на літературу по теперішній час») і прочитав пробну лекцію [5, арк. 1–5].

1861 року педагогічна рада Житомирської гімназії ухвалила рішення про надання права займатися приватним викладанням читання й письма німецькою мовою та основ арифметики кістеру місцевої лютеранської церкви, прусському підданому К. Ферстеру [6, арк. 1–7].

У 1864 році прусський підданий Ф. Зенфтлебен склав при Університеті Св. Володимира екзамен на звання вчителя німецької мови в середніх навчальних закладах, давши відповіді на запитання із Закону Божого, історії релігії та церкви, історії Афінської республіки, Київської Русі, Франції, географії Європи, арифметики, російської і німецької мов [7, арк. 1–5 зв.]. Наступного року цей іспит успішно склав прусський підданий О. Урбан [8, арк.1–3 зв.].

На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» від 1866 року священик П. Троцький, закликаючи православне духівництво наслідувати досвід організації лютеранських церковнопарафіяльних шкіл, наголошував: «Ще ми могли би повчитися в наших сусідів християнлютеран тієї акуратності й чинності, які можна знайти в їхній кірсі при богослужіннях, і тій чистоті й благопристойності, що спостерігаються навіть на їхньому цвинтарі. Навчатися доброму, в кого б то не було, ніколи й нікому не соромно» [1, с. 74].

Загалом за період із 1797 по 1885 роки при німецьких кірхах і колоніях Волинської губернії було відкрито 305 шкіл із 12 625 учнями, з них у Житомирському повіті – 70 шкіл із 2 949 учнями, у Новоград-Волинському – 64 школи з 2 273 учнями, в Острозькому – 8 шкіл із 359 учнями, у Заславському – 4 школи із 182 учнями, у Рівненському – 56 шкіл із 2 207 учнями, у Дубенському – 10 шкіл із 478 учнями, у Луцькому – 55 шкіл із 2 479 учнями, у Володимир-Волинському – 29 шкіл із 1408 учнями, у Ковельському – 5 шкіл із 152 учнями, в Овруцькому – 4 школи зі 138 учнями [9, арк. 12].

Станом на 1879 рік у Житомирському повіті Волинської губернії діяла 21 школа з 430 учнями, у Новоград-Волинському – 20 шкіл із 515 учнями, у Заславському – 4 школи зі 150 учнями, в Острозькому – 3 школи зі 115 учнями, в Овруцькому – 2 школи з 65 учнями, у Дубенському – 4 школи зі 110 учнями, у Рівненському – 34 школи з 1005 учнями, у Луцькому – 45 шкіл з 1590 учнями, у Володимир-Волинському – 11 шкіл з 475 учнями, у Ковельському – 2 школи зі 107 учнями [10, арк. 6]. 1886 року в німецьких поселеннях на Волині вже нараховувалося 307 шкіл, а 1887 року – 310, з них 6 баптистських і 304 лютеранські [11, арк. 19; 12, арк. 281–281 зв.].

Діяльність лютеранських шкіл виходила далеко за межі навчально-виховної сфери, цементуючи німецьку громаду на базі єдиних культурно-релігійних цінностей і суспільно-політичних традицій, згуртовуючи її в «особливу національність з сильним духом і могутнім характером» [12, арк. 111]. Окрім своїх прямих обов'язків, кожен учитель (кістер) виконував функції помічника пастора з правом хрестити та ховати парафіян, керував богослужіннями, виголошував проповіді. У колоніях з невеликою кількістю населення, що не мало змоги забезпечити окремі навчальні приміщення, відкривалися школи грамоти при молитовних домах, де на громадських засадах учителювали кістери [13, арк. 197]. На шкільних учителів покладалося завдання популяризації у німецьких колоніях прикладних знань у галузі землеробства, бджільництва, шовківництва, поширення нових сортів сільськогосподарських культур тощо. Так, пастор Рожищевської парафії на Волині Керн пильно стежив

за тим, щоби вчительське господарство було зразковим. Тим часом земельні володіння німецьких колоній зростали стрімкими темпами, наприклад, у Пулинському маєтку Житомирського повіту німці придбали у поміщика Качковського близько 11 тис. десятин землі, а в Івановичському маєтку барона Штакельберга – до 3 тис. десятин; у Курненській волості Новоград-Волинського повіту колоністи володіли понад 10 тис. десятин землі [14, арк. 119 зв.].

У 1879 році губернатор Волинської губернії Ю. М. Подгорічані-Петрович порушив питання про становище шкіл у німецьких колоніях, що фактично перебували поза контролем міністерства народної освіти і повністю підпорядковувалися лютеранським пасторам, які на власний розсуд відкривали нові навчальні заклади, призначали й звільняли вчителів. Історія і географія в таких закладах викладалися за виданими в Берліні та Дрездені підручниками, що мали за мету «розвинути в юнацтві і патріотичне почуття, і національну самосвідомість» [14, арк. 108 зв.].

На засіданні ради інспекції народних училищ південно-західного краю від 5 вересня 1884 року було ухвалено, щоби в усіх лютеранських конфірмаційних школах російське читання й письмо були обов'язковими предметами, учителі цих шкіл неодмінно були політично й морально благонадійними російськими підданими, іноземні педагоги допускалися до викладання лише тимчасово, не більше, ніж на півроку, навчання здійснювалося виключно за схваленими міністерством народної освіти підручниками, а фонди шкільних бібліотек складалися лише з дозволених цензурою книжок. Члени ради розкритикували організацію навчально-виховного процесу в Славутському євангелічно-лютеранському конфірмаційному двокласному училищі Волинської губернії через те, що російську мову, арифметику і не передбачену програмою алгебру в ньому викладав випускник Рівненського реального училища Герштейн – єврей за національністю та іудей за віросповіданням [14, арк. 34–34 зв.; 3, арк. 4].

Яскравою ілюстрацією змісту навчального процесу німецьких шкіл на Волині є розклад уроків початкового училища в колонії Островки Житомирського повіту (1887):

І відділення

Понеділок: Закон Божий (8.00–9.00), читання і письмо (9.00–10.00), чистописання (10.00–11.00), усний рахунок (11.00–12.00), заучування молитов (14.00–15.00), письмовий рахунок (15.00–16.00)

Вівторок: німецька мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), письмо (10.00–11.00), письмове розкладання чисел (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00)

Середа: Закон Божий (8.00–9.00), читання і письмо (9.00–10.00), заучування молитов (10.00–11.00), російська мова (11.00–12.00), урок повторення (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00)

Четвер: німецька мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), письмо (10.00–11.00), чистописання (11.00–12.00), усний рахунок (14.00–15.00), письмове розкладення чисел (15.00–16.00)

П'ятниця: Закон Божий (8.00–9.00), заучування молитов (9.00–10.00), письмо і читання (10.00–11.00), письмо (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00)

Субота: російська мова (8.00–9.00), урок повторення (9.00–10.00), предметні бесіди (10.00–11.00), письмовий рахунок (11.00–12.00), письмове розкладення чисел (14.00–15.00), усний рахунок (15.00 –16.00)

II відділення

Понеділок: Закон Божий (8.00–9.00), письмові вправи з німецької мови (9.00–10.00), підготовка до уроку рідною мовою (10.00–11.00), арифметика (11.00–12.00), заучування байок і віршів (14.00–15.00), чистописання (15.00–16.00)

Вівторок: підготовка до уроку (8.00–9.00), російська мова (9.00–10.00), переписування з підручника вправ (10.00–11.00), читання рідною мовою (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00)

Середа: Закон Божий (8.00–9.00), приготування до уроку (9.00–10.00), російська мова (10.00–11.00), переписування з підручника вправ (11–12), заучування катехізису (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00)

Четвер: письмові вправи (8.00–9.00), арифметика (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), чистописання (11.00–12.00), російська мова (14.00–15.00), читання рідною мовою (15.00–16.00)

П'ятниця: Закон Божий (8.00–9.00), письмове розв'язання задач (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), виконання письмових вправ з рідної мови (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), виконання письмових вправ з російської мови (15.00–16.00)

Субота: письмові вправи з російської мови (8.00–9.00), заучування байок і віршів (9.00–10.00), предметні бесіди (10.00–11.00), письмовий виклад змісту бесід (11.00–12.00), арифметика (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00)

III відділення

Понеділок: диктант з російської мови (8.00–9.00), російська мова (9.00–10.00), підготовка до уроку з рідної мови (10.00–11.00), підготовка до уроку з історії Росії (11.00–12.00), історія Росії (14.00–15.00), арифметика (15.00–16.00)

Вівторок: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), підготовка до уроку (9.00–10.00), Закон Божий (10.00–11.00), географія (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмові вправи (15.00–16.00)

Середа: Закон Божий (8.00–9.00), рідна мова (9.00–10.00), диктант з російської мови (10.00–11.00), письмове розв'язання задач (11.00–12.00), арифметика (14.00–15.00), чистописання (15.00–16.00)

Четвер: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), виконання письмових вправ з рідної мови (9.00–10.00), рідна мова (10.00–11.00), підготовка до уроку (11.00–12.00), російська мова (14.00–15.00), читання рідною мовою (15.00–16.00)

П'ятниця: диктант з російської мови (8.00–9.00), арифметика (9.00–10.00), письмові вправи (10.00–11.00), історія Росії (11.00–12.00), чистописання (14.00–15.00), письмове розв'язання задач (15.00–16.00)

Субота: робота над помилками в диктанті (8.00–9.00), Закон Божий (9.00–10.00), приготування до уроку (10.00–11.00), російська мова (11.00–12.00), виконання письмових вправ (14.00–15.00), географія (15.00–16.00)

Наприкінці 1880-х років керівництво київського навчального округу рішуче виступило за підпорядкування шкіл у німецьких колоніях міністерству народної освіти з метою «злиття в майбутньому цього іноземного елемента з місцевим населенням». Справді, незалежні від урядових структур лютеранські школи суперечили офіційній русифікаторській політиці, оскільки навчальний процес у них здійснювався німецькою мовою за виданими в Німеччині підручниками, діловодство провадилось німецькою, їхнім учням не було відоме ім'я російського імператора, хоча вони добре знали імена імператора та рейхсканцлера Німецької імперії. Зрештою, відповідно до указу Урядуючого Сенату від 1887 року, всі іновірські школи Південно-Західного краю Російської імперії з належним їм майном підпорядковувалися міністерству народної освіти. Тобто, підлягали закриттю всі навчальні заклади, засновані Санкт-Петербурзькою євангелічно-лютеранською консисторією без відповідного дозволу міністерства народної освіти. Так, 1892 року було закрито конфірмаційну школу Геймтальської лютеранської парафії у німецькій колонії Курганах Новоград-Волинського повіту [15, арк.1,7].

Упродовж 1888 року під юрисдикцію міністерства народної освіти перейшли німецькі школи:

Київської губернії

– у містечку Коростишеві, колоніях Єленовка, Казіміровка, Філоновка, Романовка, Малиновка, Елевка, Раковичі, Вигода, Шнуровий Ліс, Папірня, Негребівка *Радомисльського повіту*;

– у колоніях Завалівка (Карнівка), Осикова, Паулінівська, Старицька *Київського повіту*;

Подільської губернії

– у селі Краснодол *Ямпільського повіту*;

– у містечку Немирів *Брацлавського повіту*;

Волинської губернії

– у колоніях Майдан (Червона Федорівка), Стара Олександрівка, Єрусалимка, Кам'янка, Людмиловка, Маріанівка, Радичі, Андрійов, Генрієтовка, Городище, Червонорічка, Топорище, Фасовська Рудня, Єленовка, Черняхів, Андріївка, Язвинка, Янівка, Пулини, Стара Буда, Кутузівка, Лодзянівка, Цветянка, Стрибеш, Прутовка, Константиновка, Вольваховка, Вязовець, Габровка, Юстинівка, Мартинівка, Поправка, Великі Садки, Солодири, Івановичі, Островки, Нейдорф, Каролинка, Бобрицька Буда, Нейманівка, Антонівка, Юзефенталь, Нова Вікторівка, Гонорин, Стара Вікторівка, Маріяндорф, Оскарівка, Нейдорф, Березівка, Клярівська Янівка, Кремнянка, Сорочино, Анополь, Верендорф, Домбровка, Янівка, Зеленець-Вулька, Ставище, Шадур, Олександрія, Лисовська Буда, Холосне, Лиски, Роговка, Селянський Млинок, Федорівка, Торчин, Вишняковка-Олександрівка, Рутковська, Станіславівка, Сульжинівка, Тартачен, Фастинівка *Житомирського повіту*;

– у колоніях Корольов, Лісова, Горщик Овруцького повіту;

– у колоніях Анета, Гофманівка, Старі Непознаничи, Зегенсталь Боголюбівка, Березова Гать, Маковець, Наталіївка, Веровка (Володимирівка) Цвільська, Геральдівка, Дубровка, Столпецька, Уварівка, Покащев, Косяк, Здоровець, Новий Хмерин, Емільчинська Сергіївка, Ільяшівка, Стара Гута, Серби, Маріанівка, Зіселевка, Мойсеєвка, Маргаритовка, Сербівська слобода, Варварівка, Нова Вергиниця, Димитрівка *Новоград-Волинського повіту* [3, арк. 1–200].

Згідно зі звітом попечителя київського навчального округу за 1890 рік, викладачі німецьких шкіл погано володіли російською, а «деякі з них навіть не могли висловлюватися цією мовою» [16, арк. 4 зв.]. Отож з метою вдосконалення знань німецьких учителів з російської мови та методики її викладання в 1892 й 1893 роках відбулися літні педагогічні курси у народних училищах Житомирського повіту: Барашевському, Горошковському, Пулинському, Ушомирському; Новоград-Волинського повіту: Андрєєвичському, Барановському, Емільчинському; Рівненського повіту: Межирічському, Підлужанському, Тучинському; Володимир-Волинського повіту: Вербському, Локачському. Упродовж 1898–1899 років курси були проведені у Житомирському, Рівненському, Володимир-Волинському й Ковельському повітах. Хоча найкращі випускники цих курсів не залишилися працювати на Волині, а перевелися до Одеського навчального округу, де вчителі «іновірських шкіл» отримували вищу платню, однак керівництво київського навчального округу відзначило покращення

викладання російської мови у навчальних закладах німецьких поселень Волинської губернії, що відбулося виключно за рахунок іноземних колоністів, без матеріальної підтримки з боку держави.

1891 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор звернувся до попечителя київського навчального округу з ініціативою заснування особливої комісії для вирішення питання щодо подальшої долі шкіл у німецьких поселеннях Південно-Західного краю, наголосивши на його політичному значенні. У листі до міністра народної освіти він обґрунтував доцільність створення вказаної комісії необхідністю, «щоби школи в німецьких поселеннях краю слугували засобом зближення німецьких поселенців із корінним російським населенням, а не підтримували серед них племінну окремішність» [17, арк. 7 зв.]. У травні, після схвалення цієї ідеї міністерством народної освіти, відбулося перше засідання комісії за участю попечителя київського навчального округу й інспекторів народних училищ.

Відповідно до розпорядження міністерства народної освіти від 1892 року, в євангелічно-лютеранських школах запроваджувалася обов'язкова молитва за імператора, текст якої мав висіти на видноті в кожній класній кімнаті [18, арк. 74–76]. Водночас інспектори народних училищ Волинської губернії скаржилися на «надзвичайно вороже» ставлення німецької громади до всіх заходів, що вживалися задля русифікації лютеранських шкіл і «обрусіння» колоністів, які вважали російську мову непотрібною для німецької жінки, і непоодинокими були випадки, коли дівчатка припиняли відвідувати школи, в яких від них вимагалося вивчення російської [19, арк. 202; 20, арк. 3].

Загалом наприкінці XIX ст. у німецьких поселеннях Волинської губернії спостерігалося зменшення кількості шкіл, підпорядкованих міністерству народної освіти: 1890 року їх нараховувалося 358 (12 413 учнів), 1891–336 (12 035 учнів), 1892–334 (10 883 учнів), 1893–328 (9 013 учнів), 1894–326 (8 509 учнів), 1895–325 (8 527 учнів), 1896–324 (9 446 учнів), 1897–318 (11 045 учнів), 1898–306 (11 288 учнів), 1899–304 (11 356 учнів).

Завдяки пожвавленню німецької імміграції упродовж другої половини XIX ст. Волинь набула значення не лише географічного, а й культурно-цивілізаційного містка на теренах Центрально-Східної Європи. У Волинській губернії, де більшість німецького населення становили лютерани, побудовані ними школи зосереджувалися передусім у Житомирському, Рівненському, Новоград-Волинському, Луцькому, Володимир-Волинському й Овруцькому повітах. Створені німецькими колоністами навчальні заклади, що ґрунтувалися на засадах самоврядування й були спрямовані на збереження національних традицій і прищеплення

молодому поколінню патріотичних ідей, різко дисонували із засадами самодержавства та офіційною русифікаторською політикою царського уряду, що й зумовило їх реорганізацію і підпорядкування міністерству народної освіти наприкінці 80-х років XIX ст.

Джерела та література

1. Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – № 2 (16 января).
2. Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т. 16. – С. 313–316.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 207, спр. 154–б.
4. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 26, спр. 440.
5. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 29, спр. 72.
6. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 27, спр. 120.
7. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 30, спр. 348.
8. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 31, спр. 143.
9. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 238.
10. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 225, спр. 79.
11. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154-б.
12. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 238.
13. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 150-б.
14. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 238.
15. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 690, спр. 31.
16. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 161.
17. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 4.
18. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 68.
19. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154-а.
20. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 55.

УДК 94(477.82):94(476.2) (=112.2)

В. П. Пичуков
Гомель, Беларусь

ВОЛЫНЬ В СУДЬБЕ НЕМЕЦКОЙ ОБЩИНЫ БЕЛОРУССКОГО ВОСТОЧНОГО ПОЛЕСЬЯ

К концу XIX в. немцы-колонисты проживали во всех регионах Беларуси [3, с. 141]. Так, в списках иностранных подданных, проживавших в 1907 г. в Речицком и Мозырском уездах Минской губернии, представлено их значительное количество. При этом указаны различные годы начала их проживания в губернии: 1880, 1882, 1884, 1885, 1889, 1900, 1904. Весьма широк спектр графы «Род занятий»: рабочий

(сельскохозяйственный. – В. П.), механик, хлебопашец (арендует 18 дес. земли), винокур, поденный рабочий, кузнец, лесопромышленник, управляющий имением [13, л. 17, 36–41].

Но массово немецкие крестьяне начали прибывать в белорусский регион в начале XX в. именно с Волыни. Прибывшие колонисты, как правило, были российскими подданными, по сословию – крестьянами, приписанными к различным сельским обществам волынских уездов.

Данное явление, в первую очередь, было обусловлено значительным ухудшением хозяйственной конъюнктуры немцев Волыни. С 80-х гг. XIX в. развивается ограничительное законодательство в отношении немецких колонистов, особенно препятствующее немецкому землевладению и землепользованию. Соответствующие законы от 14 марта 1887 г. и 15 июня 1888 г. были дополнены законом от 14 марта 1892 г. «Об установлении временных правил относительно водворения в Волынскую губернию лиц нерусского происхождения», имевшим выраженную антинемецкую направленность. Данная тенденция получила дальнейший импульс в начале XX в. В итоге, в 1910 г. правительство П. Столыпина инициировало законопроект, предусматривавший полный запрет иностранцам Юго-Западного края, несмотря на наличие российского подданства, права приобретения и аренды недвижимого имущества в сельской местности [11, с. 30, 33–35, 49–53; 23, с. 10; 14, с. 537–539, 547–548, 550–551].

В такой ситуации осложнялись реалии проживания немецких крестьян на Волыни и их дальнейшая хозяйственная перспектива. Украинский историк М. Костюк отмечает усиление вынужденных миграций волынских немцев, как межрегиональных, так и за пределы Российской империи [11, с. 54–63].

Водворение немцев-колонистов в белорусском регионе связано с именами крупных местных землевладельцев – Антоном Генриховичем Шоманским (инженер-технолог, православного вероисповедания) и Александром-Вильгельмом Ивановичем Ансельмом (потомственный почетный гражданин, лютеранского вероисповедания).

Так, Шоманский в 1905 г. купил значительное по территории имение Клесин в Дерновичской волости Речицкого уезда (в настоящее время – Наровлянский район). По официальным данным, на январь 1905 г. в имении проживало в «качестве арендаторов около 200 семейств немцев-колонистов». В январе 1911 г. в районе имения уже насчитывалось около 700 семейств колонистов-покупателей земли, в основном, немцев [17, с. 169].

Семья Ансельмов (Анзельмов) в XIX – начале XX в. также имела крупные земельные владения в регионе, продавая землю немцам-переселенцам из Волыни.

Не случайно немецкая колония, сформированная в регионе этого имения, получила название Ансельмовка (Анзельмовка) (с 1930 г. по настоящее время – д. Роза Люксембург Ельского района). Рядом находилась колония Найманова. По соседству – в теперешнем Наровлянском районе были немецкие колонии Березовка, Антоновка, Майдан, Осиповка, Красиловка. За счет немецких колонистов с Волыни увеличивалось население смешанной украинско-немецкой деревни Хатки. В современном Лельчицком районе немцы жили на хуторах Средние Печи, Дубницкое, Дубравки, Ветвица, Млынок Немецкий. В Речицком районе – на хуторах Заходы. В соседнем Калинковичском районе – в д. Хатыни.

Такие топонимы, как Березовка, Майдан, Найманова (Неймановка), Млынок и особенно Антоновка, были распространены на Волыни в конце XIX – начале XX в. [22, с. 299, 304–306, 308; 2, с. 188, 192; 11, с. 312–328] и, скорее всего, были принесены немцами-мигрантами.

Однозначно о «волынском исходе» местных немцев свидетельствует массовый первоисточник – анкеты немцев, репрессированных в 30-е гг. Так, в выборке из 100 местных немцев Наровлянского и Ельского районов, арестованных в 1932–1941 гг., 70 человек родились на Волыни, 6 человек родились в Польше в 60–80-е гг. XIX в. В частности, семья Эдуарда Доберштейна, 1867 г.р., в 1874 г. переехала из Петроковской губернии в колонию Блюменталь Новоград-Волынского уезда Волынской губернии. Став взрослым, Доберштейн жил в немецких колониях Волыни, арендовал землю. В 1910 г. он переехал в Анзельмовку, где купил 30 дес. земли у помещика Ансельма. 18 человек из 100 рассматриваемых немцев родились уже в белорусском Полесье. Из них 12, начиная с 1908 г. В протоколах допросов обвиняемых отмечаются разные годы переселения немцев с Волыни на белорусское Полесье, в основном, начиная с 1908 г. [1, д. 6507-с, 9244-с, 10007-с, 10092-с, 10692-с, 10757-с, 11229-с, 11249-с, 11376-с, 11853-с, 12075-с, 12169-с, 12903-с, 13834-с, 14835-с, 15129-с, 15190-с, 16969-с, 17070-с, 17113-с, 18319-с].

На примере небольшой немецкой общины хуторов Заходы данные анкет, протоколы допросов арестованных немцев в 1930-е гг. позволяют также конкретизировать места «исхода» речицких немцев в общем контексте картины формирования местной немецкой диаспоры.

Так, из 28-ми зафиксированных мест рождения или проживания немцев-переселенцев в доречицкий период 20 приходится на украинскую Волынь – Новоград-Волынский и Житомирский уезды Волынской губернии, 3 – на Поволжье, 1 – Курляндскую губернию, г. Либава (Лиепае), 2 – на Беларусь. Отмечается конкретное время переселения: Август Зых (в 1909 г. из Украины в Заходы), Карл Гергард (после 1908 г. из Волынской губернии). В одном случае, с Фридрихом Тесманом, уроженцем

Варшавской губернии, 1878 г.р., можно предположить, что его путь на Речицкое Полесье прошел также через Украину. В этом плане уместна аналогия с Готфридом Герцухом. Родившись в 1876 г. в Польше (г. Калиш), он переехал на хутора Заходы из Волынской губернии в 1910 г. Таким образом, речицкий материал также свидетельствует о цепочке «Польша-Украина-Беларусь» как об одном из путей формирования немецкой диаспоры в белорусском регионе [1, д. 4040-с, 16568-с., 18401-с.].

Волынский «исход» местных немцев констатируется в ряде официальных документов по обследованию немецкого «присутствия» в регионе. Так, в 1930 г. по линии ОГПУ отмечалось: «Колонизация Мозырщины началась в 1909 г. До этого года немцы-колонисты проживали на Волыни, арендуя у какого-то польского помещика значительный участок земли. В 1909 г. помещик потребовал, чтобы немцы-арендаторы купили у него землю или же освободили ее от аренды. Это принудило немцев-арендаторов переселиться в Мозырский округ» [12, л. 8]. В 1931 г. инструктор Нацкомиссии ЦИК БССР докладывал: «Прибыли немцы сюда после отнятия помещиками от них арендованной земли в Волыни» [12, л. 11], «Немцы сюда прибыли из Волыни в 1909–1910 г. Сперва жили одни немцы, но после выселения 1915 г. сюда переселились украинцы и теперь живут вперемешку украинцы и немцы» [12, л. 6]. В 1934 г. специальная комиссия от ЦК КП(б)Б уведомляла: «Немцы, заселяющие ныне Роза-Люксембургский (Ельск), Березовский и Хатковский сельсоветы (Наровля), прибыли примерно в 1909–1911 гг. из Волыни» [12, л. 9].

Истоки формирования местной немецкой этнической общности колонистами – выходцами с Волыни сохранились в устной памяти «свидетелей века». Так, при опросе респондентов на вопрос, откуда взялись местные немцы, в д. Хатыни (ныне Калинковичский район. – В. П.) было отвечено: «Когда-то в Германии было очень трудно, приехали сюда» [7].

Вместе с тем, немка Берта Карловна Верман пояснила, что родители приехали в Анзельмовку (ныне д. Роза Люксембург. – В. П.) с Украины (Новоград-Волынский уезд), купили здесь землю [6]. По информации, полученной в д. Глушковичи Лельчицкого района, немцы переселились «с-под Олевска. Село Андреевка. Еще до революции» [9]. Украинка Павлина Ивановна Моцик поведала, что немцы в Майдан переселились из Украины. «Батько (уроженец Коростеньского уезда. – В. П.) говорил, это – наши немцы – волынские» [8].

Новая территория виделась немецкими крестьянами-колонистами местом стабильного и постоянного проживания. Об этом свидетельствует история с немецким кладбищем в речицком регионе. 27 сентября 1912 г. Минскому губернатору было подано прошение 50 немецких семей евангелическо-лютеранского вероисповедания, проживавших в урочище

Абрамовка имения Заходы Якимо-Слободской волости Речицкого уезда, о разрешении открыть «евангелическо-лютеранское кладбище». При этом отмечалось, что данные крестьянские семьи переселились на постоянное место жительства в им. Заходы в 1910–1911 гг. из Волынской, Киевской и «других губерний». Сам факт необходимости устройства кладбища свидетельствует о начале формирования местной немецкой общины. Его размеры – 58х39 сажень (123,5х83 м) дают основание предположить, что немцы-переселенцы исключали временное проживание в Заходах [17, с. 170].

Немцы-колонисты «врастали» в белорусскую землю. В связи с этим, весьма показательна информация, полученная от группы немцев – жителей Анзельмовки, арестованных в 1932 г.: Августа Лянгоса, Юлиуса Лянгоса, Юлиуса Крейнинга, Вильгельма Штрайха Эмиля Ганерта, Вильгельма Миллера. До переселения в Ансельмовку в период 1908–1910 гг. они родились или жили в Волынской губернии (колонии Домбровка, Александровка, Котиж, Вулька). Их семьи арендовали землю у местных помещиков (от 10 до 20 дес.). В Анзельмовке они или их родители уже купили земельные участки от 10 до 40 дес. у А. Ансельма [1, д. 17070-с].

Поступательное развитие местной немецкой общины было прервано Первой мировой войной. Немцы белорусского Полесья, как и немцы соседней Волыни, подпали под реализацию антинемецкого законодательства, в особенности законов от 2 февраля и 13 декабря 1915 г. Немецкие крестьяне, первоначально нероссийского подданства, а затем и «русские подданные из германских, австрийских выходцев», должны были в конкретный срок «отчудить» (продать и т.п.) свое недвижимое имущество в сельской местности. В первую очередь подразумевалась, конечно, земля. При несоблюдении условий законодательства отмеченное имущество продавалось «с молотка». Практически одновременно с ограничением немецкого землевладения властями проводилась кампания по массовой насильственной депортации немцев из прифронтовой зоны, в которую, как и соседняя Волынь, входила Минская губерния.

После окончания мировой войны, перехода от внутриполитических коллизий к мирной жизни немецкая община в регионе восстанавливается. К началу 1920-х гг. немецкое население представляло собой значимое и самобытное этнокультурное явление в Восточном Полесье [19, с. 188–189, 192]. В межвоенный период отмечается тесная взаимосвязь немецкой общины белорусского Полесья с Волынью.

Отмечая «замкнутость» немцев, их отстраненность от остального населения, власть подчеркивала незнание ими русского языка (по официальным сведениям на 1926 г.: «немецкое население почти целиком не понимает белорусского языка»), при этом – «женщины почти все не понимают по-русски или белоруски» (информация на 1931 г.).

Аналогично – на Волыни: «немецкое население совершенно не знает украинского языка» (1924 г.) [4, ф. 4286, оп. 1а, д. 40, л. 47; 12, ф. 701, оп. 1, д. 109, л. 11об.; 5, с. 115].

Весьма существенно украинский фактор в жизни местной немецкой общины проявлялся в религиозной сфере. В конфессиональном отношении немцы были преимущественно лютеранами, также – евангельскими христианами и евангельскими христианами-баптистами (в обиходе – «баптистами»). В начале XX в. в одну лютеранскую общину входило немецкое население колоний Ансельмовка, Найдановка и житомирского Олевска. В Олевске имелась церковная школа, богослужения проводил кистер Клингшпорн, проживавший в Ансельмовке [10, с. 56–57]. Часть немецкого населения современного Лельчицкого района до 1910 г. входила в Топорищевскую общину Фасовской волости, а с 1925 г. – в Орщиковскую (Горщиковскую? – В. П.) общину. Обе – Волынь [20, с. 39].

Организация религиозных общин в белорусском Полесье и их функционирование были тесно связаны с Украиной.

Проповедником в Клесинской общине баптистов, состоявшей из немцев Осиповки, Березовки, Майдана, Хаток, был Баумбах, переселившийся из Коростеня в 1925 г. В организации и деятельности общины евангельских христиан в Анзельмовке активное участие приняли Барбуля (с Волыни), Бовлендер (из Одессы), Ролейдер – также из Украины. Баптисты и лютеране Хаток, Анзельмовского, Березовского сельсоветов, Речицкого района обслуживались проповедниками и пасторами из Одессы, Волыни (баптисты-проповедники Фриц и Гартман, пастор Улле из Житомира, пастор Кенигсфельд). Общины входили во Всероссийский союз евангельских христиан, получали необходимую религиозную литературу, в частности, из Одессы [20, с. 43].

Переселившиеся из Украины немцы выделялись среди местного иноэтничного населения высоким уровнем рентабельности своих хозяйств. В силу сложившейся еще в украинский период их жизни хозяйственной традиции и с учетом неблагоприятных условий для занятия земледелием (неплодородные почвы, к тому же заливавшиеся паводками) немцы-колонисты занимались главным образом молочным животноводством. Коровы элитных пород (в частности, «немецко-колонистской» – «черной» и «красной») давали до 18 л молока в день, за год – до 2000 л. На официальном уровне в 1926 г. отмечалось, что «белорусы и украинцы, проживающие в Анзельмовском сельсовете, следуют примеру немцев, всячески стараясь культивировать свое хозяйство», заводят молочный скот. «Гражданин Заяц, осматривая хозяйство немца Лангаса, сказал: здохну я, если за 3 года не заведу такое хозяйство» [15, с. 90–91].

С конца 20-х гг. происходило свертывание частного рынка, особенно хлебного, усиление государственного контроля над торговлей.

С учетом растущего дефицита товаров это пагубно отражалось на благосостоянии немецкого населения. Они жили за счет сдачи в кооперацию или продажи на рынке продукции своих молочных хозяйств и получения или покупки всего необходимого для жизни. Власти отмечали в 1930 г., что в немецких сельсоветах «на каждом собрании раздаются нарекания на отсутствие товаров и высказывается мнение, что раньше было лучше, так как у еврея-торговца в Житомире можно было достать товаров хоть на 2 млн. руб. (до войны эти немцы жили в Житомирском уезде)». «Немцы продают масло в украинскую кооперацию и там получают промтовары. Частник из Украины привозит керосин и за 1 л керосина получает фунт масла», приводятся случаи задержания «спекулянтов» из Украины (1931 г.) [21, с. 185].

Переплетение судеб местных и волынских немцев прослеживается и в других сферах повседневной жизни, например, в отношении к коллективизации. Подчеркивая стойкое нежелание немцев вступать в колхозы, власть, наряду с другими причинами, указывала на следующий момент (1931 г.). Среди немцев распространялись слухи, о том, что «на Волыни имеется приказ, по которому вступающие в колхоз могут три месяца верить в бога, а после должны отказаться от веры». Также – «о колхозах, плохих их сторонах знают из Волыни, Крыма, Северного Кавказа и других мест» [21, с. 185].

Нежелание вступать в колхозы было побудительным мотивом к эмиграции немцев. Слухи о возможности выехать, необходимая информация доходили с Украины. Органы ОГПУ отмечали, что уже с 1927 г. среди местного немецкого населения «проводилась работа» «уполномоченными с Украины по отправке желающих выехать в Америку». Однако эмиграция за океан была сопряжена с необходимостью наличия значительных средств для переезда. С конца 20-х годов желание уехать в Америку поубавилось в связи с Великой Депрессией 1929 г. В период 1930-1932 гг. во всех немецких поселениях Ельского, Наровлянского, Речицкого районов неоднократно проходили многолюдные собрания, связанные с желанием выехать в Германию. Осуществлялись контакты с соседней Волынью, избирались делегаты для обращения в германское посольство в Москве и консульство в Киеве, собирались деньги на их поездки. Однако – безрезультатно. В конечном счете немцам разъяснили, что получить иностранные паспорта, визы и выехать могут только «германскоподданные». Таковых практически не было. У местных немцев было советское гражданство [18, с. 77].

Спасаясь от коллективизации, местные немцы уезжали в другие регионы СССР, в том числе и в Украину. В свою очередь, немцы из Украины по той же причине пытались найти пристанище на Мозырщине. Так, в следственном деле арестованных в 1933 г. за «антисоветскую

деятельность» (противодействовали коллективизации. – В. П.) братьев Эдмунда, Павла и Адольфа Эсвайнов указывалось, что их семья до 1930 г. проживала в колонии Клещи Базарского района УССР. После обложения твердым заданием в 1929 г. и боясь раскулачивания, они переселились в Березовский сельсовет Наровлянского района. Однако это их не спасло. Хозяйство, как «кулацкое», было конфисковано, отец братьев Иоганн был вынужден скрываться, а мать Августа была осуждена на 5 лет заключения «за невыполнение обязательств перед государством». Братья были также приговорены к заключению в исправительно-трудовые лагеря (ИТЛ) на сроки от 5 до 10 лет [1, д. 12169-с].

В 1934 г. Лельчицкий райотдел ОГПУ в «Спецсводке (политико-сигнализаторского характера)» информировал, что председатель колхоза «Ленинский путь» Иван Мея, немец, укрывает у себя на квартире тестя-кулака, раскулаченного в 1931 г. «Тестя-кулака привез из Волынской губернии, купил для него дом на колхозной площади, отвел ему огород и его поддерживает хлебом, дает ему колхозное сено» [4, ф. 3650, оп. 2 а, д. 132, л. 41–42, 51].

1930-е гг. были временем нараставших политических репрессий в отношении немецкого населения и Украины, и Беларуси. Они проводились в связи с коллективизацией, усилением гонений на религию и церковь, преследованием активистов кампании обращения за гуманитарной помощью к Германии и т. д. Можно предположить, что во многих случаях белоруско-украинский контактный регион являлся для органов ОГПУ-НКВД единой «криминальной зоной», а такие агентурно-оперативные разработки, как «Колонисты», «Патриоты», «Вояжеры», «Вояжеры-2», «Пастор», относились и к белорусским, и к украинским немцам. Так, по делу «Пастор» лютеранский пастор Улле из Житомира проходил как «известный руководитель фашистских организаций на Украине и Северном Кавказе, созданных по заданию германских диппредставительств в СССР». Ему вменялось в вину создание на территории Белорусского Полесья сети «немецких фашистских повстанческих организаций», которые должны были «в случае войны Германии с СССР вооруженным путем содействовать захвату УССР и БССР с целью создания фашистского государства». Штамп «захвата УССР и БССР» проходил практически во всех обвинительных заключениях в отношении местных немцев – «участников» «антисоветских контрреволюционных» организаций, надуманно инспирированных советскими спецслужбами [21, с. 189–190].

С началом Великой Отечественной войны белорусские немцы, как и волынские, в массовом количестве были депортированы советской властью вглубь СССР [16, с. 300–303].

В целом можно констатировать, что влияние немецкого этнического анклава Волыни на жизнь немцев белорусского Восточного Полесья было значимым и во многом определяющим. Волынский Vaterland являлся питательной этнокультурной средой для немецкой общины Беларуси, находившейся на краю немецкой Ойкумены Волыни.

Источники и литература

1. Архив Управления КГБ Республики Беларусь по Гомельской области.
2. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) / М. Бармак. – Тернопіль, 1999.
3. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён:У 3 тт. – Т. 2. – Мінск, 2002.
4. Государственный архив общественных объединений Гомельской области.
5. Доповідь члена Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові про стан роботи серед німецького населення на Волині. 12 грудня 1924 р. // Український історичний журнал. – 1990. – № 11.
6. Информант: Верман Берта Карловна, 1931 г.р., немка, родилась в д. Анзельмовка. Опрос 2000 г., д. Роза Люксембург.
7. Информант: Козлова Евгения Петровна, 1935 г.р., родилась в д. Хатыни. Опрос 2005 г., д. Хатыни.
8. Информант: Моцик Павлина Ивановна, 1931 г.р., украинка, родилась в д. Новый Майдан. Опрос 2015 г.
9. Информант: Саковец Юрий Викторович, украинец. Опрос 2004 г., д. Глушковичи.
10. Князева Е.Е. Лютеранские церкви и приходы в Белоруссии, Молдавии, Закавказье и Средней Азии XVIII–XX вв. Ч. III / Е. Е. Князева. СПб., 2006.
11. Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. Костюк. – Тернопіль: «Підручники & Посібники», 2003.
12. Национальный архив Республики Беларусь, – ф.4, – оп 21, – д 249.
13. Национальный исторический архив Беларуси, – ф.295, – оп.2, – д.19.
14. Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917 / Сост. В. Ф. Дизендорф. М.: МФД: Материк, 2006.
15. Пичуков В. П. Большая история малой диаспоры: немецкое население Мозырского Полесья в 20–30-е годы XX в. / В. П. Пичуков // Гістарычнаму факультэту – 20 гадоў: зборнік навуковых прац гістарычнага факультэта ГДУ імя Францыска Скарыны. – Гомель, 2009.
16. Пичуков В. Депортация и высылки немецкого населения белорусского Восточного Полесья советской властью в 1940-е годы / В. Пичуков // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет: материалы 3-й Международной научно-практической конференции. – Саратов, 2011 г. – М., 2011.
17. Пичуков В. Немецкая диаспора белорусского Восточного Полесья в начале XX в.: выходцы из Украины в контексте эпохи / В. П. Пичуков // Известия

Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2009. – № 4. – Часть 1.
18. Пичуков В. П. Немецкое население БССР и коллективизация сельского хозяйства/ В. П. Пичуков // Актуальные проблемы германской истории, политики, экономики, культуры. Мат. III междунар. научной конф. 12–14 окт. 2006 года. – Брест, 2007.
19. Пичуков В .П. Немцы белорусского Восточного Полесья в годы Первой мировой войны / В. П. Пичуков // Страницы военной истории Гомельщины: материалы науч.-практ. конф. – Гомель, 2008.
20. Пичуков В. Религия в жизни немцев белорусского Восточного Полесья в межвоенный период: люди и власть / В. П. Пичуков // Диаспоры (Независимый научный журнал.). – Москва, 2010. – № 2.
21. Пичуков В. П. Украинский компонент в жизни немецкого населения белорусского Восточного Полесья (1920–30-е гг.) / В. П. Пичуков // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. Вып. 7. – Брянск, 2005.
22. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Том седьмой. – Спб., 1872.
23. Шайдуров В. Российские немцы: трагедия одного народа / В. Шайдуров // Наказанны й народ. Репрессии против немцев. Материалы конференции «Репрессии против российских немцев в Советском Союзе в контексте советской национальной политики». – М., 1999.

УДК 94(477) «19/20»

Д. Ю. Мєшков
Фрайбург, Німеччина

МІЖ МИРНИМ СПІВІСНУВАННЯМ ТА САМОСУДОМ: КОНОКРАДИ У МУЛЬТИЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННИХ ОКРАЇН ІМПЕРІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Напевно, ніщо не загрожувало селянському господарству так, як крадіжки робочої худоби, зокрема коней. Внаслідок втрати робочої худоби селянська сім'я не могла продуктивно працювати і в короткий проміжок часу опинялася на межі виживання. На фоні загального підвищення рівня злочинності після реформ 1860-х рр. крадіжки худоби та коней в імперії досягли нечуваних розмірів, особливо це було відчутно на південній та західній периферії. У Волинській губернії, наприклад, за 1874–1876 рр. було зареєстровано 17 645 випадків крадіжок великої худоби, загальна вартість якої перевищила 1 млн. руб. Загалом у трьох

губерніях Південно-Західного краю втрати від крадіжок худоби склали протягом цих трьох років 2,5 млн. руб. [1, арк. 116 зв. – 117]. Не кращою була ситуація і в степових районах Півдня, де багато селянських та поміщицьких господарств також опинялися під загрозою руйнування через поширення конокрадства [2, арк. 1–3]. Зростаюча на цьому тлі соціальна напруга поставила проблему конокрадства у центр уваги місцевих органів влади і локальної преси та навіть знайшла відображення в літературних творах місцевих авторів [3, с. 463; 4, с. 421–422; 5].

Сучасники бачили кілька причин широкого розповсюдження цього явища в період після реформ. По-перше, внаслідок змін у законодавстві середини 1860-х рр. передбачені за цей вид злочинів покарання дещо пом'якшилися. По-друге, розповсюдженню конокрадства в Південно-Західному краї та західній частині Північного Причорномор'я включно із Бесарабією сприяла близкість державних кордонів. Схожість населення по обидва боки кордону, а також наявність великих лісних масивів, які важко піддавалися державному контролю, спрощували зберігання і транспортування вкраденого майна та переховування крадіїв від правоохоронних органів. Та, нарешті, конокрадство сприймалося багатьма сучасниками як наслідок строкатості населення імперської перефірії. Вважалося, що групи, які через відношення суспільства або ж внаслідок державної політики опинилися на маргінесі (євреї, цигани, дрібна польська шляхта або релігійні сектанти) в такий спосіб намагалися «експлуатувати» українське селянство. Відтак конфлікти між крадіями та власниками худоби набували у сприйнятті багатьох міжетнічний або міжконфесійний характер.

Крадіжки, зокрема крадіжки худоби, як соціальний феномен, а також пов'язані з ними практики та уявлення селянства вже неодноразово привертали до себе увагу дослідників [6]. В. Маслійчук помітив відмінність цих практик і уявлень у соціумах з відмінними господарськими укладами [7, с. 81–82].

У дослідницькій літературі про причорноморських німців проблема конокрадства розглядалася в контексті взаємовідносин колоністів з їхнім оточенням. На відміну від правників та криміналістів, що розглядали конокрадство як соціальне явище і на яких у своїй роботі посилається Уоробек, для урядових інспекторів рішуча та подекуди жорстока реакція колоністських громад на випадки конокрадства була лише аргументом в дискусії про ступінь інтегрованості німців у локальні спільноти та про їх відношення до російської держави. В середині XIX ст. в колоністській літературі з'являється образ конокрада, що загрожує добробуту доброзвичайних (в документах того часу: «благонравных») хазяїв. Німецькомовна преса поширювала образ німецького господаря-

колоніста, який досяг економічного успіху і потерпає від конокрадів. Фігура конокрада при цьому лишалася доволі розпливчатою і невизначеною. Перед Кримською війною конокради в рідких згадках про них зображувалися переважно як кочівники, а пізніше їх місце в масовому сприйнятті посіли інші групи населення, які також відрізнялися своєю високою мобільністю – євреї та цигани.

У статті зроблено спробу подолати цей спрощений односторонній підхід. З одного боку, фокус спрямовано на конокрадів поза та у селянських (німецьких) громадах. З іншого боку, приділено увагу співіснуванню селянських громад та конокрадів та різним стратегіям селян Півдня та Південного Заходу, спрямованних на захист та мінімізацію ризиків. Аналіз базується на матеріалах слідчих справ та судових процесів по звинуваченню підозрюваних у конокрадстві, а також на слідчих матеріалах по звинуваченню в самосудах над підозрюваними у конокрадстві.

У той час, коли в південно-західних губерніях конокрадство набуло значного поширення, в колонії Сергіївка Романовецької волості Новоград-Волинського повіту на орендованій ділянці землі оселився вихідець з Плоцької губ. Самуїл Янц (Янс) (народився близько 1858 р.). Репутація Янца серед односельців була поганою – в їх очах він був людина неосіла, погано господарював і, як наслідок, мав борги та негаразди в сімейному житті, вів сумнівні знайомства і т.п. Крім того, Янца підозрювали в тому, що він промишляв крадіжками і наданням за виногароду неправдивих свідчень у суді. Наявні в справі відомості про вирок мирового судді від 1888 р. за порушення громадського порядку арештом на сім днів підтверджують свідчення про його «вздорный» характер [8].

На початку 1889 р. померла дружина Янца, залишивши йому двоє дітей. Економічний стан сім'ї дедалі погіршувався. За даними слідства у будинку Янца часто збиралися люди, чий спосіб життя засуджувався більшістю членів громади. Їх всіх поєднувало небажання займатися господарством, відсутність постійних заробітків, схильність до крадійства і клятвопорушення і часто-густо – поганий характер. Поширеним явищем в цих кругах було життя в незареєстрованому шлюбі.

Це маленьке співтовариство саме по собі представляло злодійську мережу усередині або, правильніше, на межах колоністської (селянської) громади. Співтовариство мало зв'язки із злодіями за межами німецької колонії, наприклад, з відомими в цій місцевості конокрадами Віктором Гнетецьким та Миколою Білецьким.

Дії німецьких колоністів у випадках крадіжок коней в Південно-Західному краю виявляють істотні відмінності від того, як діяли мешканці німецьких колоній Причорномор'я. Посилаючись на публікації у правознавчій періодиці кінця XIX ст., Уоробек описує злагодженість в

діях колоністів Одеського і Тираспільського повітів під час переслідування конокрадів. Зазделегідь погоджений порядок дій і система заходів передбачали певні обов'язки кожного хазяїна, а також заохочення найбільш активних. Затриманих конокрадів чекала жорстока розправа [6, с. 287]. У описаних нами випадках конокрадства в Подільській і Волинській губерніях перші кроки по пошуку вкраденого майна робили самі потерпілі без будь-якої підтримки своїх громад.

Залишеним наодинці із злодійськими співтовариствами потерпілим не лишалося нічого іншого, як шукати контакту з тими, хто був їм відомий як злодій, щоб спробувати з'ясувати місцезнаходження вкраденого у них майна. Іншою можливістю отримати своє майно назад іноді була плата злодіям. Головною умовою таких домовленостей було неповідомлення державних органів. Про схожі практики у Бесарабії в 1870-х рр., коли селяни платили злодіям, повідомляв землевласник Гагарін-Стурдза [2, арк. 1–3].

Двоє жителів колонії Марьяновка, у яких Янц із Беккером вкрали коней, знайшли Янца наступного дня в одному із шинків Новоградволинська і намагалися домовитися з ними про повернення майна за певну плату. Те, що Янц відкрито визнав свою причетність до крадіжки і торгувався про повернення коней, свідчить про поширеність такої практики і про його упевненість у безкарності. За його словами, пара коней, що належали Кельму, вже були переправлені в Рівне для продажу, а от коні Рикса ще могли б бути повернені власникові [8, арк. 40–45].

Селяни засуджували спосіб життя злодіїв, тим паче, що крадійство як правило супроводжувалося цілою низкою асоціальних проявів, згаданих вище. Основні ознаки роблять дуже схожими злодійську групу Беккера і Янца із крадійською бандою німця Василя Струцеля, хоча останній діяв виключно в українсько-польському оточенні північних повітів Подільської губернії [9].

Одним з важливих чинників в стосунках громад і злодіїв була загроза застосування насильства. Хоча ззовні життя злодіїв на маргінесі сільських або містечкових громад протікало мирно, подібна рівновага залишалася крихкою і базувалася, з одного боку, на загрозі застосування насильства, а з іншої – на уявленнях селян про певний рівень злочинності, який вони готові були терпіти. Злодії були усім відомі, адже в невеликих сільських громадах приховати джерела прибутків було майже неможливо. Слабкість позиції потерпілих проявлялася ще і в тому, що конокради погрожували жертвам і свідкам у разі сповіщення поліції, надання свідчень і так далі. Наприклад, спільники Струцеля погрожували жертвам у разі доносу. У громадах зі слабкою внутрішньою організацією, або у віддалених населених пунктах цей вплив набував

особливо великого значення. Такі загрози були дуже дієвими і були серйозною перешкодою при проведенні розслідувань.

У справі Янца і Беккера залякування свідків і потерпілих з боку підозрюваного Янца розглядалося як одна з підстав для його арешту як запобіжного заходу. Один з головних свідків, очевидець Фрідріх Байер, бачив вночі Янца і Беккера з краденими кіньми, називає Янца «человеком, ... способным на все» і тому не хоче бути свідком на суді, «так как Янц имеет своих товарищей, ложных свидетелей [і] может чрез посредство их на суде оправдаться и впоследствии отомстить ему». В іншій слідчій справі свідок признавався, що через страх боїться свідчити, оскільки Янс і Беккер «самые отчаянные люди и могут убить меня, узнав о том, что я показываю на них» [8, арк. 6, 13–13 зв.].

Після того, як сусіди Янца, 13 колоністів колонії Сергіївка, що свідчили проти нього під час слідства, дізналися, що Янц шукає поручителів, щоб вийти на свободу, вони, боячись помсти, подали судовому слідчому Житомирського окружного суду колективне прохання не відпускати Янца з в'язниці, позаяк він: «...в период состояния его на поручительстве полагает отомстить недоброжелателям пожаром и затем скрыться в Америку. Мы, как первые, можем пострадать от злой воли Янца... так как он, Янц, при своем дурном поведении способен на все...» [8, арк. 24–24 зв.].

Якщо межі допустимого рівня крадійства в уявленнях більшості населення порушувалися, напруга між місцевим і злодійським співтовариством різко зростала і відбувалася відкрите протистояння. Одна з форм такого відкритого конфлікту – самосуд. У листуванні 1877 р. використовуються терміни безлади («беспорядки») і домашні розправи («домашние расправы») озлоблених жителів. Як самосуд дії колоністів Новоград-Волинського і Житомирського повітів Волинської губернії весною 1905 р. кваліфікував слідчий з особливих доручень, що займався розслідуванням подій [10; 11].

Самосуди, таким чином, були реакцією не лише на збільшення числа крадіжок, але і на неефективність законів і судової практики. Метою його було не лише покарання підозрюваних, але і спроба примусити владу до рішучіших заходів. Німецькі колоністи не визнавали судові процедури, якщо вони не відповідали їх уявленням про справедливість.

Під час самосудів 1870-х рр. селяни, зокрема німецькі колоністи на Волині, ще шукали контакт з представниками влади, вимагаючи посилити заходи переслідування за крадійство згідно з їх власними уявленнями про справедливість, а також полегшити процедуру виключення із громад та висилки в Сибір. Протиріччя між уявленнями селян і представників місцевої влади Волинський губернатор сформулював таким

чином: «... колонисты не хотят понять существующих узаконений, что судом наказываются только те, против которых имеются досточные улики в преступлении [...]. По их понятию, всякий оговоренный в воровстве, хотя бы и без доказательств, должен быть лишен свободы, наказан, а затем выслан с места жительства» [1, арк. 1 зв., 2 зв.].

У Північному Причорномор'ї, де в другій половині XIX ст. ще переважала етнічно або конфесійно гомогенна колоністська громада, самосуди грали роль запобіжну, покликану тримати конокрадів – через неминучість жорстокого покарання – на відстані від німецьких колоній. Механізм охорони майна і переслідування злодіїв, що склався в колоніях, толерувався владою. Самосуди над конокрадами в Причорномор'ї вимагали неабиякої згуртованості колоністських громад при переслідуванні конокрадів, а також солідарної поведінки перед судом в разі початку слідства про вбивство.

Серед німців Волині і Поділля така реакція була неможливою. По-перше через те, що багато із них були етнічно змішаними, а по-друге, через те, що склад жителів-орендарів багатьох із колоній постійно змінювався. Замість планомірного організованого переслідування злодіїв соціальна напруга накопичувалася тут деякий час, поки одного разу не відбувався соціальний вибух, який набував форми самосуду або серії розправ.

Представники натовпу з 300 колоністів і селян, що затримали за підозрою в крадійстві 13 чоловік і утримували їх у важкодоступному поліському с. Бароши, заявили 31 грудня 1876 р. Житомирському повітовому справникові про небажання більше терпіти крадіжки і про свою готовність понести покарання за самосуд : «нет житья от воров, которые их разоряют, [...] лучше очутиться в Сибири или на каторге, чем живя здесь, терпеть от воров; [...] власти снисходительны к ворам, оставляют их на свободе, а в редких случаях хотя и заключают в тюрьму, но вскоре освобождают, и затем они с ожесточением крадут, граблять и жгут; [...] те же власти при доставлении воров требуют свидетелей их преступления, которыхъ в большинстве случаев нет, и затем, при отсутствии свидетелей, признают обвинение неважным» [1, арк. 1–2].

У 1905 р. ситуація докорінно змінилася: органи поліції ігнорувалися учасниками самосудів, доцільність судового переслідуання та покарання ставилася їх учасниками заворушень відкрито під сумнів [11, арк. 1].

Наведені нижче відомості грунтуються на матеріалах розслідування самосудів над підозрюваними в крадійстві, влаштованих німцями-колоністами і німцями-міщанами Житомирського і Новоград-Волинського повітів Волинської губернії наприкінці березня 1905 р. у низці населених пунктів Пулинської та ін. волостей Житомирського повіту. Безлади

тривали декілька днів поспіль в останній декаді березня 1905 р., в них взяли участь щонайменше 1 000 німців. Найдетальніше в документах відбиті два епізоди – само-суди в містечку Пулини 22–24 березня і в колоніях Юзефин і Линденталь 24–25 березня 1905 р. [10; 11]. Є підстави припускати, що подіям в Пулинах передував самосуд в селі Должик [11, арк. 1]. Згідно з маркуванням слідчих справ, кількість епізодів, що розслідувалися в рамках справи про самосуди німців, могла скласти щонайменше вісім, що, поряд із залученням слідчого з особливо важливих справ окружного суду, свідчить про масштаб подій і про значення, яке надавала влада розслідуванню.

Причиною самосудів у березні 1905 р. було те, що крадіжки останнім часом значно почастішали. Дрібні крадіжки відбувалися майже щодня. Селяни скаржилися, що справа дійшла навіть до того, що їх грабували серед білого дня на шосе, а вночі вони взагалі побоювалися покидати будинки. Крім того почастішали крадіжки у вдів і у сімей, чиї члени знаходилися на службі в армії, тобто у тих, хто не взмозі був себе захистити. Такі крадіжки кваліфікували як особливо цинічні – «безбожні» [11, арк. 62]. Про кількість крадіжок можна судити лише по суб'єктивному сприйняттю, оскільки більшість випадків в поліції не реєструються.

У Пулинах – з 1866 р. волосному центрі Житомирського повіту – зростання крадійства відбувалося на тлі швидкого зростання населення. Після повстання 1863 р. конфісковані землі передані державою чеським і німецьким колоністам. Напередодні першого Всеросійського перепису населення 1897 р. кількість його жителів стрімко зростала, перевищивши позначку 2 000, а вже в 1900 р. тут налічувалося 3 155 мешканців, причому єврейське і православне (українське) населення складало приблизно по 40 %, а лютерани – дещо більше 10 %. З долею німецького населення, що перевищила 50 % , Пулинська волость належала до адміністративних одиниць з найбільшою концентрацією німецького населення.

Висока абсолютна і відносна чисельність німецького населення в Пулинській волості компенсувала неоднорідність населення і допомагала в її самоорганізації. Події напередодні самосуду в Пулинах свідчать про те, що дії колоністів були певною мірою заплановані і проходили за заздалегідь погодженим планом. Деякі свідки стверджували на допитах, що німці мали в розпорядженні списки людей, яких вони розшукували. Близько 300 чоловік, озброєних палицями із залізними наконечниками і рушницями, прибули у волосний центр з оточуючих населених пунктів напередодні розправ з підозрюваними в крадіжках, у вівторок 22 березня. Вже цього дня на базарній площі перед костьолом німцями були затримані і побиті четверо православних селян і двоє католиків, які підозрювалися у скоєнні злочинів [11, арк. 67, 67 зв.].

Основні події розгорнулися в середу 23 березня. З самого ранку німецькі колоністи і міщани, розділившись на групи в 30–50 чоловік, обходили двори підозрюваних і проводили обшуки. Підозрювані із зв'язаними руками направлялися на базарну площу в центрі містечка поблизу католицького кладовища. Дорогою багато хто із затриманих був побитий. Деякі групи німців знаходилися на околицях містечка з метою перехоплювати злодіїв, які з початком облави могли спробувати покинути містечко. Проте, як показали свідки, чутки про підготовлювані розправи німців із злодіями ходили вже задовго до прибуття німців, і дехто з «головних злодіїв», наприклад, такий собі Свенцицький завчасно залишили Пулини [11, арк. 62].

Наступними днями відбулися жорстокі розправи із крадіями в середовищі німецьких колоністів. Внаслідок тяжких побоїв двоє колоністів померли [10].

Автор доповідної записки про причини конокрадства в трьох південно-західних губерніях, посилаючись на власний досвід служби в судових установах, писав: «Во время моей 4-х-летней судебной практики в Волынской губ. я не имел ни одного случая конокрадства, где бы не был обвиняем еврей, и можно безошибочно сказать, что на десять обвиняемых всегда 7 евреев, 2 шляхтича и 1 крестьянин». Національності, що живуть в краї «в большинстве враждебно смотрят друг на друга, а огромная масса евреев, не привязанных к земле как работник, естественно старается эксплоатировать остальное население всякими законными и незаконными путями» [1, арк. 122 зв., 128 зв.]. В листуванні з цього питання німецькі колоністи, у власності яких були добрі коні та поліпшене поголів'я худоби, знову згадувалися в якості жертв конокрадів.

Аналіз питання, які соціальні або етноконфесійні групи були переважно представлені серед конокрадів, не було нашим завданням. Але, на наш погляд, вдалося унаочнити вузкість перспективи, яка традиційно пропонувалась в офіційних джерелах і довгий час сприймалася некритично в дослідницькій літературі. Німецькі колоністи і в офіційних документах, і у власних наративах [12, арк. 128, 138, 150] були традиційно представлені як жертви, а інформація про те, що і серед них були крадії, здебільшого лишалася поза увагою дослідників.

Конокрадство було дуже серйозною соціальною проблемою, яка мала екзистенціальне значення для селянського господарства. Особливого поширення крадіжки худоби набули в губерніях поблизу західних та південних кордонів імперії після реформ 1860-х рр. Обширність регіонів, різна історія і відмінні господарські устрої призводили до відмінностей у тактиках в боротьбі з конокрадством.

Посилення заходів проти конокрадства в законі від 18 березня 1880 р. виявилося недостататнім і не принесло бажаних результатів. Громадам доводилося розраховувати насамперед на власні сили в захисті власності або шукати інші шляхи співіснування із злодіями. Якщо ще в 1870-х рр. на Волині розправи і самосуди мали на меті насамперед привернути увагу влади до масштабу проблеми і змусити адміністрації прийняти позасудові рішення про висилку злодіїв, то в 1905 р. німці майже повністю ігнорували місцеві поліцейську і судову владу та діяли на власний розсуд. При цьому дії їх були спрямовані на затвердження власних уявлень про чесність і порядність.

Низька ефективність законів задавала рамки для співіснування громад і злодійських об'єднань. Ризик бути покараним за конокрадство був невисоким, отже воно перетворювалося на доволі прибуткове заняття. Ядром крадійських мереж були професійні конокради, а в приховуванні, збуті і переправленні краденого їм допомагала велика кількість посібників, що були представниками всіх груп населення без виключення. Джерелами поповнення цих груп на Волині можна вважати найбідніші верстви, з яких поряд із селянством виділялася зубожіла дрібна шляхта та євреї.

Конокради у власному середовищі були покарані німцями жорстокіше, аніж представники інших груп. Це є підтвердження тези про те, що німці намагалися насадити всередині своєї групи, а також в оточенні власні уявлення, при цьому вони висували підвищені вимоги до членів своєї групи. На початку 20 ст. наслідки соціального розшарування стають дедалі очевидними і в середовищі волинських колоністів. В той час, як декласування дрібної шляхти відбувалося під тиском уряду, причини зубожіння колоністів були іншими. Проте можна стверджувати про досить численний прошарок. При відборі кандидатів на виселення з Волинської губернії в 1901 р. в списки потрапили майже 1 200 сімей німецьких і чеських колоністів, які були не в змозі вносити орендну плату. Також в цей список декласованих елементів мирові посередники внесли 229 єврейських сімей [13б с. 757].

Селяни засуджували крадіїв не тільки за їх злочини, але і за супутні соціальні проблеми, які вони із собою приносили в життя громад: сімейні негаразди, ігнорування власних господарств, позашлюбні зв'язки і т.п. З іншого боку, визнаючи свою уразливість перед добре організованими злодійськими спільнотами, селяни шукали можливости мирного співіснування. Таке мирне співіснування було крихким, важко контрольованим з точки зору місцевої влади (сотники або шульци), воно базувалося на нормах і домовленостях, які дуже рідко артикулювалися, навіть під час слідств та судових процесів.

Ідеальним рішенням для селян було видалення тих, хто був просто запідозрений в конокрадстві, та їх висилці у віддалені райони країни.

Такі вимоги громад пояснювалися їхніми небезпідставними сумнівами в ефективності передбачених законом санкцій. Мало того, що викрити злодіїв було дуже важко, але й ті, хто опинялися у в'язниці, як правило, продовжували красти з подвоєною енергією. Досвід показував, що ув'язнення тільки якоїсь частини злодіїв не могло поламати злодійські мережі, а ось висилка тільки на підставі підозри або після першого вироку – могли допомогти у боротьбі з потужними і впливовими злодійськими співтовариствами.

Відповідь на питання, наскільки готовність німців не передавати підозрюваних до суду, а піддавати їх розправі відрізняла їх від навколишнього населення, потребує подальшого вивчення. Можна, однак, констатувати, що стратегії боротьби із конокрадством відрізнялися в німецьких колоніях Півдня та Південно-Західного краю, що пояснюється їх особливостями, зазначиними вище.

Важливим чинником відмінностей у боротьбі з конокрадством у німецьких колоніях на українських теренах, окрім недовіри до держави, був також спосіб господарювання. В районах інтенсивного землеробства, орієнтованого на товарний ринок (переважно на Півдні), збитки від втрати робочої худоби були значно більшими. Тому німецькі і інші колишні колоністи, а також представники інших етнічних спільнот, що вели інтенсивне господарство, схилялися до більш рішучішого переслідування конокрадства. Як правило, ці громади або колективи були більше організованими і взмозі провадити послідовні заходи по відвертанню і відлякуванню потенційних злочинців.

Джерела та література

1. Дело об усилении в крае воровства и в особенности конокрадства и о принятии мер к искоренению этого зла. Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДІАК), ф. 442, оп. 56, спр. 15.
2. О конокрадстве в Южной Бессарабии. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 1, оп. 101 (1873 р.), спр. 29.
3. Brandes, Detlef. Von den Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurußland und Bessarabien 1751–1914. – München 1993.
4. Neutatz, Dietmar. Die «deutsche Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914). Stuttgart 1993.
5. Keller, S. (Ernst Schrill). Das zweite Echo. // Seine Spuren in der Steppe. Russische Erzählungen. Belin: Verlag der Vaterländischen Verlags- und Kunstanstalt [ohne Datum], – c. 5–68.
6. Worobec, Christine D. Horse Thieves and Peasent Justice in Post-Emancipation Imperial Russia. // Journal of Social History 21/2 (1987). – S. 281–293.
7. Маслійчук, Володимир В. Вияви рухливости та підліткова злочинність (конокрадство, крадіжки волів, утечі) у Харківському намісництві 80–90-х років XVIII століття // Україна Модерна 6 (17) 2010. – С. 77–100.

8. Дело по обвинению Самуила Михайлова Янса, Якова Матвеева Беккера и Ефросинии Адамовой Штокман в кражах. 1889 г. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф. 24, оп. 14, спр. 569.
9. Дело Каменец-Подольского окружного суда по первому уголовному отделению о прусско-подд[анном] Василии Струцеле, обв[иняемом] по 13 и 1654.1 ст[атье] Улож[ения] о Наказ[аниях] и кр[естьянах] Киприяне Рудинском, Иване Крушельницком и Иосифе Полищуке, обв[иняемых] по 169 и 170 ст[атьям] Уст[ава] о Наказ[аниях]. 1902 р. Державний архів Хмельницької області (ДАХмО), ф. 144, оп. 23 (том 2), спр. 4485.
10. Дело Житомирского окружного суда по уголовному отделению о произведенном немцами-колонистами Житомирского и Новоградволынского уездов самосуде над ворами. 1905–1906 гг. ДАЖО, ф. 24, оп. 16, спр. 436.
11. Дело судебного следователя Житомирского окружного суда по важнейшим делам о произведенном немцами-колонистами Житомирского и Новоградволынского уездов самосуде над ворами. По местечку Пулины. 1905–1906 гг. ДАЖО, ф. 24, оп. 17, спр. 12.
12. Die Gemeindeberichte von 1848 der deutschen Siedlungen am Schwarzen Meer. Bearbeitet vom M. Woltner. – Leipzig 1941.
13. Бовуа, Даниэль. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва 2011.

УДК 94(430) «18»

В. А. Студінський
Київ, Україна

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ НА МАЛИНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ: ПОСТАНОВКА НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

Перші відомості про колоністів, тобто добровільних переселенців на нові землі, на територію сучасної Малинщини зареєстровані ще з часів середньовіччя. Але масове переселення, зокрема німецьких, колоністів розпочалося наприкінці XVIII століття. Згідно з царськими указами, вони користувалися значними привілеями: на тридцять шість років звільнялись від сплати податків та різних платежів, назавжди – від рекрутчини.

Розселення колоністів по Україні відбувалось у двох напрямках: південь – Таврія, північ – Волинь. Цей регіон приваблював колоністів великими просторами та відносно незначною кількістю населення, що давало можливість для освоєння природних ресурсів та залучення їх у сферу виробництва. Зокрема, привабливою була сучасна територія Малинщини, що межувала з Київською та Волинською губерніями (а наприкінці XVIII століття входила до складу Волинської губернії).

Зокрема, Малин та прилеглі до нього населені пункти були в складі Київської губернії, а такі села як – Буки, Бучки, Забране – до Волинської. До нашого часу збереглись відомості про німецькі колонії в Елівці, Зибені, Буках та Бучках [1, с. 3].

Скасування кріпосного права, прийняття законодавчих актів про надання в оренду іноземцям поміщицьких земель протягом більше тридцяти років, інші пільги сприяли тому, що число колоністів стрімко зросло. Колонізація Волині в другій половині XIX ст. проходила швидкими темпами. У 1874 р. волинський губернатор доповідав у Київ про кількість іноземних колоністів в регіоні. Як свідчать статистичні дані, за десятиліття (1861–1871 рр.) кількість німецьких поселенців у губернії збільшилась у 2,5 раза [2].

Зокрема, у 1861 році в дванадцяти повітах Волинської губернії проживало понад 13 тис. німецьких переселенців. А вже в 1874 році їх кількість досягла 40, 5 тис. осіб. Подібна тенденція притаманна й для Малинщини. Так, у 1864 році в Малинському приході (м. Малин, с. Городище, с. Селище, с. Щербатівка, х. Малинська Рудня) налічувалось 32 двори лютеран, де проживало 166 осіб: 90 чоловіків та 76 жінок [3, арк.12 зв]. У 1866 році, за статистичними даними, у цій місцевості католиків, лютеран австрійського та німецького походження значилось 1650 особи, з них 818 чоловіків та 832 жінки [4, арк.190 зв.]. Останні цифри не дають повного уявлення про кількість німецьких колоністів у Малинському краї. Та разом з тим, варто зауважити, що значну кількість місцевого населення становили українці, євреї, чехи, поляки. Як твердять архівні документи, у 1868 році поблизу Малина і в самому містечку мешкали 118 німецьких колоністів, з яких 54 чоловіки та 64 жінки [5, арк. 193 зв.].

У січні 1869 року пастор київської євангелістсько-лютеранської церкви Свенсон звернувся до керівництва Київського навчального округу з проханням дозволити відкрити у малинській колонії школу, яка утримуватиметься за рахунок власне колоністів. У школі викладались Закон Божий, читання, письмо, арифметика та церковний спів. Вже в квітні 1869 року така школа практично здійснювала свою діяльність [6, арк.1–3]. Достеменно не відомо на сьогоднішній день, як і де функціонувала вищеназвана школа. Та, зрештою, у 1883 році лютеранську школу (або як її ще називали – німецькою початковою школою) було відкрито у с. Елівка, де у 1895 році навчалось 7 хлопчиків та 6 дівчаток. Вчителем працював Степан Шмідтке. При школі (було) більш як вісім десятин землі [7, с. 97]. У 1896 році тут навчалось 9 хлопчиків та 8 дівчаток [8, с. 97]. У 1900 році тут навчалось вже 19 хлопчиків та 18 дівчаток, працював з ними вчитель Людвіг Юст і у тримання школи обходилось щорічно в 50 рублів [9, с. 128].

Безперечним є те, що поява німецьких колоністів у малинському краї сприяла розвитку сільського господарства та промисловості. Поліщуки перейняли у німців сівозміну, стали краще обробляти органікою ґрунт, почали виготовляти нові види сільськогосподарського реманенту, застосовувати архітектурні новинки при спорудженні млинів та житлових будинків. Уже наприкінці XIX століття колоністам Малинської волості належало 2340 десятин землі, з яких тисячу десятин було взято в оренду за довгостроковими кредитами [10, с. 61]. До цього додамо, що німецькі колоністи відіграли певну роль у створенні та становленні Малинської паперової фабрики. Так, одним із акціонерів цього підприємства був австрійський підданий, радомишльський купець 2-ї гільдії Алоїз Себер [11, с. 25]. Саме його фірма «А. Себер і К0» застосувала на той час нові технології у виробництві паперової маси з осоки. Основний капітал фірми «А. Себер і Ко» становив 250 тис. крб. Для організації роботи і технічного керівництва А. Себер запросив кількох іноземних спеціалістів. Із Австрії була виписана перша папероробна машина – самочерпка. Було встановлено також два ганчіроварочні котли і стільки ж парових машин потужністю 85 к. с. та 12 ролів для розмелу маси [12, арк. 57–58].

Певний внесок колоністами був зроблений у сферу місцевої медицини. Так, дворянин Фрідріх Гасс утримував у 1877–1878 роках аптеку [13, арк. 150].

Колоністи працювали на малинській землі, зберігши свою мову, традиції та звичаї. У віросповіданні німці залишались протестантами (лютеранами) або католиками. Щодо кількості колоністів-лютеран, які мешкали на території малинського приходу у 90-х роках XIX століття відомо таке: в 1893 році – 215 осіб (100 чоловіків та 115 жінок) [14, арк. 44 зв.], в 1898 – 51 особа (24 чоловіки та 27 жінок) [15, арк. 28 зв].

Вивчення історії проживання колоністів на Малинщині визначає ряд проблем наукового характеру. Зокрема, це стосується питань початкового етапу прибуття колоністів, їх сфери зайнятості, взаємовпливу з місцевим населенням, культурного розвитку.

Джерела та література

1. Студінський В. Колоністи на Малинщині / В. Студінський // Малинські новини. – 1996. – 13 січня.
2. Суліменко О. Німецька колонізація Волинської губернії в кінці XVIII – 70-х рр. XIX ст. / О. Суліменко// [Електронний ресурс] Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/4862/1/Sulimenko_2.pdf
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1009. спр. 756.
4. ЦДІАК України, ф.127, оп. 1009, спр. 792.
5. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 820.
6. ЦДІАК України, ф. 807, оп. 35, спр. 383.

7. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1895–96 учебный год. – Ч. 1. – Киевская губерния. – К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнарев и К0, 1896.
8. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1896–97 учебный год. – Ч. 1. – Киевская губерния. – К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнарев и К0, 1897.
9. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 год. – Ч. 1. – Киевская губерния. – К.: Тип. Т-ва И.Н.Кушнарев и К0, 1901.
10. Студінський В. А. Оренда на Малинщині (історико-економічний погляд) // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої конференції. – Житолмир, 1993.
11. Студінський В. А. Малин: малий енциклопедичний словник / В. А. Студінський. – К.: Фенікс, 2011. – С. 25.
11. Студінський В. А. Паперова промисловість України: XVI–XX століття / В. А. Студінський. – Житомир: Волинь, 2004. – С. 57–58.
12. Державний архів Житомирської області, – ф. 552, – оп. 2, – спр. 926.
13. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 216.
14. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1010, спр. 216.
15. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1048.

УДК 94(477.82) «19/20»

Л. Л. Козярчук
Дубище, Україна

НІМЕЦЬКА ОБЩИНА В РОЖИЩІ У XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.

Упродовж усієї історії Рожища тут проживали не лише українці, але й представники інших народів. Серед них чи не найбільший внесок у розвиток міста зробили німці. Загалом, їхня міграція на Волинь активізується з 1830 р. Будучи налякані польським повстанням, колоністи з Королівства Польського переселяються на східні суміжні території. Економічні чинники в цей час спонукали до переїзду ремісників [1, с. 114]. Очевидно, що в такий спосіб у 1832 р. німці-лютерани заснували с. Стара Ольганівка. У 1885 р. тут проживав 61 житель, у 1906 р. нараховувалось 134 мешканці і до 25 німецьких дворів. Станом на 1927 р. відсоток німецького населення Старої Ольганівки становив понад 80 % [2, с. 468].

Буквально одночасно у 1832 р., а за іншими даними 1833 р., поблизу Рожища була заснована німецька колонія Вовнянка. Її першопоселенці виїхали з Польщі у зв'язку з Листопадовим повстанням 1831 р. Саме вони започаткували виробництво сукна на території Волині. Іммігранти звільнялися від податків та отримали можливість без перешкод привезти із-за кордону своє майно. Власті інколи навіть сприяли переїзду, надаючи допомогу за рахунок казни і сподіваючись на швидкий розвиток легкої промисловості в губернії [3, с. 113].

У 1834 і 1838 рр. у Вовнянці було відкрито ще кілька фабрик. Їх засновниками були селяни Г. Штейнгауер та Г. Ланге, в 1858 р. три фабрики були відкриті купцем К. Брокером і селянами Г. Вутке та І. Ренном, і в 1860, 1863, 1864, 1866, 1872, 1873, 1882 і 1890 рр., відповідно, – прусськими підданими К. Лібгольцем, Ф. Бюргером і В. Вердіним, Е. Ябушем, Ю. Рейном, А. Кірхнером, С. Древсом та Е. Бюргером. Фактично Вовнянка – це яскравий приклад промислової німецької колонії на Волині, подібних якій не було. Згодом її стали називати Великою Вовнянкою на противагу ще одній – Малій Вовнянці, жителі якої займалися землеробством. [4, с. 52–54].

У переважній більшості фабрики Великої Вовнянки виготовляли просте грубе сукно, яке збувалося на місцевих ринках або ж перекупникам. Шерсть для роботи скуплялась у місцевих селян та поміщиків, які розводили овець. Потужність фабрик була різною. Так, фабрики Ф. Бюргера та Ю. Рейна у 1892 р. виготовили, відповідно, 2500 і 2400 аршинів сукна вартістю 1300 та 2200 рублів, а на фабриці купця К. Брокера – 9000 аршинів сукна вартістю 4500 рублів. Найнижчі обсяги випуску продукції були на селянських фабриках Г. Ланге, І. Ренна та Г. Вутке: відповідно – 100, 200 і 300 аршинів вартістю 50, 100 та 150 рублів [4, с. 52–54].

На всіх цих фабриках був кінний привід, працювали наймані робітники з німців і місцевих жителів навколишніх сіл. У кінці 80-х років фабричний інспектор Київського фабричного округу у своєму дорожньому журналі зробив короткий опис технічного стану та залишив деякі інші дані про ці фабрики. Наприклад, на фабриці Густава Штейнгауера працювало 8 найманих робітників, з них двоє підлітків (один на чесальних машинах, а другий поганяв коней для приведення в рух машини) і шестеро дорослих (4 ткачі, 1 прядильниця і ще одна жінка готувала пряжу). Оплата праці у прядильниці становила 100 рублів на рік плюс квартира і харчі. Підлітки теж квартирували і харчувалися за рахунок власника й отримували: 23 рублі – погонич коней і 30 рублів на рік той, хто працював біля чесальних машин. Жінка, яка готувала пряжу, працювала на подібних умовах, лише оплата складала 25 рублів на рік, а ткачі без квартири і без харчування отримували від 3 до 3,5 рублів на тиждень. Спали робітники в тому ж приміщенні, де стояли чесальні машини і ткацькі верстати. Тут же готувалась і вживалась їжа. Навкруги було тісно, брудно, важке повітря. На фабриці Фрідріха Бюргера було лише двоє найманих робітників, але поряд із ними працював сам господар, його дружина, два сини і дочка. Замітки інспектора засвідчують, що підприємства були технічно відсталі, умови праці і проживання на них – дуже важкі, а заробітна плата – невисока. Та й великих прибутків власникам вони не приносили [3, с. 113–114].

Всього ж у Великій Вовнянці, яка згодом стала околицею містечка Рожище, у 1892 році проживало 46 сімей прусських підданих. Окрім власників суконних фабрик, тут був свій пекар, ковбасник, токар, двоє мешканців займались торгівлею, було дві повивальні бабки, один швець, а ще 16 господарів не мали постійної роботи і змушені були займатись випадковими заробітками. На той час у Рожищі була, очевидно, найбільша суконна фабрика на Волині. Належала вона прусському підданому Карлу Тонну і була заснована у 1870 році. 1892 року у процесі виробництва тут було використано 600 пудів шерсті, 50 пудів крейди, 35 пудів масла, 36 пудів фарби і виготовлено 15 300 аршинів тонкого простого сукна. Вартість виготовленого сукна вартувала 15 600 руб. На фабриці Тонна була парова машина потужністю 12 кінських сил, працювало 29 робітників, сукно тут фарбували. Дещо вищою була заробітна плата, але умови праці та проживання, як і на інших фабриках цього профілю, були дуже важкими [4, с. 51].

Станом на 1910 р. у Великій Вовнянці функціонувала школа, проживав 861 житель, було до 125 дворів. Більше ніж через десятиліття, у 1927 р. німці складали 50% населення цього населеного пункту. У 1856 р. німецькими переселенцями було засноване с. Старе Дубище. У 1885 р. тут проживав 71 житель, 1906 р. – 106, 1910 р. – 96 осіб і нараховувалось до 25 німецьких дворів. Станом на 1927 р. німці становили понад 80 % мешканців села [2, с. 71].

Заснування двох німецьких колоній Катеринівка і Ольганівка у жовтні 1832 р. в урочищі Ретово над р. Пруднік підтверджує контракт, укладений між 24 іммігрантами – головами сімей та власником містечка Рожище Валеріаном Стройновським через свого управляючого Антона Піонтковського. Відповідно до цього договору, на кожного колоніста поблизу згаданого урочища над річкою Пруднік виділялося по одній волоці холмської міри, яка становила 30 моргів покритої лісом землі. Окрім того, на школу, утримання директора виділялось 8 моргів і під кладовище півморгу землі. Загалом на всіх колоністів припало 37 волок. Ця земля призначалась фактично на всі потреби, а саме: будівництво будинків для самих колоністів і їхніх спадкоємців, городи поблизу них, сади, сінокоси й орні поля.

Контракт накладав на переселенців низку зобов'язань. Наприклад, поділившись на дві колонії, вони мали будувати свої житлові і господарські будинки в одну лінію і за одним планом – всі, починаючи від першого і закінчуючи 36 будинком. Для уточнення варто сказати, що у Катеринівці вздовж річки Пруднік поселилася 21 німецька сім'я, а в Ольганівці – ще 15 [5, арк. 17–18].

Під час будівництва колоністам дозволялося брати ліс, який ріс у межах їхніх 37 волок. Деревину, непридатну для будівництва, як дрова

дозволялось використовувати для опалення власних будинків, а також везти на продаж до Рожища і Луцька. Однак ліс, придатний для зведення будинків, заборонялось продавати аж до того часу, доки колоністи не збудують все необхідне. У випадку пожежі і відсутності лісових ресурсів на території, зайнятій переселенцями, управляючий маєтком мав право продати деревину за низькою ціною.

Упродовж 6 років, а саме – до 1 жовтня 1838 р. колоністи звільнялися від сплати податків на користь поміщика Рожищенського маєтку. Після закінчення цього терміну іммігранти щорічно у листопаді з кожної волоки повинні були внести по 11 талерів або ж 66 злотих. У випадку невчасної сплати переселенці потрапляли до рук Луцької повітової поліції. У свою чергу, поміщик брав на себе також певні зобов'язання. Так, він гарантував, що і він, і його спадкоємці не будуть вимагати сплати інших податків та чиншу більших ніж 11 талерів за волоку. Продаж горілки та інших напоїв залишався прерогативою поміщика. Колоністи змушені були молоти муку тільки у маєтковому млині, будувати свої вітряки заборонялося. Порушникам цих правил загрожував штраф і навіть конфіскація. Іммігранти з відома і дозволу Рожищенської економії могли продати власну садибу. У цьому випадку продавець не повинен був мати зобов'язань перед колонією, а покупець мати можливість виконувати обов'язки члена колонії.

Відповідно до умов контракту переселенці могли випасати свою худобу не лише на території колонії, але й на інших землях маєтку, при цьому запобігаючи потраві пасовищ, що належали сусіднім селам. Колоністи мали також право полювати в лісі Ретово на куниць, тхорів, лисиць і вовків. За останнього каса Рожищенського маєтку сплачувала 2 рублі сріблом. Сезон полювання тривав з 30 червня по 1 березня. Варто також зазначити, що з кожного вбитого козла, зайця або птиці переселенці мали віддавати половину до економії. Дозволялася й риболовля, але, окрім р. Стир, тільки у водоймах колоній. При цьому за кожний улов потрібно було заплатити один злотий, а за понад 10 уловів – ще й давати натурою. У кожній колонії громада також мала обрати війта [5, арк. 73–74].

Як свідчать архівні документи, власники Рожищенського маєтку не завжди дотримувались умов укладеного договору. Вже через рік після його підписання, у 1833 р. колоністи скаржилися на посесора Прушинського, що той не дотримується умов контракту після смерті графа Стройновського. Такого роду заяви і пізніше надходили з Ольганівки, Катеринівки, Валеріанівки, Топільного, Вовнянки і навіть Рожища, де згадуються 7 суконників, 1 перукар і 4 кравці. Колоністи вимагали укладення контрактів російською і німецькими мовами, бо до цього договір із Стройновським був написаний лише польською. Вони звинувачували посесора Прушин-

ського в тому, що він вимагав укладати контракт на 20 років, сплачувати оренду вже з першого року, деревина була також не безкоштовною, дров для опалення ніхто не відпускав, давали тільки стружку. Дійшло до того, що колоністи погрожували своїм виселенням [5, арк. 85].

Для розгляду цих скарг була створена спеціальна комісія, однак серйозних порушень вона не виявила. Переселенці часто заявляли, що претензій до управляючого Рожищем – пана Прушинського не мають. У цих документах фігурує список колоністів, записаних після 8-ої ревізії у Луцькому повіті. Завдяки цим даним ми бачимо чисельний склад німецької общини у 1837 році. Так, у графа Стройновського в містечку Рожище проживало 87 чоловіків і 90 жінок, (маються на увазі фабриканти з колонії Вовнянка – прим. автора) у с. Жолобовому – відповідно 19 і 24, Валеріанівці – 49 і 48, Топільному – 26 і 27, Катеринівці – 66 і 68, Ольганівці – 74 і 68. Загалом список нараховував 549 осіб чоловічої статі і 501 – жіночої [5, арк. 357].

Найбільш інтенсивно потік іноземних колоністів на Волинь починає зростати з 60-х рр. XIX ст. Ліквідація кріпосного права і проведення низки економічних реформ стали визначальними чинниками масової імміграційної хвилі на українські землі. Великі землевласники після аграрної реформи 1861 р. переживали гостру господарську кризу й в умовах різкого зростання потреби в робочій силі були зацікавлені у продажі своєї землі, передачі наділів в оренду, залученні робочої сили до лісорозробок. Станом на 1897 р. німці становили вже 5,73% жителів всієї Волинської губернії [1, с. 114–115].

Про умови заселення території іммігрантами розповідають документи. Так, у 1866 р. був укладений контракт між князями Багратіон-Імеретинськими та 21 сім'єю переселенців з колоній Ольганівка та Катеринівка. Згідно з умовами договору, який був укладений терміном на 10 років, колоністам надавалася земля для обробітку разом з усіма деревами, що росли на ній, у розмірі 259 десятин. За рік переселенці мали сплачувати за неї 156 рублів і 29 копійок. Таким чином, сума за 10 років складала 1652 рублі 90 копійок. Якщо б колоністи забажали й надалі користуватися тими ж угіддями, то власники Рожищенського маєтку не мали б заперечувати, але слід було укладати новий контракт. Матеріали для будівництва переселенці повинні були купувати у маєтку за домовленою ціною, а дрова – по 5 копійок за віз. Цеглу колоністи також мали купувати на рожищенському цегельному заводі по 7 рублів за тисячу штук. Будівлі, збудовані іммігрантами, вважалися їхньою власністю, але продати їх вони могли тільки із дозволу власника Рожищенського маєтку. У випадку пожежі будівельні матеріали мали реалізовуватись за помірними цінами.

Відповідно до умов вказаного договору, колоністи мали право випасати худобу на землях Рожищенського маєтку, але запобігати потравам

пасовищ, які каралися штрафами. Кожний поселенець зобов'язувався мати чиншову книжку, де зазначалася кількість землі і величина чиншу. Оброк сплачувався що 8 листопада. У випадку невчасного внесення пеня вираховувалась з кожного дня і за кожний рубель. Іммігранти мали право ловити рибу в р. Стир, полювати на дрібну дичину, знищувати хижаків, але окрім періоду з 1 березня по 1 липня.

Цікавим є і той факт, що колоністи зобов'язувалися молоти хліб на млині власника маєтку, а також купувати лише його горілку і пиво. У протилежному випадку горілка і мука конфісковувались та накладався штраф. Натомість для будівництва училища (школи) безкоштовно надавалося близько 4 десятин землі, а також будівельний матеріал.

За договором, дрібні суперечки мали вирішуватись громадою, власником маєтку або його довіреною особою. Що стосується більш серйозних конфліктів, зокрема і злочинів, то вони мали розглядатися представниками місцевої влади. Укладений контракт у випадку продажу маєтку або здавання в оренду мав діяти до кінця свого терміну. Поселенці не сплачували більше ніяких платежів і не мали обов'язкових зобов'язань, окрім тих, що були зазначені в договорі. Під цим контрактом стоять підписи колоністів і, що цікаво, довіреної особи князів Багратіон-Імертинських – французького підданого Еміля Домініковича ді П'єтро [6, арк. 5–6].

Варто зауважити, що до нашого часу зберігся подібний договір за 1875 р. У ньому фігурує вже новий власник Рожищенського маєтку Сєміонтковський Іван Фоміч. Таким чином, завдяки вказаним джерелам можна побачити важливі сторони економічних умов життя переселенців.

Згідно з інформацією «Волинських губернських відомостей» від 14 грудня 1868 р., більшість німецьких колоністів на Волині проживало саме на території Луцького уїзду. У Рожищі з передмістями Юридикою і Вовнянкою нараховувався 81 будинок, проживало 213 переселенців чоловіків і 225 жінок. На той час у Жолобовому було 3 будинки, 8 осіб чоловічої і 11 жіночої статі, Топільному – 10 будинків, а проживало 26 чоловіків і 28 жінок, Катеринівці і Ольганівці – 24 будинки, 52 чоловіки і 58 жінок. Як свідчить та ж газета, за віросповіданням німецькі колоністи були протестантами-лютеранами. Займались землеробством, яке в них було на високому рівні, проте головним заняттям було тваринництво. З нього постачали на ринок масло і сир, значна частина переселенців займалась також виготовленням будівельного лісу [7].

Видання 1883 р. «Короткий опис частини Західного Полісся» характеризує Рожище як одне з міст, у якому сконцентровано значний відсоток колоній. Воно є промисловим центром, де працює значна кількість підприємств. У місті лише одних суконних фабрик нараховується 23, їхній щорічний обіг складає близько 44 000 рублів [8, с. 36, 44, 56].

Німецькі іммігранти приносили на Волинь свої традиції, культуру господарювання і релігійні погляди. Джерела дозволяють частково відтворити історію лютеранської церкви в Рожищі. Як вже було зазначено вище, у 1832–1833 рр. німецькі переселенці заснували колонію Вовнянка і вже через декілька років, у 1837 р., вони вже мали тут власний молитовний дім і школу, збудовані неподалік будинку пастора.

Природний приріст серед населення німецьких колоній, а також збільшення чисельності міграції німців на Волинь зумовили створення у 1862 р. самостійної лютеранської єпархії в Рожищі, яка була затверджена наступного 1863 року. Князь Багратіон-Імеретинський надав німецькій церкві і її пастору один морг землі (0, 56 га). Ця ділянка розташовувалась поблизу містечка, на шляху до майбутньої колонії Дмитрівка. З 1878 р. цей земельний наділ було збільшено до двох моргів. Окрім того, до парафії належали ліси і луки в Малій Глуші, біля Ковеля.

Станом на 1862 р. лютеранська єпархія в Рожищі мала 1779 прихожан, 7 шкіл з такою ж кількістю вчителів, де навчалось 253 учні обох статей. Про чисельне зростання єпархії свідчать записи в церковних книгах. Якщо у 1863 р. було зареєстровано 149 хрещень, 26 конфірмацій і 36 вінчань, то у 1889 р. – 2551 хрещення, 993 конфірмації, 503 вінчань [9, арк. 2].

Об'єднання поселень у єпархію тривало багато років, тому десятиліття на чолі її стояли спочатку вікарії, тобто несамостійні пастори. Відомо, що десь із листопада 1862 р. у містечку відбував службу молодий вікарій Вільгельм Гофман. Через рік його замінив Йоган Гейнріх Едуард Розенберг, який очолював єпархію до середини 1871 р. Після Розенберга вакансія деякий час залишалась вільною, а управління здійснював губернський пастор із Житомира – Вазем.

Свого першого самостійного пастора рожищенська община отримала на початку 1872 р. Ним став Пауль Оттокар Теодор Гірш, який народився 17 січня 1847 р. на о. Езель (сучасна територія Естонії). У цьому ж році в єпархії була створена і церковна рада. Церковній общині вже не вистачало дому молитви на Вовнянці і перед 25-річним пастором постало завдання збудувати нову парафіяльну церкву. Її план мав безкоштовно накреслити німецький архітектор, який на початку 1870-х рр. працював на будівництві залізниці, яка пролягла через Рожище [9, арк. 3].

Місце для нової церкви подарував тодішній власник міста – Сєміонтковський. Воно розташовувалось поблизу старого дому молитви на Вовнянці і являло собою земельні укріплення – шанці, збудовані ще за часів Кримської війни (1853–1856 рр.) на випадок нападу Австрії. Члени общини вирівняли цю ділянку і вона перетворилась на велику красиву церковну площу. Будівництво храму тривало впродовж 1875–1878 рр., загальні витрати склали близько 15 000 рублів. Замість запланованих у

1872 р. 700 місць для сидіння і 300 стоячих, церква насправді мала їх 1080, тобто дещо більше.

Кошти для будівництва стягувалися з членів общини шляхом грошового оподаткування таким чином, що той, хто жив на відстані до 20 верст від церкви, мусив сплатити 10 рублів, тоді як ті, що мешкали на відстані від 20 до 30 верст, – 7 рублів 50 копійок, до 40 верст – 2 рублі 50 копійок з гуфи (30 польських моргів землі). Церковна рада встановила кінцевий термін сплати – 1 січня 1879 р. Після його закінчення на запізнілих платників йшло повідомлення до консисторії і мали вживатися заходи із залученням поліції. Як реально вирішувалось це питання, на сьогодні є до кінця не з'ясованим.

На початку 1877 р. пастор Гірш захворів на плевро-легеневе запалення і впродовж року лікувався у Німеччині та Швейцарії. Його офіційними заступниками були пастор Вазем із Житомира, пастор Фіндайзен з Петербурга і пастор Людвіг Раттерфельд, який працював у Бессарабії. До речі, останній залишив дуже цікаві спогади про своє перебування на Волині, у яких підрахував, що єпархія в Рожищі мала 20–25 тис. прихожан. [9, арк. 5].

У 1879 р. наступником Гірша став Георг Фрідріх Керм. Він народився у Петербурзі в 1836 р. Упродовж 1864–1878 рр. очолював єпархію Глюксталь, що в південній Росії. Сфера його пасторських повноважень охоплювала округи Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель і в просторовому відношенні мала діаметр близько 200 км. За часів його діяльності було збудовано сотні молитовних домів і шкіл. Щоб примножити рівень знань вчителів-канторів, пастор Керм близько 1880 р. видав розпорядження постійно проводити конференції вчителів-канторів у різних округах єпархії. У цей час відав справами церковної канцелярії, а заразом літописцем общини був Густав Леопольд Шмайхель (1883–1910 рр.). Консисторія надала пастору Керму ще й помічника – Крістіана Бірбаума, який допомагав у проведенні конференцій вчителів-канторів, наглядав за кантоністськими школами і складанням іспитів конфірмантами. До його особливих обов'язків належав також пошук нових німецьких поселень у лісах і включення їх до єпархії. Він мав встановити їхню чисельність, організаційно допомагати під час будівництва шкіл і молитовних домів. Заробітна плата йому виплачувалась із євангелічно-лютеранської каси грошової допомоги у Петербурзі.

За пастора Керма у 1891 р. рожищенська єпархія була розділена на дві постійні ад'юнктури: Рожище і Володимир-Волинський. У 1899 р. утворилася ще одна ад'юнктура – Луцьк. Завдяки Керму у 1881 р. для парафіяльної церкви було придбано орган за 2450 рублів, у 1895 р. значно розширене общинне кладовище на Вовнянці, а в 1903 р. зроблений капітальний ремонт самого храму. Церква була пофарбована, на ній повністю замінили дах. Кошти, витрачені на ремонт, склали 1300 рублів.

У 1903 р. 67-річний Керм повернувся додому. Новим пастором у 1904 р. община обрала зятя Керма – Арнольда Фрідріха Гофмана. Проте через два роки він несподівано помер. У цей час колоністи почали відчувати на собі утиски з боку влади. Так, після смерті пастора Керма, у 1904 р. до державної власності відійшла приватна німецька школа на Вовнянці [106]. Вона була перетворена у 2-класне сільське училище, в якому навчались діти різних віросповідань і працювало 5 вчителів. З них лише двоє були німцями, які викладали Закон Божий для лютеран і католиків [10, с. 197].

У 1908 р. новим духовним наставником стає Гуідо Роберт Тадеус Радазевскі. За час його діяльності у 1910 р. на місці старого пасторського будинку було збудовано новий кам'яний. Витрати на будівництво склали 10000 рублів. Окрім того, у 1912 р. було закінчено будівництво нової дзвіниці. На жаль, у 1913 р. у віці 45-ти років Радазевські також помер внаслідок застуди нирок.

Новим духівником єпархії у 1914 р. було обрано пастора-ад'юнкта Скріба з Бессарабії, але через початок Першої світової війни його призначення так і не відбулося. Власне сама війна на тривалий час порушила традиційний уклад життя колоністів. У 1915 р. разом із відступом російської армії з Волині, і навіть ще до того, більшість членів німецької общини було виселено на схід імперії. Інших колоністів від депортації врятувало швидке просування німецько-австрійських військ. Оминули виселення польські євангелічні общини в Олешковичах і Юзефінах, які позиціонували своє голландське походження [9, арк. 7].

Згідно зі спогадами сучасників, виселення у 1915 р. здійснювалося таким чином: німецькі сім'ї, які жили в окрузі до 3 км від залізничного вокзалу міста, впродовж трьох годин мусили з'явитися пішки з ручним багажем на вокзал. Тим, хто проживав за три кілометри, дозволялось прибувати кінними упряжками. Після посадки людей до ешелонів коні і вози залишались на вокзалі. При цьому зверталась увага на те, щоб родини були розділені. Так, скажімо, чоловіка могли відправити до Узбекистану, а його дружину у Воронезьку губернію [11, с. 89].

Після війни і укладення мирного договору у Бресті у 1918 р. розпочалось повернення виселених німецьких іммігрантів назад до своїх колоній. Відбудова суконних підприємств була вже неможливою, тому що заводські корпуси і обладнання були зруйновані або спалені внаслідок військових дій і грабежів. Община зменшилась наполовину і переживала далеко не найкращі часи. Парафіяльна церква і будинок пастора були спустошені. Церква втратила дзвіницю, частину даху і все внутрішнє обладнання, за винятком вівтаря, і більше нагадувала руїну. Представники інших протестантських груп пророкували швидкий кінець лютеранській церкві на Волині і успішно переконували вступати до своїх рядів. У 1919 р. Рожищенська єпархія разом з іншими волинськими євангелічними

общинами без референдуму була приєднана до Варшавської консисторії. Управління єпархією до 1921 р. здійснював Герман Хелм, хоча й відвідав общину всього лише декілька разів. У тому ж році, після майже 8-річної перерви єпархія отримала власного духовного провідника в особі пастора Рудольфа Керстена, який до цього працював у Канаді. Було розпочато ремонт пасторського будинку. Завдяки американським одновірцям було відремонтовано і парафіяльну церкву. Вона отримала новий дах, підлогу, хори, лави і на Трійцю 1923 р. заново була освячена генералом-суперінтендентом Д. Бурше. У цьому ж році в Рожищі було відкрито волинський євангелічний будинок для пристарілих, який служив всім євангелічним общинам Волині. Його було освячено у присутності волинського воєводи і суперінтенданта Д. Шьонайха з Любліна [9, арк. 8].

Однак у 1924 р. пастор Керстен залишає єпархію через суперечки з общиною і її відмовою платити йому вищу заробітну плату. Першого грудня того ж року на його місце консисторія призначає Райнгольда Рудольфа Генке. Церква і далі розбудовувалась. Почергово вона отримала новий орган (1925 р.), стільці (1928 р.), 2 дзвони (1929 р.), дзвіницю (1930 р.), а у 1936 р. Була відремонтована всередині і по-новому пофарбована. Заново почали будуватися нові школи і молитовні будинки, було розширено євангелічний будинок для престарілих і створено умови для проживання 25 осіб (на початку було 12).

Згідно з даними звіту пастора Райнгольда Генке за 1937 р., єпархія нараховувала 8 000 осіб. З них в самому пасторстві було близько 1 000, інші проживали у межах більших чи менших канторатів, що входили до Рожищенської парафії. У соціальному відношенні община складалася переважно з дрібних землевласників із середніми земельними володіннями від 6 га. На території парафії також проживали деякі купці, ремісники, фермери та робітники [9, арк. 9].

У взаєминах між колоністами і польськими властями у 30-х роках, особливо після приходу до влади у Німеччині нацистів, стали виникали суперечності і навіть конфлікти. Одним із свідчень цього був факт закриття німецькомовної приватної школи на Вовнянці. Влада зобов'язала батьків учнів віддати своїх дітей до державної школи. Яким би було подальше ставлення влади до колоністів, сказати важко, оскільки 1 вересня 1939 р. розпочалась Друга світова війна. Відповідно до німецько-радянських домовленостей, німецькі колоністи мали бути переселені на територію Західної Польщі – до так званого «Імперського краю Вартегау» з центром у м. Лодзь [12]. В результаті цієї акції, здійсненої взимку 1939–1940 рр., німецькі колонії у Західній Волині припинили своє існування, а десятки тисячі їхніх мешканців – німців-волинян, змушені були залишити край, який став для них новою батьківщиною, назавжди.

Джерела та література

1. Надольська В. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження / В. Надольська // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 16. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – С. 114–119.
2. Немцы России. Населенные пункты и места поселения. Энциклопедический словарь / Сос. В. Ф. Дизендорф. – М.: «ЭРН», 2006. – 472 с.
3. Костюк М. П. Вклад німецьких колоністів у розвиток сільської промисловості Волинської губернії / М. П. Костюк // Наук. Вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 10. – С. 112–116.
4. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог / С. В. Шульженко – Вып. III. – Киев: Тип. 1895. – 267 с.
5. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 361, оп. 2, спр. 49.
6. ДАВО, ф.258, оп.2, спр.9.
7. Волынские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1868. – № 147. – 14 декабря.
8. Краткое описание части Западного Полесья / Сост. капит. Забелиным. – Киев: Тип. Окружного штаба Киевского военного округа, 1883. – 67 с.
9. ДАВО, ф. 296, оп. 1, спр.50.
10. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
11. Einiges uber Roshischtsche. Auszug au seiner Sippenchronik / von Olgerd I. Jankowsky Ольгерд І. Янковський / Уривок із родинної хронічки. – Wolhynishe Hefte (Волинські зошити). – Житомир. – Т. 11. – С. 83–100.
12. Wartheland. История народа. Часть 2 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://foren.germany.ru/arch/aussiedler/f/1885071.html

УДК 94(477)

В. Е. Пясецький
Луцьк, Україна

ОКРУШИНИ З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОГО ХУТОРА БІВУАКИ

Свою назву міський хутір отримав тому, що на цій ділянці міської землі часто ставали бівуаком – тобто зупинялись на відпочинок солдати, які прямували до Луцька на польові маневри в його околицях. Словник іншомовних слів терміни Бівуаки і Біваки ставить поряд. Як саме земля хутора Бівуаки, що лежала за приміським селом Дворець [1, с. 349], перейшла у власність міста, загубилось у минувшині. Але саме з Бівуаками, як з жодною іншою міською власністю, пов'язано немало «пригод» та неймовірних історій [3, с. 5].

Почалося все з того, що хутір було привласнено, а потім подаровано лікарні (притулку) Бернардинського монастиря [3, с. 17]. Це своєрідне тихе пограбування сталося на початку 1800-х років. Тоді Луцький магі-

страт, що існував при городничому правлінні, без погодження з ним, замість заборгованої міщанинові Петровичу певної суми громадських грошей, віддав йому хутір Бівуаки на деякий час в користування [2, с. 156]. Однак, при частих змінах влади – і городничого, і членів магістрату – про хутір Бівуаки забули. Отож, користування хутором стало безконтрольним. І Петрович користувався хутором сам, згодом із синами, віддавав частину його в оренду, тобто поводився, як із власною землею [2, с. 156].

Пройшли десятиліття і осиротілий Петрович, опинившись у притулку при Боніфратському монастирі, своїм заповітом відписує йому хутір Бівуаки. Проблеми розпочалися, коли монастир подав цей заповіт в суд на затвердження. Ось тоді хтось із чиновників схаменувся, зрозумівши, що хутір був міською власністю [2, с. 156]. Почалася судова тяганина, аби вирвати хутір із загребущих монастирських рук. Після земського суду справу ще розглядав Петербурзький Сенат. Перепало на горіхи і городничому, і членам магістрату, але хутір таки було повернуто у власність міста [2, с. 156].

Тепер магістрат, а згодом міська управа використовували хутір для своїх потреб по-різному: то виділяли землі для окремих підприємств, то обмінювали на міські квартали, то здавали у найм. Серед орендаторів землі на Бівуках були і свої, луцькі, мешканці, а згодом і переселенці – німецькі колоністи.

Першим значним орендарем хутора Бівуаки був дворянин Юліан Оржешко [5, с. 62]. Губернське правління, ознайомившись з історією перепитій хутора, рекомендувало магістрату, тобто міській владі того часу, віддати на умовах, затверджених генерал-губернатором у 1865 році, вільну частину хутора дворянину Юліану Оржешку на 24-річне оброчне утримання [5, с. 62].

Губернське управління зобов'язало Луцьку міську владу, тобто городничого і магістрат, укласти з Юліаном Оржешко формальний контракт і ретельно стежити за його виконанням. Але Юліан Оржешко, хоча й вніс відповідну заставу, але під різними приводами ухилявся від укладення контракту. Від його недбалого господарювання хутір, а, особливо, сад і будови, прийшли в повний занепад [5, с. 62].

Міська влада вирішила відмовити Юліану Оржешку у праві користування хутором, тим паче, що взяти участь в торгах на право користування хутором зголосились вихідці з царства Польського Венделянус Цвик, Людвиг Камінський і Христофор Гербштрейн. Вони внесли заставу у сумі 280 крб., чим і проявили себе вигідними і надійними учасниками торгів [5, с. 62]. Одночасно з цією з'явилась ще одна група прусських підданих, що забажали користуватись хутором, а саме: Карл Рейн Бріт, Людвіг Негімаєр і Фердинанд Стойка. Вони також зголосились брати участь в торгах на користування землею на Бівуаках, які міський голова призначив на

червень і які проводились згодом повторно декілька разів [3, с. 62].

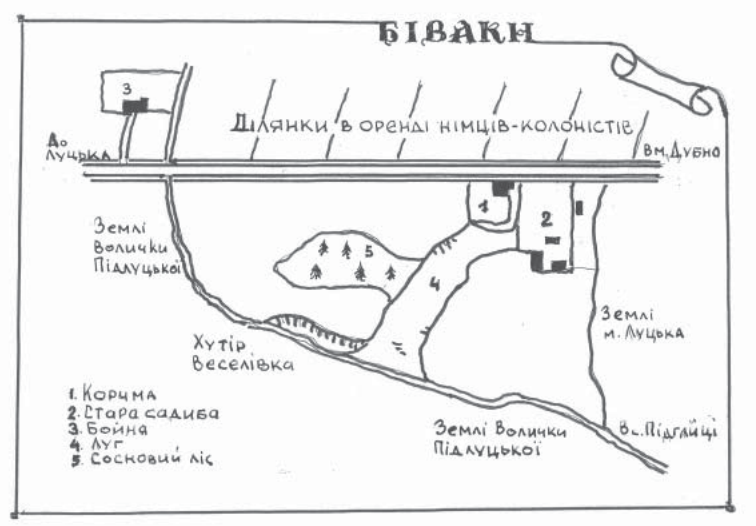
Німці Цвик, Христофор Гербштрейн запропонували почати торги на оброчне утримання хутора Бівуаки із суми 140 крб. на рік. У ході торгів з'явилися нові учасники, що продемонстрували бажання поторгуватися, і в кінцевому результаті торги виграв колоніст Бауер. Прусські піддані Карл Рейнбрандт, Пейстер Дольман, Фердинанд Стойка, а також міщанин Ю. Ожешко висунули клопотання перед міською владою про повернення грошей, внесених ними, як завдаток, у сумі 280 руб. Міська влада висунула зустрічну вимогу про надання доказів про те, кому вони цю суму дали. Міщани Ю. Ожешко клопотав про повернення йому особисто суми у 268 руб., включивши до неї ще й вартість гербового паперу (9 аркушів по 3 руб. 60 коп.) на кожного з учасників торгів.

Одним з перших німецьких колоністів, що уклав з містом у 1869 році договір про оренду хутора Бівуаки терміном на 24 роки, був виходець з Польщі Філімон Якович Бауер [3, 41]. Оброчна плата в рік за 452 квадратних сажні землі [4, 51] сягала 261 крб., але були ще й зобов'язання відремонтувати господарські будівлі, дім з флігелем, впорядкувати фруктовий сад [3, с. 42]. Оскільки Філімон Бауер не знав російської мови, договір за нього підписав дворянин Олексій Михайлович [3, с. 43].

Зважаючи на те, що майже через середину хутора проходила Дубнівська дорога, то обидві частини хутора використовувались по-різному. Якщо східну частину хутора орендував Філімон Бауер, а після нього й інші німецькі колоністи, то західну винаймав відставний полковник Григорій Дмитрович Вєсєлов. Своє господарство він називає Веселовкою, а коли поступився маєтком дочці Олександрі Вишеславцевій, то в документах з'являється нова назва маєтку – хутір Маласівка. Ліквідували хуторне господарство у Вишеславцеві в 1897 році.

У цей же час у північній частині хутора з'явилася ціла група німецьких колоністів. Серед них три чи то родичі, чи то сини першого німця-орендатора Філімона Бауера. Двоє на прізвище Мілер і третій – Августин Герінг. За даними початку XX століття на Бівуаках було 10 дворів і 87 мешканців. Колоністи займалися переважно садівництвом, тож не дивно, що подорожніх, які їхали до Луцька Дубенською дорогою навесні, ще здалека зустрічали запахи квітів і квітучих садів та чи то гудіння над ними бджіл, чи то дихання Гамадріад [2, с. 17]. Зліва, на деякій відстані від дороги, стояла давня запустіла садиба, а над самою дорогою не менш давній будинок корчми, що її орендував Лейбніц Баковецький.

Від корчми до внутрішньої дороги тягнувся луг, а за дорогою – землі Волички Підлузької, обміняні на землі в Середмісті. Далі від корчми, вздовж Дубнівського шляху, лежала чималенька за площею ділянка землі, що її міська управа виділила для будівництва вчительської семінарії, яку мали перевести з Дедеркал (нині Тернопільська область) до Луцька.

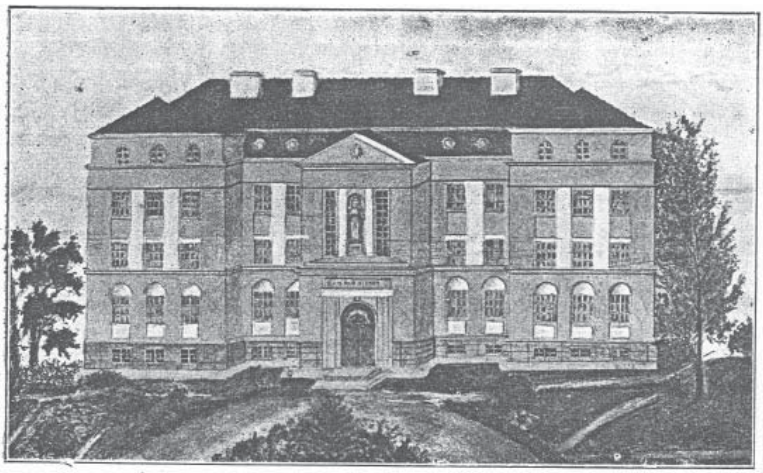


План хутора Біваки (кінець XIX – поч. XX ст.)

За нею далі вглиб – сосновий ліс, який не доходив до внутрішньої дороги і аж потім – залишки господарства полковника Вєсєлова і його доньки. Садиба і господарські споруди стояли пусткою. Цю ділянку планував викупити Ілля Кронштейн для будівництва якогось підприємства, але на перешкоді став закон, що заборонив євреям купувати земельну власність. Далі понад внутрішньою дорогою аж до Дубнівського шляху лежала земельна ділянка, яку міська управа обміняла з Леопольдом Зайковським на один з міських кварталів. Внутрішня дорога перетинала Дубенський шлях і майже перпендикулярно прямувала на схід. Справа від неї з поміж фруктових дерев виглядали чепурні садиби німецьких колоністів, а зліва, на деякій відстані від Дубенського шляху, – бойня, і ще далі – холерне кладовище. Навпроти бойні через Дубнівський шлях, майже по межі Бівуаків, пролягла вуличка закладів водоканалу.

Перша світова війна відбилася на долі Бівуаків. При прокладенні залізниці до австрійського кордону для будівництва мосту через Стир було частково зрубано сосновий лісок. А вже у 1920 році минулого століття проведена через Дубнівську дорогу колія стала межею міста. Це призвело до значної розбудови Бівуаків. Під кінець міжвоєнних років тут вже було 24 садиби і 170 мешканців.

Основною подією на Бівуаках у міжвоєнний час стало зведення сиротинця Терезинок на території, де колись планувалося збудувати вчительську семінарію. Ініціаторами зведення сиротинця для дівчат стали сестри-місіонерки бенедиктіанки. Кошти для цього вони



Sierociniec łucki, wzniesiony staraniem Ks. Kan. Jagłowskiego, rektora seminarjum duchownego

збирали чи не по всьому світові. Збудовано було триповерхову будівлю сиротинця за проектом луцького архітектора Францішка Кокеша. В ніші другого поверху було поставлено фігуру Богоматері. Це одна з двох фігур Богоматері (друга була на Гнідаві), якими пишався міжвоєнний Луцьк. Поряд на подвір'ї, неподалік залишку соснового гаю, було збудовано приміщення школи.

Під час німецької окупації сиротинець було закрито. Деякий період у приміщені було влаштовано госпіталь. По війні це приміщення займав дитячий будинок для «важких» дітей і підлітків, згодом школа-інтернат, а з 2007 р. ще й правознавчий ліцей з підвищеною фізкультурною підготовкою.

Джерела та література

1. Пясецький В., Мандзюк В. Вулиці і майдани Луцька / В. Пясецький, В. Мандзюк. – Луцьк, 2005. – 398 с.
2. Пясецький В. Пройдемось давнім Луцьком / В. Пясецький. – Луцьк: Твердиня, 2012. – 188 с.
3. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 3 (Луцька міська управа), оп. 1, спр. 1.
4. ДАВО, ф. 3 (Луцька міська управа), оп.1, спр. 112. Інвентарна книга за 1895 рік.
5. ДАВО, ф. 481 (Луцький повітовий стряпчий), оп. 1, спр. 8.
6. ДАВО, ф. 158 (Магістрат міста Луцька), оп. 4. Інвестійний опис, с. 2932.
7. ДАВО, ф. 338 (Міський архітектор).

Розділ ІІ / Abschnitt II

Волинські німці
в роки Першої світової війни

Die wolhyniendeutschen
in den Jahren des Ersten Weltkrieges

УДК 94(477.82) «1914/1918»

Альфред Айсфельд
Гёттинген, Германия

ВОЛЫНСКИЕ НЕМЦЫ В ПОЛИТИКЕ ГЕРМАНСКОГО РЕЙХА В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Об истории немецкой колонизации на Волыни написан ряд аналитических исследований, опубликованы статистические данные, которые документируют быстрый прирост немецкого населения. К 1914 г., несмотря на несколько волн эмиграции, численность немецкого населения выросла до 209 728 чел. [1, с. 243]. Переселенцы, прибывшие в Юго-Западный край после 1861 г., были в большинстве своем российскими подданными, проживавшими до этого в польских губерниях России.

Тяжелое положение многочисленных немецких арендаторов и безземельных на Волыни, их вытеснение из края и эмиграция десятков тысяч за океан в Берлине были известны и вызывали растущий интерес. Причиной тому был дефицит рабочей силы в сельском хозяйстве. Крупные землевладельцы в восточных провинциях Германии, имевшие недостаточное количество крестьянского населения, вынуждены были из года в год нанимать польских и еврейских сезонных рабочих. Растущий антагонизм между немецким, польским и еврейским населением, а также между Пруссией и Россией, требовал нахождения более стабильного решения, нежели сезонной трудовой миграции [2, S. 128–132].

Одним из способов решения проблемы была так называемая внутренняя колонизация. Она заключалась в том, что земли, выкупленные у польских владельцев, использовались для заселения немецкими крестьянами и сельскохозяйственными рабочими. Особого успеха в этом добилась Королевская поселенческая комиссия (Königliche Ansiedlungskommission), которая за период с 1903 по 1911 г. смогла расселить около 4 900 немецких семей из привислинских губерний и Волыни [7, S. 125], и созданное в 1909 г. Общество попечения немецких возвращенцев (Fürsorgeverein für deutsche Rückwanderer). Ему удалось с 1909 по 1914 г. расселить в восточных провинциях Германии 25 794 переселенцев из Волыни [6, S. 230]. Волынские немцы слыли наиболее пригодными для поселения в качестве сельхозрабочих, поскольку были в большинстве своем арендаторами и безземельными, в отличие от землевладельцев в Поволжье и Сибири, а тем более в Причерноморье и Бессарабии.

Что было известно германскому правительству о положении волынских немцев и что оно предпринимало?

17 сентября 1914 г. Военное министерство предписало командованию некоторых армейских корпусов (генеральным командам) составить списки «русских военнопленных – немцев по языку и происхождению», чтобы можно было принять решение об их размещении в особом лагере. К этому времени уже было известно, что большинство этих военнопленных родом из Волынской и Киевской губерний, из Южной России и Саратовской и Самарской губерний [4, Bl. 3]. После этого, на протяжении нескольких месяцев, обсуждался вопрос: следует ли воздействовать на этих «русских немцев» с целью пробудить у них желание после окончания войны реэмигрировать в Германию, и если да, то каким образом это делать.

Опеку военнопленных «русских немцев» предполагалось возложить на Общество попечения немецких возвращенцев, которое, в свою очередь, должно было устроить их сельхозрабочими в восточных провинциях Германии [4, Bl. 27]. Приняв это задание, Общество попечения сделало оговорку, что это станет возможным, если их будет не более чем 2–3 тыс. чел. [4, Bl. 94]. После этого началась регистрация и проверка идентичности военнопленных, которая длилась до весны 1915 г.

Переселение волынских немцев

Весной и летом 1915 г., на самом деле, реэмиграция началась. Этот вопрос обсуждался на совещании в Имперской канцелярии 13 июля 1915 г. Было принято решение о том, чтобы прекратить переселение «русских немцев» из прилегающего к Пруссии региона, границы которого определялись линией Млава – Плоцк – Коло – река Варта – Бендцин [4, Bl. 113]. Восточнее этой линии следовало склонить к реэмиграции как можно больше пригодных людей. Рекомендовалось также попытаться вербовать к реэмиграции «русских немцев» из тех частей Привислинского края, которые находились под австрийской оккупацией.

На этом же совещании приняли решение, которое будет реализовано через несколько лет. Под пунктом 5 в протоколе записано:

«На случай, если на мирных переговорах с Россией можно будет добиться для русских немцев права свободного выезда в Германию, что для Германии желательно, то следует подать предложения, как можно будет реализовать недвижимое имущество возвращенцев по приемлемой цене и какие еще требования (например, стоимость проезда, таможенные и паспортные правила) необходимо предъявить, чтобы обеспечить их свободное перемещение» [4, Bl. 115]. Интересно и то, что «ликвидационные законы» от 2 февраля 1915 г. на этом совещании не упоминались. По всей видимости, было принято принципиальное решение о возвращении всех «русских немцев».

В дальнейшем правительственные и военные власти Германского рейха занимались вопросом возвращения четырех групп «русских немцев», весьма различных и отчасти еще не установленных по численности.

Первой группой были гражданские лица, которые могли появиться в Скандинавии, Бельгии или Румынии. Могли ли в их числе быть волынские немцы, неизвестно.

Ко **второй группе** причислили «русских немцев», попавших в германский, австро-венгерский или турецкий плен. На 21 декабря 1915 г. их было около 3 300 чел. Но именно Военное министерство наиболее полно изложило концептуальные вопросы. 21 декабря 1915 г. оно опубликовало тиражом в 1 000 экземпляров для служебного пользования информационный листок с названием «Старое и новое об обращении с немецко-русскими военнопленными». Этот листок был предназначен для министерств и центральных ведомств рейха и входящих в него государств. Обоснованием служило то, что «многие немецко-русские военнопленные используются и обустроены не так, как это было предусмотрено изначально, и соответствует политическим целям» [4, Bl. 123–124 R].

Во вводной части указывалось не только на запрет немецкого языка, но и на грозящие лишение собственности и депортацию. «1,3 миллиона немцев в приграничных губерниях либо уже изгнаны со своих дворов, или находятся в ожидании быть изгнанными теперь, в декабре, как это было объявлено уже 10 месяцев тому назад. Во всех других губерниях, с которыми обходятся еще снисходительно, приобретение или продажа земельной собственности немцам запрещены».

Рекомендации Военного министерства, содержащиеся в «информационном листке», сводятся к тому, что реэмиграцией после войны можно будет восполнить те дефициты населения, «которые уже задолго до войны возникли из-за урбанизации, а теперь еще и из-за войны потери среди сельского населения». Поэтому отмечалась необходимость лучше относиться к немецко-русским военнопленным, которых следовало проинформировать о репрессиях российского правительства против немцев в Российской империи и заверить, что Германский рейх на мирных переговорах приложит все усилия, чтобы они могли выйти из российского подданства [4, Bl. 124].

Третью группу составляли сезонные рабочие, количество которых на этой стадии исследования осталось неизвестным.

Самой большой группой были немцы, вернувшиеся в Германию в предвоенные годы, – около 60 тыс. чел. [4, Bl. 123] По официальной оценке, они «после адаптации в большинстве своем оказались дельным и желанным приростом населения».

С началом 1916 г. началась новая фаза возвращения (реэмиграции) с Волыни, которую летом 1915 г. наполовину оккупировали австрийские войска. Общество попечения немецких возвращенцев с согласия австрийской военной администрации проводило среди волынских немцев агитацию за возвращение в Германию. Регионом поселения считалась Восточная Пруссия, часть населения которой спаслась бегством после прорыва российских армий в августе 1914 г. За время с февраля до пасхи (23 апреля) 1916 г. удалось переселить 5 800 семей. Первый эшелон с 334 переселенцами из Луцкого уезда отправился 21 февраля 1916 г. в Кёнигсберг со станции Ковель [4, Bl. 199–200, 224–225].

За период с 1 марта по 12 апреля 1916 г. Обществу попечения удалось отправить в Германию ещё 5 328 чел., из которых 25 % предназначались для Восточной Пруссии. Остальных направили в Шлезвиг-Гольштинию и Мекленбург. Из мест непосредственной близости к линии фронта были подготовлены к отправке 4 тыс. чел., а в тылу находились еще около 20 тыс. чел., которых Общество попечения могло еженедельно группами по 1 500 чел. отправлять в Германию. Кроме этого, в австрийском военном губернаторстве Люблин и Холм находились «еще 20 000 русских немцев», которых можно было отправить в Германию таким же образом [4, Bl. 140]. (Германские чиновники называли немцев Привислинского края «русскими немцами», имея в виду их российское подданство).

Возвращение волынских и других немцев из России приобрело особое значение после заявления Рейхсканцлера 5 апреля 1916 г. в Рейхстаге. Он заверил, что «нашей обязанностью является открыть нашим преследуемым и замученным землякам дорогу из русского рабства» [5, Bl. 31].

До 18 июля 1916 г. около 20 тыс. волынских немцев были вывезены из мест их проживания [4, Bl. 206]. Переселение летом 1916 г. из-за Брусиловского прорыва было отчасти бегством.

Регулированное возвращение

1917 год закончился захватом власти большевиками (ноябрь), переговорами о перемирии (15 декабря) и началом мирных переговоров (22 декабря). Внутриполитическое развитие России привело к ее распаду. Политические процессы в Украине привели к объявлению о ее суверенитете. Она стала субъектом международных отношений, с которым Центральные державы заключили мирный договор. К этому договору, так же, как позже и к мирным договорам с Россией и Финляндией, был подписан Дополнительный договор, в котором урегулированы опека над немецким населением и его право на возвращение в Германию.

Украинское правительство, как известно, воспользовалось поддержкой германской и австро-венгерской армий для стабилизации своего положения. Германские войска, находясь в Украине, могли обеспечить без-

опасность реэмиграции, а Имперская служба немецкой реэмиграции и эмиграции[1] смогла организовать филиал в Ковеле с отделениями в Луцке и Ровно. 1 августа 1918 г. руководитель этой службы д-р Юнг докладывал, что ⅔ из 160 тыс. депортированных в пределах России волынских немцев уже вернулись в места своего довоенного проживания. Их дома отчасти разрушены, отчасти заняты галицкими украинцами. Ощущается острый недостаток продуктов питания, и среди вернувшихся на Волынь «распространена идея возвращения в Германию любой ценой и на любых условиях». «Благодаря деятельности Имперской службы немецкой реэмиграции и эмиграции и военных властей удалось справиться с наиболее тяжелыми неполадками и воспрепятствовать массовому исходу. Он сделал бы необходимым перевозку 80 000 чел., для чего нет необходимых транспортных средств. Их размещение в Германии и сопредельных государствах вызвало бы серьезные затруднения» [5, Bl. 38].

Д-р Юнг описал задачи своей службы в сложившейся ситуации следующим образом:

«1) обеспечение регулярного снабжения продуктами питания, чтобы избежать голода;

2) добиться водворения колонистов в их хозяйства и гарантии их прав...;

3) временно ограничиться вывозом [в Германию] многочисленных арендаторов, арендные договоры которых истекли, и неимущих, у которых нет возможности найти работу;

4) водворение колонистов осуществляется по решению третейского суда».

Несмотря на то, что д-р Юнг оценивал работу своей службы как вполне успешную, он считал, что в течение лета и осени придется перевезти с Волыни в Германию еще 25–30 тыс. чел. [5, Bl. 38–38 R] Причиной такого прогноза он называл то, что разбросанные по большой территории подворья невозможно будет уберечь от вторжения «славянских элементов». Поэтому следовало и далее ожидать многочисленных сельхозрабочих и поселенцев с Волыни. Этот прогноз явно основывался на оценке ситуации, полученной руководителем филиала отделения Имперской службы немецкой реэмиграции и эмиграции в Ковеле комиссаром Флемке, председателем комиссии по реэмиграции в Ковеле капитаном Фрилингхаузом и другими офицерами и чиновниками, присутствовавшими

[1] Имперская служба немецкой реэмиграции и эмиграции (Reichswanderungsstelle für deutschen Rückwanderung und Auswanderung /Reichswanderungsstelle/), созданная 29 мая 1918 г., приступила к работе в Берлине 1 июня 1918 г. Руководителем был назначен чиновник Имперского министерства внутренних дел д-р Вальтер Юнг.

на «Конгрессе вернувшихся из ссылки немецких колонистов Западной Украины», проходившем 10 июля 1918 г. в Новограде-Волынском. В работе конгресса приняли участие 36 представителей немецких колоний из Волынской, Подольской, Киевской и Минской губерний, единогласно высказавшиеся за создание Союза немецких колонистов Западной Украины. Председателем правления был избран пастор Р. Дерингер.

Основные желания собравшихся Дерингер озвучил в своем выступлении на открытии конгресса:

«1. События военных лет привели к тому, что этническое самосознание так сильно пробудилось, что у нас теперь есть только одна мечта: стать детьми немецкой Родины. Эту мечту надо передать высшему руководству и германскому правительству одновременно с просьбой как можно скорее принять немецких колонистов и всех других жителей этих территорий в германское подданство и поставить их под защиту немецких законов; с другой стороны, поведение русских чиновников и, прежде всего, враждебно настроенные против колонистов крестьяне, несомненно, показывают: мы не хотим, чтобы вы были здесь. Поэтому мы вынуждены вплотную заняться вопросом эмиграции, поскольку дальнейшее пребывание на этой территории нам видится возможным, если мы сможем жить и трудиться под надежной германской защитой, иначе мы пропадем...» [8, S. 2].

Председатель эмиграционной комиссии в Ковеле Фрилингхауз завел речь о поселенческом проекте в Курляндии, который поддерживал генерал-фельдмаршал фон Гинденбург. Там и на других территориях (вне границ рейха) «Поселенческое общество» предоставит за счет государства большие земельные угодья. Свое выступление он закончил словами: «Мать Германия не забывает своих детей и позаботится о том, чтобы вернуть своих распыленных детей» [8, S. 5].

Эта альтернатива не вызвала у собравшихся заметного интереса. Конгресс заявил, что, несмотря на оказываемую в настоящий момент германской стороной помощь на Волыни, «необходимость эмиграции будет в ближайшее время сохраняться, если не будет германской защиты. Колонисты хотят переселиться только на территорию Германского рейха или подвластную ему территорию» [8, S. 7], и как можно скорее. Кроме этого, собравшиеся желали предоставления германского подданства всем колонистам Волыни. Тем самым волынские немцы присоединились к требованиям той части причерноморских немцев, от имени которых пастор И. Винклер неоднократно высказывал пожелание о предоставлении германского подданства [3, S. 92–105]. Собравшиеся на конгресс в Новограде-Волынском, очевидно, не знали, что Коронный совет Германии 2 июля 1918 г. отклонил идею Винклера о создании

коронной колонии Крым-Таврия, как и предоставление германского подданства всем колонистам [3, S. 105–107].

Важным, но не решенным к этому времени, являлся вопрос, каким должно быть охранное свидетельство, выдаваемое на основании статей 21 и 22 Дополнительного договора к Брест-Литовскому мирному договору.

27 августа 1918 г. МИД Германии сообщал, что в ближайшее время можно ожидать циркуляр о выдаче свидетельств возвращенцев (Rückwanderer-Ausweise). От названия документа «охранное свидетельство» отказались, чтобы избежать представления о том, что получивший его может воспользоваться защитой Германского рейха. Какое практическое значение это решение имело для желающих вернуться в Германию, видно из отчета Имперской службы немецкой реэмиграции о развитии реэмиграции с Востока в период с 1 августа по 1 ноября 1918 г. В нем значилось: «Если, несмотря на сильное стремление эмигрировать с территории бывшей Российской империи за четверть года выехало только 10 428 немцев, то объясняется это тем, что миграционная служба (Reichswanderungsstelle) затруднила неограниченное возвращение, чтобы сделать его регулируемым... Введение «свидетельств возвращенцев», необходимых для получения разрешения на возвращение в Германию, стало своеобразным барьером для реэмиграции. От этого, однако, невозможно было отказаться. Поскольку лишь тщательная проверка личностей, которым выдаются «свидетельства возвращенцев», гарантирует, что к реэмиграции будут допущены только достойные личности» [5, Bl. 51–51 R.]. Со ссылкой на безнадежное положение на Волыни далее значилось, что стремление колонистов к реэмиграции все более усиливается, и филиалу Миграционной службы стоило больших усилий сократить реэмиграцию и направить ее в управляемое русло. Поскольку запасов [продовольствия] максимально хватало до 1 февраля 1919 г., следовало ожидать все возрастающего потока возвращенцев [5, Bl. 53 R.].

Через несколько дней после того, как был написан этот отчет, в Германии свершилась Ноябрьская революция. Спустя короткое время кайзеру пришлось отречься от престола. Брест-Литовский мирный договор утратил силу. Оставшееся на Волыни немецкое население оказалось в опасном для себя положении – в пограничье двух непримиримых государств: Советской России и Польши. Советско-польская война 1921 г., голод (1932–1933), депортация поляков и немцев из пограничной полосы и Мархлевского польского и Пулинского немецкого национальных районов (1934–1936), сталинская чистка 1937–1939 гг. (польская и немецкая операции НКВД) и переселение немцев согласно пакту Молотова-Риббентропа (1939–1949) завершили многострадальную историю немецкой колонизации на Волыни.

Заключение

В Германской империи довольно хорошо были осведомлены об экономическом и политическом развитии на Волыни. Безразличное, отчасти негативное отношение имперского правительства Бисмарка к немецким колонистам на Волыни к концу XIX в. сменилось растущим интересом к сельскохозяйственным рабочим как замене польских и еврейских сезонных рабочих. Во время Первой мировой войны потребность в рабочей силе в Германии резко возросла из-за бегства части гражданского населения Восточной Пруссии и призыва сельского населения в действующую армию. Этот растущий дефицит можно было покрыть за счет возвращения в рейх «русских немцев».

Германия, несмотря на взятые обязательства по защите российских немцев и их реэмиграции в Германию согласно Дополнительному договору к Брест-Литовскому договору, допускала лишь регулированное возвращение по установленным ею критериям.

Источники и литература

1. Костюк М. Демография и география расселения немецких колонистов на Волыни в XIX – начале XX вв. / М. Костюк // Российские немцы. Проблемы истории, языка и современного положения. Материалы международной научной конференции. Анапа, 20–25 сентября 1995 г. – М., 1995. – С. 238–245.
2. Boysen J. Zivil-militärische Beziehungen in den preußischen Ostprovinzen Posen und Westpreußen während des Ersten Weltkrieges / J. Boysen // Besetzt, interniert, deportiert. Der Erste Weltkrieg und die deutsche, jüdische, polnische und ukrainische Zivilbevölkerung im östlichen Europa / Hrsg.: A. Eisfeld, G. Hausmann, D. Neutatz. – Essen, 2013. – S. 127–151.
3. Eisfeld A. Deutsche Kolonien an der Wolga 1917–1919 und das Deutsche Reich. Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München. Reihe: Geschichte / A. Eisfeld / Hrsg.: E. Hösch. – Band 53. – Wiesbaden, 1985.
4. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. Az.: I. HA Rep. 77, Tit. 226 b, Nr. 63 a, Bd. 1. Russische Kriegsgefangene deutscher Abstammung im Krieg 1914–1916. Rückwanderung (17.09.1914 – 31.12.1916).
5. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. Az.: I. HA Rep. 77, Tit. 226 b, Nr. 64 a, Bd. 1. Reichsstelle für deutsche Rückwanderung und Auswanderung (9.04.1918 – 4.03.1924).
6. Neutatz D. Die «deutsche Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914) / D. Neutatz. – Stuttgart, 1993.
7. Neutatz D. Die Wolgadeutschen in der reichsdeutschen Publizistik und Politik bis zum Ende des Ersten Weltkrieges / D. Neutatz // Zwischen Reform und Revolution. Die Deutschen an der Wolga 1860–1917 / Hrsg.: D. Dahlmann, R. Tuchtenhagen. – Essen, 1994. – S. 115–133.

8. Protokoll des Kongresses der aus der Verbannung zurückgekehrten deutschstämmigen Kolonisten der Westukraina am 10. Juli 1918 in Nowogradwolynsk. – o. O.

УДК 94(477.82) «1914/1918»

Л. В. Малиновский
Барнаул, Россия

КАМПАНИЯ ПРОТИВ ВОЛЫНСКИХ НЕМЦЕВ ДО И ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Сложный национальный и религиозный состав юго-западных губерний России и их приграничное положение между Россией, Польшей и Австро-Венгрией привели к возникновению на этих территориях некоторых этнополитических проблем, в частности связанных с польскими восстаниями 1830, 1848 и 1863 гг. Царские правительства того времени стремились укрепить свои позиции в западных регионах не только с помощью соответствующей национальной политики, призванной, прежде всего, ограничить влияние польской шляхты в регионе ее прежнего господства (более 500 лет, после первого раздела Польши в 1772 г., Житомир был еще польским городом [1], но и использовать для этого миграционные движения населения. Прежде всего, пытались заменить местное население православными русскими помещиками и крестьянами. Однако эти попытки не увенчались успехом, несмотря на предоставляемые льготы. Вместо этого началась массовая миграция немецких колонистов из Царства Польского на Волынь, где все еще сильно было польское влияние (достаточно сказать, что в губернском городе Житомире поляки составляли 20 % населения) [2, с.1709]. Правительства России сначала благосклонно смотрели на это переселение, надеясь этим дополнительно оживить экономику губернии. Однако, после восстания 1863 г. и усиления притока колонистов, плюс еще и образования Второй германской империи как геополитического соперника России в Восточной Европе, эта миграция начала вызывать беспокойство правительства и местных властей.

Рубежом в этом отношении стала записка киевского губернатора Дондукова-Корсакова 1874 г. [3, s.65–66], в которой он обосновал вредность немецкой колонизации на Юго-западе (кроме Киевской, ему были подчинены также Подольская и Волынская губернии). Помимо внешнеполитических соображений, записка была адресована министру внутренних дел, губернатор был недоволен изоляцией и самостоятельным существованием немецких колонистов, неплатежом ими большинства

налогов и незнанием ими русского языка. Он предложил также включить их в число поселян-собственников, что указывает на связь его предложений с указом о реформе колоний 1871 г. Примечательно, что губернатор в своей записке отмечает положительное влияние колонистов на экономику губернии и не возражает против аренды и скупки земель колонистами, что в начале XX века стало камнем преткновения для помещиков Юга. Не упоминает он также и того, что «германская» колонизация не имела, собственно говоря, отношения к самой Германии, поскольку преобладающее большинство переселенцев прибывало не из Германии, а из Царства Польского, т. е. они юридически уже являлись российскими подданными и могли переселяться в пределах империи без виз или каких-либо ограничений.

Однако обострение международного соперничества между Россией и Германией вызывало уже в 80-е годы реальные законодательные меры против германской колонизации Юго-запада, причем инициатива исходила всегда от местных властей, которые, по-видимому, опасались как польской, так и немецкой конкуренции при приобретении земель.

Так что за внешнеполитическими соображениями вполне могли стоять собственнические интересы русского дворянства. По закону 1887 г. иностранцам запрещалось покупать или арендовать землю в Царстве Польском и в губерниях Юго-запада. Интересно, что портовые и другие города были свободны от этих запретов. Закон должен был поощрять также к принятию иностранцами русского подданства, хотя и так немецкие колонисты на Волыни состояли в 1882 г., т.е. уже после 20 лет массовой иммиграции, только на ¼ из иностранных подданных [3, s.71. Tabl.1].

Последовали антиколонистские законы 1892 и 1895 гг., которые в целом не привели к значимым результатам. Это вызвало уже в XX в. появление (1910 г.) проекта министра внутренних дел Столыпина против немецкой колонизации. Проект широко обсуждался в печати, но не дошел даже до обсуждения в III Думе, был отклонен под влиянием партии октябристов. Повторная попытка его внесения в Думу министром внутренних дел Н. А. Маклаковым в 1912 г. также провалилась, оба проекта противоречили интересам русского капитализма.

Эти прожекты были реанимированы с началом Первой мировой войны и с развертыванием антигерманской кампании в центре и на местах под лозунгом борьбы с «немецким засильем» [4, с. 227–238] (вовсе не антигерманские, по сути) проекты были осуществлены в порядке чрезвычайного законодательства военного времени, (параграф 87 Основного закона империи), причем в первую очередь пострадали совершенно непричастные к «засилью» волынские колонисты. Военными властями и местными губернаторами было проведено выселение немецких

колонистов и некоторых других групп населения из западных губерний с последующей высылкой их в Поволжье и в Западную Сибирь. Эта ссылка многотысячного населения (по разным источникам, было выслано от 110 до 135 тыс. человек) была произведена принудительно, с взятием заложников и в короткие сроки и была связана с потерями жизни и здоровья многих переселенцев. Вот как описывает их судьбу непосредственный участник этих событий российский немецкий писатель Эрнст Кончак (1903–1979 гг.), интервью с которым автору удалось записать в Москве в 1972 г. [5]. «Мы жили в деревне Йозефсталь, в двух километрах от Новограда-Волынского, которая потом слилась с колонией Аннета. Это были одни из старейших немецких деревень на собственной земле. Деревня была грамотной, в школе было три русских учителя и один немец. Среди учеников было 60% немцев, остальные – поляки и украинцы. Жили совместно, религия была лютеранской или баптистской. Моя мать родилась в Польше, а отец в Пруссии, Я не знал сперва ни слова по-русски, мать знала 2–3 слова, обиходный язык был польский. «Кто не хочет учиться, говорил отец, тот останется навсегда с навозными вилами в руках». Через год в школе я уже освоил русский.

Система хозяйства была хуторской, но мы жили в деревне. Угодья составляли 10х40 километров, сплошной лес, а владелец жил во Франции. Он сдавал землю по 100 рублей за десятину, но были и посредники, которые потом сдавали землю в аренду. В арендных поселках было много бедноты, у них были половинные и четвертные хозяйства, нормой считалось хозяйство в 18 десятин. Богатые крестьяне с 1,5–2 хозяйствами и 15–29 коровами пользовались всеобщим уважением.

Война означала конец детства. На стене были налеплены военные цветные иллюстрации, старший брат уже служил в армии. Под подозрение попали переселенцы, приехавшие после 1870 года, русские попы требовали выселения колонистов. Защитой от этого было даже письмо с фронта, иначе надо было платить 50 рублей стражнику.

15 июня 1915 года приехали 50 казаков, они остановились у Неймана, владельца 56 десятин. Ходили слухи, что в Славуте готовится восстание, по деревням арестовывали самых богатых, по пять человек из деревни брали заложниками. На дверях наклеили листки – через 10 дней надо выселяться. 15 июля всех собрали и под угрозой расстрела вывезли из деревни. По переулкам стояли конные стражники, хотя казаки уже исчезли. Мы пока остались, но через три дня отец запряг лошадей и мы выехали вдогонку. Людей было много, выселяли 225 деревень. Люди писали жалобы, посылали за пять рублей телеграммы императору. В Новограде-Волынском молодой офицер писал жалобы по 50 рублей за штуку и это в то время, когда корова стоила пять рублей, он брал аванс в 25 руб. с условием при получении результата заплатить еще 25. У него был еще

писарь в помощниках, а в соседней комнате стояла корзина для этих бумаг, как говорил мой отец. Они ходили по домам и еще собирали по пять рублей. Писарь был австрийский дезертир. Мы собрали наш урожай. Кроме этого, не было никаких расчетов. Во время переезда одного из стражников забили оглоблями и закопали. После выселения многие дети не вернулись, наша мать вернулась в 1918 году без детей, а ведь их было шестеро. Потом она родила еще трех. Русинов эвакуировали из Галиции и расселили в немецкие деревни. Урожай собрали, заборы все разобрали на гробы, как раз в это время разразилась эпидемия холеры.

В феврале 1919 г. мы отправились в обратный путь, сначала по железной дороге до Омска, 2 100 человек были хорошо одеты и получили на дорогу сухой паек. От Омска мы должны были проехать еще 80 километров в башкирские деревни, проехали три километра до казахской деревни, сняли там комнату у казахов, однако смерть шла за нами по пятам. Молодых, в возрасте 16–18 лет отправили с первым транспортом, добрались до реки Сакмара. Люди отнеслись к нам очень гостеприимно, но нам надо было идти дальше в Оренбургскую губернию, в Платовку. Там были предприятия. Я там был до 1919 г. и учился на сапожника.

Мы говорили: «правительство, которое нас возвратит обратно, это будет наше правительство». Все охотно шли в Красную Армию, потому что там деньги платили. Служба была по договору на 6 месяцев, но потом пошли задержки. Через некоторое время нас отправили через Куйбышев (Самару) в лагерь военнопленных, по 340 человек в бараке. Пропагандировали нас с утра до вечера в клубе на всех языках, за вступление в Красную Армию, говорили о том, что мы находимся в кольце фронтов. Из волынцев 900 человек поехали в Уфу, потом в Куйбышев. Попали в барак для смертников, там все болели тифом, дети умирали рядами. Отец мой тоже умер (за могилу я заплатил 150 рублей, потом нашел доску для гроба и похоронил его вместе с двумя молодыми девушками, я подумал, что хорошо ему будет лежать там между двумя девушками. На похороны приехали еще два брата, они были там в меннонитских колониях. Дальше ехать мы не могли, мешали германская оккупация и гражданская война на Украине. Отец выехал туда слишком рано, хотя большинство волынцев были уже на родине.

Тогда я продал все, купил породистую лошадь и 20 января 1920 г. тронулся в путь. Лошадь по дороге пала. Добрался до немецкого района Претория, в дороге зарабатывал как сапожник, потом там учился в средней школе, приходилось использовать все возможности. В 16 лет я вернулся домой. Безработный и голодный. Работал в кузнице, получил за год 50 пудов ржи, потом пошел в педучилище в Новограде-Волынском.

Мы приводим здесь эти воспоминания современника и участника событий с небольшими сокращениями, они позволяют нам пережить

события и лишения сосланных волынцев во время мировой и гражданской войны. Но следует все же оговориться, что эти люди пережили меньше, чем немцы Поволжья, сосланные сталинским режимом в 1941 году: они были направлены главным образом в немецкие деревни, автор недаром говорит о меннонитах, сохранили хотя бы возможность учить детей и проповедовать на родном языке, чего были лишены ссыльные 1941 года. Трудности, которые они пережили после возвращения на волынскую родину были однако вполне сравнимы с теми трудностями, которые переживала во время разрухи вся страна. Мы не имеем пока возможности описать жизнь волынских колонистов после Гражданской войны, должны только отметить, что часть этих колоний оказалась в СССР, а другая часть – в послевоенной Польше. Некоторые волынцы остались в местах ссылки 1915 года в Сибири, мы еще встретили их в немецких деревнях Новосибирской области в 60-е годы XX века.

Источники и литература

1. Всемирная история. – М., 1958. T.V. С. 128; карта «Европа на рубеже XVII и XVIII вв.»
2. Малый энциклопедический словарь // «Житомир» / Брокгауз и Ефрон. – М., 1997. – Т. 2.
3. Neutatz D. Die «deutsche Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien. – Stuttgart, 1993.
4. Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья / В. С. Дякин // Первая мировая война. – М., 1968.
5. Воспоминания писателя Э.К. Кончака о депортации волынских немцев в 1916 г. // Запись Л. В. Малиновского. – М., 1973. 13 с. Расшифровка 2011 г.

УДК 94 (470+571) «1914/1918»

С. Г. Нелипович
Балашиха, Россия

АНТИНЕМЕЦКАЯ ПРОПАГАНДА В РОССИИ В ПЕРВЫЕ МЕСЯЦЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ 1914–1918 гг.

Первая мировая война, ставшая трагическим прологом XX столетия, принесла множество коренных изменений в общественную жизнь. Одним из них была тотализация конфликта – война должна была вестись не только на поле боя, но и проникнуть в сознание людей.

На первый взгляд, это было новым явлением после так называемых «чистых» конфликтов XIX века. Но стоит вспомнить о наполеоновских войнах, когда английская и русская сторона не жалели средств

для пропагандистских кампаний. Во многом и освобождение Германии от французской оккупации в 1813 г. не могло бы свершиться без основательной идеологической подготовки.

Для Российской империи, имевшей давние дружественные, экономические, культурные и династические связи с Германией, вступление в войну с ней означало и серьезный кризис в общественном сознании, в каком бы зачаточном состоянии оно ни было к лету 1914 г. О неприятии войны народными массами было написано много; однако нельзя не признать, что определенная эйфория, связанная с объявлением войны, имела место в русском обществе, а точнее сказать, в привилегированной его части, были и старания распространить верноподданнические чувства на все слои общества.

Сделавший почти блестящую карьеру во время первой мировой войны генерал от кавалерии А. А. Брусилов писал в мемуарах о том, что солдаты не знали «истинных» целей войны, а именно «борьбы с германизмом», против «немецкого засилья». Он возлагал ответственность за это на правящие круги, которые, по его мнению, недостаточно внушали простому солдату идею великой борьбы славянства против немцев [12, с. 198–200]. Насколько это соответствовало действительности?

Анализ даже небольшого числа опубликованных и архивных источников рисуют иную картину. Уже в манифесте о войне от 20 июля (2 августа) 1914 г. император Николай II заявил о защите братьев-славян против немцев. В объявлении верховного главнокомандующего великого князя Николая Николаевича также говорилось об «исторической миссии» освобождения славян, историческими врагами и угнетателями которых выступали, естественно, немцы. Такой же смысл имело и воззвание великого князя к полякам от 1 (14) августа 1914 г. Уже 29 июля (11 августа) 1914 г. последовала депортация немецкого населения (русских подданных) из окрестностей крепости Новогеоргиевск – на расстояние не менее 25 верст. Причем эта мера постигал поселенцев, получивших земельные наделы по указу от 19 февраля 1864 г. (то есть потомки сохранивших верность режиму во время польского восстания 1863–1864 гг.) [8, л. 181].

«Идеологическая» подготовка к конфликту началась гораздо раньше. За неделю до объявления войны, 13 (26) июля 1914 г. было высочайше утверждено «Положение о подготовительном к войне периоде» (постановление Совета министров). Оно включало и изменения в правилах цензуры. Так, под запрет попала вся информация о «действительном положении иностранных выходцев и поселенцев» на территории России, прежде всего о «немцах-колонистах» [7, л. 1–3].

1 (14) августа 1914 г. были приняты меры и военным командованием. В приказе №30 главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта генерала от артиллерии Н. И. Иванова, в частности, говорилось: «Разъяснить всем чинам вверенных мне армий, от последнего рядового, основную мысль, ради которой Россия взялась за оружие. Разъяснять, что Россия воюет по дерзкому вызову общих врагов всего славянства – Германии и Австрии». Далее говорилось о необходимости для поляков соблюдать «полную лояльность» [3, л. 126].

Еще одной стороной пропагандистской подготовки к антинемецкой кампании стало перепечатанное в полковых приказах 16-й пехотной дивизии обращение («рапорт») ломжинского раввина и известного талмудиста Л. М. Гордина от 4 (17) августа 1914 г. В нем раввин сообщал о сделанном им призыве к евреям во всех синагогах: «Каждый еврей, знающий, где немцы прячутся, или знающий кое-что, могущее принести пользу отечеству вообще, а нашим военноначальникам и полиции в особенности, обязан непременно сейчас об этом донести Начальству». Кроме этого, он толковал фразу об «амалакитянах» Пятикнижия, которых бог повелел стереть с лица земли, именно как о немцах – «народе Амалака» [2, л. 106].

Наконец, 5 (18) августа от верховного главнокомандующего последовало «Воззвание к русскому народу» (славянскому, по большей части украинскому населению Галиции), где завоевание Галиции преподносилось как освобождение «подъяремной Руси» и «завершение дела великого князя Ивана Калиты» [11, л. 31].

Таким образом, накануне объявления войны и в первые ее дни, еще до развертывания активных действий (как раз накануне вторжения в Восточную Пруссию и Галицию) в действующей армии уже велась пропаганда, направленная в первую очередь на разъяснение, а по большей части на декларацию цели войны как борьбы с «немцами» и освобождении «славянства». Упор при этом делался на изоляцию Германии от наиболее вероятных «сочувствующих» – поляков и евреев Царства Польского. Последнему способствовал и «Калишский инцидент» (репрессии против населения губернского города Калиш, на улицах которого были обстреляны неизвестными лицами германские войска), раздутый пропагандой до размеров чудовищного преступления против человечества и ставший расхожей темой «лубочных картинок». Пропагандистская война дала свои плоды. Даже после окончания войны один из лидеров польского национального движения Е. Оренски отмечал: «Если бы не было погрома в Калише, манифест великого князя наверняка был бы воспринят с большей сдержанностью, которой он целиком заслуживал. Он ведь не давал ничего, кроме общих мест и туманных фраз. Немецкая же прокламация, обещавшая полякам «вольность и независимость», после Калишского погрома не воспринималась иначе, как фразерство» [6, л. 4–5].

В дальнейшем портрет «германца» стал обрисовываться четче. 6 (19) сентября 1914 г. в официальной газете Военного ведомства «Русский Инвалид» впервые появился термин «немецкое засилье» и «засилье немца». Автор статьи В. А. Алексеев, правда, сравнивал это «явление» с более страшным, по его мнению, засильем водки и вина в России [14, с. 5]. Но это был один из первых намеков на «внутреннего врага», так как статья описывала колонию гернгутеров в Сарепте. 8 (21) октября в газете появился материал «Великая война славян за освобождение от немецкого засилья», где уже не скрывалось отношение к «немцам-колонистам» как к агентам «германизма» в России [15, с. 4].

В начале октября 1914 г. (новый стиль) главнокомандующий армиями Юго-Западного фронта объезжал войска на Варшавском направлении и выступал с краткими речами, в которых четко конкретизировал образ врага: это немцы, считающие славян скотом, навозом для удобрения «их немецких полей», которым на юге России сейчас принадлежит будто бы 70% земли. При этом (в частности, выступая 23 сентября (5 октября) перед Лейб-Гвардии Волынским полком) Н. И. Иванов прибавлял: «Среди вас есть много честных обруселых немцев. Не смешивайте их с врагами нашими. Они те же русские, а начальники из них заботятся о солдате» [1, л. 66]. Так конкретизировался образ врага: германские войска, ведущие боевые действия, и немцы, владеющие землей в России, но не офицеры немецкого происхождения, то есть поселяне-собственники, именуемые уже тогда официально «немцами-колонистами».

В это же время в Варшаве были получены доносы о якобы имевшей место массовой сдаче в плен саратовских немцев. Не говоря уже о том, что укомплектованные в Казанском военном округе части не воевали под Варшавой, следует отметить здесь «инициативу снизу», которая не могла в тех условиях проявляться без «команды сверху». Речь идет о доносе Б. Сувальда, обвиненного в клевете и прибегшего к заведомо ложному «важному» заявлению о сдаче в плен и даже о переходе на сторону противника около ста солдат «из немцев» у фольварка Гонсин. Разбирательство длилось с середины ноября 1914 г. по 7 января 1915 г., но национальность сдавшихся не была установлена [10, л. 2,3,6]. Для пропаганды эти «частные детали» были уже не важны.

С перенесением боевых действий на территорию Варшавской губернии случайные и стихийные самочинные аресты и задержания «подозрительных» приняли более регулярный характер. Если в августе 1914 г. такие инциденты были редкими, то 25 октября (7 ноября) 1914 г. распоряжением Варшавского генерал-губернатора генерал-лейтенанта А. Ф. Турбина все задержанные подлежали высылке как «подозреваемые в шпионаже» [9, л. 135].

«Программным» выступлением против крестьян немецкого происхождения стала большая статья Х. Верченьского «Немецкое кольцо» (PerscieńNiemecki) в журнале Tygodnik Ilustrowany («Иллюстрированный Еженедельник») № 45, 1914 г. Позднее автор работал в МИДе Польши, готовя «идеологическое» обоснование для лишения немцев земли в Польше. «Теперь мы хорошо осознаем, что эта тихая добровольная колонизация на польских землях и далее – к богатым землям южной России, есть планомерное создание немецких плацдармов к востоку и усиление их с конечной целью вытеснения местного населения и заменой его на немцев-колонистов. И потому борьба с немцами, сдерживание волны, идущей с запада, есть дело, касающееся не только Поляков, но и России. Общая защита наших интересов велит обоим народам – польскому и русскому – воевать с немцами в едином строю» [5, л. 2–3].

Автор прямо писал о «направленности и планомерности географии расселения», о «направлении колонизации по утвержденному свыше плану». Колонии (907 и присутствие немцев в 2179 польских деревнях) назывались им не иначе, как «левое крыло армии немцев-колонистов» (о поселениях в Сувалкской губернии), «самое сильное крыло немецкой колонны» (Калишская и Петроковская губернии – более 320 тыс. человек), «запасная коммуникационная линия» (Радомская и Люблинская губернии). Он обращал внимание на то, что во всех 27 гминах на левом берегу Вислы и в 18 на правом берегу живут немцы-колонисты – «форпост» германской колонизации (приводится число населения по гминам Плоцкой, Варшавской, Люблинской и Радомской губерний – 66 075 человек, но это чуть более четверти живших там немцев, или 10–11% немцев Царства Польского) [5, л. 8–12].

В «реферате» указывалась и «главная вина» немцев-колонистов. Верченьский подчеркивал: «Если бы [немцы-колонисты] были равномерно расселены по всему краю, то давно бы ассимилировались, как их предшественники – голландские буры или немецкие бюргеры Кракова». Особенно досталось школам: «Дети до 7–10 лет не знают другого языка, кроме немецкого. Их густо населенные школы, так называемые канторaты, с исключительно немецким языком, воспитывают не только их общий язык, но и чутье, обязанности, идеалы немецкие. Старшие поддерживают связь с родиной литературой и периодическими изданиями, которые выписываются в большом количестве» [5, л. 13].

Военные трудности и постепенное осознание длительного, затяжного характера войны усиливали пропагандистские меры, но одновременно и ослабляли их воздействие на население. Поздней осенью 1914 г. русское военное командование должно было признать, что ни лишить вооруженные силы противника поддержки средиглавным образом не-немецкого населения Царства Польского, ни завоевать симпатии

населения Галиции в качестве «освободителей от немцев» не удалось. Практика власти Российской империи не изменилась, и упоминание о «собирании земель» именно вокруг Москвы не вызывала поддержки. Находившийся на оккупированной территории Галиции член Государственной думы граф В. Бобринский признавался: «Если … восточная Галиция и Буковина будут совершенно обукрайнены, то тогда вся сила вражеского натиска будет направлена на нашу Малороссию, и украинская пропаганда у нас значительно усилится. Мы спасаем не галичан, не буковинцев, не угрорусских: они тут все ни при чем, а спасаем только самих себя» [13, с. 28].

Новая публицистическая волна готовила вполне осознанное решение о депортациях и лишении собственности немецкой диаспоры в Российской империи. В ряду грядущих решений стоит и повеление верховного главнокомандующего по отношению к вопросам частной собственности на территории Германии. Оно было провозглашено в секретной директиве начальника штаба и генерал-квартирмейстера армий Северо-Западного фронта В. А. Орановского и М, д. Бонч-Бруевича от 27 сентября (9 октября) 1914 г.:

«Главная задача военных действий есть стратегическое одоление неприятеля, разгром его армии. Наряду с ней нельзя, однако, забывать – и это в особенности приложимо к Германии, – как стране интенсивного экономического развития и капиталистического строя жизни – о другой задаче: истощении жизненных сил врага, подрыва благосостояния нации как целого… В виду того, что частное имущество является по существу достоянием общенациональным и жизненным нервом общенациональной производительной деятельности, принцип неприкосновенности может иметь лишь относительное применение. В той борьбе, в которую мы вовлечены, было бы непростительно руководствоваться отвлеченными, шаблонно-формальными началами к их истинному современному значению и кругу действия в конкретных случаях» [4, л. 267–268].

12 (25) декабря 1914 г. в «Русском Инвалиде» появляется статья Л. В. Евдокимова «Немецкие крепости на русской земле», где поселения немцев-колонистов объявлены специально укрепленными местами для армии противника [16, с. 4]. В это же время начинается депортация немцев-колонистов с левого берега Вислы – первое полное выселение без каких-либо определенных законом оснований. Вскоре оно будет дополнено выселением с правого берега, по сторонам от железных дорог, и наконец – полной депортацией из Царства Польского, совпавшим с подписанием первого «ликвидационного закона» от 2 (15) февраля 1915 г.

Анализ приведенных документов и публикаций показывает, что «идеологическая подготовка» к войне с Германией и формирование в массах образа врага-немца как извне, так и внутри страны, была начата

до объявления войны 1 августа 1914 г. Провозглашенные лозунги «борьбы с германизмом» и «освобождение славянства от немецкого засилья» вскоре получили характер оправдания репрессивных действий против части населения собственной страны, всегда отличавшейся если не полной лояльностью, то аполитичностью. Натравить на немецкую диаспору поляков и евреев как наиболее массовое население приграничных губерний, вплоть до принятия решений о депортации не удалось. Более того, и эти народы были также затронуты политикой секвестров собственности и выселения.

Попытки национального стравливания уступают к концу 1914 г. новому направлению – обвинениям в адрес немецкой общины России в привнесении враждебного влияния, в подготовке к вражескому вторжению, наконец – в «мирном завоевании». Это становится частью подготовки «общественного мнения» к будущей практике депортации и лишения собственности. Эти попытки в целом надо признать неудачными, поскольку масса сельского населения, кому собственно и адресовалась антинемецкая агитация, не могло ее воспринимать по причине малограмотности и слабого распространения печатных изданий вообще.

Тем не менее, следует рассматривать пропагандистские шаги военного и гражданского руководства Российской империи, направленные против немецкой общины страны, в общем контексте ведения «тотальной войны» не против государства, а против народа, что стало характерной и трагической чертой конфликтов XX века.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Приказ главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта генерала от артиллерии Н. И. Иванова от 1 (14) августа 1914 г.

Разъяснить всем чинам вверенных мне армий от последнего рядового основную мысль, ради которой Россия взялась за оружие. Разъяснять, что Россия воюет по дерзкому вызову общих врагов всего славянства – Германии и Австрии, из которых последняя совершила разбойничье нападение на братское нам славянское государство – Сербию.

Развязывая войну, Австрия руководствовалась только материальными расчетами. Постоянная защитница славянства – Россия, вновь решительно выступая в этой роли, как всегда, движима одними нравственными побуждениями. Поэтому живущие в России и за рубежом поляки, доказавшие своим поведением понимание ими идеи борьбы за независимость и величие славянства, а в связи с этим – полную законность отношения к нашим армиям и правительственным постановлениям, будут находиться под особым покровительством тех и других. Личная и имущественная безопасность поляков от каких бы то ни было насилий будет ограждена

самыми решительными мерами. Всякие нарушения личных и имущественных прав поляков, не уличенных во враждебных к России действиях, будут караться по всей строгости законов военного времени.

РГВИА. Фонд 2685. Опись 2. Дело 116а, л.126. Цитируется по объявлению в приказе по 71-му пехотному Белевскому полку.

Приложение 2.

Раввин города ЛомжиЛомжинского божничного округа Л. М. Гордин – его высокоблагородию господину коменданту г. Ломжи, 4(17) августа 1914 г.

Рапорт

В военное время, в котором мы живем, внушает мне доложить Вашему Благородию как Господину Коменданту города Ломжи, о следующем.

В местной синагоге и во всех молитвенных домах в городе Ломже я обнародовал: каждый еврей, знающий, где немцы прячутся, или знающий кое-что, могущее принести пользу отечеству вообще, а нашим военноначальникам и полиции в особенности, обязан непременно сейчас об этом донести Начальству. Слыша сии слова, весь народ с восторгом отвечал: «мы охотно это сделаем».

Также считаю своим долгом присовокупить тут и следующее.

Евреи, по традиции здешнего края, питают чувство сильной ненависти к Германии, и зная хорошо, что она мать юдофобства и антисемитизма (известно всем, что на почве Германии родился выродок – антисемитизм, открывший Пандорин ящик в отношении к живущим по всем частям света евреям), считая немцев амалакитянами, или, вернее, потомками Амалака, о котором Моисеево пятикнижие – Исход 17 ст.14 и 15; Второзаконие 25 ст.19 – гласит: MILCHOMOLAASCHEMBAAMELEK, TYMCHEZECHERAMALRA, что на отечественном языке значит: «Сам Бог воюет с Амалаком, сотри с лица земли потомков Амалака», пламенно желают погибели немцам и всячески стараются прийти на помощь нашей русской доблестной армии. Все вышеизложенное я хотел словесно доложил (так в оригинале – С. Н.) Вашему высокоблагородию 2-го сего августа, когда желал иметь у Вас аудиенцию и говорить об амалакитах в пос. Новогрод.

С молитвою на устах о ниспослании победы нашему русскому оружию, долженствующему спасать теперь отечество и сынов его от врагов, сиречь, немцев-амалакитян, я кончаю сей рапорт.

Российский государственный военно-исторический архив. Фонд 2628. Опись 2. Дело 76. Лист 106. Обнародован в приказе по 14-му пехотному Олонецкому полку.

Приложение 3.

Из приказа по Лейб-Гвардии Волынскому полку от 23 сентября (6 октября) 1914 г.

22-го сего сентября на переходе полка из Гарволина в район посада Колбель, в лесу между дер. Михалувка и Липувка, изволил смотреть на походе Главнокомандующий войсками Юго-Западного фронта Генерал-адъютант Иванов. Обходя полк, собранный по-батальонно в резервные колонны, Его Высокопревосходительство изволил обращаться к Волынцам со следующим приветом:

«Желаю вам, братцы, успеха, доброго здравия, счастья, побед, Вам не привелось еще быть в бою, но я уверен, что вы в нем послужите царю также, как не мало потрудились и теперь. Помните, ребята, что вы сражаетесь с немцами, которые считают нас, славян, за быдло, рабочий скот, который на них, немцев, должен работать, Один важный немецкий сановник на совещании высказался, что славяне – это навоз для немцев, который им нужен для удобрения их немецких полей. Знайте, что несколько десятков лет тому назад, на юге России было земли в руках немцев и жидов 30%, а в руках Русских 70%, ныне наоборот, в руках немцев и жидов 70%, а в руках Русских 30. Вот так жмет немец. Потихоньку да полегоньку. Жмет по закону по-немецки, а жить русскому человеку все трудней и трудней. Русских в Австрии было 4 миллиона, поляков – 10 миллионов, других славян под немцем до 40 миллионов. Своих славян немец уже задушил, теперь и до нас хочет добраться».

Затем Главнокомандующий изволил добавить: «Среди вас есть много честных обруселых немцев. Не смешивайте их с врагами нашими. Они те же Русские, а Начальники из них заботятся о солдате».

РГВИА. Фонд 2573. Опись 2. Дело 141, л.66

Приложение 4.

Приказ командующего 10-й армией генерала от инфантерии генерала от инфантерии Ф. В. Сиверса от 1 ноября 1914 г. № 123

Согласно повелению Верховного главнокомандующего при действиях вверенных мне войск в пределах Германии предписываю:

1. Ввиду явно враждебного к нам отношения немецкого и еврейского населения удалять всех жителей немцев и евреев мужского пола и рабочего возраста вслед за отступающим неприятелем.

2. Тщательно осматривать госпиталя и больницы, поручая это дело офицерам, объявлять военнопленными всех находящихся там здоровых и отправлять немедленно их в тыл.

3. Брать в крупных населенных пунктах заложников из числа наиболее зажиточных и почетных жителей немцев, объявляя им и местному населению, что заложники отвечают жизнью за всякое проявление враждебности к нашим войскам.

4. За малейшее проявление враждебности местных жителей к нашим войскам налагать чувствительные контрибуции властью старших начальников до начальников дивизий включительно.

5. Принимать меры предосторожности в ограждение себя от присущего германцам вероломства. Такими мерами могут служить обыски, осмотры погребов и печей, воспрещение выхода из домов от наступления темноты до рассвета, недопущение выезда и въезда в населенные пункты и воспрещение работ в поле и в лесу.

6. За выдачу жителями скрытых станций радиотелеграфа, подземных проводов и телефонов, стоянок воздухоплавательных аппаратов немедленно давать крупные денежные награды за счет взыскиваемых контрибуций.

7. В самой широкой мере применять административную и войсковую реквизицию, преследуя мародерство со всею строгостью закона.

8. Излишек собранных или обнаруженных в складах запасов вывозить в Россию, в пункты по выбору главного начальника снабжений.

9. Сбор местных средств производить эксплуатационными командами, образуя их из состава отдельных дружин, приданных начальнику этапно-хозяйственных отделов каждой армии.

10. Имущество частных лиц, проявивших враждебные действия против нас, уничтожать немедленно.

11. Всякое казенное имущество, принадлежащее Германскому государству, если его нельзя вывезти, уничтожать или приводить в полную негодность, а равно уничтожать железные дороги, кроме тех, которые приказано будет сохранить.

12. В видах подрыва обрабатывающей промышленности и подрыва этим благосостояния Германского государства основательно портить машины на казенных и частновладельческих фабриках, поручая это дело саперам.

13. Уничтожать всякого рода оборонительные сооружения, укрепления и блокгаузы.

За уклонение от настоящего приказа или за неточное его исполнение буду налагать самые строжайшие взыскания.

РГВИА. Фонд 3744. Опись 2. Дело 8, л.119 и об. Цитата по приказам 68-й артиллерийской бригады.

Источники и литература

1. Российский государственный военно-исторический архив (далее РГВИА). Ф. 2573, оп. 2 Д. 141. Строевые приказы по Лейб-Гвардии Волынскому полку 1914 г.
2. РГВИА. Ф. 2628, оп. 2, д. 76. Строевые приказы по 14-му пехотному Олонецкому полку за 1914 г.
3. РГВИА. Ф. 2685, оп. 2, д. 116 а. Приказ главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта от 1 августа 1914 г. № 30
4. РГВИА. Ф. 3509, оп. 1, д. 917

5. Archiwum Akt Nowych (Polska; dalej AAN). Zespol Biuro Prac Kongresowych przy MSZ w Warszawie. Jedn. Arch. 177.
6. AAN. Zespol Biuro prac kongresowych przy MSZ w Warszawie. Jedn. arch. 206.
7. Archiwum Panstwowy Miasta Stolecznego Warszawy (Polska; dalej APW). Zespol Kancelaria Gubernatora Warszawskiego. Referat I. Tajny. Jedn. Arch. 575. Перечень сведений, не подлежащих оглашению в печати.
8. APW. Zespol Kancelaria Gubernatora Warszawskiego. Referat I. Tajny. Jedn. Arch. 576. Переписка о выселениях «неблагонадежных».
9. APW. Zespol Kancelaria Gubernatora Warszawskiego. Referat I. Tajny. Jedn. Arch. 582. Донос Болеслава Сувальда 15 ноября 1914 г., материалы допросов и переписка с начальником Блонского уезда статским советником А. Ланским по 7 января 1915 г.
10. APW. Zespol Kancelaria Gubernatora Warszawskiego. Referat I. Tajny. Jedn. Arch. 610. Распоряжения Варшавского генерал-губернатора.
11. APW. Zbior Korotynskich – X. Воззвание к русскому народу 5 августа 1914 г.
12. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – М., ОЛМА: 2004
13. Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914–1918 / В. Заполовський. – Чернівці, 2003.
14. Русский Инвалид, 6 сентября 1914 г. № 195.
15. Русский Инвалид, 8 октября 1914 г. № 223.
16. Русский Инвалид, 12 декабря 1914 г. № 288.

УДК Т.940.3/4

И. К. Агасиев
Баку, Азербайджан

ДЕПОРТАЦИЯ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОЛЫНИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ПРИЧИНЫ И СЛЕДСТВИЯ

О причинах депортации

Начавшаяся летом 1914 г. Первая Мировая война стала роковой в судьбе немецкого населения Волыни, в результате чего они были депортированы из обжитых мест, что являлось актом несправедливости по отношении к ним.

Анализ общественно-политического развития, как Германии, так и царской России со второй половины XIX века помогает глубже понять причины насильственной депортации немцев из Волыни в годы Первой Мировой войны. Приближение австро-венгерских и немецких войск к районам компактного проживания немецких колонистов является, скорее всего, поводом к вынужденному их переселению вглубь империи.

Объединение Германии оказало большое влияние на национальное самосознание немецкого народа, в том числе российских немцев, что не могло не отразиться на взаимоотношениях государственной власти и немецкой диаспоры.

После объединения Германии резко изменились русско-германские, русско-австрийские отношения, и вся дальнейшая жизнь немцев Западной Украины впрямую зависела от характера отношений между названными государствами.

В конце XIX в. назревали противоречия по разным международным проблемам между Россией, с одной стороны, и Австро-Венгрией, Германией – с другой. Интересы России, Германии, Австро-Венгрии скрещивались в решении вопросов Балканского полуострова, Западной Галиции, Прибалтийского побережья, западных районов Польши и т.п.

В общественных кругах Германии возлагали определенные надежды на российских немцев в осуществлении политических планов. Публичное обсуждение «будущей роли» российских немцев в будушей Германии скомпрометировало последних в глазах российской общественности, и положительное общественное мнение, которое сложилось «о трудяге немце» в середине XIX века, постепенно изменялось не в пользу немецких колонистов.

Итак, немцы Волыни оказались в центре германо-русских противоречий, что вытекало из стратегического расположения этого региона в случае войны между Тройственным союзом и Антантой. Дальновидные колонисты предвидели угрозу, которая могла постичь их в будущем, и переселялись в другие, более безопасные регионы. В начале XX в. украинские немцы предпочитали переехать в Прибалтику.

Из-за негативного отношения к революционному движению «немецкий элемент» стал нежелательным также для коренного населения Прибалтики – латышей, литовцев, эстонцев, у которых пробуждались традиции державотворения. Основную массу немцев Западной Украины война застала врасплох. Война сделала возможным претворение в жизнь тех планов царизма, которые вынашивались еще с конца XIX в. – изгнание немцев из западных губерний.

Депортация

Первые месяцы войны над ним был установлен сильный полицейский контроль. Волынское губернское жандармское управление тщательно следило за деятельностью немецких школ, региональных общин, другихобщественных организаций [9, л.142]. Как видно из архивных документов, в начале войны жизнь в немецких колониях продолжалась как всегда: действовали школы, молитвенные дома, правда, на богослужение стали собираться только по-воскресеньям и в праздничные дни. Для

обсуждения насущных жизненных вопросов представители всех колоний волости собирались на сходы. Немецкое население вело себя так, чтобы не давать повода для негативного отношения к ним со стороны местных властей и населения. Как в период мобилизации, так и в последующее время, они вели себя корректно, каких-либо враждебных действий по отношению к Российской армии или к местному населению не проявляли. Все распоряжения правительства выполняли своевременно и аккуратно.

Самой больной точкой во взаимоотношениях между местными властями, коренным населением и немецкими колонистами было отношение немцев к Германии, которая выступала в войне как член Тройственного союза против России. Отношение немецких колонистов к императору Вильгельму было явно негативным, так как он, объявив войну России, поставил российских немцев в неловкое положение, поскольку большинство из них являлись российскими подданными. К поражениям германской армии они относились равнодушно. Но, несмотря на корректность поведения, репутация немцев в глазах местного населения постепенно падала [9, л. 147].

Изменилась и политика царского правительства по отношению к немецким колонистам. Первым шагом в деле по ограничению прав немцев было принятие указа от 2 февраля 1915 г. о ликвидации землевладения и землепользования всех русских подданных австро-венгерского и немецкого происхождения в приграничных районах империи [8, с. 564–568]. Указ от 2 февраля 1915 г. нанес непоправимый удар немцам Волыни. Уже в середине июля 1915 года тут началась ликвидация хозяйств немецких колонистов. В это же время на Волынь хлынула масса немцев, изгнанных из Польши, где ликвидационные процессы начались еще летом 1914 года [13, s. 42].

По мере продвижения германских и австро-венгерских войск вглубь Российской империи социально-экономическая и политическая напряженность на Волыни нарастала. Началась открытая травля немецкого населения уже в официальных органах печати. Многие газеты и журналы открыто пропагандировали ненависть к немецкому населению. В этом плане наиболее активной была газета «черносотенцев» «Жизнь Волыни».

Развитие событий на фронтах вносило коррективы в сроки выселения немецких колонистов. Например, в Новоград-Волынском уезде Волынской губернии по решению местных властей окончательная ликвидация немецких хозяйств и их переселение должно было завершиться в 10 июля 1915 года. Маршруты движения переселенцев определялись полицейскими органами для каждой волости отдельно. Отклонение от назначенного маршрута не допускалось. Во время переселения

колонистов из их среды брали заложников. Заложников содержали в тюремном заключении до завершения переселения колонистов в назначенный пункт. За нарушение маршрута движения, за побег или другие правонарушения со стороны переселенцев наказание несли заложники, в крайних случаях к ним применяли высшую меру наказания.

Переселение проводилось в срочном порядке и колонисты не успевали прихватить с собой даже самое необходимое. Некоторым удалось продать местным крестьянам свое имущество, правда, за бесценок. В своих воспоминаниях сын немецкого колониста Йоганнес Вагнер так пишет об этих событиях: «Русские полицаи пришли 14 июня в Цезарин (колония в Луцком уезде) и дали приказ об отъезде на восток. Куда нам предстоит «путешествовать»? Только один бог знал» [10, с. 80]. Колонисты разъезжались в товарных вагонах по всей России. Многие из них погибали от голода и недугов. Только незначительное число переселенцев добралось до места ссылки в Сибирь – в Томскую, Енисейскую губернии, но часть их, не сумев адаптироваться к суровым климатическим условиям, тоже погибла [10, с. 80]. Бывали случаи, когда колонистам давали приказ оставить колонию в течение нескольких часов, в течение 24 часов, в лучшем случае в течение 3 или 5 дней. Первые дни переселения колонистам удавалось продавать кое-что из своего имущества. Цены, естественно, были смехотворными, но колонисты хотели получить хоть какие-то деньги для дальней поездки. Например, чугунную плитку продавали всего за 1 рубль, 9 коров – за 90 рублей, свиноматку с девятью поросятами – за 8 рублей, одну большую кровать – за 50 копеек и т.п. [11, s. 62].

Колонистов отправляли на первых порах в товарных вагонах для перевозки крупного рогатого скота. В одном вагоне размещали по 50–60 человек. Первым перевалочным пунктом для дальнейшего распределения был Давид-городок, что находился в верхнем течении реки Горынь Мозырского уезда Минской губернии, в 170 км. от г. Минска. Местность была лесистая и болотистая. Многие колонисты жили тут месяцами и умирали от антисанитарных условий. Постоянные эпидемии тифа, дифтерии среди колонистов были обычным явлением. Как пишет в своих воспоминаниях Фердинанд Дигер, «умирало так много, что плотник не успевал заготавливать нужное количество гробов» [11, s. 86]. Из Давид-городка колонистов отправляли в глубь Российской империи. По речному сообщению через р. Горынь – Припять – Днепр их доставляли в Киев, следовательно, оттуда маршрут пролегал в Поволжье, Сибирь и Среднюю Азию. Такое «путешествие» иногда длилось до 6 месяцев.

Как видим, 10-месячный срок ликвидации немецких хозяйств на Волыни, который был предусмотрен указом от 2 февраля 1915 г., не

соблюдался. Волынские губернские власти в июле 1915 г. в газете «Волынские губернские известия» напечатали список хозяйств, которые подлежали ликвидации [2]. После опубликования ликвидационных списков каждый колонист, внесенный в эти списки, имел право через волынские губернские власти жаловаться в Сенат о неправомерности внесения его в ликвидационный список. Данным правом колонист должен был пользоваться в течение месяца после опубликования ликвидационного списка, но это было формальностью, так как вопросы переселения или ликвидации землевладения колонистов решались в большей мере местными властями. Для продления срока пребывания на Волыни или для получения разрешения на переселение в губернии с благоприятными природными условиями надо было давать большую взятку.

Переселение началось с западных уездов губернии. Губернатор Волыни Мельников срок переселения продлил до 20 июля 1915 года. Каждый день сотни вагонов, заполненных немецкими колонистами, отправлялись в разные уголки империи. Из-за нехватки транспортных средств тысячи немцев, среди них старики, женщины, дети, по грунтовой дороге, пешком шли в восточном направлении. В течение июля-августа 1915 г. были ликвидированы 10 432 частных, 10 313 арендных хозяйств немецких колонистов [2, с. 51]. Переселенческое движение летом 1915 года охватило около 60 % немецкого населения Волынской губернии.

Вторая волна переселения началась после выхода закона от 13 декабря 1915 г., когда некоторые «мягкие» положения закона от 2 февраля 1915 г. приобрели более жесткую форму. Новый закон отменил 3-й пункт предыдущего, закрепив, таким образом, обязательность выселения из Волыни всех лиц немецкой национальности независимо от льгот, ранее предоставленных им законом от 2 февраля 1915 года [8, с. 3549–3551].

Положение переселенцев второй волны было ещё тяжелее. В суровых климатических условиях их ожидала долгая дорога в изгнание. Кроме того, по приказу Волынского губернатора от 22 января 1916 г., местному населению строго запрещались покупка у немцев живой и недвижимой собственности, разбазаривание, разграбление оставленного немцами имущества. Лицам, нарушающим приказ, грозил штраф до 3 тысяч рублей или тюремное заключение до 3-х месяцев. Купленное или украденное у немецких колонистов имущество подлежало конфискации. Этот приказ лишил немецких переселенцев возможности продать свое имущество хотя бы по «смешной цене», что сделали переселившиеся летом 1915 года.

По приказу Главнокомандующего Юго-Западным фронтом Н. И. Иванова, оставшиеся в приграничных губерниях колонисты должны были быть выселены до 25 февраля 1916 г. На основе законов от 2 февраля и

13 декабря 1915 г. до весны 1916 г. только из Волынской губернии было выселено 193,7 тыс. колонистов и ликвидировано около 34 тыс. хозяйств, принадлежавших им [7, с. 24]. 7 мая 1916 г. Совет Министров России принял постановление о водворении в Тобольскую, Томскую, Енисейскую, Иркутскую губернии и в Якутскую область тех иностранцев, удаление которых из пределов России не состоялось раньше. Это мероприятие должно было осуществляться в течение трех лет [4, л. 14]. По распоряжению МВД от 29 мая 1916 г. выселению подлежали иностранцы, проживающие в Европейской части империи до Казанской губернии, в Закавказье, Туркестане, на Камчатке и других приграничных губерниях. Для каждой губернии определялось специиальное место переселения.

Следует отметить, что дискриминации подверглось не только немецкое население. Она проводилась по отношению к каждой национальности, чья историческая родина находилась в состоянии войны с Россией. Например, после подключения Болгарии к Первой мировой войне на стороне сил Тройственного союза, Главнокомандующий российскими армиями Юго-Западного фронта отдал распоряжение о применении всех законоположений, касающихся германских, австровенгерских, турецких подданных, по отношению и к болгарским подданным. Далее в документе говорится, что «славянское происхождение и православное вероисповедание не может служить основанием для неприменения к болгарским подданным ограничительных правил» [8, л. 23]. Любое ходатайство высланных на новое место рассматривалось «при наличии полных о каждом лице сведений, каковые надлежит собирать по месту их жительства, как прежнего, так и настоящего» [5, л. 26]. Лишь немногим удалось вернуться в свои хозяйства, в основном это были семьи, в которых кто-либо служил в Российской армии. Некоторые колонисты спрятались в лесах, ожидая прихода австрийских войск на Западную Украину. Относительно в лучшем положении оказались те колонисты, которым разрешалось самим выбрать место жительства вне районов военных действий. По распоряжению МВД, им оказывалась помощь при переезде и обустройстве на новом месте [3, л. 69]. Часть их поселились на Волге, где получили поддержку у поволжских немцев, часть переехала в южные губернии Российской империи. Так, например, землевладелец Риберт не был выселен, потому что его сын был офицером Российской армии. По решению Волынских губернских властей от 25 декабря 1916 года, Новоград-Волынский пастор Дерингер и частновладелица Ларисса Леопольд-Михаельсон тоже не были высланы, потому что среди их предков были эстонцы [12, s. 53].

Самыми бесправными оказались подданные иностранных государств, которых освобождали из мест ссылки или лишения свободы, а

затем в принудительном порядке поселяли в назначенных волостях, где в течение 5 лет они должны были жить под сильнейшим полицейским надзором. Через 5 лет они имели право принять российское подданство и «переменять место жительства на общем основании» [5, л. 51]. Особенно жесткая политика велась по отношению к иностранным подданным воюющих стран. В циркуляре департамента полиции губернаторам было дано строгое указание, применять по отношению к ним все ограничительные меры в полной силе, «так как в противном случае они пользовались большими правами, нежели все прочие их соотечественники, находящиеся в России» [5, л. 51]. Не разрешалась их приписка к определенным волостям и мещанскому сословию даже после истечения 5-летнего срока без особого распоряжения местных властей и ходатайства названных лиц о принятии их в российское подданство [5, л. 5]. Вообще, с начала Первой Мировой войны порядок принятия иностранцами российского подданства ещё больше ужесточился. В циркуляре МВД департамента полиции губернаторам и градоначальникам от 12 августа 1914 г. дается перечень категорий лиц, имеющих право принять российское подданство. К ним относились: родившиеся и оседло проживающие в России; имеющие детей или родителей в российском подданстве или близких, призванных на военную службу в Российскую армию; лиц, принятие которых служит интересам государства.

Желающие принять российское подданство должны были представить в обязательном порядке метрику, национальный паспорт, документ о проверке членов семьи (старше 12 лет) департаментом полиции.

Как и в прежние времена, кандидаты в подданные должны были принять присягу на верность Царю и Российскому государству. Учитывая сложность военного времени, особенно для лиц немецкого, австровенгерского, турецкого, болгарского происхождения, местным органам власти было дано указание, обратить внимание на то, кто и по каким мотивам стремится принять российское подданство: по убеждению или по безысходности положения.

До выхода в свет царского указа от 16 июня 1915 г. об эвакуации немецкого населения из районов военных действий или к ним прилегающих губерний к исправникам Волынской губернии и Житомирскому полицмейстеру (кроме Ковельского и Владимир-Волынского) поступил циркуляр губернатора [5, л. 28]. В нём говорилось, что все иностранные подданные воюющих держав «могут выехать за границу, за исключением военнообязанных». Не желающих выехать из России ожидало выселение – германских и австрийских подданных – в Уфимскую и турецких подданных – в Тамбовскую губернии.

Высылка лиц, не пожелавших добровольно выехать за границу или в указанные выше губернии, производилась в каждом отдельном случае по распоряжению губернатора Волыни. Как видно из наличных архивных и других письменных источников, многие правовые нормы по отношению к немецкому населению западных губерний, в том числе ко всем иностранным подданным, подвергались на местах разного рода изменениям. О многочисленных нарушениях положений царских указов и правительственных решений писала немецкоязычная газета поволжских немцев «Saratover Zeitung» [11, с. 91]. Она писала о судьбе тех немцев, которые верно служили России, а их жены и дети в товарных вагонах скитались по всей империи по пути в Сибирь.

Все имущество немецких колонистов должно было быть зарегистрировано, дабы не допустить случаев хищения и разбазаривания. Для регистрации имущества в немецких хозяйствах было создано 14 комиссий. На местах на каждые 2–3 колонии закрепили одного землемера, который должен был вести учет имущества, инвентаря и земли колонистов. Например, только одной Волынской губернии было зарегистрировано 93203 десятин земли, которые в прошлом находились в пользовании колонистов» [12, л. 55].

Поскольку выселение колонистов осуществлялось, в основном летом, на полях остался богатый урожай. Контроль над уборкой урожая осуществляли вышеназванные комиссии, которые привлекали на сельскохозяйственные работы местных крестьян, солдат действующей армии. Часть урожая путем мошенничества приобрели крупные землевладельцы. Например, крупный землевладелец Мезенцов Б. С. приобрел урожай своих арендаторов из колоний Романовка, Новый Грюнталь, Новая Рышатковка, Каменные Горки, Борисовка, Рашков-Ставок Новоград-Волынского уезда, оправдываясь тем, что будто бы у него был устный договор с колонистами-арендаторами об уборке их полей. Без покровительства Новоград-Волынской уездной комиссии по ликвидации немецких хозяйств это ему не удалось бы. Немалую часть имущества немецких колонистов приобрели местные органы власти, полиция. Они умело воспользовались «смутным временем» и под видом передачи имущества колонистов в фонд войны за их счет обогащались. Известный землевладелец и предприниматель Арндт взял владения арендаторов с урожаем, но, в отличие от других собственников, рассчитался с ними по договоренности.

После приказа губернатора от 22 января 1916 г. продажа имущества ликвидированных немецких хозяйств отдельным лицам была запрещена, и комиссиям было поручено скупать его для государственных нужд. Таким образом, у колонистов было скуплено комиссиями 2 068 лошадей, 1 709 телег, 1 873 голов крупного рогатого скота, а также сельскохозяйственная продукция.

Особого сопротивления против ликвидационных мер со стороны колонистов не было оказано. Многие колонисты в форме протеста зажигали сараи с урожаем. Такой случай был зафиксирован 12 сентября 1915 г. в селе Александровка-Федороветская Новоград-Волынского уезда, где ночью колонист Георг Пальнов зажег свой амбар с сельскохозяйственным инвентарем и продукцией. В целом за 1915–1916 гг. на Волыни было ликвидировано более 25 тыс. хозяйств» [12, л. 57].

После вступления в Западную Украину немецких войск часть немецких колонистов вернулись на свои хозяйства. Прибывшие из Германии агенты развернули широкую агитационную работу среди немецкого населения, призывая их вернуться на родину, в Германию. Они обещали колонистам землю, финансовую помощь правительства и разного рода льготы. Продолжающаяся война на два фронта осложнила Германии положение в тылу. Нехватка рабочей силы, обусловленная увеличением численности мобилизованных на войну, негативно сказывалась на всех сферах экономической жизни. В связи с мобилизацией крестьян численность аграрного населения в Германии уменьшилось, в сельском хозяйстве были заняты, в основном, женщины и дети, которые составляли 79 % рабочей силы [1, с. 279].

Следует отметить, что эта агитация дала определенные результаты. После оккупации Волыни кайзеровскими войсками в Германию вернулись 17 тыс. волынских немцев [14, л. 58]. Большинство из них эмигрировало в период контрнаступления Российской армии в июне 1916 г. под руководством генерала Брусилова. Перед вступлением Российской армии на Волынь среди немецкого населения распространялись слухи, будто бы она уничтожит всех немцев, которых застанет. Этим объясняется их массовое бегство сначала в Польшу, а дальше в Германию. Выезд на родину не принес колонистам ожидаемых успехов, а в послевоенное время они стали для побежденной Германии «тяжелым бременем», «нежелательными элементами».

Выселение немцев из западноукраинских областей прекратилось в феврале 1917 г. после свержения царизма в России. Февральская революция отменила все дискриминационные законы, принятые ранее по отношению к немцам Российской империи. В это время только незначительная часть волынских немцев сумела сохранить свое хозяйство. Это были, в основном, члены смешанных семей или те, кому удалось скрывать от властей свою национальную принадлежность.

Итоги

Анализируя историю немцев Волыни в годы Первой Мировой войны, можно сделать вывод, что они стали жертвой германо-российских противоречий, которые, в конце концов, выросли в кровопролитную

войну. Подчинение интересов народных масс узкоклановым, личным политическим решениям, безответственное вторжение в общественно-политическую жизнь, в умы людей малопросвещенных дилетантов-публицистов, искусственное нагнетание национальной нетерпимости, поощрение национальной кичливости – все это привело в 1914 году к трагедии народа, который больше чем полтора века проживал на западных территориях Российской империи.

В годы Первой Мировой войны больше 190 тысяч немецкого населения было вывезено из Волыни в разные регионы Российской империи и, частично, в Германию. Накануне Февральской революции 1917 года в России, на Волыни насчитывалось приблизительно 5–6 тыс. человек немецкой национальности. Война уничтожила их хозяйства, которые достигли процветания трудом нескольких поколений немецких эмигрантов, обретавших волей судьбы вторую Родину в лице Волыни.

Источники и литература

1. Вестник Европы. Журнал науки и политики литературы. – Петроград. 1916, – 613 с.
2. Волынские губернские известия. 1916, 23 января.
3. Государственный архив Житомирской области (далее – ГАЖО), ф. 70, оп. 1, д. 90.
4. ГАЖО, ф. 70, оп. 1, д. 909.
5. ГАЖО, ф. 70, оп. 2, д. 70.
6. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1991. – №8, – С. 18–30.
7. Кулинич І. М. Німецькі колонії на України. // VIX. 1990, № 9. (Подсчеты автора).
8. Собрание узаконений и распоряжений правительства, 1915 г., отдел 1, первое полугодие. – Петроград, 1915. – 1904 с.
9. Центральный Государственный Исторический архив Украины, ф. 1599, оп. 1, д. 130.
10. Wagner J. Erlebnisse eines Wolhyniendeutschen aus Cezarin // Wolhynische Hefte. 2 Folge. – Schwabach, Wiesentheid, 1982. – S. 91–140.
11. Giesbrecht W. Die Verbannung der Wolhyniendeutschen im 1. Weltkrieg / Wolhynische Hefte. 3 Folge. – Schwabach, Wiesentheid, 1984. – S. 43–97.
12. Nikel S. Die Deutschen in Wolhynien. – Kiew-Charkow, 1935. – 112 s.
13. Cichoska-Petrazyska S. Zywol niemieski na Wolyniu. – Warszawa, 1935. – 112 s.
14. Rocznik ziem Wschodnich. – Warszawa, 1939. – 398 c.

УДК 94 (477.82) «1315/1916»

О. В. Айсфельд
Гёттинген, Германия

ПРИНУДИТЕЛЬНЫЙ ПУТЬ НЕМЦЕВ ВОЛЫНИ НА ВОСТОК (1915–1916 гг.)

Чаще всего исследователи, занимавшиеся вопросами беженства и депортаций в России периода Первой мировой войны, упоминая принудительное выселение немецких колонистов из Волынской губернии в 1915 г., умалчивают о направлении этого выселения или ограничиваются общими фразами: «в тыловые губернии», «вглубь России, преимущественно в Сибирь». Сибирь, конечно, необъятная и традиционно предназначенная для неблагонадежных, но и она не смогла бы принять огромное количество вытесненного войной населения. Между тем, за год (с июля 1915 г.) с Волыни были депортированы 115 889[1] немцев-колонистов [7, с. 179], а после освобождения некоторых уездов в результате Брусиловского прорыва – еще 13 тыс. [14, с. 113]. По другим сведениям, в течение 6–8 месяцев было выселено 190 тыс., а оставалось 3–5 тыс., которых выселили в конце июня 1916 г. [25, S. 52]. (На 1914 г. в Волынской губернии проживало 209 700 немцев, что составляло 5,4 % всего населения губернии [3, с. 81]). Обратно не вернулись 50 тыс. выселенных, часть из которых осталась в местах высылки, а часть ушла из жизни [22, S. 498; 28, S. 41]. Где «растворилась» такая масса людей? Как выясняется, Сибири оказалось мало.

В опубликованных источниках и воспоминаниях отражена судьба лишь отдельных семей или групп колонистов, выселенных за пределы Волынской губернии, что не дает общей картины. Далеко не всегда можно установить, каким образом и куда попали довольно значительные группы. Помимо хорошо известных архивных собраний (как, например, Юго-Западный комитет Всероссийского земского союза), которые активно используются, информация о волынских немцах-выселенцах должна была отложиться в документах правлений уездов, волостей и сел, в которых они осели. Неизученные на этот предмет документы, могут содержать нужные сведения. Но искать информацию, не зная мест вселения, – все равно, что искать иголку в стоге сена.

[1] Э. Лор приводит детальную раскладку этого количества: июль 1915 г. – 67 367, октябрь 1915 г. – 6 409, декабрь 1915 г. – 8 000, 1916 г. (до 22 июня) – 34 113 [12, с. 159].

Это сообщение не претендует на полноту и является попыткой по опубликованному материалу в общих чертах обозначить географию расселения насильно выселенных с Волыни немцев-колонистов.

Выявление информации о местах вселения депортированных сопряжено с проблемой в плоскости классификации переселенцев, использовавшейся еще в период войны, возникшей в связи с этим терминологией, которая в какой-то мере условна, и применявшимся понятийным аппаратом.

30 августа 1915 г. было утверждено положение «Об обеспечении нужд беженцев», которое законодательно уточнило понятие категории «беженец», объединив в неё собственно беженцев, выселенцев и выходцев из враждебных государств (кроме иностранных подданных немецкой и венгерской национальностей). При этом примечание к статье содержало еще одно исключение – к этой категории не относились лица, высланные из районов военных действий под надзор полиции [4, с. 2]. Под последними нужно подразумевать немцев-колонистов в полосе военных действий, считавшихся «готовой базой для германского нашествия», которых лишили имущества и спешно депортировали, предварительно взяв заложников, а в последствии осуществляли над ними надзор. Наряду с этим высланные немцы-колонисты были приравнены к беженцам, однако подвергались насильственному выселению по национальному признаку до конца войны.

Смешение разных категорий выселенцев и беженцев тогда и сегодня, объединение всех в общее число беженцев без уточнения губерний выхода не позволяет отличать «вынужденных» переселенцев от «принужденных», мешает установить их количественное соотношение и места вселения. Та же тенденция поглощения понятием «беженцы» категории депортированных немецких колонистов, в том числе с Волыни, вообще не способствует выявлению информации о них.

Депортация волынских немцев летом 1915 г. стала частью мероприятий военного командования по эвакуации населения из приграничных губерний в полосе Юго-Западного фронта (Волынская, Подольская, Киевская губернии). Правовой базой для этого послужили распоряжения высшего военного руководства. Еще 11 января 1915 г. начальник штаба Верховного главнокомандующего генерал от инфантерии Н. Н. Янушкевич отдал приказ начальнику штаба армий Юго-Западного фронта М. В. Алексееву начать выселение немцев [15, с. 268]. Однако начато оно было пол года спустя.

Обстановка нагнеталась большим количеством доносов и обращений с мест, требовавших ускорения процесса выселения. Жесткое распоряжение Янушкевича: «убрать тот час же, лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить» – касается уборки урожая и является реакцией на

анонимное обращение «русских женщин» из Новочеркасска (7 июня), просивших донести их просьбу до Верховного главнокомандующего «о выселении немцев-колонистов из Волынской [губернии] и прилегающих к границе мест, так как они подали недавно просьбу разрешить им снять урожай и поэтому сидят еще на месте» [15, с. 273].

Вопросом выселения немцев-колонистов занимались в Штабе Верховного главнокомандующего. 23 июня 1915 г. состоялось заседание Особого совещания «о мерах при очищении войсками некоторых местностей Северо- и Юго-Западного фронтов». По его постановлению немцы-колонисты, владевшие землей в сельской местности и безземельные, подлежали обязательному выселению в тыловые губернии, которые назначались главнокомандующим армиями фронта по соглашению с министром внутренних дел [16, с. 573].

Незадолго до этого военное командование распорядилось брать заложников от немецкого населения колоний – преимущественно учителей, пасторов[2], зажиточных хозяев (1 заложник на 1 000 чел.), заключать их в тюрьмы, реквизировать продукты (кроме продовольствия до нового урожая), а в самих колониях поселить беженцев. Заложники были «ответственны за все нарушающие порядок действия своих единоверцев-колонистов до смертной казни включительно и заключены в тюрьму на все время, до окончания выселения». С. Нелипович обращает внимание на то, что заложников брали от населения собственного государства [11, с. 17–18; 15, с. 274].

В полосе Юго-Западного фронта выселение началось 24 июня по приказу начальника снабжения армий фронта генерала от инфантерии А. А. Маврина. Из Волынской губернии «поселяне-немцы»[3] были высланы в июле и очень спешно, много раньше срока, отведенного им для добровольного отчуждения недвижимости узаконением 2 февраля 1915 г. Сначала выселение касалось одного Новоград-Волынского уезда, которое было назначено на 10 июля. Его порядок был согласован с МВД, о чем были уведомлены губернаторы. С Волыни немцы подлежали высылке в Нижегородскую, Ярославскую, Орловскую, Тульскую (кроме Тульского уезда) и Курскую губернии [15, с. 275]. Еще в июне 1915 г. в волостях Волынской губернии было распространено печатное объявление Новоград-Волынской реквизиционной комиссии, касавшееся выселения неправославных немцев-колонистов, живущих не в городах, их имущества, заложников и содержавшее предписания на этот

[2] К. Линдеман сообщал, что в качестве заложников были взяты три пастора: Лоппе – в Луцке, Мюллер – в Тучине, Иогансон – в Геймтале. О заложниках, в том числе о пасторе Иоганнсоне, упоминал в своем дневнике Э. Шульц [27, S. 10].

[3] Так их называет К. Линдеман.

счет. В этом документе выбор губерний для выселения еще оставался за самими выселенцами, «кроме губерний, состоящих на театре войны и военном положении, а также губерний, расположенных до линии Днепра». Вскоре выселение было распространено на всю Волынскую губернию. Его окончательный срок ограничивался 20 июля [25, S. 50; 11, с. 17–18]. После очищения от колонистов намеченных территорий заложников стали освобождать и высылать на левый берег Днепра. С 21 августа их начали выселять и в центральные губернии в связи с запретом расселять колонистов в Херсонской, Екатеринославской и Таврической губерниях [15, с. 275].

Принудительное выселение немцев с Волыни продолжалось и позже, поскольку во время летней операции от него были освобождены некоторые категории. В октябре 1915 г. главнокомандующий армиями Юго-Западного фронта, с согласия начальника Штаба Верховного главнокомандующего, приказал выслать всех оставшихся в губернии немцев-колонистов в ответ на телеграмму командующего 8-й армией и на основании «установления несомненно вредной деятельности немцев-колонистов, проживающих в районе армии, выразившейся в порче телеграфных проводов и шпионстве в пользу неприятеля» [16, с. 631].

После выхода 13 декабря 1915 г. очередного ликвидационного узаконения выселение возобновилось с новой силой. Этот акт ужесточил меры воздействия на германских выходцев в приграничных местностях, узаконив их высылку. Лица, продолжавшие владеть недвижимым имуществом, подлежали высылке из губернии «в установленном порядке» и лишались права проживания в ней. В конце декабря 1915 г. выселению подверглись немцы Житомирского, Ровенского и Дубенского уездов. В феврале 1916 г. выселение продолжалось из колоний Житомирского[4] и Новоград-Волынского[5] уездов. Среди выселенцев были лица, которые еще недавно находились на фронте, но в результате тяжелых ранений были уволены от дальнейшей службы и вернулись домой. Так, по наблюдениям агентов-проводников, сопровождавших депортированных до мест вселения, в числе выселенцев-немцев, следовавших до станции Ахтуба, находились 7 немцев – георгиевских кавалеров. Среди 500 выселенцев-немцев Изяславского уезда 90 % семей имели родственников в рядах российской армии [8, с. 98, 100]. В целом в декабре 1915 – марте 1916 г. собственно из Волынской губернии было перевезено 22 829 тыс. немцев-колонистов [1, с. 204;[6] 8, с. 99].

---

[4] Вязовец, Вацлавполь, Видерно, Ивановичи, Сколобов, Флоровка.

[5] Березовой Гати.

[6] Л. Жванко воспроизводит документ с датировкой – «декабрь 1915 г.».

План А. А. Брусилова по выселению, подготовленный летом 1916 г., основывался на соображениях ограждения армии от шпионажа и был направлен на полное очищение от колонистов территорий, на какое-то время оказавшихся под оккупацией и снова отвоеванных русскими войсками. В районе Луцка, Дубно и Кременца оставались 13 тыс. немцев-колонистов, которых не успели выселить годом раньше. Операция по их выселению вглубь страны была проведена с 27 июня по 3 июля. По распоряжению главного начальника снабжения фронта генерал-лейтенанта Е. Ф. Эйснера они направлялись в **Пензенскую, Рязанскую и Тамбовскую** губернии [12, с. 162; 15, с. 278; 16, с. 588].

Немецкий исследователь В. Гизбрехт в 1980-е гг. предпринял попытку определить регионы вселения на основе воспоминаний депортированных немцев Волыни. Он называет **Самарскую** (Новое Спаски[7] Сызранского уезда, Екатериненштадт, Бугурусланский у.), **Саратовскую** (окрестности Камышина), **Астраханскую, Уфимскую, Оренбургскую** (Поликов (?), Челябинск, Петропавловка, Оренбург, Бешлеевка Троицкого уезда), **Пермскую, Пензенскую, Симбирскую** (Хуваров (?)), **Казанскую, Томскую** губернии, регион **Ташкента** вплоть до границы с Афганистаном и Персией [21, S. 20, 21, 26, 28, 30, 34, 57, 60, 66, 75–77]. Однако названия некоторых населенных пунктов исковерканы, а сами сведения поданы без привязки ко времени выселения, за одним исключением (семья Петриха прибыла в с. Петропавловка Оренбургской губернии в феврале 1916 г.). То же самое относится к публикации Ф. Ринка, который указывал, что большинство колонистов прибыло за Волгу и в регионы Уральских гор. Он упоминает группу колонистов из Яблонца Житомирского уезда, которая попала в **Уфимскую** губернию и была расселена в русские, немецкие, эстонские села. Семья учителя Артура Еске оказалась в немецком селении Волынский хутор (лютеранский приход Златоуст), основанном выходцами из Волынской губернии в начале XX в. [26, S. 65].

Географию расселения немцев с Волыни в какой-то мере расширяют публикации последних десятилетий о беженстве, в отдельных случаях конкретизируя места их вселения. Однако этой информации явно недостаточно для полной картины. В Сибири волынцы были рассредоточены в самых разных местах. К октябрю 1915 г. какую-то часть из них разместили на территории Сибирского казачьего войска, преимущественно в Омском уезде [13, с. 59].

[7] Новоспасское.

В Средней Азии среди беженцев из западных регионов России к концу 1915 г. находились около 4 тыс. немцев из Волынской и Киевской губерний [10]. По сути, это были депортированные. Эдуард Шульц из колонии Лиски Житомирского уезда в своем дневнике запечатлел трехмесячный путь в Среднюю Азию и дальнейшую жизнь в высылке, оказавшись в Ташкенте в числе трехсот колонистов [27, S. 8–25]. Некоторые немцы из попавших в Ташкент, по их просьбе, позже были переселены, кто в Казань, кто в Самару [20, S. 74–75; 21, S. 57]. Такое «смягчение» положения, когда выселенцев переправляли в и без того переполненные губернии, скорее всего, связано с объявлением Туркестанского края политически неблагонадежным и введением 17 июля 1916 г. военного положения в связи с начавшимся восстанием. Ведь неблагонадежные в глазах власти немцы могли быть опасны в любом нестабильном регионе.

По мнению Д. Решетова, волынские немцы стали прибывать в Нижнее Поволжье в сентябре 1915 г. [18, с. 186]. Однако, по сведениям из церковных книг нескольких лютеранских колоний Самарской губернии, любезно предоставленным проф. И. Плеве (Саратов), записи о смерти волынцев, в том числе меннонитов, встречаются уже в конце августа. В сентябре-октябре в колониях Гнадендорф и Гоккерберг зафиксирована смерть колонистов преимущественно из Новоград-Волынского и Житомирского уездов (из Красноречки, Маковицы, Рудни, Эмильевки и др. колоний).

По сообщению современника событий – немецкого пастора, пожелавшего остаться инкогнито, к началу весны 1916 г. в Поволжье с Волыни прибыло около 25 тыс. немцев, которых приняли тамошние немецкие колонисты [24, S. 37–38]. Их наличие подтверждает исследование И. Плеве 20-летней давности, до сих пор не изданное. Выселенцев старались селить в немецких колониях **Саратовской** и **Самарской** губерний, в первую очередь, в наиболее крупных, таких как Бальцер, Екатериненштадт, Варенбург, в каждой из которых проживало около 300 чел. и более. Большинство прибывших были лютеранами [17]. В колонии Борегард с марта 1916 г. появляются немцы из колонии Слободско-Голандер[8] Острожского уезда.

Утверждение выше упомянутого пастора о том, что тела умерших в дороге долго не хоронили, подтверждается в церковных книгах. Так, поселянин Готфрид Ратке, 84 лет, родившийся в Новоград-Волынске, умер 17 февраля 1916 г. «в вагоне от дряхлости», а был погребен только 25 числа. Основанием для этой записи в церковной книге колонии Александрге послужило отношение унтер-офицера Покровского от-

[8] Голендры Слободские (Карлсвальде).

деления Тамбово-Уральского жандармско-полицейского управления, о чем сказано в примечании.

К середине 1916 г. в Саратовской губернии находились 6 680 немцев из Волынской губернии. Почти столько же разместили в немецких колониях Самарской губернии [17].

Помимо двух поволжских губерний, пунктами высадки для волынских немцев, выселенных в зиму 1915/16 г. (в конце декабря 1915 – марте 1916 г.), стали железнодорожные станции в **Астраханской, Оренбургской, Вологодской** губерниях, **Тверской** области, **Сибири** и др. [6, с. 93; 8, с. 99; 25, S. 54]. Далее их напрвляли в места расселения. В Астраханской губернии часть поселили в станицах Астраханского казачьего войска, в башкирских, киргизских и татарских селениях [6, с. 94–96] (в частности, среди башкир оказались выселенцы из Эмильчинской волости). Также выселенцев приняли в селах Пришиб, Селитра, Тамбовка, Харабали. Достоверно известно, что депортированных из колоний Товин и Столпецкая Эмильчинской волости Новоград-Волынского уезда поселили в Капустином Яру. В **Воронежской** губернии волынцев определили в с. Белый Колодезь. В **Оренбургской** губернии оставили выселенцев из Новоград-Волынского уезда [8, с. 102–104]. Из дневника Шульца известно, что его родственники с Житомирщины попали в русское село Кирябинское Троицкого уезда [28, S. 25].

В 1916 г. к числу губерний, которые предназначались для вселения немцев-колонистов из прифронтовой полосы, относились: **Пермская, Вятская, Вологодская, Тобольская, Томская** губернии и **Акмолинская** область. В **Томскую** губернию выселяемых стали направлять с конца июля. Первую партию из 333 немцев-колонистов отправили 26 июля со ст. Новоград-Волынский. 16 августа она прибыла в Ново-Николаевск, откуда этапным порядком проследовала в г. Колывань (Алтайский округ). Вторая группа (74 сем.), состоявшая из немцев-колонистов 5 волостей[9] Луцкого уезда, г. Луцк, Новоград-Волынского и Дубенского уездов, была отправлена со ст. Костополь на ст. Обь. Она тоже прибыла в Колывань [19, с. 157–160]. Другие волынцы оказались в немецких селах Смоляновка и Бабайловка Тюкалинского уезда.

Незамеченным остается факт перемещения и пребывания волынских немцев в украинских губерниях. Этот вопрос подлежит исследованию, поскольку в историографии не отражен. Единичные сведения о немцах-выселенцах в Харьковской и Екатеринославской губерниях встречаются в общих работах о беженцах первой мировой войны,

[9] Рожищская, Щуринская, Тростенецкая, Чаруковская, Торчинская.

но без указания губерний выхода[10]. При этом те́рмин «выселенцы» в них используется как более емкое понятие, а «немцы-выселенцы» или «немцы-колонисты» упоминаются лишь изредка. Еще чаще те́рмины «беженец» и «выселенец» отождествляются, даже когда речь идет об одних и тех же людях.

Между тем, какое-то количество волынских немцев находилось в Полтавской, Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерниях, прибыв туда на собственные средства либо «удалившись» при первой возможности от транспортов, перевозивших их на восток. Они пристроились у родственников, знакомых и незнакомых людей, не рассчитывая на поддержку государства, поскольку легализация их положения была сопряжена с опасностью выдворения в центральные и азиатские губернии. Много волынских немцев нашло пристанище и работу в Харькове и его окрестностях, хотя этот регион, как предполагается, не был предусмотрен для расселения депортированных. Скорее всего, эти семьи уклонились от дальнейшего перемещения, узнав о его конечной цели [21, S. 18–19].

По данным Вильгельма Германа, сообщенным, по-видимому, его отцом – проповедником Фридрихом Германом, жившим во время войны в немецком селе Беззаботовка Изюмского уезда Харьковской губернии, уже в 1915 г. в пустые дома интернированных германскоподданных немцев заселили немцев с Волыни, которые оставались там до 1918 г. Семьи Рихтера и Люка из Ново-Рудни Новоград-Волынского уезда оставили у местных жителей хорошие воспоминания [23, S. 50]. По сообщению выше упомянутого пастора, опубликованному в 1916 г., в Одессу с Волыни прибыли тысячи немцев, которых сначала приняли за поляков и снабдили всем необходимым [24, S. 37]. Их дальнейшая судьба после «разоблачения» неизвестна.

Однако такие сведения требуют документального подтверждения. Одним из достоверных источников, который может пролить свет, являются церковные книги, ведь, несмотря на то, где находились выселенные, с ними что-то происходило – рождались дети, заключались браки, кто-то умирал. Эти факты подлежали обязательной фиксации. Не случайно в новом положении по устройству беженцев от 2 марта 1916 г. было оговорено, что их религиозные нужды *«удовлетворяются*

---

[10] Л. Жванко упоминает о прибытии 550 немцев-колонистов в Харьков 19 июня 1915 г. [1, с. 23, 134]. Но это не высланные волынские немцы, т.к. их депортация началась позже. Также она указывает на то, что прибытие немцев-колонистов в Харьков продолжалось до октября 1915 г. [2, с. 154]. Т. Лазанская упоминает о немцах-выселенцах, попавших в Славяно-Сербский уезд Екатеринославской губернии, но тоже без конкретизации места выхода [9, с. 229].

наличными на месте водворения беженцев духовными лицами, а также путем командирования ... в районы водворения ... ксендзов, пасторов и духовных лиц других исповеданий» [5, с. 125].

Так, сведения из церковных книг лютеранского прихода Иосифовка Екатеринославской губернии помогли установить факт пребывания волынских немцев в этой губернии в конце 1915 г. Записи в 1915–1916 гг. указывают на их присутствие в шести немецких колониях за Днепром – Иосифовка (Йозефсталь), Рыбальск (Фишерсдорф), Александровка (Биллерсфельд), Георгиевка (Герхардсталь), Николаевка (Этингерфельд), Манвеловка (Манвеленгоф). Все волынцы значатся крестьянами, в отличие от местных немцев, которые записаны поселянами-собственниками. Особенно информативны записи о смерти, фиксирующие места рождения и выхода умерших. В них названо около трех десятков колоний Новоград-Волынского уезда и несколько Житомирского уезда. Чаще всего упоминаются Гаральдовка, Гофмановка, Владин. Первая смерть среди волынцев зафиксирована 15 сентября 1915 г., последняя – 22 ноября 1915 г. За это время умерли 53 чел., из которых 43 – дети. Чаше всего причинами смерти были холера, тиф, скарлатина. При этом в период с 8 сентября по 15 декабря 1915 г. у волынцев родилось всего 6 детей. Складывается впечатление, что в этом регионе они находились временно – всего несколько месяцев, поскольку далее записи исчезают. (В первые месяцы 1916 г. зафиксированы только три смерти. Возможно, это были оставленные тяжелобольные).

Другой интересной особенностью названных церковных книг являются записи на основании актов о смерти, которые составляли церковные старосты Гаральдовки и Гофмановки в 1915 г. – вплоть до прибытия в екатеринославские колонии. Такие акты были основанием для внесения данных в общую церковную книгу Новоградволынского прихода и обычно подавались в конце года. По причине выселения этого не произошло. Продолжая фиксировать смерти во время выселения, церковные старосты тем самым оставили информацию о пути следования с Волыни до Екатеринославской губернии, поскольку в записях указаны пункты погребения в дороге. Благодаря им также можно узнать, насколько велики были людские потери в пути и количество родившихся у депортируемых.

Вся страна стала одной необъятной Сибирью для волынцев, вина которых состояла лишь в том, что они родились немцами, и за «национальную провинность» были вынуждены покинуть свой дом. *«Выселенцы из Волынской губернии* – писал в 1916 г. К. Линдеман – *бедствуют теперь по разным городам России, состоя на положении беженцев. Им, конечно, суждено погибнуть в борьбе с жизненною невзгодою, так незаслуженно над ними обрушившейся. Но, кажется, «Историческая правда» такими мелочами не интересуется!»* [11, с. 18].

Источники и литература

1. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.) / Л. М. Жванко. – Харків, 2010.
2. Жванко Л. М. Проблема переміщених осіб Великої війни: прибуття німців-колоністів до Харкова (січень-березень 1915 р.) / Л. М. Жванко // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск, 2007. – С. 149–155.
3. Жуковський О. Особливості етнодемографічної історії поляків та німців Правобережної України між переписами 1897 та 1926 рр. / О. Жуковский // Волинські історичні записки: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – Житомир, 2008. – С. 79–86.
4. Законы и распоряжения о беженцах. – Вып. I. – М., 1916.
5. Законы и распоряжения о беженцах. – Вып. II. – М., 1916.
6. Костюк М. Депортація волинських німців взимку 1915–1916 рр. / М. Костюк // Наукові записки: Зб. – Серія «Політологія і етнологія». – Вип. 29. – К., 2006. – С. 82–98.
7. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К., 1995.
8. Лазанська Т. І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – Вип. 4. – К., 2002. – С. 84–110.
9. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – Вип. 16. – К., 2009. – С. 196–240.
10. Легенды, имена, фамилии, явки… [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://mytashkent.uz/2009/11/02/legendyi-imena-familii-yavki-chast-3
11. Линдеман К. Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России / К. Э. Линдеман. – М., 1916.
12. Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны / Э. Лор. – М., 2012.
13. Маттис А. Э. Динамика численности немецких колонистов в Сибири в конце XIX – начале XX в. / А. Э. Маттис // Бахрушинские чтения, 1996 г. – Вып. XXV: Социокультурное развитие Сибири XVII–XX в. – Новосибирск, 1998. – С. 57–64.
14. Нелипович С. Г. Источники по истории немецких колонистов России в годы Первой мировой войны (обзор документов российского государственного военно-исторического архива) / С. Г. Нелипович // Российские немцы. Историография и источниковедение. Материалы международной научной конференции. Анапа, 4–9 сентября 1996 г. – М., 1997. – С. 106–117.
15. Нелипович С. Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы первой мировой войны / С. Г. Нелипович // Российские немцы. Проблемы истории, языка современного положения. Материалы международной научной конференции. Анапа, 20–25 сентября 1995 г. – М., 1996. – С. 262–283.
16. Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917 / Сост. В. Ф. Дизендорф. – М., 2006.

17. Плеве И. Социальное и экономическое положение немцев, депортированных в Нижнее Поволжье в 1915–1916 гг. / И. Плеве – Рукопись статьи. (Статья подготовлена к публикации в настоящем сборнике).
18. Решетов Д. Г. Немецкие колонисты западных губерний России, депортированные в Поволжье в годы первой мировой войны / Д. Г. Решетов // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Материалы международной научной конференции. Анапа, 26-30 сентября 1997 г. – М., 1998. – С. 184–195.
19. Шайдуров В. Н. Страницы истории российских немцев (вторая половина XVIII–XX вв.) / В. Н. Шайдуров. – Рукопись.
20. Giesbrecht W. Die Verbannung der Wolhyniendeutschen in den Jahren 1915–1916 (1. Teil) / W. Giesbrecht // Wolhynische Hefte. – 3. Folge. – Schwabach, Wiesentheid, 1984. – S. 43–97.
21. Giesbrecht W. Die Verbannung der Wolhyniendeutschen im 1. Weltkrig (2. Teil) / W. Giesbrecht // Wolhynische Hefte. – 4. Folge. – Schwabach, Wiesentheid, 1986. – S. 9–97.
22. Gross R. Von Art und Herkunft der Winterfelder Kolonisten. Nach Erzählungen der deutschen Bauern / R. Gross // Baltische Monatshefte. – Riga, 1937. – S. 497–527.
23. Hörmann W. Die deutsche Siedlung Bessabotowka im Donezbecken / W. Hörmann // Heimatbuch der Deutschen aus Rußland. – Stuttgart, 1964. – S. 45–54.
24. Kessler O. Die Ukraine. Beiträge zur Geschichte, Kultur und Volkswirtschaft / O. Kessler. – München, 1916.
25. Nikel S. Die Deutschen in Wolhynien / S. Nikel. – Kiew-Charkow, 1935.
26. Rink Fr. Die Vertreibung der deutschen Kolonisten aus Wolhynien 1915–1916 / Fr. Rink // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – Stuttgart, 1966. – S. 61–65.
27. Schulz O. Die erste Aussiedlung der Wolhyniendeutschen 1915 / O. Schulz // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – Stuttgart, 1997. – S. 8–25.
28. Stumpp K. Ergebnisse über die Gesamterhebung des Deutschtums in der Sowjetunion / K. Stumpp // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – Stuttgart, 1964. – S. 38–44.

УДК 94 (477.82) «1915/1916»

М. П. Костюк
Луцьк, Україна

ТРАГІЧНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ: ДЕПОРТАЦІЯ 1915–1916 рр.

Напередодні Першої світової війни у Волинській губернії проживало 210 тис. німецьких колоністів [1, с. 9]. Більшість з них прийняли російське підданство і за деякими даними володіли на правах власності

та оренди 700 тис. десятин землі [2, арк.5]. Перша світова війна стала для них трагічним випробуванням, яке спричинило значні руйнування у всіх сферах їхнього традиційного селянського життя, а також чисельні людські жертви. Але несправедливість цієї трагедії підсилювалась тим фактором, що причиною таких випробувань стала політика тої держави, у якій вони жили, яку захищали і за яку помирали на фронтах.

У перші місяці війни в житті волинських колоністів мало що змінилось, за винятком того, що багатьох чоловіків було призвано в діючу армію і вони воювали в її рядах за свою нову батьківщину. У списках загиблих, поранених і зниклих безвісти, які регулярно публікувались у місцевих газетах, постійно трапляються прізвища волинських німців-лютеран. [3; 4; 5 та ін.].

Перші адміністративно-репресивні заходи влади торкнулись лише тих німців-волинян, хто мав німецьке або австрійське підданство. Ще 31 липня 1914 р. Головний начальник постачань армій Південно-Західного фронту генерал О.Ф. Забелін видав розпорядження, у якому говорилось таке: *«Все австрийские и германские подданные мужского пола от 18 до 45 лет, в виду призыва их Австрией и Германией в ряды войск, будучи военнообязанными, должны считаться военнопленными»* [6, арк. 3–3 зв.]. Це означало, що вони підлягали арешту та примусовій висилці по етапу до відповідно визначених віддалених губерній. Це ж розпорядження визначало й долю австрійських та німецький підданих, але не військовозобов'язаних. Ті із них, кого вважали благонадійними, могли проживати в межах театру воєнних дій, крім Волинської та Подільської губерній. Ті ж із них, хто викликав підозри у місцевих властей, висилались у заволзькі губернії. Виключення становили лише австрійські та німецькі піддані слов'янського походження (чехи, словаки, русини, серби і поляки) [6, арк. 3–3 зв.]. Виходячи із буквального змісту цього розпорядження, всі волинські німці – австрійські та німецькі піддані, як військовозобов'язані так і не військовозобов'язані, мали залишити межі Волинської губернії незалежно від своєї благонадійності.

Поліція і жандарми швидко взялися за виконання цього розпорядження. Правда, арешти почалися в останні дні липня ще до виходу цього наказу. Арештованих німців доправляли до спеціальних збірних пунктах, якими у переважній більшості стали повітові та Житомирська губернська тюрма. З кожним днем їх ставало дедалі більше і більше. Але розпоряджень про порядок їх подальшого відправлення зверху не надходило. Вже 5 серпня волинський губернатор М. О. Мельников надіслав телеграму генералу О. Ф. Забеліну, у якій просив його повідомити, куди направляти арештованих, зауваживши наступне: *«Ковельская тюрьма: арестантское помещение переполнено. Двести следует*

из Владимировольнска. Нет сил и средств охранять и разместить» [6, арк. 53]. Депеші подібного змісту губернатор надсилав і в інші дні, але ніякої реакції не було. В телеграмі від 7 серпня він вже звернувся на адресу генерал-губернатора, констатуючи, що *«все места заключения до крайности переполнены, арестованные помещаются во дворе, отправки этапов нет. Положение критическое. 29 июля, 3, 5, 7 августа просил Штаб Киевского военного округа о распоряжении порядка конвоя арестантских вагонов. Распоряжений до настоящего времени не последовало»*. І в продовження уклінно просив сприяння у вирішенні цього питання [6, арк. 121]. Поступово вагони стали надходити і арештованих стали відправляти до Києва, а вже звідти рівними партіями у визначені заволзькі губернії.

Але арешти продовжувалися й надалі. 27 серпня із канцелярії волинського губернатора до штабу Київського військового округу була надіслана інформація про кількість арештованих іноземних підданих у деяких тюрмах Волинської губернії: *«в Житомирской: шпионов – одна, военнообязанных – 50; Владимировольнской: шпионов – 17, военнообязанных – 30; Дубенской: шпионов – 18, военнообязанных – 7; Луцкой: шпионов – 10, военнообязанных – 233; Овручской: шпионов – 16, военнообязанных – 83; Ровенской: шпионов – 12, военнообязанных – 28»* [6, арк. 151]. Слід зауважити, що реальних доказів щодо категорії так званих «шпигунів» ні у поліції, ні у жандармів, ні у військових практично не було. Про це однозначно йшлося у телеграмі Київського, Подільского і Волинського генерал-губернатора генерал-ад'ютанта Ф. Ф. Трепова на адресу Київського військового округу від 13 серпня 1915 р. У ній він зауважив, що, переглянувши справи арештованих, *«обратил внимание на то, что каких-либо конкретных указаний на занятие шпионством или другими неблаговидными деяниями в дознаниях совершенно не содержится»* [6, арк.129]. Це відверте зізнання головного начальника Південно-Західного краю яскраво свідчить, що поліція, жандарми і військові масово вдавались до бездоказових звинувачень і арештів щодо частини волинських німців. Фактично їх можна кваліфікувати як необґрунтовані і неправомірні репресивні заходи, що свідчило про відверто тенденційне ставлення до них.

Становище арештованих вже з перших днів арешту було досить важким. І основною причиною цього було те, що більшість із них належали до сімей з невисоким матеріальним рівнем життя. І архівні документи це підтверджують. 18 вересня 1915 р. губернатор Київської губернії у посланні на адресу головного начальника Київського військового округу повідомляв, що у Києві сконцентрувалася велика кількість німецьких та австрійських підданих, висланих за обставинами воєнного часу із прикордонних повітів Волинської та Подільської губернії і число їх

постійно зростає. На їх утримання поліція, згідно з розпорядженням керівних органів, виділяла 21 коп. на день. Але грошей катастрофічно не вистачало. І далі він просив надати фінансову допомогу на їх утримання, вказуючи на те, що *«все эти иностранцы, за самым малым исключением, люди бедные и прибыли в Киев безо всяких средств»* [6, арк. 185–186]. Подібна ситуація з фінансуванням цієї категорії волинських німців прирікала їх на напівголодне існування і супроводжувала у переважній більшості випадків не лише під час їхнього етапування, але й в місцях нового розселення. Їхні страждання лише починалися.

Зважаючи на те, що німецьких та австрійських підданих серед німців Волині було небагато, то переважної їх частини ці репресивні заходи не торкнулись. В основній своїй масі колоністи, як і корінні жителі та представники інших національностей краю, брали участь у різних акціях, спрямованих на допомогу своїй країні в такий нелегкий час. Колоністські общини збирали пожертвування пораненим і сім'ям запасних, деякі жінки-німкені працювали у військових лазаретах санітарками, сестрами милосердя і навіть фельдшерками [7; 8].

Прийняття так званих «ліквідаційних» законів 2 лютого 1915 р. стало тою відправною точкою, яка розпочала період катастрофічних змін у житті майже всіх волинських німців-колоністів [9]. Прийняті законодавчі акти означали, що протягом найближчого року вони повинні були позбавитись економічної основи свого існування і, вочевидь, шукати інші регіони для проживання. З квітня 1915 р. в офіційному друкованому органі Волинського губернського правління газеті «Волынские губернские ведомости» почали друкуватись списки осіб, які повинні були добровільно припинити будь-які форми землеволодіння та землекористування. Це змусило багатьох колоністів готуватися до неминучих змін у їхньому житті. Окремі з них стали гарячково шукати способів вирішення проблем, які невідворотно насувалися, не чекаючи встановлених законами термінів. Вони почали поспішний продаж своїх земельних ділянок, побоюючись, що власті незабаром взагалі відберуть їх даром [10, арк. 240–240 зв. та ін.]. На це швидко відреагувала військова влада. 26 травня 1915 р. губернаторам Південно-Західного краю була розіслана телеграма Начальника Штабу Верховного Головнокомандувача М. М. Янушкевича за №4224, яка містила розпорядження *«О приостановки всех сделок по продаже земли немцев-колонистов в частные руки»* [10, арк. 126 зв.–127, 241, 244]. Військові мотивували це рішення тим, що продаж колоністських земель у приватні руки не дасть можливості створити земельний запас, як це задумував уряд, приймаючи обмежувальні закони. Але ніхто не передбачав, що після ряду військових невдач російської армії весною 1915 р. події почнуть розгортатися з непередбачуваною швидкістю.

Рішення про виселення німців-колоністів Волинської губернії було прийняте вищим військовим керівництвом російської армії і готувалось заздалегідь. Причому, привертає увагу той факт, що коли у 1914 р. царська армія вела успішні наступальні дії в Галичині та Буковині, питання про висилку колоністів не стояло. Коли ж навесні 1915 р. почався «Великий відступ» російської армії, воно постало на порядку денному у штабі Верховного Головнокомандувача як одне із найважливіших і невідкладних.

Про настрої, які панували в середовищі вищого російського генералітету у ставленні до німців-колоністів, досить виразно говорить напис начальника штабу генерала М. М. Янушкевича на телеграмі, яка надійшла у Ставку Верховного головнокомандувача від Начальника Київського військового округу генерал-ад'ютанта В. І. Троцького 14 червня 1915 р. Свого часу його використав для назви однієї із своїх статей відомий російський історик С.Г. Неліпович і звучав він відверто цинічно: *«Надо всю немецкую пакость уволить и без нежностей, наоборот, гнать их, как скот»* [10, арк. 133–134; 11]. Про підготовку рішення про виселення німців-колоністів Волинської губернії свідчить і телеграма управляючого Волинською губернією Я. Г. Гололобова від 17 червня 1915 р. на адресу головного начальника Київського військового округу. В ній йшлося: *«согласно телеграммы Главного начальника снабжений №2708 единогласно признано необходимым немедленно выселить немцев-колонистов, расположенных вдоль пути от Владимир Волынского до Житомира для лишения их возможности оказывать помощь неприятелю при вступлении в губернию, а также для предотвращения назревающего погрома со стороны русского населения»* [12, арк. 1–2]. Обґрунтування необхідності виселення було абсолютно голослівним і на його підтвердження не було представлено ніяких доказів.

Але це не завадило військовому відомству дуже швидко вдатися до конкретних і відверто репресивних заходів щодо колоністів. Досить показовим у цьому плані стало розпорядження головнокомандувача арміями поденно-західного фронту генерал-ад'ютанта М. І. Іванова від 19 червня 1915 р.: *«...взять из немецких колоний заложников наиболее влиятельных зажиточных, вплоть до учителей и пасторов, из расчёта по Вашему усмотрению, но в общем считаю достаточным не более одного на тысячу, но это находится в прямой зависимости от величины колоний и посёлков и распределения их. Объяснить им [колонистам], что заложники ответственны за действия единоверцев до смертной казни включительно и содержаться в тюрьме до окончания войны»* [12, арк. 46]. За своїм цинізмом воно цілком відповідало змісту наведеної вище цитати генерала М. М. Янушкевича. Давати йому оцінку, напевно, немає потреби. Зміст його свідчить сам за себе. В історії випадки такої відвертої жорстокості, як правило, демонстрували

загарбники у ставленні до населення окупованих територій. Тому не можна не погодитись з абсолютно справедливим зауваженням з приводу цього ганебного розпорядження С. Г. Неліповича, висловленого ним у згаданій вище статті *«Это редчайший случай в истории пример, когда заложников брали из числа собственного населения»* [11, с. 48].

23 червня 1915 р. у Ставці Верховного Головнокомандувача під головуванням начальника Штабу генерала від інфантерії М. М. Янушкевича проводилась Особлива Нарада про заходи під час очищення деяких місцевостей північно- та південно-західних фронтів. Нею було ухвалено таке рішення: *«Немецкие колонисты, владеющие в сельских местностях землями или иными недвижимыми имуществами, а ровно безземельные, но приписанные к обществам колонистов, хотя бы они проживали в городах, подлежат обязательному выселению за собственный счёт в местности вне театра военных действий. Районы, из коих немцы-колонисты подлежат выселению, определяются командующими армиями фронта, коим по соглашению с Министерством Внутренних дел назначаются также и губернии для их водворения. Сроки выселения и другие подробности дела устанавливаются равным образом Главнокомандующим, от которого зависят полномочия свои по этому вопросу передать Главному Начальнику снабжений армий фронта. От обязательного выселения освобождаются благонадежные жены и матери колонистов, состоящих на службе в действующей армии, а равно дети их. Недвижимое имущество колонистов подвергается секвестру и передается в ведение Главного Управления Землеустройства и Земледелия, причем, в зависимости от местных условий, к эксплуатации его могут быть привлечены беженцы из очищенных войсками местностей»* [10, арк. 139–139 зв.]. Саме воно й стало правовою базою для здійснення масштабної акції примусового виселення німецьких колоністів Волинської губернії.

Аналіз архівних документів дає підстави говорити про **чотири хвилі депортації** волинських німців, які здійснювалися упродовж 1915–1916 рр.:

1. Літня висилка 1915 р.
2. Осіннє виселення 1915 р.
3. Зимова депортація 1915–1916 рр.
4. Примусове виселення влітку 1916 р.

Перша хвиля депортації, у свою чергу, проводилась у три етапи, визначені розпорядженням головного начальника постачань армій Південно-Західного фронту генерала від інфантерії О. О. Мавріна 24 червня 1915 р. У ньому були чітко визначені відповідні межі і терміни кожного етапу виселення: *«В первую очередь, подлежит выселить всех колонистов из района между государственной границей и линией железной дороги Ковель – Ровно – Шепетовка – Староконстантинов,*

далее – Жмеринка – Могилев, далее – Днестр. Для этого района даётся колонистам время до первого июля для полной ликвидации и выселения.

Во вторую очередь, подлежат выселению колонисты из района от вышеуказанной линии железных дорог до линии Мозырь – Овруч – Житомир – Казатин – Умань. В этом районе выселение должно быть окончено к десятому июля. Остальная часть до Днепра должна быть также очищена от колонистов к 20 июля» [12, арк. 14].

Що ж стосувалося регіонів, які визначалися для розселення цих вимушених переселенців, то, за згодою з Міністерством внутрішніх справ, їм дозволялося вільне місце проживання у будь-яких місцевостях поза районами воєнних дій, обраних на власний розсуд. Якщо ж вони відмовлялися добровільно обирати місця свого нового проживання, то їх відправляли примусово приблизно рівними партіями у чітко визначені регіони. Для колоністів Волинської губернії ними були визначені Нижньогородська, Ярославська, Тульська (крім Тульського повіту), Орловська та Курська губернії, для колоністів Поділля – Орловська, для колоністів Київщини – Курська губернії [12, арк. 13].

Треба зазначити, що лише в ході першої хвилі виселення діяли винятки щодо звільнення від виселення окремих категорій колоністів, визначені рішенням Особливої Наради. Дуже скоро ці поступки вищого військового керівництва були скасовані.

Заради справедливості хотілося б зауважити, що у військовому відомстві за взятих заручників не забували. 26 липня 1915 р. у штабі Київського військового округу було видано розпорядження, у якому доля заручників визначалася у такий спосіб: *«...по мере окончания выселения колонистов с каждой полосы, надлежит освободить заложников, взятых с соответствующей полосы. По окончании же всего выселения все заложники-колонисты подлежат освобождению, если не будет осложнений»* [12, арк. 52].

Друга хвиля примусового виселення була ініційована 23 жовтня 1915 р. командувачем 8-ю армією Південно-Західного фронту генералом О. О. Брусиловим. Саме він першим звернувся з клопотанням про поголовне виселення, незалежно від заслуг, статі, віку всіх німців-колоністів із району західніше від лінії Сарни – Рівне – Острог – Ізяслав, мотивуючи це фактами *«несомненно установленной порчи немцами-колонистами телеграфных, телефонных проводов, шпионажа в пользу неприятеля, других действий»*. Правда, прикладів конкретних фактів так званої *«несомненно установленной порчи»* чомусь наведено не було. Однак, це не завадило Ставці Верховного Головнокомандувача вже наступного ж дня підтримати це клопотання і прийняти відповідне рішення. Воно передбачало у трьохтижневий термін виселити 20 тис. колоністів у місцевості, погоджені з Міністерством внутрішніх справ.

Це означало, що пільги, за якими певні категорії колоністів раніше звільнялися від депортації, були скасовані і не діяли на визначеній генералами території. Почалася поголовна депортація. [10, арк. 232–236].

Продовжилась вона в ході **третьої хвилі** примусового виселення, яке відбувалася взимку 1915–1916 рр. тепер вже у східних повітах Волинської губернії. У фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві зберігаються унікальні матеріали, які не лише підтверджують достеменність проведення цієї хвилі депортації, але й дають можливість в деталях відтворити механізм її здійснення. Це звіти агентів-провідників, які супроводжували ешелони з виселенцями від станцій посадки до станцій висадки. Фактично, це реальні свідчення очевидців, які були безпосередніми учасниками подій. В цілому за перші зимові місяці 1916 р. було виселено понад 24 тис. волинських німців-колоністів, яких розселили переважно в Астраханській, Оренбурзькій, Саратовській, Воронезькій, губерніях, хоча окремі ешелони доправляли й до Вологодської губернії, Терської області і Сибіру [13, арк. 1–90 зв.].

І завершила примусове виселення волинських німців-колоністів **четверта хвиля** їхньої депортації влітку 1916 р. Пов'язана вона була з тимчасовими успішними бойовими діями російської армії під час проведення нею масштабної воєнної операції, що ввійшла в історію як «Луцький або ж Брусиловський прорив». У частині західних регіонів Волині, звільнених від австрійців і зайнятих російськими військами, опинились десятки німецьких колоній, у яких залишились жителі, котрих не встигли депортувати влітку 1915 р. 11 червня командувач арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант О. О. Брусилов у своєму посланні начальнику штабу Верховного Головнокомандувача повідомляв про своє рішення щодо виселення цих колоністів таким чином: *«На постепенно очищаемой от неприятеля территории остаются немцы-колонисты, кои не были своевременно выселены, в виду нахождения их во время общего выселения в местностях, занятых неприятелем.*

Признавая ныне осуществление этой меры к означенным выше немцам-колонистам крайне желательным, особенно в виду бывших в районе VIII-й армии случаев порчи наших телеграфных и телефонных линий, в чем очень подозреваются эти колонисты, я, основываясь на телеграмме Вашей 1915 года №6256, приказал, дав срок, выселить немцев из вновь занятого нами района» [10, арк. 257–257 зв.].

23 червня у подібному ж посланні О. О. Брусиловим були чітко вказані регіони, з яких передбачалась виселення, очікувана кількість виселенців, періодичність та маршрути руху партій виселенців: *«Примерное количество немцев-колонистов, имеющих быть выселенными из ныне очищенных местностей Луцкого, Дубенского и Кременецкого уездов около 13 тыс. человек, из коих первою очередью я полагал бы соответственным*

признать производимую ныне чинами полиции частичную высылку немцев-колонистов из пределов Рожищеской, Поддубецкой и Щуринской волостей Луцкого уезда с направлением их на ст. Ровно. Урегулированию сего движения приняты меры. Вторую и дальнейшие очереди полагал бы установить через каждые три дня, начиная с 27 июня с предоставлением семидневного срока каждой очереди для устройства своих дел. Путей следования намечено имения из пределов Луцкого уезда: Луцк – Романов – Олыка – Цумань – Деражно – Берестовец на ст. Костополь. Из Дубенского уезда: Мирогоща – Варковичи – Ульбаров – Тынно – на ст. Ровно. Из Кременецкого уезда: на город Дубно через Вербу, а затем тем же маршрутом на ст. Ровно. Вышеуказанные направления для выселения были избраны в своё время для беженцев и имеют то преимущество, что не тянутся по шоссе, но идут по грунтовым дорогам и, следовательно, не мешают передвижению войск и военных обозов. На отмеченных путях Губернским комитетом по указанию «Югобеженца» питательные пункты частично оборудованы. Если представится необходимость, будут немедленно открыты» [10, арк. 265–266].

Що ж до порядку виселення колоністів під час проведення цієї хвилі депортації та визначення регіонів їх нового розселення, то спочатку передбачалося скористатись тою ж схемою, яка діяла влітку 1915 р. Але розпорядженням громадської організації «Югобеженец», яка займалась транспортуванням колоністів, у можливості виселенцям добровільно обрати регіон свого нового місця проживання поза межами театру бойових дій було відмовлено. Всі виселенці організовано були направлені на розселення до Пензенської, Рязанської і Тамбовської губерній, що мотивувалося *«требуемой срочностью и планомерностью выселения»* [10, арк. 268].

Літнє 1916 р. виселення німців-колоністів Волині завершило масштабну акцію їхньої депортації. Стабілізація лінії фронту влітку 1916 р. врятувала від примусового виселення лише ту незначну їх частину, яка проживала на території тих західних повітів, що залишались під контролем австрійських військ до кінця війни.

Які ж наслідки мало примусове виселення волинських німців-колоністів? Аналіз мотивів вищого військового керівництва російської армії, яке стало головним ініціатором цієї репресивної акції, форми та методи її проведення дають всі підстави вважати її відверто несправедливою, а її наслідки – абсолютно негативними у всіх відношеннях. Порівняно з іншими етнорегіональними групами російських німців депортація завдала німецькій національній меншині регіону Волині особливо нищівних демографічних, економічних та морально-психологічних втрат. Насильницький і несправедливий характер депортації відзначали навіть окремі її очевидці. Так, агент-провідник Н. Ногаєв, котрий супроводжував ешелони з виселенцями, своє враження від побаченого висловив

чітко й однозначно: ***«акт насилия и законного грабежа со стороны государства налицо…»*** [13, арк. 66 зв.–67].

В економічному відношенні депортація завдала величезних збитків економіці регіону, знищивши одну із найміцніших складових губернської системи сільського господарства, якою були колоністські господарства. Їх штучне розорення в умовах дефіциту продовольства, спричиненого війною, особливо, у прифронтовій зоні, виглядає не просто нераціональним заходом, а навіть злочинним. Десятки тисяч депортованих так і не повернулися на Волинь. Важкі умови переселення, голод, холод, хвороби у місцях нового розселення, різке падіння рівня народжуваності – все це завдало значних демографічних втрат виселеними німцям-волинянам. Особливо високою була смертність серед дітей і літніх людей. Тому не дивно, що чисельність німців на Волині після завершення Першої світової війни значно скоротилась. Депортація як необґрунтований і несправедливий акт держави над своїми підданими завдала і глибоких моральних травм волинським колоністам, особливо сім'ям тих, чиї родичі воювали на фронтах, загинули, отримали поранення чи залишились скаліченими.

Ще на один із наслідків депортації вказав С. Г. Неліпович: *«Депортация немцев переполнила центральные и восточные губернии России безработными людьми, лишёнными средств к существованию, привела к кризису в транспортной и продовольственной областях. Перечисленные факторы не могли не сказаться на социальной сфере многонационального государства, правители которого сами подрывали его наиболее важную опору»* [11, с. 53]. Величезна кількість депортованих та біженців ще більше посилювали хаос та поглиблювали кризу воєнного часу і у віддалених губерніях країни. Але влада не хотіла цього помічати, а тим більше, визнавати свою причетність до її спричинення своїми безглуздими і часто лише ідеологічно вмотивованими рішеннями.

І, нарешті, з воєнної точки зору депортація виявилась абсолютно безрезультатною. Ні тактичних, ні стратегічних переваг військовому керівництву російської армії вона дала. Більше того, у важких умовах відступу російської армії у 1915 р. велика кількість матеріальних, фінансових та продовольчих ресурсів, які могли бути використані для військових цілей, були витрачена на абсолютно безрезультатну і безглузду акцію примусового виселення десятків тисяч ні в чому не винних людей. Це було ще одним фактом, який чітко вказував на те, що депортація мала відверто репресивний характер і яскраво виражений ідеологічний підтекст.

Джерела та література

1. Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі ЦДІАК України), ф.442, оп.641, спр.707.

3. Жизнь Волыни. – 1914. – №220. – 27 августа.
4. Жизнь Волыни. – 1914. – №229. – 5 сентября.
5. Жизнь Волыни. – 1914. – №244. – 20 сентября.
6. Российский государственный военно-исторический архив (далее РГВИА), ф.1759, оп.4, д.1693.
7. Жизнь Волыни. – 1914. – №213. – 20 августа;
8. Жизнь Волыни. – 1914. – №278. – 24 октября.
9. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемые при Правительствующем Сенате. – 1915. – Отдел I. – №39. – 3 февраля.
10. РГВИА, ф.2005, оп.1, д.28.
11. Нелипович С. Г. Генерал от инфантерии Н. Н. Янушкевич: «Немецкую пакость уволить и без нежностей…» / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – №1. – С.42–53.
12. РГВИА, ф.1759, оп.4, д.1725.
13. ЦДІАК України, ф.715, оп.1, спр.1617.

УДК 94(470.4). «1915/1916»

И. Р. Плеве
Саратов, Россия

СОЦИАЛЬНОЕ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НЕМЦЕВ, ДЕПОРТИРОВАННЫХ В НИЖНЕЕ ПОВОЛЖЬЕ В 1915–1916 гг.

Российские немцы неоднократно становились «разменной монетой» в отношениях между Германией и Россией. Наиболее ярко это проявлялось в период наибольшего обострения отношений между двумя крупнейшими государствами Европы, как, например, в годы I Мировой войны.

Начавшаяся в августе 1914 года война затронула все сферы жизни российского государства, ввергла страну в пучину экономических и политических потрясений, обернувшихся крахом Российской империи. Очень тяжело она отразилась на судьбах немцев, проживавших в западных губерниях России.

Война с Германией бумерангом отозвалась и на судьбах российских немцев. Вышедшие законодательные акты о ликвидации немецкого землевладения поставили российских подданных немецкого происхождения в разряд враждебных государству элементов со всеми вытекающими из этого последствиями.

Если немцы Поволжья и юга России испытывали на себе моральное и экономическое давление со стороны государства, то немцы западных областей России испытывали и физическое воздействие в рамках их депортации на восток.

Первыми стали выселяться немцы, проживавшие в Привисленском районе. Процесс выселения начался после того как на Северо-Западном фронте в результате восточно-прусской операции, русская армия потерпела поражение и была вынуждена отойти в район Среднего Немана – Гольдапа – Среднего Нарева. Военное командование русской армии посчитало эту категорию российских немцев возможными союзниками неприятеля и предложило депортировать их вглубь империи, в основном, на Волгу [1].

В конце 1914 г. в Саратовской и Самарской губерниях появились первые выселенные. К июню 1915 г. число немцев из Царства Польского, преимущественно из Варшавской, Плотцкой и Ломжинской губерний, в Саратовской губернии составило 1 550 человек [2], а к середине 1916 их численность достигла 19 890 человек [3]. Наибольшее число, 6 680 человек, прибыли из Волынской губернии, 4 328 – из Варшавской, 2 818 – из Люблинской, 2 230 из Плотской, 1 022 – из Килицской губерний. Из 13 других западных регионов страны остальные 2 812 человек. Почти столько же немцев были размещены в колониях Самарской губернии.

В размещении первой волны депортированных немцев из Привисленского края конца 1914 – начала 1915 гг., которой занимались губернские администрации и земства, было много путаницы и неразберихи. Так, например, Самарской губернии первую волну выселенцев размещали без разбора как в немецких, так и в русских селах. Полностью игнорировался фактор языка и вероисповедание, что ставило перед немецкими семьями серьезные проблемы.

Через несколько месяцев эти ошибки были исправлены, а вновь прибывавших колонистов старались селить в немецких колониях Саратовской и Самарской губерний. В первую очередь селили в наиболее крупных немецких селах, таких как Бальцер, Катариненштадт, Варенбург.В каждой из них проживало приблизительно по 300 и более переселенцев [4]. Работа по размещению и обустройству немцев из Привисленского края, несмотря на участие в этом земств, реально легла на колонии. До осени 1915 г. выселенцы существовали за счет пожертвований поселян, расселялись за счет общины.

Часть их была размещена в Саратове. Если в колониях прибывавших переселенцев размещали по семьям, то в Саратове размещение осуществлялось в общественных домах. Размещение происходило исключительно по национальному признаку. Так, например, в доме Шмидта было поселено 146 немцев-переселенцев, в доме Кожевникова 143. Колонисты были также размещены в домах Антонова, Арно и некоторых других. Всего в Саратове в этот период было размещено 1 426 человек [5].

Немцев, высланных из западных губернийне просто селили в местах компактного поселения местных немцев, а еще учитывалось

конфессиональные особенности. С учетом того, что большинство прибывавших были лютеранского вероисповедания, то в католических селах переселенцев практически не было. Так как эти меры были рассчитаны на короткий срок, и как все эмиграционные процессы должны были завершиться возвращением в район первоначального проживания, что наличие чужеродного этнического элемента при таком их размещении не принесет существенных изменений в губернии, если его вовремя локализовать.

В течение всего 1915 г. положение депортированных немцев было крайне сложным. Юридически (де-юре) они являлись гражданами России, но де-факто их обустройством ведал департамент полиции, фактически прировняв их к военнопленным, а питание выделялось из расчета 7 копеек в день арестанского пайка.

Здесь следует несколько слов сказать о категории «военнопленные». В нее включались не только и не столько захваченные в ходе боевых действий солдаты и офицеры противника, а все подданные Германии и Австро-Венгрии призывного возраста оказавшиеся на период начала войны на территории России. Здесь не делался разбор между теми, кто приехал на время в Россию, и теми, кто здесь родились и по каким-то причинам не смогли оформить российского гражданства. Их арестовывали и выселяли в глубинные районы страны. Так, только в Саратове под надзором полиции проживало несколько тысяч немцев из Москвы, Киева и других городов. Но это предмет специального исследования.

Беженцы-русские подданные были не равны в своих правах на перемещение по стране. Если русские, украинцы, поляки и др. могли получить разрешение на переезд в любую точку империи, то немцы-колонисты, хотя и пользовались правами беженцев, не имели права покидать места поселения.

Проблема откровенной дискриминации немцев всплыла на поверхность в период массового наплыва населения из прифронтовых районов осенью 1915 г. Статус беженца был определен только 30 августа 1915 г. законом, который определял беженца, как русского подданого, в силу военных обстоятельств потерявшего жилье и вынужденного переселиться по указу военных или гражданских властей [6]. Это в первую очередь касалось размеров продовольственной помощи. Беженский паек составлял 25 коп. в день, т.е. ежемесячное содержание беженца было 10 руб., а немца-колониста лишь 3 руб. 50 коп., в то время как законом от 30 августа 1915 г. не делалось различий ни по национальному, ни по религиозному принципу [7]. Так же этот закон не разделял непосредственно бежавших от неприятеля и выселенных по распоряжению гражданских или военных властей в праве получения государственной помощи. Следовательно, разделение на категории было не законодательным актом, а бюрократической инициативой.

Не было равенства в правах на перемещение в стране или регионе. Если русские, украинцы, поляки и др. могли получить разрешение на переезд в любую точку империи, немцы-колонисты, хотя и получили статус и права беженцев, не имели права покидать места поселения.

Среди семей немцев из Привисленского края, поселенных в немецких колониях Поволжья, были и такие, чьих родственников успели призвать врусскую армию. На прежних местах жительства они пользовались государственным пособием. С прибытием в Поволжье пособие прекратили выплачивать. Только осенью 1915 г. было проведено обследование, за которым последовало восстановление выплат, но без компенсации за предыдущие месяцы [8].

Многие из депортированных надеялись при сдаче своего имущества военным властям на местах, что в соответствии с выданными документами, они получат на новых местах поселения зерно, скот и необходимый сельхозинвентарь. На неоднократные обращения к губернским властям они получали достаточно четкий ответ, что губерния не располагает такими средствами, чтобы компенсировать здесь размеры сданного имущества в местах прежнего проживания [9].

Несоответствие закона о беженцах с действительным положением немцев-русских подданных, заставило городской Комитет беженцев Саратова выйти с ходатайством об уравнении в правах выселенных из западных губерний немцев [10]. Рассмотрев это представление, губернские власти согласились с ходатайством и поддержали это обращение в центр. Обращение с мест возымели действие. В конце декабря 1915 г. в регионы поступила директива Товарища министра внутренних дел Плеве, по которой немцы-колонисты уравнивались в правах с остальными беженцами [11].

Следует отметить тот факт, что не законодательные акты играли доминирующую роль в регулировании миграционных процессов, а циркуляры и постановления, которые вписывались в постоянно изменяющуюся ситуацию. Так, к примеру, ассигнованиями ведала кредитная комиссия под руководством все того же Плеве, и она определяла размер пайка беженца на текущее время.

Была выработана норма необходимого беженского пайка в размере 6 руб. 81 коп. в месяц. и выдавалась продуктами, а не деньгами. Его размер не возрастал в связи с инфляционными процессами, а только корректировался применительно к местным условиям. Например, переселенцам, размещенным в сельской местности, выдавался паек из расчета 4–5 руб. в связи с более дешевыми продуктами питания [12].

Нехватка средств становиться очевидной уже к началу 1916 г., а к июню этого года, несмотря на общее повышение цен, продовольственный паек снизился с 25 до 15 коп. в день [13]. Вместе с этем уменьшились расходы и на социальные нужды.

В марте 1916 года были выработаны основные положения, которые регламентировали статус беженца. Ряд статей говорили об ограничении затрат государственного казначейства на беженские нужды. Отныне помощь должна была оказываться лишь нетрудоспособным беженцам. Статья 23 вводила в оборот термин семейного пайка – четыре члена семьи получали полный паек (т. е. 15–20 коп.), а пятый, шестой и седьмой лишь половину [14]. Вся работа с беженцами теперь передавалась на места, вводя в систему государственного аппарата.

Для расширения сети помощи беженцам создавались и параллельные государственным общественные структуры помощи беженцам, хотя и финансировались правительством. В Саратове в течение середины-конца 1915 г. стали действовать Польский, Латышский, Литовский, Еврейский комитеты помощи жертвам войны. Только Польскому комитету жертвам войны ежемесячно правительство выделяло до 7,5 миллионов рублей [15]. Для помощи русским беженцам было создано Всероссийское общество попечения беженцев.

Хотя все общества такого типа финансировались государством. Эти общества были частью разветвленного аппарата беженской помощи. И здесь в отношении немцев России вводились ограничения. Создать подобный общественный комитет стало возможным только после февральской революции 1917 г. Церковный Совет Саратовской евангелическо-лютеранской церкви Святой Марии получил предложение организовать самостоятельный Комитет помощи беженцам немецкой национальности. В начале июня 1917 г. был выработан Устав. А до его введения в действие церковный Комитет находился в подчинении городского Комитета помощи беженцам. До 50 проц. беженцев-немцев получали по 8, а затем по 9.5 рублей в месяц [16].

Одна из задач, которая стояла перед властями в отношении беженцев - это обеспечение и привлечение их к работе. Но переселенцы, рассчитывая при первой возможности вернуться на родину, не особенно охотно шли на работу. Например, из 358 семей, проживавших в Саратове, работало только 45 человек. Преимущественно они работали на различных временных и подсобных работах (Schwarzarbeit). Заработки были крайне низкими и составляли нередко лишь 1/3, в лучшем случае половину от средств, выделяемых на паек [17]. К тому же стимулов к более активной работе не было. Дело в том, что заработанные средства не шли на улучшение питания в семье. Власти, имея информацию о заработках беженцев, уменьшали размер пайка. Кроме того, наметилась тенденция к уменьшению пайков до 10 % в деревнях и до 15 проц. в городах для стимулирования трудоустройства. Но это не дало результата.

В сельской местности положение немецких переселенцев было не менее сложным. Беженцев-крестьян, отказавшихся от переезда в сельскую

местность, лишали пайков. Но так как эта мера не всегда оказывалась действенной, то выселение проводилось при помощи полиции.

Если для всех национальных категорий крестьян-беженцев отправка из городов в деревню объяснялась нехваткой там рабочих рук в связи с массовым призывом в армию русских крестьян, то для немцев, поселенных в саратовских и самарских колониях, найти работу было очень сложно. Следует отметить, что количество призванных в армию поволжских немцев было меньше в процентном отношении, чем русских крестьян. В немецких селах ощущалась нехватка земли, а не рабочих рук. А основная масса выселенцев, размещенных в немецких колониях на Волге, были крестьянами. Так, например, на 108 поселенных в колонии Антон, только два человека имели ремесленные специальности (ткач и кузнец), а в колонии Байдек два ремесленника было на 148 поселенцев [18]. Поэтому во многом переселенцы не имели постоянной работы, а использовались только на непродолжительное время на уборочных работах. И только в тех местах, где кустарные промыслы имели широкое распространение, как, например, в сарпиночном производстве в правобережных колониях, часть переселенцев смогли найти постоянную работу.

Новая волна депортированных немцев стала прибывать в Поволжье зимой-весной 1916 г. 1 ноября 1915 г. последовала телеграмма генерал-адъютанта Иванова о выселении из Волынской губернии всех без изъятия немцев-колонистов и расселение их в Астраханской, Оренбургской и Уральской областях. Выселение предполагалось провести быстро и завершить к 15 ноября [19]. 6 ноября МВД исключило из списка губерний, куда должны были быть направлены выселенцы, Уральскую губернию [20].

Быструю отправку колонистов, как это произошло с привисленскими немцами, осуществить не удалось. Отправка затянулась до начала февраля 1916 г. За осенние месяцы 1915 г. через ст. Ртищево, то есть в направление Саратовской губернии, проследовало 38 766 немцев. После принятого решения о выселении из Волынской губернии, с января по апрель через эту станцию проследовало еще 34 326 немцев колонистов. Наибольший поток приходился на период с конца февраля до конца марта. С мая по июнь через станцию проследовало еще 1 280 человек [21].

Немцы Волыни испытывали при выселении и поселении в новых местах гораздо большие трудности, чем привисленские. Это объяснялось тем, что определенные под поселение губернии были уже переполнены беженцами и интернированными. Местные власти всячески препятствовали приезду новых партий переселенцев. Так, астраханский губернатор Соколовский настойчиво просил центральные власти не направлять колонистов из Волыни. На 650 тыс. населения губернии уже приходилось 60 тыс. беженцев [22]. Принять новую партию было крайне затруднительно. Несмотря на то, что Саратовская губерния не

рассматривалась в качестве территории для размещения немцев Волыни, здесь их было размещено более 6,5 тыс. человек.

Положение переселенцев все более осложнялось по мере их приближения к местам поселения. Крайне тяжелая ситуация складывалась в Царицыне. С 8 марта 1916 г. на станции Царицын в теплушках находилось более тысячи немцев с Волыни. Город отказывался принимать переселенцев. Астраханские власти, куда они направлялись, тоже не принимали [23]. В течение следующих двух недель прибыло еще 2 эшелона, также оставшихся на запасных путях станции. Их общая численность достигла 2 050 человек [24]. Среди немцев начались такие заболевания, как тиф, дифтерия. Это еще более усугубляло положение переселенцев. Только с 19 марта их стали распределять в различные села Саратовской губернии, и только небольшая их часть была направлена в Астраханскую губернию [25].

Положение тех, кто сразу попадал в Астраханскую губернию, было не менее тяжелым. Колонисты преимущественно направлялись в отдаленные села, находящиеся не редко на расстоянии 60–90 км. от железной дороги. Станций как таковых не было. Были места остановки поезда в чистом поле. С учетом того, что это был конец февраля-март, уже началась в этом районе распутица, но становилось достаточно холодно. Подводы из сел нередко из за распутицы опаздывали на 3–5 дней и люди ночевали под открытым небом. Жилищные условия, в которых оказались переселенцы, мягко говоря, были очень своеобразными, что вызывало у определенной части переселенцев нервные растройства, что зафиксировали медики при обследовании мест поселения [26].

После февральской революции Временное правительство России несколько раз рассматривало вопросы, связанные с выселенными немцами, в том числе и депортированных из западных областей страны. Циркуляром N55424 от 24 мая 1917 г. было дано разрешение на возвращение ранее депортированных немцев [27]. Те, у кого имелись хотя бы небольшие средства, уезжали на родину сразу же. Остальные настойчиво просили помочь с возвращением. Но этот процесс затянулся до лета 1918 г. Сложившаяся ситуация во многом была связана с нерешенностью вопроса о пропуске колонистов на родину, в тот момент оккупированную германскими войсками. В мае 1918 г. руководство Советской России прямо заявило, что до решения проблем, связанных с военнопленными, вопрос об эвакуации немцев-колонистов останется открытым [28].

Депортация немецкого населения из западных губерний России в период Первой Мировой войны, внешне продиктованная военными действиями в регионе, нанесла невосполнимый ущерб хозяйству десятков тысяч граждан страны, превратив их из относительно зажиточных крестьян в полулюмпенизированную часть населения.

Непосредственно депортация, размещение и питание российских немцев легло тяжелым бременем на бюджет страны, без того растерзанный войной. В нашем распоряжении нет точных цифр этих затрат. Но по самым скромным подсчетам государство тратило 2 млн. рублей ежемесячно только на питание, не считая затрат на жилье, медицину и т. п. А это по ценам тех лет очень большая сумма.

Приложение

Список беженцев, поселенных в колонии Новая Скатовка Ягодно-Полянской волости Саратовской губернии

№ п/п	Фамилия	Возраст	Откуда прибыли
1.	Вольский Вильгельм Фридрихов, жена Вельгильмина Рейхвальд, дочь Ольга	38 37 10	Холмская губерния, Влодавский уезд, дер. Михельсдорф
2.	Кригер Вильгельм Фридрихов, жена Генриетта Пацер, дети: Ольга, Герман, Зигмунд	63 56 20 15 12	Оттуда же
3.	Фрук Фердинанд Августов, жена Альвина Бёльке, дети: Лидия, Марта, Густав, Роберт, Агафа	49 47 18 16 ? ? ?	Оттуда же
4.	Леманн Альвина ур.Кригер, дочь Ольга	30 5	Оттуда же
5.	Зейда Готтлиб Готтлибов, жена Матильда Кригер, дети: Ольга, Ванда	38 37 16 14	Оттуда же
6.	Кригер Адольф Готфридов, мать Оттилия Гинтер, сестры: Наталья, Лидия, братья: Рудольф, Герман, Эдмунд	35 50 22 17 21 10 5	Оттуда же
7.	Радке Вильгельм Людвигов, брат Густав, мать Розалия Миллер	30 28 64	Волынская губерния, Владимиро-Волынский уезд, дер. Подрудье

8.	Фридрих Даниель Готтфридов, жена Мария Абенд, дети: Эльза, Ванда, Блондина, Густав, Адольф	46 32 13 10 7 5 2	Оттуда же, дер. Ясеновка
9.	Концилиус Август Андреев, сестры: Лидия, Альвина, Матильда,	26 21 18 17	Киевская губерния, Радомышельский уезд, дер. Марковки-Садок
10.	Келлер Иван Кристофов, жена Розалия Фриденберг	61 61	Радомская губерния, дер. Длугоев
11.	Гизе Людвиг Иванов, жена Юлианна Геншель, дети: Эмма, Матильда, Ванда, Эмилия, Фридрих, Фердинанд, жена Оттилия Вольманн	47 44 18 16 15 12 6 22 21	Холмская губерния, Холмский уезд, дер. Теошин
12.	Вольтер Вильгельм Фридрихов, жена Альбертина Шульц, дети Эдмунд, Эмма	62 49 18 16	Люблинская губерния, Луковский уезд, дер. Белена
13.	Ефрейтер Михаил Иванов, жена Кристина Гетманн, дети: Юлианна, Иван, Регина, Ванда	48 35 17 11 8 3	Холмская губерния, Грубешовский уезд, село Белополье
14.	Беткер Михаил Эрдманов, жена Августина Гом, дети: Эмилия, Юлианна, Лидия, тесть Готтфрид Матвеев Гом	35 26 6 3 1 51	Волынской губернии, Владимиро-Волынский уезд, село Блаженник
15.	Кох Франц Яковлев	29	Холмская губерния, дер. Турки
16.	Линке Эрнст Андреев	40	Оттуда же
17.	Боссгарт Вильгельмина, ур. Миллер, дети: Ольга,	53 21	Ломжинская губерния, Островской уезд, дер. Оцентов

	Юлиан, Наталья,	16 12	
18.	Кнот Альбертина, ур. Пед, дети: Эдуард, Оттон, Павлина	43 17 15 22	Оттуда же
19.	Пед Адам, дочь Юлианна, внучка Евгения	83 38 15	Оттуда же
20.	Россель Самуил, жена Эмилия Пед, дети: Герман, Наталия	40, 32 16 9	Оттуда же
21.	Рау Август Иллевив	29	?

Список беженцев, поселенных в колонии Починная Усть-Золихинской волости Саратовской губернии

№ п/п	Фамилия	Возраст	Когда прибыли
1.	Вальдбауер Фридрих Яковлев, жена Катарина, дети: Юлианна, Эдуард, Ольга, Густав, Милида, теща Катарина Реншу	59 48 23 16 13 9 8 68	Прибыли в феврале 1915 г.
2.	Фрайхайт Фердинанд Людвигов, жена Фрида, дети: Иоганн, Фердинанд, Адольф, Оттон, Зельма, Эмма	59 34 20 13 10 8 4 1	Прибыли в марте 1915 г.
3.	Ранн Петер Мартинов, жена Мария, дети: Артур, Эльза, Вильгельм, Алиция, Нелли	42 33 14 13 9 6 4	Прибыли в мае 1915 г.

4.	Радке Юлиус Готтлибов, дети: Фридрих Гульда	46 16 14	Прибыли в октябре 1915 г.

Источники и литература

1. Государственный архив Саратовской области (далее ГАСО), ф. 615, оп. 1, д. 7, л. 2.
2. ГАСО, ф.615, оп.1, д.8, л.8.
3. ГАСО, ф.611, оп.2, д.18, л.237-238.
4. Подсчитано по фондам ЭФ ГАСО.
5. ГАСО, ф.611, оп.2, д.19, л.20.
6. ГАСО, ф.615, оп.1, д.7, л.2.
7. Там же, л.3.
8. Энгельсский филиал ГАСО (далее ЭФ ГАСО). Ф.8, оп.1, д.308, л.13.
9. ГАСО Ф.611, оп.2, д.2, л.5.
10. ГАСО, ф.615, оп.1, д.8, л.7.
11. ГАСО. ф.615, оп.1, д.4, л.165.
12. ГАСО, ф.611, оп.1, д.19, л.32.
13. ГАСО, ф.615, оп.1, д.4, л.155.
14. Там же, л.82–87.
15. Правительственный вестник. – 1915, 3–16 дек. – С.3.
16. ГАСО, ф.611, оп.2, д.19, л.3.
17. Там же, л.12.
18. Там же, л.32.
19. ГАСО, ф.615, оп.1, д.8, л.1.
20. Там же, л.7.
21. Подсчитано по материалам ГАСО, ф.573, д.16.
22. ГАСО, ф.615, оп.1, д.8, л.14.
23. Там же, л.56.
24. Там же, л.57.
25. Там же, л.81.
26. Там же, л.15.
27. ГАСО, ф.611, оп.2, д.13, л.216.
28. ГАСО, ф.611, оп.2. .18, л.488.

Розділ ІІІ / Abschnitt ІІІ

Німці Волині у міжвоєнний період та роки Другої світової війни

Die Deutschen Wolhyniens in der Zeit zwischen den beiden Kriegen und während des Zweiten Weltkrieges

УДК 94(477.8) – 054.72 «1919/1939»

С. П. Качараба
Львів, Україна

НІМЕЦЬКА ЕМІГРАЦІЯ З ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1919–1939 рр.)

Міжвоєнна Польща була багатонаціональною державою, в якій національні меншин пересічно становили 30–31 % від загальної кількості населення [1, s. 4]. Найчисельніші національні групи творили українці, євреї, білоруси та німці. Кількість останніх, згідно з загальним польським переписом 1931 р., становила 741 тис. осіб [2, s. 71]. Значна кількість з них проживала на Західній Україні, а саме: у Львівському воєводстві – 12,0 тис. осіб, Станіславівському – 16,7 тис., Тернопільському – 2,7 тис., Волинському – 46,9 тис., Поліському – 1 063 особи [3, s. XXXV/82]. Географія їхнього розселення була доволі нерівномірною. Так, наприклад, у Долинському та Стрийському повітах проживало понад 50 % усіх німців Станіславівського воєводства (4 013 і 5 497 осіб відповідно) [4, s. 139]. Подібною ситуація була і на Волині, де третина німецьких поселенців осіла у Луцькому повіті (17 619 осіб) [5, s. 25]. Натомість, у найбільш промислово розвинутому Львівському воєводстві майже половина усіх німців проживали у містах Львові та Дрогобичі [4, s. 79].

Порівняно з іншими національними меншинами, німці на Західній Україні вирізнялися відносно високим життєвим рівнем, що було досягнуто завдяки зразковій організації поселень-колоній та упровадженням в землеробство передових методів господарювання (за підрахунками дослідників понад 70 % німецьких колоністів були зайняті у сільському господарстві) [1, s. 79]. Окрім землеробства, вони доволі успішно займалися тваринництвом та різними ремеслами (за даними львівського дослідника Петра Сіреджука, станом на 1939 р. у східногалицьких воєводствах працювало 2 267 німецьких ремісників 30 спеціальностей: 121 швець, 106 кравців, 273 слюсарів, 42 пекарі та ін.) [6, с. 21].

Попри вказане вище, німецькі колоністи були втягнуті в еміграційний рух, яким у міжвоєнній Польщі було охоплено понад 2,2 млн. осіб [7, s. 28]. Його причини мали переважно соціально-економічний характер. Однак, у випадку Західної України до них додавався ще й національний момент. Урядові кола Варшави прагнули механічно збільшити кількість поляків у регіоні, щоб таким чином модифікувати його національну структуру [8, s. 28]. Така перспектива категорично не влаштовувала німецьку спільноту. Додатковими імпульсами, що впливали на її еміграційні настрої, були побоювання перед можливою

дискримінацією з боку польського населення та влади, а також небажання пристосовуватися до нових порядків. Та й, зрештою, еміграція для німецьких колоністів не була новим явищем. Як вказує відомий знавець німецької проблематики в Україні Михайло Костюк, на зламі XIX–XX ст. волинські німці масово емігрували до країн Латинської Америки, зокрема Бразилії та Аргентини [9, с. 58–59]. У тому ж часі, німецьких колоністів Галичини найбільше приваблювала Канада. На цьому наголошував у своєму «Щоденнику» галицький селянин Іван Дорундяк, котрий 1895 р. товаришував Осипу Олеськіву у поїздці до Країни Кленового Листка. У канадській провінції Альберта він відвідав численні ферми, засновані німцями зі Стрийського, Дрогобицького, Самбірського, Коломийського повітів [10, с. 135].

Як і варто було очікувати, еміграція на Західній Україні відновилася у повному обсязі одразу після закінчення Першої світової війни. За таких обставин польська влада прагнула переконати громадськість, що «еміграція є злом неминучим, конечним і бажаним» [8, s. 20]. Однак, доволі швидко вона перейшли до відвертого заохочення українців, євреїв та німців переселятися за океан. Для зростання еміграційного потоку в Західній Україні найбільше значення мало розпорядження Еміграційного управління (далі – ЕУ), видане у червні 1921 р. Згідно з ним, мореплавним компаніям дозволялось відкрити представництва у західноукраїнських містах [11, арк. 1−2]. Їхні чиновники залучили до вербування емігрантів значну кількість субагентів, які агітували населення до виїзду в США, Канаду, Аргентину, Бразилію, Уругвай та інші країни. При цьому зауважимо, що законодавчо еміграційна агітація в Польщі була забороненою, але на теренах Західної України цю заборону звели до рівня паперової фікції [12]. Ці слова красномовно підтверджує звернення керівника Львівської експозитури ЕУ Владислава Вишинського до старости в Теребовлі. Як зазначалося у ньому, прийняті староством заходи проти агітації «[..] не повинні мати впливу на загальну еміграційну політику, оскільки немає підстав для утруднення постійної еміграції, особливо з Східної Малопольщі» [13, арк. 42].

Пріоритетним напрямом німецької еміграції з Західної України упродовж міжвоєнного двадцятиліття були США. Як засвідчують офіційні статистичні дані, у 1919–1920 фіскальному році з Польщі сюди емігрувало 4813 осіб, а в наступному році цей показник досягнув 95 089 осіб [14, s. 43], з-поміж них 18 253 поляків, 74 755 євреїв, 388 українців, 202 росіян, 810 німців [15, s. 101]. Висловимо припущення, що серед останніх певний відсоток становили вихідці зі Східної Галичини, де цей напрям еміграції користувався величезною популярністю. У 1922 р. мали місце випадки еміграції до США серед німців

Волинського воєводства. З цього приводу у звіті Рівненського державного управління посередництва праці та опіки над емігрантами вказувалося, що в період з 1 листопада по 1грудня 1922 р. звідси у розглядуваному напрямі емігрувало 176 чол., серед яких 161 єврей та 15 осіб з «неслов'янськими прізвищами» [16, арк. 10–12].

Проте на подальший перебіг німецької еміграції до США значно вплинув прийнятий тут 1924 р. «Закон Джонсона» (Альберт Джонсон – сенатор від штату Вашингтон). Згідно з ним, «річний контингент іммігрантів для кожної країни становив 2 % від загальної кількості осіб цієї національності, що перебували в Сполучених Штатах за переписом, 1890 р.» [16, с. 40]. Це означало, що щороку в країну могло бути допущено 164 667 осіб. Квота, визначена Польщі, становила лише 5982 особи [18, s. 32]. За таких обставин перспектива для німців отримати дозвіл на еміграцію у межах польської квоти виглядала цілком примарною. Тим не менше, за нашими підрахунками, зробленими на основі польських статистичних даних, у 1919–1925 рр. з Західної України до США емігрувало понад 2 тис. німців (польська статистика за 1919–1925 рр. має лише орієнтовний характер) [14, s. 44–45].

«Закон Джонсона» зумовив різке скорочення еміграції до США з Західної України. Як наслідок, упродовж 1926–1930 рр. сюди переселилося лише 188 західноукраїнських німців. З 1930 р. на масштаби еміграції величезний вплив почала справляти світова економічна криза (1929–1932 рр.). За таких обставин майже повний занепад еміграції у Західній Україні був цілковитою закономірністю. Не випадково показники німецької еміграції скоротилися до мінімуму: 1931 р. – 5 осіб, 1933 р. – 4 особи [19, с. 172]. Подібною була ситуація до початку Другої світової війни.

За нашими підрахунками, у 1919–1938 рр. з Західної України до США емігрувало 93 034 особи. Заслуговує на увагу і той факт, що основна маса переселенців (80 %) прибула до Сполучених Штатів упродовж 1919–1925 рр., саме тоді, коли еміграція в інших напрямках тільки проходила період становлення. Однак статистичні інформації не зовсім певні, оскільки в той період Головне управління статистики Польщі ще не налагодило належної реєстрації емігрантів [20, s. 96–97]. Відповідно подавалася їхня сумарна кількість за національною приналежністю, без поділу на воєводства. Що стосується 1926–1938 рр., то польська еміграційна статистика цілком вірогідна. Згідно з нею, у згадані роки з Західної України до США емігрувало 21 130 осіб, з яких понад 200 німців. Якщо названий показник підсумувати з показником за 1919–1925 рр., то упродовж 1919–1938 рр. до США емігрувало орієнтовно 2 200 німців [19, с. 172].

Окрім США, одним з головних напрямів німецької заокеанської еміграції з Галичини, Волині та Полісся у міжвоєнний період була

Канада (німці разом зі скандинавами, бельгійцями, голландцями, французами і швейцарцями входили до так званих привілейованих народів, еміграція яких не підлягала обмеженням) [21, р. 86]. Інша справа, що кризові явища, які мали місце в економіці домініону в 1918–1921 рр., не сприяли її відновленню. З початком 1923 р. в економічному розвитку країни настав перелом і розпочався період відносно швидкого зростання промисловості, що дослідники характеризують як роки процвітання – «prosperity» (національний дохід країни з 1922 р. до 1929 р. зріс на 48 %) [22, с. 111]. Такі обставини спричинили зростання еміграції в Західній Україні. Нею у 1923 р. були охоплені Бібрський, Борщівський, Заліщицький, Теребовельський, Станіславівський повіти [23, ф.422, арк. 1, 7 зв.; 24, арк. 12, 19, 42]. В окремих місцевостях Тернопільського воєводства еміграція почала набувати гарячкового характеру. Ймовірно, що у цьому часі до еміграційного руху в розглядуваному напрямі стало втягуватися німецьке населення Волинського воєводства, оскільки Еміграційне управління з огляду на численні зловживання агентури тимчасово закрило філії мореплавних компаній у Рівному та Ковелі [15, s. 45]. Починаючи з 1926 р., еміграція до Канади на Західній Україні швидко зростала, досягнувши у вказаному році кількості 11 146 осіб, серед яких було 155 німців [25, s. 97]. Найбільш масштабним німецьке переселення до Країни Кленового Листка мало місце упродовж 1928–1929 рр., бо ним було охоплено 1 442 та 1 028 осіб відповідно. Після 1929 р. показники німецької еміграції до Канади, з огляду на світову економічну кризу, демонстрували постійну тенденцію до зменшення (1931 р. – 50 чол.; 1933 р. – 5 чол.). Загалом протягом 1926–1938 рр. із західноукраїнських воєводств до Канади емігрувало понад 4 тис. німців, що складало 5,5 % від усього еміграційного загалу (79 480 осіб) [19, с. 192].

Складовою частиною еміграційного руху в Західній Україні упродовж міжвоєнного двадцятиліття була еміграція до Бразилії. Для галицького селянства переселення сюди стало традиційним ще наприкінці XIX – початку XX ст. [26, с. 70–79]. Тому після закінчення Першої світової війни можна було очікувати зростання еміграційного потоку. Однак, у зв'язку з об'єктивними факторами, еміграція в цьому напрямку протягом першої половини 20-х років XX ст. не набула значних масштабів. На таку ситуацію передусім вплинуло припинення бразильським урядом фінансування сільськогосподарської колонізації, а також значне підвищення цін на землю. Повноцінне відновлення еміграції до Бразилії розпочалося 1924 р. Тоді стало простежуватися еміграційне пожвавлення у Волинському воєводстві. Як повідомляв воєводське управління староста Рівненського повіту, наприкінці 1924 р. з селища Корець емігрувало до Бразилії 13 німецьких родин [27, арк. 1–1 зв.]. Намагання

емігрувати у згаданому напрямі простежувалося також у Ковельському та Луцькому повітах [28, арк. 14]. У 1927 р. перебіг еміграційного руху в Західній Україні мав сталу тенденцію до зростання кількісних показників. Цікавим видається той факт, що коли у попередні роки найбільше емігрантів у згаданому напрямі були вихідцями з Галичини, то з 1927 р. в епіцентрі переселення до Бразилії опинилося Волинське воєводство. «Концесіоновані в Польщі корабельні товариства і різні агенти, передовсім на Волині, вербують родини до Аргентини, – повідомляла преса. – На цій самій Волині, в останніх часах, готується еміграційна гарячка до Бразилії» [29]. Ці слова підтверджуються даними статистики, бо у цьому ж році з Волинського воєводства до Бразилії емігрувало 729 осіб, серед яких було 290 німців. Подібною виявилася ситуація 1929 р., коли з Волині емігрувало 236 німців, котрі оселилися у штатах Ріу-Гранді-ду-Сул та Парана, де були значні німецькі осередки [30].

На перебіг еміграції у наступні роки величезний вплив мала світова економічна криза, що спричинила цілу низку обмежень, вжитих урядом Бразилії, як і іншими країнами, для зменшення імміграційного потоку. Як наслідок, еміграція скоротилася до мінімуму або й зовсім припинилася. Так, наприклад, у 1932–1933 рр. до Бразилії з Західної України емігрувало відповідно 1 і 6 німців.

Певне пожвавлення в еміграції до Бразилії почало спостерігатися з 1936 р. Тоді з Луцького повіту сюди емігрувало 7 німецьких колоністів. Загалом із Західної України у вказаному році до Бразилії переселилося 67 німців. Подібною була ситуація у наступні роки. За нашими підрахунками, упродовж 1926–1938 рр. у Бразилії оселилося 706 західноукраїнських німців [19, с. 250].

Схожою за характером з Бразилією була німецька еміграція до Аргентини. Проте її масштаби були значно більшими. Так, протягом 1927–1929 рр. сюди емігрувало відповідно 394 особи, 299 осіб та 301 особа німецького походження. З початком світової економічної кризи цей еміграційний напрям почав занепадати. Його повноцінне відновлення розпочалося 1936 р. (273 особи) У наступному році кількість емігрантів була рекордною упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття – 542 особи. Серед них 62 німецьких емігранти походили з Луцького повіту [31, арк.7]. Загалом, за даними польської статистики, упродовж 1926–1938 рр. до Аргентини переселилося приблизно 2,5 тис. німців із Західної України [19, с. 232]. Цей еміграційний напрям користувався незмінною популярністю на Волині. Це дало підстави польському дослідникові Самуелеві Фогельсону стверджувати, що «близько половини приросту еміграції до Аргентини походить з Волинського воєводства» [32, s. 7].

У 1937–1938 рр. у західноукраїнських воєводствах мала місце масова еміграція до Парагваю. За цей період сюди переселилося 7 371 особа: з

Волинського воєводства – 4 905, Поліського – 1 573, Тернопільського – 473, Станіславського – 392, Львівського воєводства – 28 осіб. Якщо до цих показників додати показники 1935–1936 рр. (інформація не зовсім певна), то можемо допустити, що до Парагваю із західноукраїнських земель у міжвоєнний період переселилося приблизно 10 тис. осіб. Майже 5% (500 осіб) з них становили німці та чехи Волинського воєводства [33, s. 263].

Упродовж міжвоєнного двадцятиліття німці брали участь в еміграції до європейських країн, зокрема Франції, Бельгії та інших. Однак їхні кількісні показники є мізерними. У 1933 р., після приходу до влади у Німеччині Адольфа Гітлера, вони почали масово зголошуватися на виїзд до країни свого походження. За повідомленнями Команди державної поліції цей рух набрав значних масштабів на Волині. Так, наприклад, у Луцькому повіті тоді виявили бажання повернутися до Німеччини 100 німецьких колоністів [2, арк. 32]. Однак якою була їхня доля, відстежити не вдалося.

Загалом, упродовж міжвоєнного двадцятиліття з Західної України емігрувало за океан приблизно 10 тис. німців. Найбільших масштабів їхня еміграція сягнула впродовж 1926–1929 рр. На подальший її перебіг категорично вплинула світова економічна криза та антиімміграційне законодавство країн імміграції.

Джерела та література

1. Olczak E. Działalność polityczna mniejszości niemieckiej w powiecie Świeckim w l.1920–1939. Świecie, 2012.
2. Dąbrowski R. Położenie ekonomiczne mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennego dwudziestolecia (1918–1939). Szczecin, 1977.
3. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska (Dane skrócone). Warszawa, 1937.
4. Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. Toruń 2005.
5. Drugi Powszechny Spis Ludności z Dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i Gospodarstwa Domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938.
6. Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-і роки XX ст.): Автореферат дис. […] докт. іст. наук., Івано-Франківськ, 2010.
7. Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. Studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1982.
8. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wiktor Ormicki. W sprawie zamorskiego wychodźtwa osadniczego i osadnictwa wewnętrznego. Sygn.9879

9. Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. Костюк. – Тернопіль, 2003.
10. Качараба С. Щоденник Івана Дорундяка (До історії української еміграції в Канаду) / С. Качараба // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип.37. – Ч.II.
11. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА України у Львові, ф.802 (Державне управління посередництва праці, м. Львів), оп.1, спр. 15.
12. Wychodźca (Warszawa). 1925. 8 listopada.
13. ЦДІА України у Львові, ф.422 (Експозитура Еміграційного управління у Львові), оп.1, спр.2947.
14. Derengowski J. Ruch migracyjny pomiędzy Polską a Stanami Zjednoczonymi // Statystyka Pracy. Warszawa, 1927. R.VI.
15. Praca i Opieka Społeczna (Warszawa). 1924. Zsz.1
16. Державний архів Волинської області, (далі ДАВО), ф.46 (Волинське воєводське управління, м. Луцьк), оп. 9, спр.5653.
17. Баграмов Л. Иммигранты в США / Л. Баграмов. – Москва, 1957.
18. Brożek A. Polonia amerykańska (1854–1939). Warszawa, 1977.
19. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С. Качараба. – Львів, 2003.
20. Gadomski F. Organizacja państwowej statystyki emigracyjnej w Polsce // Kwartalnik Instytutu naukowego do badań emigracji i kolonizacji. Warszawa, 1926. T.1.
21. Osborn B. «Non Preferred» People: Inter-war Ukrainian Immigration to Canada // Canada's Ukrainians Negotiating an Identitz. Toronto: University of Toronto Press, 1991.
22. Канада. 1918–1945: Исторический очерк. – Москва, 1976.
23. ЦДІА України у Львові, (Експозитура Еміграційного управління у Львові), ф.422, оп.1, спр.1183.
24. ЦДІА України у Львові, (Експозитура Еміграційного управління у Львові), ф.422, оп.1, спр.2947.
25. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1927.
26. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини і Північної Буковини у 1890–1914 рр. / С. Качараба, М.Рожик. – Львів, 1995.
27. ДАВО, ф.46, оп.9, спр.276.
28. ДАВО, ф.46, оп.9, спр.288.
29. Український емігрант. 1929, 15 квітня.
30. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w sprawach migracji i osadnictwa. 1930, 1 lipca
31. ДАВО, ф.46, оп.9, спр.3847.
32. Fogelson S. Wychodźstwo z Polski w 1936 roku // Statystyka Pracy. 1937. Zsz.1.
33. Kołodziej E. Dzieje Polonii w zarysie 1918–1939. Warszawa, 1991.
34. ДАВО, ф.46, оп.9 а, спр.357.

УДК 94(477.82+438.41)«192/193»:008:2-67

Ю. В. Крамар
Луцьк, Україна

НІМЕЦЬКОМОВНЕ ШКІЛЬНИЦТВО У ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

Актуальним завданням освітньої політики польського уряду, з моменту відродження у 1918 р. незалежної Польщі, стало врегулювання питання німецькомовного шкільництва. Адже на західних теренах держави німецька меншина складала більшість місцевого населення. Чисельною була громада німців і на Волині, яка за умовами Ризького мирного договору 1921 р. увійшла до складу Другої Польської республіки.

Витоки німецькомовного шкільництва на Волині сягали початку XIX ст., коли відбувалась активна колонізація краю німецькими поселенцями. Запрошені для освоєння малозаселених земель півдня Російської імперії німецькі колоністи часто осідали на Волині – в маєтках місцевих землевласників. Найбільш інтенсивний потік німецьких переселенців на волинські землі спостерігався у 1860–1890-і рр. Тут вони заснували чимало німецьких колоній. Станом на 1897 р. на території Волинської губернії проживало 171 331 осіб німецької національності [6, с. 29].

Початок Першої світової війни призвів до активізації міграційних процесів серед волинських німців, різко змінивши картину їхньої чисельності та розселення. В роки війни багато німецьких колоній зазнало повного розорення. У червні 1915 р. за наказом царського уряду було розпочато депортацію німців з Волині вглиб території Росії. У доповідній записці, датованій 22 червня 1916 р. волинський губернатор відзначав, що за межі губернії було виселено 115 892 німців-колоністів [7, с. 24].

Повоєнне повернення німецьких колоністів з російських губерній відбувалось повільно. Станом на 1921 р. на Волині статистика зафіксувала лише 24 960 німецьких колоністів [16, s. 62]. Репатріантам, доводилося долати чимало труднощів, щоб відбудувати зруйновані війною господарства.

Станом на 1931 р. на території Волинського воєводства проживало 46 883 особи німецької національності, що складало приблизно 2,2 % загальної кількості населення краю [12, s. 22]. На Волині в цей час налічувалося понад 300 німецьких колоній. Найбільше їх концентрувалося в середній частині Волині, особливо в її східних повітах: Луцькому, де мешкало 17 619 осіб, Костопільському – 7 545, Рівненському – 7 458 та Горохівському – 4 977 особи [12, s. 28–29].

Поряд із відбудовою, зруйнованих війною господарств німецькі колоністи велику увагу приділяли розвитку національного шкільництва. Наявність школи німці вважали обов'язковим елементом життя колонії. В умовах перебування в іншомовному етнічному середовищі школи допомагали німцям зберігати свою національну самобутність, мову, звичаї і традиції, ментальність, духовну культуру, підтримувати в своєму середовищі дух германізму.

Напередодні Першої світової війни чисельність німецьких шкіл на території Волинської губернії сягала 275. В них навчалось 9 710 учнів [6, с. 178]. Сприятливі умови для розвитку німецькомовного шкільництва на Волині склалися в роки Першої світової війни. В період німецької окупації краю (1915 – перша полов. 1916 р.) мережа німецькомовних шкіл зростала дуже швидкими темпами. Навіть в тих місцевостях, де проживала невелика кількість німецьких колоністів окупаційна влада відкривала німецькомовні школи [9, k. 121–122]. Щоправда далеко не всі з них вціліли до кінця війни. Чимала кількість шкіл в німецьких колоніях зазнала істотних руйнувань в ході військових дій. Так, станом на 1921 р. з 38 німецьких шкіл в Тучинській парафії Рівненського повіту залишилось лише 21, а в Рожищенській парафії Луцького повіту з 47 шкіл, які діяли до війни вціліло лише 12 [11, s. 138]. Гострою була й проблема вчительських кадрів. Після війни чимало шкіл залишились без учителів, оскільки не всі з них повернулись на Волинь після депортації вглиб території Росії в роки Першої світової війни. Для того, щоб відновити навчання в школах колоністи, зазвичай, самі вибирали з поміж себе того, хто вмів читати і писати і покладали на нього вчительські функції. Так у 1921 р. на 17 учителів Тучинської парафії Рівненського повіту лише троє мали фахову освіту [11, s. 138].

У міжвоєнний період німецькомовне шкільництво на Волині зазнало незначних змін. Як і до війни німецькі школи залишались у цілковитому підпорядкуванні лютеранського духовенства і під загальним наглядом місцевої шкільної влади – Волинського шкільного кураторіуму. Право заснування чи закриття цих закладів належало виключно євангельсько-лютеранським консисторіям. Вчителями в німецьких школах були духовні особи – т. зв. кантори. Канторів обирали самі парафіяни. Такий тип навчальних закладів мав назву канторських. Оскільки головним завданням цих шкіл, з точки зору духовенства, була підготовка дітей до конфірмації (обряду свідомого сповідання віри – Ю. К.), то їх часто називали також конфірмаційними і розглядали як церковні навчальні заклади. Німецька школа знайомила учнів з основними положеннями протестантського віровчення, закладала основи релігійного світогляду та національної самосвідомості.

Німецькі школи на Волині були типовими зразками ортодоксально-конфесійної школи. Її характерними рисами були: 1. обов'язковість навчання всіх без винятку дітей, незалежно від станової приналежності та майнового цензу; 2. керівництво і нагляд за школою з боку духовенства (право заснування чи закриття цих закладів належало виключно євангельсько-лютеранським консисторіям); 3. тісний зв'язок школи з громадою, яка на свої фінансові та матеріальні кошти будувала й утримувала школу та вчителя.

Повний контроль над канторськими школами здійснювали місцеві пастори (в деяких колоніях школи розташовувалися безпосередньо в кірхах або при молитовних будинках). Пастори затверджували на посадах учителів, інспектували навчальний процес, екзаменували дітей перед обрядом конфірмації. Школи, які засновувались пасторами мали характер приватних навчальних закладів. До 1927 р. пастори отримували від Волинського кураторіуму щорічну концесію (дозвіл) на утримання канторських шкіл. Згодом вона стала безстроковою [11, s. 142].

Навчальний рік в німецьких школах формально тривав з вересня до травня, але реально діти навчалися лише 5–6 місяців на рік (від листопада до початку квітня). Решта часу вони працювали по господарству, активно допомагаючи батькам під час весняних і осінніх сільськогосподарських робіт [11, s. 143]. Навчання тривало 5 днів на тиждень зранку і до обіду. Тривалість занять в канторських школах складала в середньому 32 год. на тиждень. В школах не було уніфікованих навчальних програм, не вистачало шкільного приладдя, книг, методичних розробок. Зауважимо, що рівень неграмотності серед німецьких дітей на Волині, в порівнянні з іншими воєводствами, залишався достатньо високим. На початку 1930-х рр. бл. 65,5 % дітей німецьких колоністів у віці від 10 до 15 років не вміли ні читати, ні писати [15, s. 151]. Найбільше неграмотних німців було серед колоністів, котрі проживали в українських або польських селах, віддалених від німецьких колоній. В такому випадку батьки неохоче віддавали своїх дітей до українських чи польських шкіл, дбаючи про «чистоту своєї віри». За свідченням сучасників чимало батьків надавали перевагу домашньому навчанню [11, s. 144–145].

Достатньо гостро стояла проблема забезпечення канторських шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами. Адже власної інтелігенції як такої німецькі колоністи не мали. Поляків-учителів до своїх шкіл німці не запрошували, з огляду на їх віросповідання (вважалось, що католик «зіпсує віру їхніх дітей»). Проблематично було запросити на Волинь і вчителя-німця з центральних чи західних воєводств Польщі, оскільки не кожен наважувався їхати на «занедбане Полісся», де умови виживання були досить непростими. Зазвичай, вчителю-кантору виділяли

невелику ділянку землі, яку той сам повинен був і обробляти, якщо йому не допомагали сусіди-колоністи. За словами С. Ціхоцької-Петражицької – авторки дослідження «Żywioł niemiecki na Wołyniu» (1933 р.), якщо кантор займався виключно вчительською діяльністю, то він не користувався великою повагою в колоністів: «Колоністи шанують кантора як особу духовну, але не як вчителя, котрий лише вчить дітей і нічого не має; він є особою цілком залежною від колоністів, а тому ті дивляться на нього з погордою» [11, s. 141].

Для того, щоб підвищити кваліфікаційний рівень німецьких учителів щороку в Рожищах, Луцького повіту під час канікул пастори влаштовували для канторів кількатижневі освітні курси. Більш заможні німецькі колонії відправляли своїх канторів на навчання до Німецького народного університету (Volkshochschule) у Дорнфельді (Львівське воєводство).

Шкільний кураторіум на Волині підтримував канторські школи до запровадження у березні 1932 р. освітньої реформи, зініційованої міністром віросповідань і народної освіти Янушем Єнджиєвичем. Саме цим можна пояснити швидкий чисельний ріст німецьких шкіл на терені Волинського воєводства упродовж 1920-х рр. Щоправда об'єктивно визначити чисельність німецькомовних шкіл на Волині досить складно. Автор згаданого дослідження, присвяченого історії німецької громади на Волині у міжвоєнний період С. Ціхоцька-Петражицька станом на 1922/23 н. р. подає цифру 16 німецькомовних державних шкіл, в яких навчалося 656 учнів [11, s. 140].

Згідно з офіційними польськими даними, у 1928/29 н.р. на Волині діяло вже 30 державних початкових шкіл з німецькою мовою навчання і лише 3 приватних школи [15, s. 152]. Такий стрімкий кількісний ріст державних початкових шкіл на території Волинського воєводства С. Ціхоцька-Петражицька пояснює тим, що державні школи виникали через цілеспрямовану етатизацію (одержавлення) тих приватних навчальних закладів, які мали найпридатніші приміщення та кваліфікованих учителів. Що стосується приватного шкільництва, то очевидно, що воно було набагато численнішим, аніж це відображали офіційні дані. «Обрахунки ці неправдоподібно занижені, – пише дослідниця, – бо ж у кожній з великих німецьких колоній існує школа: наприклад, у Луцькому повіті, згідно з переліком, немає жодної німецької школи, в той час як під час власних об'їздів зустрічала їх у низці таких колоній, як Антонівка, Гаразджа, Гнідава та ін. Тому кількість німецьких шкіл, які подає Головне управління статистики, є неправдиво низькою, а за найбільш вірогідну варто вважати інформацію, отриману від волинських пасторів» [11, s. 140].

Згідно з інформацією волинських пасторів, у чотирьох парафіях, де проживали німецькі колоністи, – Луцькій, Рожищенській, Рівненській

та Тучинській – у 1929 р. налічувалось 70 німецькомовних шкіл, з них 53 – приватних, а 17 – державних. Ці школи відвідували 3–3,1 тис. дітей, з яких у приватних навчалося 2,2–2,3 тис. учнів, а у державних – 826 учнів [11, s. 139]. У листі луцького пастора А. Кляйндінста до Кураторіуму Луцького шкільного округу від 5 грудня 1935 р. згадується, що до 1932 р. (т.б. до впровадження в життя нового шкільного закону) на території Волинського воєводства існувала 81 приватна школа з німецькою мовою навчання [1, арк. 284].

Отже ці дані вказують на доволі розгалужену мережу шкіл з німецькою мовою навчання, які існували на Волині наприкінці 1920-х рр. Однак ситуація з німецькомовним шкільництвом зазнала істотних змін на початку1930-х рр. Особливо виразно ці зміни спостерігались з призначенням у 1928 р. на посаду волинського воєводи Г. Юзевського. Останній вважав присутність німців на Волині постійною прихованою загрозою для польської політики на «східних кресах». Воєвода розглядав німецьку меншину чужорідним елементом на теренах воєводства, а тому послідовно дотримувався визначених Міністерством внутрішніх справ «Директив польської внутрішньої національної політики» (1926 р.) [14, s. 136–159]. Вони передбачали поступове одержавлення німецького шкільництва та постійний контроль над освітньо-культурними ініціативами волинських німців. На практиці це означало поступову ліквідацію німецького приватного шкільництва і його заміну державною утраквістичною (польсько-німецькою) школою.

На початку 1930-х рр. шкільний кураторіум Волині вирішив ліквідувати канторські школи, а на їх місці заснувати державні польсько-німецькі школи [13, s. 222]. Цьому сприяли і прийняті у 1932 р. закони «Про шкільний устрій» та «Про приватні школи, наукові та виховні заклади». Дані закони істотно обмежували освітні ініціативи місцевих національних громад, ставили їх під пильний контроль держави. Адже відтепер відкриття приватних шкіл (а такими були більшість німецькомовних шкіл на Волині) ставилось у залежність від рішень Міністерства освіти та воєводських адміністрацій.

Реалізація шкільної реформи 1932 р. привела до істотного скорочення шкіл з німецькою мовою навчання на Волині. Усього за 4 роки (з 1932 до 1936 р.) на території Волинського воєводства було ліквідовано бл. 50 німецьких приватних шкіл [1, арк. 284]. На місці більшості з них виникли державні школи з польською мовою викладання. Так, існуючу з 1927 р. в колонії Користь Рівненського повіту початкову приватну школу з німецькою мовою викладання, концесіонером якої була управа євангелістської парафії в Тучині, розпорядженням кураторіуму від 15 квітня 1934 р. було зачинено, «оскільки з 1 серпня 1933 р. у

Користі було відкрито державну початкову школу з польською мовою навчання та німецькою й українською мовами як понаднормовими предметами» [10, k. 215–216].

Часто свої дії шкільний кураторіум пояснював тим, що «навчальний і виховний рівень канторських шкіл був незмінно низьким, господарські умови – злиденні, канторами були та й надалі залишаються люди без учительської освіти і колишні вчителі державних початкових шкіл, звільнені за професійну невідповідність» [15, s. 153]. Так у повідомленні рівненського повітового старости від грудня 1929 р. зазначалось, що причиною звільнення з посади вчителя початкової школи колонії Топча, Межирічської гміни – німця за національністю, котрий одночасно виконував функції кантора євангелістської церкви була його «низька кваліфікація» [5, арк. 47]. На місце звільненого німецького вчителя шкільна влада призначила поляка, котрому мешканці колонії оголосили бойкот, відмовившись навчати своїх дітей в місцевій школі.

Існувала практика закриття канторських німецьких шкіл в тих місцевостях на Волині, де діяли державні школи. Так 30 квітня 1936 р. була зачинена приватна одноклясна школа з німецькою мовою викладання в колонії Глинищі Луцького повіту. Причину закриття навчального закладу шкільний куратор д-р Є. Новіцький пояснив у листі до Міністерства освіти: «Колонія Глинищі належить до району двокласної початкової державної школи в Кременці, до якої будуть переведені всі діти, а дітям німецької національності буде гарантовано вивчення рідної мови та євангелістської релігії» [10, k. 186–187].

Нерідко приводом до ліквідації німецьких шкіл було «порушення» дирекцією норм шкільних законів від 11 березня 1932 р. Так у звіті шкільного інспектора Л. Краєвського, складеного ним за результатами інспекції приватної школи з німецькою мовою навчання в Луцьку, здійсненої 16 березня 1938 р. читаємо «інспектована школа відповідно до статуту має бути двокласна, а насправді є трикласною (3 приміщення і 3 вчителя), а з точки зору навчальної програми вона швидше відноситься до школи ІІІ-го ступеня, аніж І-го» [15, s. 153]. Окрім того, під час інспектування школи шкільним інспектором в журналах було виявлено дітей «прізвища яких викликають сумнів щодо того, чи є ці діти німецької національності». Вказувались прізвища Станіслава Бальчевського, Ольги Ліпінської – римо-католицького віросповідання, а також Тамари Фібке і Ніни Тарасюк – православного віросповідання. Невдовзі ці діти були виключені зі школи, а 9 квітня 1938 р. управа євангелістської парафії, на утриманні якої вона перебувала отримала попередження кураторіуму про закриття навчального закладу.

Таке ставлення польської державної влади до німецького шкільництва стало причиною загострення стосунків місцевої адміністрації з німецькою громадою Волині. Серед місцевих німців щораз частіше проявлялось негативне ставлення до будівництва державних початкових шкіл. Показовим в цьому відношенні є випадок, який трапився у колоніях Гаразджа та Цезарин Луцького повіту. Гмінна управа у Піддубцях, розпочинаючи будівництво державної початкової школи в Цезарині, зібрала колоністів для обговорення справи та ініціювання збору пожертв на цю справу. Місцеві німці вороже поставилися до цього проекту, аргументуючи це тим, що мають приватні школи, в яких навчають учителі-німці, виховуючи дітей у суто німецькому дусі [8, с. 166]. Проти концепції створення державних початкових шкіл категорично висловлювався і лідер німецької громади Волині луцький пастор Александр Кляйндінст.

Дискримінація німецькомовного шкільництва на Волині виявлялась не тільки у закритті канторських шкіл і створенні на їх місці польських або утраквістичних державних шкіл, але й в тому, що державні органи не дозволяли будівництва та відкриття нових приватних німецьких шкіл. Щоправда прямої заборони на це не було, однак воєводські контролюючі органи роками не затверджували проектної документації шкільних приміщень. Нерідко німецька громада, не дочекавшись дозволу воєводської адміністрації, розпочинала будівництво школи без затвердженого проекту. Однак після закінчення будівництва влада роками не видавала дозволів на експлуатацію приміщень. Так було у випадку зі школами в колоніях Кам'янка Людвипільської гміни Костопільського повіту, Мар'янівка Рожищенської гміни Луцького повіту та ін. [2, арк. 24 зв.]. Станом на 1936 р. десять німецьких шкіл на Волині очікували дозволів воєводської адміністрації на введення в експлуатацію їх нових приміщень.

З протестами проти дискримінації німецького приватного шкільництва на Волині виступали німецькі суспільно-політичні організації Польщі, передовсім Рада німців у Польщі (Rat der Deutschen in Pollen) на чолі з сенатором Ервіном Госбахом. Свій протест до Міністерства віросповідань і народної освіти Польщі у 1936 р. направило провідне політичне угрупування волинських німців «Національне представництво на Волині» (Volksvertretung in Wolhynien). У зверненні за підписом голови цієї партії А. Кляйндінста, зазначалося, що після впровадження освітньої реформи 1932 р. (т. зв. «єнджиєвичувки») на Волині залишилось лише 29 приватних шкіл з німецькою мовою викладання. «Така кількість шкіл, – йшлося в документі, – задовольняє культурні

потреби заледве третини німецького населення. Від усього серця прив'язана до своєї віри і національності, німецька людність прагне дати своїм дітям виховання в школі з німецькою мовою навчання як такій, що відповідає її потребам» [2, арк. 23]. Водночас у зверненні висловлювався протест проти дій Кураторіуму луцького шкільного округу, який «у своєму ставленні до німецького шкільництва керується помилковим трактуванням закону і усіма способами протидіє не тільки створенню нових шкіл з німецькою мовою навчання, але й піднесенню організаційного рівня існуючих шкіл» [2, арк. 23 зв.].

На Волині внаслідок дій шкільних властей на середину 1938 р. з 7,5 тис. німецьких дітей шкільного віку 5,8 тис. не мали можливості навчатись рідною мовою [15, s. 153]. Тому в місцевостях, де проживали колоністи все більшого поширення набувало нелегальне навчання німецьких дітей. Так у відповідь на заборону німецькій громаді с. Річище Дубнівського повіту відкрити приватну школу в молитовному будинку кантор О. Льойшнер розпочав таємно навчати місцевих дітей, за що його було оштрафовано на 100 зл. [3, арк. 28]. У 1938 р. почастішали нелегальні виїзди німецьких дітей з Волині на літній відпочинок до Німеччини. Так 1 липня 1938 р. лише з Костополя до літніх таборів у Німеччину виїхало 34 дитини німецької національності. Тоді ж за ініціативи пастора Х. Шмідта з Тучина Рівненського повіту 30 дітей виїхало на канікули до Лодзького воєводства. Упродовж літа вони проживали в сім'ях місцевих німців [4, арк. 8].

Чергове загострення стосунків німецької громади Волині з місцевою польською адміністрацією відбулось у 1938 р., коли новим волинським воєводою було призначено О. Гавке-Новака. У лютому 1939 р. ним була проголошена нова Програма державної політики на Волині, головна мета якої полягала у прискореній полонізації краю. Об'єктом асиміляції, за задумом воєводи мали стати не лише українці, а й росіяни, чехи й німці. Воєвода О. Гавке-Новак ретельно дотримувався визначених ще 19 грудня 1938 р. Міністерством внутрішніх справ «Директив у ставленні до німецької меншини», в яких стверджувалося, що, по-перше, для розв'язання проблеми німецької меншини у сфері шкільництва бажаним є зосередження дітей німецької національності в державних школах і лише за відсутності такої можливості – у німецьких приватних; по-друге, у справі будівництва шкіл, проектів будинків для шкільних цілей, як нових, так і вже наявних, властям I та II інстанцій забороняється ухвалювати рішення без узгодження з Міністерством внутрішніх справ; по-третє, слід остаточно ліквідувати релігійні школи, заміняючи їх на державні [8, с. 168].

Такі дії польської влади по суті були спрямовані на повну ліквідацію німецькомовного шкільництва на Волині. До кінця 1930-х рр. на території воєводства практично не залишилось державних шкіл з німецькою мовою викладання. Всі вони були замінені польськими або двомовними (польсько-німецькими) навчальними закладами.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області (далі: ДАВО), ф. 296. оп.1, спр.23.
2. ДАВО, ф. 296, оп.1, спр.2.
3. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4671.
4. ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7255.
5. Державний архів Рівненської області, ф. 30, оп. 18, спр. 1606.
6. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.): монографія / М. П. Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
7. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. - № 9. – С. 18–30.
8. Панасюк В. В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939 роках: чинники та межі політики державного толерування / В. Панасюк // Науковий вісник Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – № 1: Іст. науки. – С. 160–170.
9. Archiwum Akt Nowych (далі: AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Departament Polityczno-Ekonomiczny, Wydzyal Prasowy, sygn. 25766.
10. AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Pubicznego, Widział Szkolnictwa Powszechnego, Sygn. 162, k. 215–216
11. Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu / Zofia Cichocka-Petrazycka. – Warszawa, 1933. – 168 s.
12. Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnośc. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – Z.70.
13. Iwanicki M. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo Naukowe, 1978. – 436 s.
14. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym / Cz. Madajczyk // Dzieje Najnowsze. – 1972. – Z.3. – S. 136–159.
15. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1968. – 230 s.
16. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludnośc. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. – T. XXIII.

УДК 329(44)»19»

С. В. Кретинин
Воронеж, Россия

ПОЛОНИЗАЦИЯ И РАЗНЕМЕЧИВАНИЕ ВОЛЫНСКИХ НЕМЦЕВ В 1920-е гг.: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

После 1918 г. на территории польской Второй Республики оказалось около 1,7 млн. немцев. Они были сосредоточены в четырех основных районах: бывшем российском Царстве Польском, бывших германских восточных территориях (Познань и Поморье), в Верхней Силезии (так же принадлежавшей Германии), а так же в бывшей австрийской Галиции и российской Волыни. Именно история волынских немцев является предметной сферой данной публикации.

Как особая этническая группа волынские немцы возникла в ходе поздних колонизационных процессов в Российской империи. Немецкая колонизация Волыни прошла несколько этапов. Еще в средние века здесь появились первые поселения немецких колонистов, однако они просуществовали непродолжительное время. Со второй половины XVIII в. на волынские земли начинают переселятся дровосеки из Силезии, но собственно колонизация начинается в первой трети XIX в., когда в область стали прибывать общины меннонитов из Восточной и Западной Пруссии и из Нижней Германии [20, s. 23–24]. Одна из крупнейших волн переселения пришлась на годы после польского восстания 1863 г., когда в конце 1869 г. в Волынь переселилось 9 тыс. немцев из Царства Польского. Наблюдался быстрый рост числа немецких поселенцев в XIX в.: если в 1863 г. в Волыни проживало 5 684 немца, то в 1911 г. – более 200 тыс. [15, s. 334].

Привлечение немцев было связано с освоением малонаселенных лесных и заболоченных территорий Волынской губернии. Особенностью этого процесса являлись так называемые экономические миграции, когда немцы-колонисты, освоив определенный земельный участок, перепродавали его вновь прибывшим поселенцам, а сами приобретали и осваивали новый.

Однако с середины 1880-х гг. отношение к немцам-колонистам на Волыни меняется. Российские власти предпринимают действия по ограничению притока иностранцев в пограничные области. Даже принявшие российское подданство немцы лишались права приобретать землю. Случались и принудительные выселения немцев из-за того, что они праздновали Рождество по григорианскому календарю, противились изучению русского языка, отказывались переходить в российское

подданство. Не всегда удавалось волынским немцам находить общий язык и с местным украинским и русским населением. Это привело к резкому сокращению притока немецких колонистов, их переселению с Волыни во внутренние районы Российской империи (Черниговскую, Полтавскую губернии, Крым, а также в Сибирь и в Прибалтику). Но общая численность немцев продолжала увеличиваться за счет высокой рождаемости, и уже в начале XX в. на западе Российской империи сложилась особая этнорегиональная группа – волынские немцы.

В годы Первой мировой войны волынские немцы были депортированы вглубь российской территории [2, с. 82–98]. После отхода русской армии немецкие колонисты восстанавливали свои поселения, не подозревая, что вскоре им придется жить уже в Польской республике.

Окончание Первой мировой войны, распад Австро-Венгрии, Германской и Российской империй поставило этнических немцев в таких отдаленных регионах как Волынь в непростое положение. Они представляли собой относительно незначительное меньшинство. Но за счет своего компактного проживания и высокой рентабельности хозяйств, волынские немцы представляли собой важный сектор в экономике региона.

В политическом плане волынские немцы ориентировались не на далекую Германию, а на союз с местными украинцами, боровшимися против включения региона в состав Польской республики. Например, будущий лидер немцев Галиции и Волыни, депутат польского сейма Ф. Ланг добровольцем вступил в ряды Галицийской армии Западно-Украинской Народной республики и сражался в качестве командира артиллерийского расчета [6, s. 106–110; 13].

В составе Второй республики Волынь входила в Малую Польшу. Местные немцы проживали в Волыни (Владимир-Волынский, Луцк), Галиции (Краков, Львов, Станислав), Наревской области (Бельск-Подляшский). По данным на 1921 г. волынских немцев была около 50 тыс. чел. Две трети местных немцев составляли крестьяне, преимущественно средние и мелкие. Еще 8% были сельскими наемными рабочими, а 16% – заняты в ремесленном, кустарном производстве. Около 20% немцев проживали в городах, образуя слой интеллектуалов (педагогов, юристов, врачей), а также предпринимателей [8, s. 171].

Относительно численности волынских немцев в историографии нет единого мнения. Так, по официальным польским данным 1931 г., в регионе проживало около 47 тыс. немцев. Однако, в 1939–40 гг. из Волыни в Германию выехало 67 тыс. этнических немцев [9, s. 37].

Получается, что за 8–9 лет немецкое население Волыни увеличилось на треть. Очевидно, что в условиях полонизации многие этнические немцы становились на бумаге поляками, а в ходе переселенческой

кампании нацистской Германии вновь вернулись к своей исходной национальности [11, s. 52].

В историографии, особенно германской, прочно утвердилось мнение, что польское руководство не делало различий между группами немецкого населения, проводя в их отношении дискриминационную политику полонизации, разнемечивания. Основоположником такого подхода является Герман Раушнинг. [10, s. XIX]. Происходило систематическое притеснение немцев и других национальных меньшинств. Остановимся на этом аспекте истории немцев в Польше подробнее.

В отношении немецких областей польское правительство проводило политику полонизации, за которую особо ратовали национальные демократы и их лидер Р. Дмовский – апологет пястской концепции расширения Польши за счет Германии. Менее агрессивно были настроены по отношению к меньшинствам Ю. Пилсудский и его сторонники, хотя в целом немцы воспринимались большинством польских политиков и официальными властями как потомки колонизаторов, представители германского аппарата управления, хакатисты, остмаркисты. Единственным решением немецкой национальной проблемы в Польской республике считалась полонизация и разнемечивание (разгерманизация).

Уже в октябре 1919 г., когда еще не был ясен исход борьбы за Верхнюю Силезию и Поморье, председатель Парламентского комитета по внешней политике, будущий министр культуры, С. Грабский разработал «Познаньскую программу» полонизации. В своей знаменитой речи в Познани он заявил: «Мы желаем строить наши отношения на любви. Но любовь к своим соотечественниками и чужим людям – это разные вещи. Процент неполяков здесь недопустимо велик. Познань может быть нами потеряна, если чуждый элемент будет составлять в ней 14%, тем более – все 20%. ... Польская страна исключительно для поляков» [7, Bl. 3].

В рамках политики полонизации происходило вытеснение немцев из хозяйственной и общественно-политической сфер страны, их выдворение в Германию [3, с. 51–57; 19, s. 555–582].

Идеологически полонизация (разгерманизация) новоприобретенных западных регионов Польской республики объяснялась ее руководителями необходимостью восстановить историческую справедливость, не допустить попыток ревизии границ со стороны Германии, сломить сопротивление немецких националистов. Так, в ноябре 1921 г. премьер-министр Польши А. Пониковский заявил: «Не является тайной тот факт, что в Германии господствует мнение о том, что Польша является временным государством. Как известно, на частных и публичных собраниях местные немцы также разделяют это мнение. … Поэтому мы должны действовать крайне осмотрительно, и создать на наших

западных границах такой сильный и надежный оплот, который только в состоянии создать поляки, более 100 лет испытывавшие тяготы и лишения германского господства. Наше население желает строгого соблюдения тех прав, что мы получили по мирному договору. Это единственный путь к разгерманизации» [17, Bl. 109].

Одним из наиболее одиозных воплощений политики полонизации стало массовое лишение немцев польского гражданства. В польском Законе о гражданстве от 20 января 1920 г. вопрос оптации был интерпретирован таким образом, что бывшие подданные Австро-Венгрии, Германии, России были обязаны определиться со своим подданством до 31 января 1923 г. [11, s. 74]. В противном случае они подлежали депортации. В первую очередь, такая практика касалась немцев из западнопольских земель, в которых польское руководство видело наибольшую угрозу, в том числе – и с экономической точки зрения. До августа 1925 г. Польшу добровольно покинуло 18 870 оптантов, а в 1926 г. германский МИД сообщал, что количество немцев, лишенных польского гражданства, составляет 200 тыс., а в целом польские документы не получили 900 тыс., хотя для большинства из них лишение польского гражданства оказалось временным [17, Bl. 001].

Лишение гражданства практиковалось польскими властями в отношении этнических немцев и евреев и на востоке страны. Например, в 1921 г. глава еврейского семейства из поселка Домашов Адольф (Абрахам) Ауэрбах покинул Польшу и оптировался в австрийское подданство. Такое же подданство имел и его сын Оскар, 1907 года рождения. В 1937 г. польские власти официально лишили Оскара Ауэрбаха подданства (на которое тот и не претендовал), обвинив в уклонении от призыва в армию Второй Республики. Показательна при этом неповоротливость бюрократической машины в Польше, которой потребовалось 5 лет на то, чтобы установить настоящее место проживания семьи Ауэрбахов (Вена) и их австрийское гражданство [4, Bl. «Oskar Auerbach»].

Изгнанные из Польши немцы с седины 1920-х гг. получали экономическую и политическую помощь в Германии. Так, в 1927 г. в Берлине было создано Рабочее содружество немцев из России и Польши, большинство в котором составили волынские немцы: более 25 тыс.чел. Еще 10 тыс. было представлено немцами бывшего Царства Польского (10 тыс.), черноморскими колонистами (1200 чел.), немцами Подолии (600 чел.) и др. [17, Bl. 205].

Одним из основных аспектов полонизации на Волыни стали меры по ограничению и сокращению немецкого сектора в экономике региона. Так, после принятия земельного кодекса 1924 г. положение немцев Волыни ухудшилось. Несмотря на то, что они в соответствии с законом

свои права на землю зарегистрировали, их нередко лишали польского гражданства на том основании, что собственности у них нет. В частности, это касалось тех крестьян, которые в 1916–1918 гг. из-за нужды временно переселись в Германию, а затем вернулись назад. «Польские репрессии уже привели к тому, что ряд нестойких элементов среди немцев обнаружил симпатии большевизму» [17, Bl. 044], – сообщали в Берлин лидеры волынских немцев.

Официальные польские власти распределяли население Волыни на три основные категории: 1) поляки и лица, чье польское гражданство не подвергалось сомнению; 2) украинцы, русские, чехи, евреи и немцы, рожденные на территории Волыни, которые также имели право на польское подданство; 3) чуждые элементы, в отношение которых должен был действовать принцип двойного гражданства, или которые вообще не могли рассчитывать на польский паспорт. Среди последних по разным подсчетам было от 50 до 75% волынских немцев, что серьезно сказывалось на их социально-экономическом положении. Дело в том, что в первой половине 1920-х гг. польское руководство приняло законы, регулирующие хозяйственную жизнь в восточных областях республики, по которым преимущественные права на приобретение и использование земли и природных ресурсов получали польские граждане. В результате только за 1924/25 гг. было ликвидировано 10 немецких поселений в Волыни [20, s. 75–76].

Вполне естественно, полонизация негативно сказалась на социально-экономическом положении волынских немцев. Так, в отчете о поездке летом 1926 г. германской молодежи из Бреслау и Киля в Волынь подчеркивалось: «После мировой и советско-польской войн немецкие деревни разорены. Немецкий род в Волыни сильно ослаблен, но его жизненные силы не сломлены» [17, Bl. 149]. Аналогичные отчеты представили и выходцы из региона в ноябре 1925 г.: «Два немца, которые посетили в Волыни своих родителей, обрисовали тамошнюю ситуацию в самых мрачных тонах». Немцы платят высокие налоги, вынуждены продавать половину участка, чтобы выплатить налог на собственность [17, Bl. 161].

Следует отметить, что политика полонизации предполагала, среди прочего, повышение налогового бремени для пограничных регионов с немецким населением. Например, именно в Верхней Силезии из всех польских регионов были самые высокие налоги. По подсчетам экономистов того времени, они составляли 11,4 злотых в год на человека (включая детей), в то время, как в Варшаве – 7,1 злотый, в Кракове-3.4, в Волыни – 0.9 [14, s. 39]. Таким образом, немцы в Верхней Силезии платили в 12,5 раз больше налогов, чем их соотечественники в

Волыни! Высокие налоги ослабляли экономические позиции немцев, которым принадлежала значительная часть капиталов и собственности. Польские власти практиковали также закрытие волынских рынков для западно-польских регионов и разрыв экономических связей с Германией («торговая война 1925 г.»), что также подрывало немецкие хозяйства региона.

Если в западных польских областях, в Познани и Поморье, политика разнемечивния привела к резкому сокращению немецкого населения, то на востоке страны столь массового оттока населения за границу не было (в том числе и в силу отсутствия четкого немецкого национального самосознания у бывших подданных Российской и Австро-Венгерской империй). Разнемечивание применительно к волынским и галицийским немцам приняло характер ликвидации небольших немецких сельскохозяйственных колоний. В середине 1920-х гг. польские власти осуществили массовое изъятие собственности в 16 немецких поселениях: Аполлония – 7 участков, Другие Озерцо – 6, Ходова – 5, Нова Дмитровка – 5, Липовец – 20, Антоновка – 9, Юзефин – 3, Мариановка – 24, Богумилов – 1 [17, Bl. 048]. Такая политика толкала немцев к поискам интеграции в политической, культурной, экономической сферах. В 1920-е – начале 1930-х гг. создавались кассы взаимопомощи, кооперативы и товарищества. Например, в Малой Польше и Волыни действовало 51 немецкое товарищество.

Такая политика во многом определялась ситуацией в Веймарской Германии, взявшей курс на поддержку соотечественников в ближнем зарубежье, особенно в Польше. Местные немцы получили возможность широкой финансовой поддержки из Германии при условии признания принадлежности к немецкой национальности, культуре. Основной лозунг для меньшинств в период «эры Штреземана» звучал так: «Вначале экономика – затем политика!» [18]. Это означало, что немецкие национальные группы отказываются от самостоятельных и несогласованных политических действий и негласно передают право выступать от их имени на политической арене Веймарской Германии. В обмен меньшинства получали финансовую помощь и поддержку.

Финансирование из Германии получали немецкие хозяйства, в первую очередь – товарищества, в создании и деятельности которых активное участие принимали видные немецкие общественно-политические деятели в Польше, такие, как Ф. Сварт, Г. Райнеке, К. Гребе, Г. Вольфайл. При помощи организации ОССА финансирование получали немецкие хозяйства в отдаленных регионах, например, на Волыни.

В апреле 1926 г. германские политики Макс Винклер и Эрих Крамер-Мёлленберг создали кредитную и торговую организацию ОССА.

Организация получила название по реке Осса, по которой проходила после 1918 г. граница между Польшей и Восточной Пруссией, что представлялось ее основателям символичным, тем более, что эта река протекала как раз в тех местах, откуда родом был Винклер. Через нее германским правительством осуществлялось кредитование и финансирование немецких предприятий и хозяйств в различных странах, в первую очередь – в Польше. Штаб-квартира ОССА находилась в Данциге, а ее руководителем стал представитель националов, депутат рейхстага Ганс-Эрдман фон Линдайнер-Вильдау [12, s. 89–90].

В 1927 г. через ОССА были выделены средства на создание там немецкого товарищества, которого у волынских немцев не было, а имевшиеся товарищества были созданы евреями [17, Bl. 093]. Германский МИД решил оказать помощь волынским поселенцам, для чего ответственным был назначен банкир и финансист Фок. По представлению немецких политиков в Польше Й. Клинке и Ф. Наумана, для этого требовалось 80 тыс. злотых [17, Bl. 063].

В результате финансовой помощи из Германии у волынских немцев с середины 1920-х гг. возник очень стойкий интерес к Германии, который активно поддерживался германским внешнеполитическим ведомством. Осуществлялись поездки волынских немцев в Германию и посещение делегациями из Германии волынских поселений, появилась масса публикаций, обсуждались программы поддержки немецкого населения. Тем самым, полонизация способствовала росту симпатий по отношению к «великой прародине» Германии, росту прогерманских настроений, успешной националистической агитации.

Активная, не будет даже преувеличением сказать, агрессивная полонизация, была характерна для периода становления Польской республики, для конца 1910-х – начала 1920-х гг. Разнемечивание было составной частью политики полонизации, которая была направлена не только против немцев, но и против других национальностей, в частности – украинцев и белорусов.

С середины 1920-х начинается новый этап в политике польских властей, который принято называть временем «сбалансированной политики» в отношении меньшинств. Открытая враждебность к лицам непольской национальности сменилась внешним конформизмом. Впрочем, такая ситуация сохранялась недолго, и уже в начале 1930-х гг. началась вторая волна полонизации и разнемечивания.

Как справедливо отмечает германский историк Мартин Пич, «использование антинемецкой пропаганды в Польше было предвыборной тактикой» [16, s. 165]. Апелляция к национальным чувствам поляков, старой вражде с немцами, к борьбе против германизации было неизменным аргументом избирательных кампаний, особенно в условиях

экономического кризиса и роста безработицы. «Комплекс врага» работал на правящую элиту, но при этом серьезных репрессий в адрес немецкого меньшинства со стороны Польского государства вплоть до начала 1930-х гг. не было, а сами представители немцев поддерживали общую линию санации и Пилсудского лично.

Полонизация, с одной стороны, и германское влияние – с другой привели к изменению в общественно-политических настроениях волынских немцев. В первые годы Второй Республики они действовали консолидировано с другими меньшинствами региона (евреями, украинцами). Это позволяло влиять на политику как в Малой Польше, так и в польском сейме в целом. В нем Волынь представлял известный землевладелец и общественный деятель Отто Зомшор. В 1922 г. он был избран депутатом польского сейма от округа Луцка, представляя в польском парламенте интересы немцев Волыни и Галиции. Но на выборах 1928 г. Зомшор не выставлял свою кандидатуру, в первую очередь из-за того, что в Волыни произошел раскол между украинскими и еврейскими политическими активистами. В этих условиях единый кандидат-немец не имел шансов на успех, что подтвердила неудачная попытка баллотироваться другого немецкого политика – д-ра К. Люка [5, s. 205].

Экономическая и финансовая поддержка немецкого населения в Польше из Берлина предполагала создание некоей общепольской политической организации. Создать ее пытались несколько раз, начиная с Варшавской конференции представителей немецкого населения Польши от всех регионов (Тешен-Билиц, Лодзь, Познань, Бромберг, Галиция, Волынь, Подолия) в июне 1921 г. На ней предлагалось создать Центральное бюро, чтобы представлять 2-миллионное немецкое население страны [17, Bl. 174]. Однако идея не была реализована из-за противоречий между различными группами польских немцев.

В начале декабря 1929 г. немцы в Польше вновь поставили вопрос о создании единой организации. Предполагалось создать «Политический комитет» из представителей Верхней Силезии, Познани, Померании, бывшего Царства Польского, Волыни и Галиции. Его задачей должно было стать обсуждение, подготовка, координация совместных действий. Но генеральный консулат в Познани докладывал, что ряд немецких депутатов выступили против создания контролирующего органа. Среди их были лидеры немцев Средней Польши, а также представители Волыни (д-р К. Люк) и Галиции (Ф. Ланг) [17, Bl. 061 – 061].

Такая позиция волынских и галицийских немцев объяснялась тем, что они находились в тесной связи с общественно-политическими объединениями немцев на Западе Польше, получая через них германское финансирование. В частности, в Познани действовал Немецкий союз защиты прав национальных меньшинств (во главе с О. Науманом). Эта

правоконсервативная организация представляла политические интересы крупных немецких собственников Познани и Поморья, а также имела влияние среди землевладельцев Волыни [5, s.184].

Таким образом, политика полонизации и разнемечивания привела к серьезному сокращению доли немцев в экономике Волыни. При этом серьезной экономической миграции из этого региона в 1920-е – начале 1930-х гг. не наблюдалось. Связано это было, в том числе, с политикой Германии, оказывавшей экономическую помощь и поддержку соотечественникам. Это, в свою очередь, вело к политизации волынских немцев, их ориентации на Германию. Неслучайно, в 1939–1930 гг. волынские и галицийские немцы переселились в Германию в рамках нацистской политики «домой в Рейх!»

Литература и источники

1. Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. Костюк. – Тернопіль, 2003.
2. Костюк М. П. Депортація волинських німців взимку 1915–1916 рр. Наукові записки / Збірник / М. П. Костюк. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Серія «Політологія і етнологія». – Вип. 29. – С. 82–98.
3. Кретинин С. В. «Польша для поляков!» Политика полонизации и разнемечивания в Польской республике в первой половине 1920-х гг. / С. В. Кретинин // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология. – 2014. – № 1. – С. 51–57.
4. Archiwum Akt Nowych (AAN). Miniesterstwa Spraw Wewnętrznych (M.S.W.). IV. 1491 Utrata obywatelstwa polskiego, 1937–1939. Oskar Auerbach.
5. Ballig M.O. Von Reval bis Bukarest. Statistisch-biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1945. – Kopenhagen, 1991. – Bd. 1.
6. Balling V. Ferdinand Lang // Jahrbuch Weichel – Warte. 1979. – S. 106–110.
7. Bundesarchiv: Abteilung Reich und DDR zusammen mit Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR, Berlin. (BA). NS 43 / 29. Vol.1.
8. Deutsche Geschichte im Osten Europas. Galizien. – Berlin, 1999.
9. Döring S. Die Umsiedlung der Wolhynien deutschen in den Jahren 1939 bis 1940. – Frankfurt am Main, 2001.
10. Kessler W. Die deutsche Bevölkerung Pommerellens und Grosspolens nach dem Ersten Weltkrieg (1919–1929) // Rauschning H. Die Abwanderung der deutschen Bevölkerung aus Westpreussen und Posen 1919–1929. – Berlin, 1988.
11. Kotowski A. Polens Politik gegenüber seiner deutschen Minderheit. Wiesbaden, 1998.
12. Krekeler N. Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919–1933. – Stuttgart, 1973.

13. Lang F. Die Ukrainer Galiziens im Kampf um die Errichtung des ukrainischen Staates. – Berlin, 1943.
14. Lers J. Oberschlesien. – München, 1932.
15. Neutatz D. Die «deutsche Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalität und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914). – Stuttgart, 1993.
16. Pietsch M. Zwischen Verehrung und Verachtung. Marschall Józef Piłsudski im Spiegel der deutschen Presse 1926–1935. – Weimar, Köln, Wien, 1995.
17. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin. (PA). VI Po. Politik 25- Polen. R 82188.
18. Schot B. Stresemann, der Deutsche Osten und der Völkerbund. – Stuttgart, 1984.
19. Wanatowicz M.W. Die Deutschen im staatlichen Sektor des öffentlichen Lebens in Großpolen, Westpreußen und Oberschlesien nach dem Ersten Weltkrieg // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. – 1999. – S. 555-582
20. Wiesner J. Die soziale und wirtschaftliche Stellung der deutschen Bauern in Wolhynien, 1919–1939. Diss. – Bonn, 1980.

УДК 94 (477.42)

О. Г. Суліменко
Житомир, Україна

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ НІМЦІВ ЖИТОМИРЩИНИ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ XX ст.

Початок 30-х років XX століття – це одна з трагічних сторінок в історії України. Вона пов'язана з утвердженням сталінського тоталітарного режиму, голодомором 1932–1933 років та масовими репресіями. Об'єктом переслідування, поряд з корінним населенням, стали й німці, які компактно проживали на Житомирщині, що в той час була прикордонною. Саме до неї на початку 30-х і в наступні роки була прикута «увага» органів ДПУ–НКВС. Так, 7 лютого 1930 року вийшов оперативний наказ ДПУ за № 42167, в якому зазначалося, що із районів суцільної колективізації повинні бути виселені за межі України у Східний край – 20 000 родин найактивніших і найзаможніших куркулів. Арешти вищевказаних елементів, зазначалося у документі, проводяться по всій Україні, не виключаючи національних районів [1, арк. 2, 3]. Після видання цього наказу розпочався процес переселення німців з Пулинського району на Житомирщині до східних регіонів СРСР (Сибір, Казахстан), а також у східні області республіки (Харківська, Луганська, Донецька).

Трагічним для німців Житомирщини, як і для всього народу України, стали 1932–1933 роки. У першій половині 1932 року в області, як і в інших регіонах республіки, розпочався голод. Німецьке населення

майже повністю проживало в селах, а тому постраждало від голоду не менш ніж українці. Сталінським урядом було прийняте рішення перешкодити будь-якій допомозі голодуючим з боку міжнародної громадськості. Було заборонено й саме слово «голод». Громадяни Німеччини збирали кошти, створювали товариства та комітети для надання допомоги тим, хто голодував. Цю допомогу фіксували органи ДПУ і це призвело до трагічних наслідків для німців. Партійний, радянський апарат на місцях шляхом репресій змушував німців відмовлятися від «гітлерівської допомоги». Органи ДПУ арештовували активних, на їх думку, організаторів цієї допомоги, насамперед пасторів, сектантських проповідників (баптистів, адвентистів).

На початку 30-х років ДПУ почало фабрикувати різноманітні справи про так звані контрреволюційні повстанські, «фашистські організації». Однією з перших групових справ, сфабрикованих Житомирським міським відділом ДПУ, була «Німецька контрреволюційна повстанська організація» на території Яруньського, Ємільчинського і Новоград-Волинського районів, «викрита» в 1932 році. Формула звинувачення полягала в тому, що організація ставила перед собою мету – «збройне повстання проти радянської влади», і проводила роботу зі створення еміграційно-повстанських настроїв серед німецько-польського населення Волині; організації економічного і політичного шпигунства на користь Німеччини і Польщі; здійсненню опору і диверсій стосовно всіх заходів, які здійснює радянська влада, а також шкідництво в сільському господарстві. Історія виникнення організації, на думку співробітників Житомирського міського відділу ДПУ, була зумовлена колективізацією і ліквідацією куркульства. В ході цих заходів ворожі радянській владі елементи об'єдналися для збройної боротьби. На думку співробітників ДПУ, ця організація існувала з 1931 року й мала 23 відділки. На основі постанови судової трійки при Колегії ДПУ УРСР від 30.04.1933р. були засуджені до ВМП (розстріл) – 2 чол.; на 10 років концтаборів – 7 чол.; на 5 років концтаборів – 3 чол.; вислані в Північний край на 3 роки – 14 чол. [2, 7 т.].

На початку 30-х років керівників ЦК КП(б)У бентежив прикордонний Пулинський район тодішньої Київської області, де проживало 30 тис. німців і, на думку партійного керівництва, там активно діяли «фашистські елементи». За рішенням ЦК КП(б)У від 3 квітня 1934 року, була створена спеціальна комісія ЦК для обстеження Пулинського району. Комісія проаналізувала становище, яке склалося в колгоспах німецького району і дійшла висновку, що причина всіх бід полягає в «куркульській засміченості колгоспів». Цілий ряд секретарів сільрад – «колишні куркулі, кістери, петлюрівці».

У 1934 році на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У була прийнята постанова «Про Пулинський район». В ній зазначалося, що районна партор-

ганізація байдуже поставилася до засміченості колгоспів «куркульським елементом», не розгорнула партійно-масової роботи за організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Це створило можливості для антирадянської роботи в районі «куркульсько-фашистських» агентів [3, арк. 115]. Побоюючись подальших репресій, голоду, німці Пулинського району переважно втікали до південних областей України, а то й за межі республіки. З 1 серпня 1933 року по 15 березня 1934 року у Пулинському районі було добровільно покинуто 826 господарств, із них – 537 одноосібних і 289 колективних. Це становило 14% від загальної кількості господарств району [4, арк. 52]. 3 квітня 1934 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про німців-колоністів на Волині. У спеціальному повідомленні ДПУ України «Про масові виїзди на південь німців-колоністів на Волині» йшлося про те, що останнім часом серед німців-колоністів тут спостерігається потяг до переселення в південні області України. При цьому вказувалося, «що внаслідок поширення провокаційних чуток частина німців-колоністів разом із сім'ями виїжджає на станцію Житомир». У зв'язку з цим органи ДПУ вживали репресивних заходів щодо виявлення ініціаторів масових виїздів німців. Упродовж 1934 року тиск на німців-колоністів дедалі більше посилюється, їх звинувачують у шпигунсько-диверсійній роботі, називають «фашистами». Особливо партійно-державний апарат непокоїв прикордонний Пулинський район. 20 жовтня 1934 року С.В. Косіор зробив запит до Москви на дозвіл вислати з прикордонних районів «злісного куркульського елемента» разом із сім'ями. За погодження Л. Кагановича, політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня 1934 року прийняло постанову «Про переселення з прикордонних районів». Згідно з цим документом, висилці підлягали практично всі німці, оскільки вони офіційною владою кваліфікувалися як вороги народу. Щоб зміцнити прикордонну смугу «благодійними елементами», рекомендувалося провести вербування населення з Київської та Чернігівської областей. Так, фактично, розпочалася депортація німців до Сибіру, Казахстану, Крайньої Півночі. Частину німців передбачалося переселити до східних районів України. Зокрема, у Харківській і Донецькій області були відведені такі райони: Сватовський, Троїцький, Покровський, Двуреченський та ін. [5, арк. 45].

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф.1, оп.7, спр. 3190.
2. Державний архів Житомирської області, ф. Р.5013, спр.15240 в 7 тт.
3. ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.346.
4. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.350.
5. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.12.

УДК 94 (430) (477.82)

Richard Benert
Bozeman, Montana, USA

SAMUEL NICKEL: A MARXIST VIEW OF VOLHYNIAN GERMAN HISTORY

A review article on Samuel Nikel, *Die Deutschen in Wolhynien*, published in Kiev and Kharkov, 1935, by the USSR Publishing House for National Minorities.

In 1935, Samuel Nickel (German spelling) published *Die Deutschen in Wolhynien,* a work which contains much useful information for anyone with an interest in the history of ethnic Germans in Volhynia. It was written, however, from an unabashedly Marxist/Leninist perspective, a fact which makes it difficult to believe that in the following year, he was convicted under Article 54-10 of the Russian Republic penal code of various counter-revolutionary «crimes» and was sentenced to a Siberian labor camp.[1] Nickel was yet another victim of the climate of suspicion and purging that pervaded Communist Party ranks during the 1930s. He was fortunate only in not being sentenced to death. We will return to his judicial troubles, but first we would do well to learn something about Nickel's earlier life and the contents of his book.

WHO WAS SAMUEL NICKEL?

Although a few historians have known about the book for many years, it came to the attention of a wider public only in 2004, when *Wolhynische Hefte*, Heft 13, carried a review of it written by Valentin Witrenko of Nowograd-Wolynski. Witrenko accorded it considerable praise as an example of the high degree of culture that Volhynian Germans had attained by the 1920s. Indeed, Nickel rose in these years from humble origins in his birthplace of Andrejewka[2] to graduation in 1924 from the *Hochschule für Volksbildung* in Kiev, prepared to become, at age 21, a teacher of physics and mathematics at the seven-class German polytechnic school in Nowograd-Wolynski. He had joined the Communist Youth League (the *Komsomol*) as a student, and he joined the Party in 1927. The Party apparently coaxed him into teaching social studies (*Gesellschaftskunde*), and he became active in the education of teachers at a school in Heimtal which used the facilities of the former

[1] Valentin Witrenko, «Über Samuel Nikel, Autor des Buches „Die Deutschen in Wolhynien», Kiew Charkow 1935«, in *Wolhynische Hefte*, Heft 13 (2004), p. 147.

[2] His father was Otto Gottfried Nickel; his mother was Wilhelmine Rosin. Two younger sisters were named Marta and Klara. According to Witrenko, p. 146, Otto Nickel, along with a teacher named Helmann, wrote a report for the Party on a Lutheran Synodal conference in Volhynia. Samuel's political choices were apparently not in conflict with those of his father.

Lutheran seminary there.[3] For his hard work in trying to combat the «religious and conservative attitudes» of people in the Heimtal community, he earned the respect of the Party Supervisor, S. Tiede. It may not have hurt Nickel's reputation that someone by the name of Emmanuel *Nickel* had just recently come from the Party School in Odessa to become Secretary of the Party Cell in the Pulin District! Nickel remained in Nowograd-Wolynski until 1929, when he became an officer in the Red Army for a short time.

In the early 1930s, he was made editor of a journal on communist pedagogy and also became a member of the German division of a writers' society named *Pflug* (Plow). Something he said or wrote in this capacity led to a rebuke in 1934 by the Party Committee of *Pflug*, accusing him of supporting «kulakish» literary theories. We can only wonder, in the absence of more information, what this meant. It might seem that this rebuke inspired him to write *Die Deutschen in Wolhynien,* for this book is, if nothing else, a frontal attack on «kulaks», including those in the German community.[4] However, in his preface he asserts that he had been doing research for the book for two years, which means that he started in 1933, a year before the rebuke. This chronology is puzzling, and it seems that we must content ourselves, at this point, with uncertainty about the exact circumstances that led to Nickel's work on this book.[5]

[3] As a teacher, he apparently had his weaknesses. Herbert Henke, a student of his in Nowograd-Wolynski, remembered him as a perpetually grumpy individual who had little control over his classes. He paid no heed to their constant chatter while he lectured. They gave him the nickname, «Fieldmouse», for reasons we will probably never know. Witrenko, *op. cit., p.146.*

[4] The term, «kulak», referred, in Russian usage, to «wealthy» peasants, as distinguished from «middle peasants» and «poor peasants». Lenin regarded them early on as the capitalist element among the peasantry, and therefore not to be trusted. In December, 1929, Stalin made his famous remark about the «liquidation of the kulak as a class», and did his best to follow through on this by the time that Nickel wrote his book. «Kulak» was a slippery term, often applied to anyone on someone's enemy list. Nickel defined a kulak as someone owning from 20 to 50 dessiatines of land. A middle peasant owned from 5 to 20, a poor peasant (*Dorfarmut*) less than 5. The following table (from p. 29) shows the number and sizes of owned properties (not rented) on the Liquidation List of 1915. From it, one can judge the relative size of these three «classes» of German farmers in this area.

District	Up to 1 Desiatine	1-5	5-10	10-15	15-20	20-25	25-30	30-40	40-50	Total
Zhitomir	58	608	1248	742	754	291	145	155	53	4054
Nowograd-Wolynski	40	488	854	472	470	178	66	74	19	2661
Isjaslaw, Staro-Konstantinow, Owrutsch	33	47	62	31	57	20	9	14	7	280
Total	131	1143	2164	1245	1281	489	220	243	79	6995

[5] To add to the mystery, the NKVD file #18769 in the Zhitomir State Archives (found by Eugene Timirajev at the behest of Don Miller) records that Nickel was arrested in October, 1930, for violating Article 54-10. Unless this date was in error, it would seem that Nickel's problems began even before 1934.

I will attempt, in this review, to present as well-rounded a picture of the book as is possible in brief space. There is much in it that is of value. It contains useful tables and statistics. It cites and sometimes quotes interesting documents not found in other books. Nickel's typical Marxist emphasis on economic matters led him to discuss often-overlooked subjects like the Volhynian lumber industry and the role it played in attracting Germans there. On the other hand, one must read Nickel with caution, even skepticism. His sympathies were with the poor and the landless, which is commendable, but about capitalists, estate-owners, kulaks and clergy he could find nothing good to say. These were, of course, the enemies of Bolshevism. Ostensibly incapable of love and concern for the lower classes, they are portrayed as exploiters up to the October Revolution of 1917 and as opponents of the «inevitable» victory of Bolshevik socialism thereafter. I will point out some of Nickel's most egregious errors and distortions, but in other cases I will let Nickel speak for himself, urging the reader, on one hand, to take his assertions with a grain of salt, but on the other, to ask whether there might not at times be some grain of truth in what he says. We are prone, after all, to assume things to be true even in the absence of hard evidence. Nickel's book is a challenge to our assumptions, and it should encourage us to at least ask whether social relations among ethnic Germans in Volhynia were as harmonious as we tend to assume. Yet, his total silence about the exile and death that was being meted out to German «kulaks», even as he wrote the book in the early 1930s, makes it difficult to stir up great sympathy for him in his own subsequent life in exile.

GERMAN MIGRATION INTO VOLHYNIA

Nickel's first section gives us his fairly conventional account of the German settlement into Volhynia. He divides it into three periods. The first, the 1780s and 1790s, was the time when Mennonites, perhaps up to 1500 of them, moved into the area and established six colonies.[6] Heavy obligations to their landowners forced the early resettlement of some to South Russia in 1834 and 1835. The last Mennonites left Volhynia in 1877–1878.

The second period, the 1830s and 1840s, was the time when German capital began to be invested in the flourishing trade between western Europe and Ukraine which ran through Volhynia. In Volhynia itself, land and forests offered opportunity for investment. A case in which a German baron, von Deutsch, was prevented in 1891 from further rapacious lumbering on his estates near Sarny is taken as proof by Nickel of how profit trumped the environment for these capitalists. Their hunger for land led, by 1885, to German ownership of 5% (132,046 dessiatines) of Volhynia. The growing influence of these German estate-owners over the region's economic and political life found

[6] These were Kotusowka and Gross and Klein Neumanowka (on Crown Land), and Karlswalde, Antonowka and Jadwonin (on the estate of Jablonowsky).

favor with the Russian government which saw it (for a brief time) as a welcome accompaniment to its suppression of the nationalistic Polish landowners who had taken part in the Polish Rebellion of 1863. Artisans and poor farmers also began to migrate in larger numbers into Volhynia in this period, so that by 1860, 11,424 settlers, mostly Germans, were living in 139 villages, mostly on rented land. According to Nickel, only 157 dessiatines (1 dessiatine=2.7 acres) were actually owned by German «working» (*werktätig*) farmers at this time. (In his mind, kulaks were not working farmers!)

Nickel's dislike of kulaks then colors his portrayal of the third period of immigration, the 1860s and 1870s. It was the kulaks' support of the Russian government during the Polish Rebellion of 1863 that caused their Polish neighbors to revile all German farmers, even the poor peasants who had only remained neutral in the conflict. Yet, in true Marxist fashion, Nickel attributes the heavy emigration from Poland in these years chiefly to economic causes—in this case, to overpopulation and the need for land. The wealthier farmers, he says, remained in Poland, benefiting from their new ability to buy the land of departing Germans at bargain prices.

For the less well-to-do, the move to Volhynia was beset with political difficulties. Officials had to be bribed along the way, and ultimately came that greatest insult (*der grösste Hohn und Spott*), the oath of personal loyalty to the Tsar and his family, a translation of which Nickel provides on p. 20. Difficulties in getting one's name on a local civil list often meant that one's military duty had to be fulfilled back in Poland where the name was still registered. Applications by a settlement to become a colony, with corresponding exemptions from some taxes and from military service (before 1874, when this became universal), could be annoyingly held up by arbitrary officials, the Tsar, or estate-owners. In addition to such political hurdles, the poorer immigrants faced economic difficulties. First there were the «middlemen» who acted as agents between the immigrants and the Polish and Ukrainian landowners who wanted to lease or sell to them some portions of their land. As always, the emphasis is on the shenanigans of the wealthy, such as the insertion of ambivalent clauses into contracts which might force the immigrants to buy a parcel several times over, as «often» happened.[7] Usually, of course, the contract was for rental of land, and here Nickel describes the well-known problem of landowners who benefited from renters who cleared and drained their land and improved it with buildings, only to force them off the land at the end of the rental period

[7] To illustrate the customary harshness of the contracts, he reproduces the 1842 contract by which the renting farmers (mentioned by name) of Annette purchased their lands from the owner, Markus Madolinski. It is an interesting document, but its stipulation that Madolinski himself would be responsible for encumbrance problems (in the absence of title insurance) makes one question its «harshness».

by demands for higher rent or by selling the land out from under them.[8] In either event, the farmer, if he wished to stay on the land, might need to borrow money. Here is where Nickel adds a new wrinkle. The «working» farmers went to the village kulaks for a surely exploitative loan.

THE ENEMY ALLIANCE

But where had these Volhynian German kulaks come from? Had the German kulaks not remained behind in Poland? In Nickel's view, a new kulak establishment had emerged from the former middlemen who negotiated the deals with the local noblemen. Many of them had apparently used their earnings to buy large plots of land which they then proceeded to rent and sell to smaller farmers. In addition, since they were not «working» farmers (by his definition), they used poorly paid hired help. Thus they, like the very wealthy estate-owners, became exploiters.

Kulaks of course were peasants. They had the lowest social standing within Nickel's enemy alliance. In 1897 there were over 1500 of these «exploiters» who owned as little as 25 dessiatines of land; another smaller group owned up to 60 dessiatines. Above them stood the large estate owners (*Gutsbesitzer*), the capitalists, and the clergy. The estate owners were the German counterparts to the Ukrainian and Polish landed gentry. By using a table based on the 1897 Russian census, Nickel shows how vast an area of land was owned by relatively few «exploitative» individuals.

KULAKS----------ESTATE OWNERS----------

Size of property	Up to 25 *des.*	25-60 *des.*	60-200	200-500	500-1000	1000-2000	2000-5000	5000-10000	Over 10000	Total
Number of properties	1569	345	119	37	22	12	5	2	3	2114
Amount owned in *dessiatines*	18797	12870	9761	13073	15162	15779	14247	10827	81228	191745

Chief among these German land-speculating families was the Arndt clan, whose properties could be found in almost every corner of Volhynia. Others included Eulenberg (Nowograd-Wolynsk), Jakob Richert (Babitschowka), Heinrich Fidler (Neu-Prutowka), Karl Schlenker (Nowo-Sawod), Peter

[8] One of Nickel's several references to renters who had their farms sold out from under them is on p. 21, where he mentions a case in 1866 when farmers from Rokin, Serniki and Bogoljubach appealed to the Governor-General in Kiev to allow them either to continue renting or to buy the land. The appeal went unanswered, and they were «handed over to the Sadow village administration».

Schmidt (Pewna), Jakob Janz (Heimtal), Adolf Buob (Januschpol), Adolf Ai (Gorodischtsche), Johann Becker (Melenzi), Oskar Eulenberg (Alexandrowka), and Johann Schmidt (Kurne) (pp. 23, 31). In 1882, the Zhitomir district had 839 estate owners holding 372,378 dessiatines of land, an average of 444 per family. Of these, about 117 were German. Whether Nickel's accusations against them are true, of course, is an open question.[9]

Another group of wealthy Germans were the «capitalists». These, Nikel says, were scarcely distinguishable from the estate-owners because often enough they were the same people. An Arndt was the largest owner of steam-mills in Volhynia. The landowner, Ai, was the greatest «usurer-capitalist». He lived off his interest, and allegedly sold off the houses of his creditors. The «Wurstkönig» Schulz in Nowograd-Wolynski is singled out for his «monopoly» in sausage production. He dominated not only the local market, but also provided sausage to the Army. Other such capitalists dominated the beer and flour markets. Nickel asserts that these men, like the German barons of the Baltic, stopped at nothing to protect their privileged position, converting to Orthodoxy (Arndt), sending their sons to Army officer schools (Richert), and holding governmental offices alongside their Russian and Ukrainian counterparts, with whom they shared their class interests.[10]

The clergy, in Nickel's Marxist view, were the «ideological representatives of the German exploiter class of Volhynia». Nickel pays brief attention to the organization of the Lutheran Church and the duties of its pastors, but jumps quickly to the attack. He decries the oppressive number of offerings, contributions and fees the poor farmers had to surrender to the clergy. According to «an old proverb», he says, the clergy had two hands—one to take and the other to hold. He berates Pastor Johanson of Heimtal for turning his 12-desiatine garden into a bean patch whose output equaled

[9] Nickel provides very little support for his charges. The Arndt family, or at least that branch of it that produced Nikolaus Arndt, the long-time head of the *Historischer Verein Wolhynien,* is portrayed quite differently in Nikolaus's *Die Shitomirer Arndts* (Wurzburg, 1970). On p. 96 he indicates that Johann Arndt's rental fee (in 1890) was a «reasonable» 1-3 Rubles per dessiatine and the contract extended a full 20 years. In addition, Johann built the roads, bridges and main water ditches for the properties.

[10] Again, Nikolaus Arndt's picture of Johann Arndt differs from Nickel's vast generalizations. Johann converted to Orthodoxy not primarily to secure political advantages, but because, in 1894, he married a young woman of Orthodox faith. His political activities (he was elected to the first representative body in Volhynia—the Zemstvo) did not serve only his «class» interests. He refused to join the «nationalist-monarchist-fascist» party known as the «Black Hundreds», and also withheld his membership from a Ukrainian nationalist party that sought his support. His interests were, says Nikolaus, to secure a good administration for all the people in the *Kreis* Zhitomir. Partly at his own expense, he founded a credit union for farmers. He protected, and got along with, the Jewish community. In general, Nikolaus's portrayal of the Arndt family is, as one might expect, quite different from Nickel's. See Arndt, pp. 91, 103-108.

that of any kulak! Indeed, in his view, the pastors and kulaks generally associated with one another and shared their world view. Together they controlled the schools. Teachers in village schools were appointed by the clergy and were paid, in essence, by the kulaks. In spite of the fact that German schools were placed under government direction in 1881, Nickel says, the pastors really had a more effective direct control. The location of schoolrooms «under the same roof» with churches and prayer stations he took to be symbolic of this «upper class» domination, made even more vivid by the fact that schoolrooms were always smaller than the adjoining facilities for prayer, a fact noted by a school inspector from Kiev in 1903.[11] The kulak/clergy alliance was nowhere more obvious to Nickel than in the Küster-seminary established in Heimtal in 1904, where teachers were endowed with an «appropriate spirit» to ensure that they would go out and protect the interests of the privileged leaders of the village.[12]

Nickel's vision of the kulak/clergy alliance led him to offer a highly questionable explanation for the rise of sectarianism, by which he meant chiefly the Baptist and the Evangelical-Christian movements. He regarded this as a lower-class phenomenon and therefore explainable in Marxist terms. In fact, many German «kulaks» became Baptists, not to mention the Russian aristocrats who led the movement among their people. There may be a grain of truth in Nickle's charge that the Lutheran pastors shared the civil authorities' dislike of sectarianism,[13] but to attribute this to the class struggle, rather than to firm spiritual convictions, is more than slightly simplistic.

Nickel's Marxist view of society, of course, demanded the existence of such a grand alliance of kulaks, estate-owners, capitalists and clergy, all of whom worked hand in glove with the Tsarist authorities. It is easy for us to simply dismiss Nickel's charges as untrue, but he does provide some

[11] In this context, it is worth mentioning that Johann Arndt, as a member of the Zemstvo, opposed giving public money for construction of an Orthodox church, but did release the funds when the church finally agreed to add a schoolroom onto the existing church, on the German model! Arndt. p. 107.

[12] Nickel may have been correct in pointing out a social bond between the clergy and the natural leaders of the German community, many of whom would undoubtedly have been classified as «kulaks». But this does not mean that their affinity for one another caused injury to the poorer farmers. In fact, in 1906 a group of Volhynian pastors in the areas of Belowesh, Emiltschin and Kowno issued a formal complaint about how large landowners arbitrarily changed rental contracts and raised the rents of helpless farmers. This is noted in Dietmar Neutatz, *Die «deutsche Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien* (Stuttgart, 1993), p. 151, n. 4.

[13] On pp. 38-39, he cites a case in 1909 in which four farmers (Ernst Kenenberg, Adolf Schneider, Hermann Frant, and Ludwig Wirschke) asked permission to join the Evangelical-Christian Church established that year in Tschernjakow, Horoszki, Iwnizi and Alexandrien. Permission was denied (presumably with support from the Lutheran clergy) by the Vice-Governor. He also denied their request to have their church books legitimized.

evidence for his charges. His documentation is scanty, at best, so we can't be sure in every case that he is telling the truth. Nevertheless, to be fair, we should at least mention some of the episodes he cites in his support.

EXAMPLES OF EXPLOITATION

Class conflict came to a head, he says, in the early 20th century, around the time of the Revolution of 1905. It is often said that German colonists in Russia remained loyal to the Tsar in this tumultuous time, but Nickel argues that the poorer German colonists in Volhynia were influenced by the workers who went on strike in Novograd-Volynsk, Zhitomir, and elsewhere, and also by their rebellious Ukrainian peasant neighbors. The Russian countryside had always been a fruitful field for rumors, and apparently one such rumor on the eve of this Revolution was that the Tsar would soon grant titles of ownership to all renters. Thus, when in 1904 the Polish landowner, Mesenzow announced higher rental fees to his eleven rental colonies (including Maruschowka, Nikolajewka and Eugenewka), the farmers refused to sign the new lease, hoping for support from the Tsar. An armed revolt was put down by Mesenzow, and the leaders were arrested and ejected from their farms. Pastor Barth, he says, supported Mesenzow. Similar uprisings occurred on Arndt estates and elsewhere, Nickel says. A more peaceful episode occurred in 1905, when a group of newly-mustered Army reservists captured their landlord, Oskar Eulenberg, in a forest and extracted from him a promise not to expel their families from their farms while they were away at war! Perhaps out of pique at such troublesome peasants, however, Eulenberg in 1910 sold his land to the Peasant Land Bank, forcing (according to Nickel) all the renters in Eulenberg's numerous villages (including Segenstal, Junisch, Werschizna, Bartschak, Dimitrowka, and Schereschowka) to leave the farms they had built up from nothing. Frau Ziffermann allegedly did the same to her colonists in Andrejewka, near Zhitomir.[14]

Perhaps the most reprehensible story (if true) is the one involving a multi-year effort by an Arndt (probably Julius?) to rid himself of his Russian renters in the village of Moissejewka. Allegedly, he gathered a force of his German tenants and marched on the village to force out the Russians and install Germans in their place. This naked attempt to use national hatreds for selfish purposes failed when, in a remarkable display of class consciousness, the German farmers were persuaded by the Russians

[14] Nickel, p. 16. German farmers were not allowed to borrow from the Peasant Land Bank. The Bank's purpose was to increase Russian landownership. The Frau Ziffermann mentioned must be Auguste Siffermann, sister of Johann Arndt. Again, the person portrayed in Arndt *(pp. 53-56)* seems incapable of such dastardly treatment of her tenants.

that the Arndts were exploiting them all equally. The Germans thereupon withdrew their support of Arndt.[15]

In spite of all the difficulties they faced, renters still made up 40% of the German farming population in 1914, an indication of how hard it was to purchase land. And a substantial portion of those who did acquire land could afford only a few dessiatines. The table in fn. 4 indicates that 16% of the landowners in Zhitomir District had less than 5 dessiatines. For Nowograd-Wolynsk the figure was 19%; for the district to the north, 28%. These people Nickel classified as the «village poor». Also in this category were day-laborers, cowherds and maids. All of them were subject to exploitation. Nickel illustrates the harsh condition of the poor laborers and servants by quoting the words of a «satirical folk song» «sung by the poor of Volhynia, a rough translation of which would be:

1. Whoever serves a farmer
Does not, frankly, have it good.
He gets each year a pair of stockings.
That's little enough!
Socks with no heels:
The farmer is no nobleman,--
The farmer is a barbarian,--
Cruel nature!

The following verses are the same, except for the third and fifth lines:

2. He gets each year a pair of boots.
Boots with no tops!
3. He gets each year a pair of pants.
Pants with no legs!
4. He gets each year a jacket.
A jacket with no arms!

Then, to further illustrate the wickedness of kulak exploiters, Nickel describes the «so-called *Einwohnertum*». This was a small dwelling that kulaks often built to house their day- or seasonal-workers. Such a worker could have his own cow and a vegetable garden and paid no rent. He had instead to work for the owner one or two weeks during the planting and harvesting seasons. At other times, he might work as a handyman, shoemaker or tailor and thus «eke out a poor existence». This might seem, on a relative

[15] Nickel, pp. 35-36. Nikolaus Arndt provides two facts which might lend credence to this story. One is that Julius Arndt apparently supported a Ukrainian nationalist party (which might tend to make him somewhat anti-Russian). The other is that the government had used Moissejewka as a place to settle undesirable people from interior Russia, and the village had the nickname «*Slowdijewka*», or «Thiefsville». In fact, one of its inhabitants did actually steal Julius's horse and carriage, probably in the 1880s. See Arndt, pp. 49-50, 87, 105.

scale, not too bad a deal, especially when one considers the not-too-luxurious life of the average kulak. Nickel's condemnation of the practice reveals his loose definition of «exploitation». Yet, it must be said that if the folksong actually had some popularity, it must have had some basis in real life.

A word concerning the «middle-farmers» is perhaps in order. Nickel followed Marxist ideology here also, proclaiming that this class tended, in the capitalist system, either to gravitate upwards through land purchase or marriage, or to decline into poverty. One looks through the book in vain, however, for any documentation for this.

THE «GERMAN QUESTION» AND THE EXPULSION

When he treats the «German question» (that is, the anti-German sentiment in some segments of Russian government and society), Nickel almost seems to set aside his class consciousness and become a German patriot. He is genuinely offended by the hatred of Germans stirred up by the government and by the Black Hundreds.[16] He despises the laws restricting German land acquisition (1892, 1895, and the proposed bill of 1910) as leading inevitably to the Expropriation Decree of 1915. Marxist reasoning reappears quickly, however, when he accuses the Ukrainian estate-owners of instilling in the peasantry a hatred of Germans in order to distract them from their hatred of Ukrainian estate-owners. The land shortage they suffered, they were told, was all the Germans' fault, even though (as he points out in a table on p. 43), Germans in 1897 owned a total of only 191,745 dessiatines out of Volhynia's total of 3,158,004 dessiatines.[17] But any national feelings for all Germans that Nickel may have had break down when he maintains that the close ties enjoyed by German estate-owners and capitalists with Russian officialdom and the Ukrainian upper crust shielded them from the worst excesses of the prevalent hatred of Germans which fell upon the poor. At least, however, Nickel does not mention kulaks in this context. Perhaps deep down he recognized that kulaks, for all their faults, were also Germans and also suffered from the reigning *Deutschenhetze*.

The same inability to sympathize with «upper class» Germans characterizes Nickel's treatment of the Expropriation Decree of February,

[16] The Black Hundreds were paramilitary groups serving the Union of the Russian Peoples, a proto-fascist organization formed in 1905, supported by the Tsar. It was, as Orlando Figes describes it (in *A Peoples' Tragedy* [New York, 1996], p. 196), «Anti-liberal, anti-socialist and above all anti-Semitic.» He might have added, «anti-German».

[17] Nickel does point out (p. 49) that the Ukrainian peasants did not fall for the anti-German propaganda. They knew full well, he says, that the cause of the war and their poverty were the Tsar, the German Emperor, the capitalists and *Gutsbesitzer,* not the «working» German farmers.

1915, and the Expulsion from Volhynia beginning in July of that year. First of all, he says, the military prohibition of using the German, Hungarian and Turkish languages hurt the poor especially hard, because they didn't know Russian. (One might wonder how many German «kulaks» knew Russian and were thus unaffected by the prohibition.) But worse was the brazen way in which estate-owners who stayed behind profited from getting control of the abandoned harvests. He provides two documents offering strong evidence that Arndt in Kurman and B.S. Mesenzow in Neu-Grüntal and elsewhere did just that. In fact, on July 24, 1915, the Volhynian Governor specifically legalized the «liquidation of harvests» of expelled renters by their landowners.[18] Worse yet, some landowners (he mentions Ziffermann, Arndt, Eulenberg and others) actually sold the lands they had been renting to German farmers.[19] When these farmers returned a few years later, resettling on their old farms was very difficult, if not impossible.

Nickel has to admit that kulaks were expelled along with poorer folks. He is at pains, however, to point out that they, along with «people of means», rode on trains and were not sent to Siberia. They had the means, he says, to find settlement in South Russia and the provinces near to Volhynia. It was the poor and the middle peasants who were sent to Siberia. But once again, no evidence is offered. In truth, people of means, such as the Arndt family, were able to head for non-Siberian locations, but some average farmers also did. In addition, almost all expellees were placed on trains eventually, and riding in a freight car is no «privilege». And surely most kulaks left their homes by wagon, along with everyone else.

To give credit where it is due, however, it must be said that Nickel's is one of relatively few treatments of the Expulsion by German writers that treat without rancor or condescension the 40,000 Galician refugees who were settled on the vacated German farms. He explains how they were conned by the Russian government and forced by the army and estate-owners to work in return for their «rations». Seeing how they were being used, many tried to escape and return to Galicia. This was strictly forbidden by the government on July 10, 1916. These are apparent facts that should be taken into account

[18] Nikolaus Arndt, pp. 126-127, says that Johann Arndt purchased the harvest, the inventory and the rental rights of his tenant, Rink, in Sulshinowka, and that his administrator, Eduard Müller, bought «much» grain for harvesting, but then adds that «the money was then sent to the deported colonists at their new addresses.» It is true that Arndt was not expelled, but his wife was sent to Byelgorod. Among his other positions, he was a major supplier of horses to the Russian Army, which may help explain any favors shown to him.

[19] On p. 82 Nickel reproduces a petition filed on May 4, 1921, by Julius Wölke of Schepetowka to the Land Office in Polonnje, complaining that his landlord, Radow, had sold his farm even though his lease extended to May 14, 1922.

when thinking about how these peasants usually allowed their host farms to deteriorate while they lived in them.

THE 1917 REVOLUTIONS AND CIVIL WAR

The February Revolution brought only the Russian middle class to power and, in Nickel's mind, such people were incapable of even thinking of rescinding the Expropriation Decree and allowing the expellees to return. Here he was wrong, of course, for the bourgeois Provisional Government did put a stop to liquidating German properties in March, 1917, even if the laws themselves were not abolished. Nickel correctly observes that German expellees who took seriously the new government's decree giving them full rights as citizens and tried to return to Volhynia found the return very difficult and were sometimes sent back. But he falsely blames this on the civil government. It was rather due to the army, which objected to civilians clogging the railways in time of war.[20] As might be expected, in any case, Nickel asserts that it was mainly kulaks who could afford the bribery involved who made it back to Volhynia before the October Revolution.

Nickel's chapter on the October Revolution covers only three pages. He mainly points out with obvious satisfaction the Decree of October 26 (November 8) which abolished private property, and the Bolsheviks' «liquidation» of the Liquidation Decrees of 1915, followed by the assistance they gave to Volhynian Germans who wished to return to Volhynia.

Unfortunately (from Nickel's viewpoint), the Ukraine was occupied by German forces in early 1918 and these forces helped to stall the victory of Bolshevism in the area throughout the year. The chief beneficiaries of this occupation were, again, the kulaks and estate-owners. Many colonists returning from exile were met by German troops and shunted off to work for extended periods on the estates of German landowners throughout the Ukraine. Land recently taken over by peasant rebellions was returned to the owners. But eventually, the German troops did help returning farmers—even small ones—to recover their farms. Kulaks who had managed to sell their farms before the Expulsion were enabled to take them back. The Germans established a «Central Organization of Germans in the Ukraine», led by clergy and kulaks, to offer relief and spread «nationalistic propaganda» against Ukrainians. Kulaks and estate-owners cooperated with this «German imperialism» by joining counter-revolutionary self-defense (*Selbstschutz*) units which were being organized by chaplain Grunwald, a Volhynian German who had attended a seminary in Germany. Smaller farmers refused to join, Nickel implies, and soon, in

[20] Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign Against Enemy Aliens During World War I* (Cambridge, Mass., 2003), p. 149.

November, the workers and peasants of the Red Army (Nickel would have us believe) drove the German troops out.[21]

Nickel has not much to say about the subsequent civil war save that the Ukrainian warlords, Petliura and Machno, led «bands of kulaks» who persecuted the Ukrainian poor, and that the German «village poor» and even some middle peasants «actively supported the side of the Proletarian Revolution». They joined the Committees of the Poor (organized by the Bolsheviks for food collection) and helped the cause of de-kulakization. Some kulaks, he says, fled Volhynia along with the German soldiers. Driven by «kulak agitation», a small number of middle farmers also sold out, put their money in a «German Colonist Bank», and fled. Driven by the terrible inflation in Germany between 1921 and 1923, many of them returned, «completely ruined», to Volhynia. Many of the kulaks who stayed in Volhynia joined the «Sokolowsky-Kulak Rebellion», which flourished in the villages near Nowograd-Wolynsk, Emiltschin and Pulin in the summer of 1919. Leaders of this rebellion, he says, were the «German intelligentsia», *i.e.,* the clergy, who wished the return of the «golden occupation time». The poor and middle farmers, however, were now wise enough to see that this meant a return to «the old relationships in the German village», and they did not support the rebellion. Evidence one way or the other Nickel does not provide.

Following the brief occupation of Volhynia by «fascist» Polish troops in 1920, Volhynia was divided between Poland and the Soviet Union by the Treaty of Riga, March 18, 1921. Nickel predictably, but with a good deal of truth, insists that conditions for the poor and middle farmers in Polish Volhynia remained terrible, with high rents and high taxes. Non-Polish nationalities (Ukrainians, Jews and Germans) were suppressed by the «fascist» Polish government. Over half the schools were taught in Polish, although Poles made up only 16.8% of the population. «Official» German schools no longer existed, and the use of German in schools was illegal. As before, the teachers were subservient to the clergy and the kulaks. Literacy stood at 31.1%. The German population stood at around 30,000, compared to 75,000 in 1897.

VOLHYNIA UNDER BOLSHEVISM

How different it was under «socialist construction» in eastern Volhynia! Here the Bolshevik government did all it could, he says, to help the expellees still in eastern Russia to return and get settled on their old farms.[22] The

[21] Actually, German troops had to leave Volhynia because of the terms of the Treaty of Versailles. The Red Army did not fully control Volhynia until 1921.

[22] Nickel provides (pp. 80-81) two archival documents of the Zhitomir Land Commission from early 1921concerning the return of expellees who were then traveling through Moscow. The Peoples' Commissariat in Moscow urged the local authorities to settle the returnees, but in case their old farms were occupied, they were to be settled on vacant land, and on a «collective basis» if possible. Needless to say, returning farmers gained only the use of their land, not its ownership!

German population grew to about 83,000 by 1926.[23] The new government began, «step by step», to help the villages recover by ending forever the old capitalistic relationships and practices. Of course in making this claim, Nickel totally ignores the fact that the villages recovered during the years of the New Economic Policy, when the Bolsheviks purposely allowed the peasants, in Lenin's phrase, «to get rich» by selling their produce for as much as they could. Nickel is very frank, and certainly largely correct, in pointing out that the dekulakization that accompanied the Revolution did reduce the number of large farms and provided land for many landless peasants. This redistribution of land, resulting in an enlarged class of «middle farmers», is well illustrated by a table he provides on p.83, of which the following is a modified version. Figures are percentages.

	Zhitomir District			Nowograd-Wolynsk District		
Size of farm	1910	1917	1922	1910	1917	1922
Up to 3 dess.	35.0%	46.0%	16.9%	25.5%	34.7%	15.8%
3-6 «	31.3%	33.4%	48.85%	30.2%	35.7%	48.5%
6-9 «	16.7%	11.8%	31.49%	21.9%	16.8%	32.7%
Over 9 «	17.0%	8.8%	2.76%	22.4%	12.8%	3.0%

Redistribution of land, however, was only the beginning of the road to collectivization. The old «chutor» system of independent farms, each with its own family dwelling and outbuildings, had to be overcome. Villages stretching out for 7 to 10 kilometers were not, Nickel asserts, capable of being agriculturally efficient. Between 1921 and 1925, farmer- and youth-conferences (which Nickel disingenuously calls «party-less»—*parteilos*) were held, and even some conferences for women, to inculcate socialist habits of thought. As was true throughout the Soviet Union, the first steps towards socialism chiefly took the form of cooperatives. Only a few collectives existed before 1929. By 1927, Volhynia counted 17 consumer cooperatives with 2,242 members. By the end of 1928, 4 more cooperatives had come into being, with an additional 1500 members. This meant that 43.4% of German farmers belonged to such cooperatives by 1928. Producer cooperatives also came into being, especially for milk and hops production. Government-sponsored «machine tractor stations» also helped to create the desire to use machinery on a cooperative basis. Associations for «common use of land» were also formed, by which Nickel probably meant *kommuny,* artels and *TOZy*, three voluntary

[23] The figure is for three of the four administrative districts created in 1925, namely, Zhitomir (which he labels here «Wolhynien»), Korostenj and Schepetowka. The fourth was Berditschew. The most heavily populated *rayons* were Pulin (17,411), Nowograd-Wolynsk (8,691), Wolodarsk (8,571), Gorodnizi (6,791), Baranow (6,571).

forms of collective farming which the government encouraged during the 1920s.[24] The first collectives in Volhynia were formed in 1928 in Heimtal and in Babitschewka (on the land of the former estate-owner Richert). Other villages to adopt collectivization early were Nataliendorf and Neuborn.

Nickel could not, of course, give an account of economic progress without referring to the great obstacles which had to be overcome in attaining it. Capitalists and estate-owners were no longer a problem, but there still remained kulaks and clergy (including now the leaders of the «sects») who «fought and fought» against the tide of socialism. They refused to forget the good old days of the German occupation in 1918, and their preparations to celebrate von Hindenburg's birthday in late 1927 struck Nickel as something close to treason. But the poor and middle farmers rose to the occasion and protested, he says, and the kulaks had to give up on the idea. They soon came up with another «counterrevolutionary» idea: emigration. Pastor Rudolf Deringer led other clergy, küsters and kulaks in efforts to help people flee in 1928 and 1929 to Brazil and Canada, aided by their connections to the Lutheran Immigration Board, which was in it chiefly to acquire a «cheap work force for the…American dollar». Those who emigrated, of course, were soon to be impoverished by the Great Depression, which Nickel notes with undisguised satisfaction. The poor and middle farmers now saw clearly, in 1930, that their salvation lay in collectivization, but the «class enemies» found new ways to subvert progress. This might be done through sabotage (as when they destroyed equipment for draining swamps, burned several machine tractor stations, or placed straw in the walls near the chimney of a new club building in Pulin which burst into flames at its first heating), or by acts of terror (such as the 1933 murder of the Party Cell Secretary, Gen. Bayer). The year 1929 saw 40 acts of terror in the Pulin Rayon alone. More subtle methods included getting kulaks elected to village soviets (which happened everywhere in the Soviet Union!), appealing to the piety of conservative German women, and establishing youth groups in the churches to counter the appeal of the Pioneers and Comsomol.

[24] The TOZy (Association for the Joint Cultivation of Land) made up, in 1928, about 70% of collectives throughout the Soviet Union. In these, members retained ownership of tools and machines, most livestock, and control over their land. In *artels,* (about 26%), members retained ownership of their homes and a garden, but used land, livestock, seeds and machinery cooperatively. Least popular were the *kommuny* (communes, making up about 8% of the total), in which almost everything was done communally, sometimes including living and eating arrangements. Altogether, they comprised only about 1% of the land in the Soviet Union in early 1928, this figure rising to about 8% by late 1929, before the great push for collectivization drove it to 57% in March, 1930. Nickel seems not to specify which type of collective took root in Volhynia, but on p. 97, he refers to Heimtal and Babitschewka as «Kommune», while others were «Kollektiven.»: TOZy were no longer allowed after 1929.

Nickel admits that the Party itself was partly to blame, that is, those Party members who were part of the «leftist excess»—a sort of political heresy—which pushed so hard for collectivization that they ignored the technical basis for operating a collective farm. They advocated collectives far larger than could be worked without modern machinery, and such machinery was still in short supply. The foolishness of this «Gigantomania», Nickel says, was «used» by the kulaks to support their opposition. But the Party, with Comrade Stalin at the head, «opened fire» on this heresy and quelled it. What Nickel apparently didn't know was that Stalin himself had supported this «excess» in late 1929![25] This apparent «gaff» is not mentioned in the records of his case, but one yet wonders if it may have been noticed by the examining commission in 1936.

No Bolshevik could have found fault with Nickel's attack on the famine relief organizations in Germany and Poland which tried to deliver food to the Ukraine in 1933 and 1934. He was fully in accord with Bolshevik thinking in regarding them as merely disguised fascist attempts to hinder the Revolution. Not for nothing did «hundreds» of collective assemblies issue protests against these organizations, for to be suspected of cooperating with any suspicious foreign organization could result in arrest and punishment.[26] Thousands of recipients of what the Party called «Hitler aid» were put on a list of suspects. Ukraine security chief Vsevolod Balytskyi noted that, after 60% of the residents of the Pulin Rayon received such aid, the spring planting fell far below normal, a sure sign that the aid was connected to German attempts to sabotage the Revolution.[27]

No less than the economic recovery under socialism, Nickel praises socialist cultural improvement, most notably in the schools. He asserts, somewhat incorrectly, that before the Revolution Volhynia had nothing beyond 3-year schools, but by 1928 there were many 4-year and half a dozen 7-year schools. By 1935, many 4-year schools had upgraded to a 7-, 8-, or even a 10-year curriculum. But equally important, to Nickel, was the

---

[25] This fad in 1929 took as its model a large collective in the Urals («The Giant») of 135,000 hectares, uniting 84 smaller collectives. Not only Stalin was taken in by Gigantomania. *Pravda*, on January 6, 1930, dismissed as «sheer stupidity» the idea that tractors were needed for large-scale farming. See Dorothy Atkinson, *The End of the Russian Land Commune*, 1905-1930 (Stanford, 1983), p. 361.

[26] See, for many examples, Donald M. Miller, *Under Arrest. Repression of the Russian Germans in the Zhitomir Region, Ukraine, in the 1930s*, (Zhitomir, 2004).

[27] Kate Brown, *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland* (Cambridge, Mass., 2004), pp. 125-26. This excellent new book sheds much light on the Soviet repression of ethnic Germans, placing it in the context of the growing suspicion of all non-Russian nationalities in the 1930s.

separation of the schools from domination by the church. Many chapels and prayer houses were henceforth to be used only for school. The clergy, kulaks, and küsters vehemently objected, but the poor and middle farmers won the day and got their much-desired secular schools, according to Nickel. As might be expected from this resurgence in learning, (secular) newspaper reading increased, reading rooms sprang up (nearly 60 of them in 1928 and 1929), and illiteracy declined as a result of the proliferation of literacy schools in «most villages».

While Tsarist Russia had tried to suppress ethnic languages and institutions, Nickel correctly points out that the Bolsheviks' kinder and gentler nationality policy infused «international-socialist contents» into «national forms», at least for a time. In the case of Volhynia, many German village soviets were formed between 1924 and 1929 in which German was spoken. About 50 such German soviets existed in 1926 in the Zhitomir and Korosten districts. By 1929 this enlightened national policy led to the creation of a German Autonomous Region (or *Rayon*) of Pulin, consisting of the former rayons of Pulin and Wolodarsk.[28]. This Pulin Rayon becomes Nickel's shining example of what could be accomplished by Germans dedicated to socialism. While in 1929 the Rayon had but 2 collectives, in 1930 there were 32. By 1934, 83% of the land had been collectivized.[29] In spite of the fact that this collectivization had been accomplished mostly by force, had resulted in countless deaths, and had contributed mightily to disastrous declines in farming productivity, Nickel blithely claims that this collectivizing had «greatly elevated the technical basis of agriculture». Perhaps in one respect it did. Dairy farming seems to have become important in Babitschdewka, Heimtal, Wydumka, Marianowka, Pulin, Marianka, Wolwachowka, Pulin-Huta and in other collectives. On the cultural front, the Pulin German Rayon invested heavily in schools (296,400 rubles in 1931, growing to 944,100 in 1934), built two «clubs», two «*kollektivistenheimen*» (probably some form of communal residence), and 23 reading rooms. It contained 76 libraries, 6 movie theaters, 32 radio receivers, a printing establishment, a Rayon

[28] According to Nickel, the Pulin Rayon consisted of 20 German, 5 Ukrainian, 1 Russian, 1 Jewish and 3 Polish village soviets. The 20 German soviets included a total of 60 villages. Of a total population of 26,566 in this Rayon, 14,134 were German. Adjacent to the Pulin Rayon toward the south, the government had created in 1925 a Polish Autonomous Region. On this, see ch. 2 of Kate Brown, *A Biography of No Place.*

[29] Nickel may have been exaggerating. Official reports expressed great disappointment that in the Pulin District, collectivization had been accomplished on only 34 % of the land, a fact explainable only by the continued resistance of kulaks and other disloyal Germans. See Brown, *A Biography of No Place*, p. 124.

hospital, a childrens' clinic (*Kinderconsultation*) and various other medical centers. Last, but not least, the Party conducted a purge in 1933 in which it got rid of the kulaks who had infiltrated its organization, thereby freeing it of its «nationalistic and anti-socialist elements».

WHY WAS NICKEL PUNISHED?

Nickel then concludes his work with laudatory exclamations about the virtues of socialism and the wisdom of Stalin. Yet none of this adulation was enough to prevent his Siberian internment after an examining commission in Kharkov had rendered a negative judgment on the book. Actually, Nickel had appealed an earlier judgment by a censor named Fondis, who, he charged, was not objective and had twisted «all the facts and conclusions this book contains». Alas, the Kharkov commission of four readers agreed with Fondis. Nickel, they charged, had not included enough photos of «Soviet events»; there was too little information on German schools in Volhynia, nor did it give proper emphasis to the class struggle in the schools; the participation of German peasants in the Civil War and the building of socialism was not given due recognition. These and other charges are so ludicrous, in view of what Nickel had actually written, as to make one fairly certain that these charges were not the real issue. Perhaps more to the point was the last charge mentioned, that the book did not adequately foster a spirit of «Soviet patriotism», nor encourage readers to fight against nationalism.

Kate Brown has recently pointed out that the Bolsheviks had devoted much energy during the 1920s to developing ethnic nationalism (especially among Poles and Germans in Volhynia), but the failure to reach their collectivizing goals in the 1930s caused them to look for scapegoats. They fastened on the kulaks, of course, but they also developed the idea that those national entities they had fostered must be themselves to blame. Samuel Nickel was closely identified with the German Autonomous Region, and he could not, in all likelihood, divorce himself from its failures. I have mentioned his work as an editor in the Ukrainian national minorities printing and publishing office, and it was in this capacity that he also earned condemnation. He was charged with incorrectly translating articles and speeches of Soviet Party leaders «in a counter-revolutionary manner», and even with publishing the works of nationalist writers who were *later* arrested for counter-revolutionary activities![30] To some degree, it seems that Nickel's troubles stemmed from his ethnicity, and to the hazy suspicion that he might be associated with that menacing country to the west – Nazi Germany.

[30] The charges against Nickel are listed in the NKVD file #18769, vol. 4, p. 224, in the Zhitomir State Archives.

It would be incorrect, however, to think that Germans alone were victims of such blatant disregard for truth and such phenomenal suspicion. Kate Brown discusses the even more tragic case of Jan Saulevich, a Polish Bolshevik who played a pivotal role in developing the Polish Autonomous Region in Volhynia after 1925. He was as dedicated a communist as Samuel Nickel, but yet was arrested in 1934 and condemned *to death*! Among his crimes was doing exactly what the Party wanted him to do in 1925, creating a Polish national consciousness in Volhynia. Since another Polish-Soviet War was feared as much as an attack by Germany, anyone guilty of fostering Polish sympathies was suspect. In such an environment of fear and distrust, one may well concede that Nickel did not have a chance. His condemnation defies all reason, and it is only by trying to understand the depths of irrationality pervading the Soviet Union of his day that we can «understand» why his book not only failed to save him from arrest, but also contributed to the charges against him.

Valentin Witrenko says that Nickel served ten years in the labor camp, but the NKVD file #18769 on Nickel records that from 1938 to 1947 Nickel worked as an economist for a state construction company, probably in Khabarovsk Province. In 1947 he was sent, as a «special settler» to Novosibirsk, where he became chief economist in the «Abrasiv» plant. In 1951 a KGB officer asked the Novosibirsk KGB for «all possible discreditable information» on him, for the purpose of «sending him out from Novosibirsk.» In 1956, he was finally given permission to live anywhere except in places he had inhabited before, and obtained the right to reclaim all confiscated property.[31] How, when and where he lived after that is not known.

Finally, how should we judge *Die Deutschen in Wolhynien*? Its distortions of historical truth and its blithe acceptance of the human suffering caused by the Bolshevik regime certainly earn for it our condemnation. Yet this review has been written in my belief that one can learn from those whose viewpoint is vastly different from one's own. There is useful information in this book, and Nickel's viewpoint led him to discuss topics and events that are rarely if ever mentioned in other treatments of the subject. Perhaps above all, his life itself illustrates some dilemmas of living in Soviet Volhynia which no other source can equal.

[31] These details of his later life are found in the Archive of the Internal Affairs of Zhitomir Oblast, Special Letters Fond, File 9930. These documents were obtained by Don Miller from Alex Brzhezitsky.

УДК 94:[277.4]

Йоханнес Дик
Биллефельд, Германия

БОЛЬШИНСТВО В РОЛИ МЕНЬШИНСТВА: НЕМЕЦКИЕ БАПТИСТЫ ВОЛЫНИ В КОНТЕКСТЕ РОССИЙСКОГО И СОВЕТСКОГО НЕМЕЦКОГО БАПТИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ

С падением интереса к религии в обществе и общественных науках конфессиональную тему можно было бы считать закрытой, если бы не два обстоятельства. Во-первых, в России явная секуляризация началась значительно позже, чем в Западной Европе. Вследствие этого религия, будучи частью культуры в расширенном понимании этого слова, в XIX в. еще была важным фактором общественной жизни. Во-вторых, Советской власти, несмотря на насильственную секуляризацию, так и не удалось подавить веру в Бога. Самое большое организованное сопротивление, хотя и в религиозной плоскости, ей оказывал баптизм и сходные конфессии.

К моменту наивысшего расцвета в начале XX в. немецкие баптистские общины в России насчитывали в своих рядах около 15 000 человек [10, с. 321]. Многие из них были сосредоточены в западной части империи, и баптисты Волыни составляли среди них большинство [10, с. 297]. С другой стороны, в среде российских немцев баптизм всегда был религией меньшинства, уступая по численности и своему значению и евангелическо-лютеранской, и католической церквям. Баптистское большинство волынских баптистов было относительным: в обществе они стабильно играли роль меньшинства.

1. Общий контекст и вопросы структуры религиозных сообществ

Баптизм появился в Германии только через три столетия после Реформации – во времена, когда давно завершился процесс конфессионализации, привычными стали идеи эпохи Просвещения и в массах евангелическо-лютеранского и католического населения активно происходил отход от религии. В 1834 г. в Гамбурге принял крещение миссионер британской Continental Society Иоганн Гергард Онкен (1800–1884) – немец, выросший в Великобритании и погрузившийся там в юном возрасте в атмосферу англосаксонского религиозного пробуждения. В нем, как и в движении обновления евангелическо-лютеранской церкви, известном под названием «пиетизм» и начавшемся в 1685 г., вере сердца отдавалось предпочтение перед верой разума. Вера сердца считалась глубоко индивидуальной, поскольку начиналась с очень эмоционального покаяния в

собственных грехах перед Богом и следовавшей за ним субъективной уверенности в личном вечном спасении. Эти убеждения типичны для баптизма, но не только для него – Continental Society поддерживалась Английской реформатской церковью [2, с. 22–23]. Баптизм, возникший в 1609 г. в среде английских беженцев в Амстердаме, видимо, под меннонитским влиянием, пошел дальше: вслед за индивидуальной верой он требовал осознанного крещения, отвергая таковое в младенчестве, а также организации отдельных общин из вновь крестившихся.

Онкен мог бы принять крещение от баптистов в Великобритании, но не сделал этого. Его крестителем стал американский профессор Сирс (Sears). Онкен предпочел начать новую баптистскую традицию на континенте, которая бы отличалась от двухвековой британской. В самом деле, баптизм онкеновского типа отличается от британского или американского. Гамбург стал важнейшим центром его распространения на немецкоязычном пространстве, включавшем в себя не только Германию и Швейцарию, но и немецкую диаспору Восточной Европы.

Немцев Волыни, которые являлись ее частью, также не обошла стороной эволюция религиозного сознания. Курс на рационализм, взятый в Германии в эпоху Просвещения, повлек за собой процесс постепенного ослабления роли церкви в основной массе населения и здесь. Вместе с тем, религиозные процессы в немецкой диаспоре развивались по несколько иным сценариям, чем на исторической родине. Во-первых, в Германии баптизм стал официально признанной конфессией во время революции 1848/49 гг., тогда как в России это произошло лишь в 1879 г. Во-вторых, церковь в Германии была значительно теснее связана с государственными структурами. Там значительно более строго ограничивался допуск к церковным кафедрам. Закон запрещал проповедь лицам, не сдавшим экзамены за полный курс теологии в государственных университетах. В российской глубинке, напротив, при традиционной нехватке лютеранских пасторов их обязанности нередко выполняли другие лица.

В любом случае, всякая государственная церковь считала баптизм непримиримой оппозицией, а его сторонников – сектантами, зачастую не вникая ни в причины его возникновения, ни в его суть и особенности. Сектанты были собирательным образом идеологического противника. Примечательно, что советская публицистика вместе с атеистической и даже религиоведческой литературой безоговорочно переняли эту церковную по своей сути терминологию.

2. Возникновение и развитие баптистских структур на Волыни в среде немецких колонистов

Баптизм на Волыни появился в результате преследования этой конфессии в других регионах Российской Империи.

В 1849 г. школьным учителем в Ментнове (Mentnow) близ Варшавы стал молодой лютеранин Готфрид Альф (1831–1898). В его обязанности, кроме обучения детей в зимние месяцы, входило также проведение воскресных богослужений. Церковное руководство и односельчане были довольны его работой, пока он не начал систематически заниматься изучением Священного Писания и сравнивать его со своей собственной жизнью и состоянием церкви. После года мучительных размышлений он совершил покаяние перед Богом по пиетистскому образцу. [3, с. 38–39].

Пиетизм, с которым в Германии к тому времени уже давно свыклись, оказался для церковного руководства Альфа явлением совершенно неизвестным. Молодого человека выгнали с работы, и его приняли к себе родители, жившие в селении Вулка (Wólka) [6, с. 20]. Следующие четыре года он зарабатывал на жизнь хлебопашеством на участке отца, не оставляя активной проповеди своих религиозных взглядов. За Альфом потянулись люди, не находившие удовлетворения своих религиозных потребностей в церкви. Пиетизм и здесь столкнулся с сопротивлением церковного руководства. Во время поездки в Пултуск (Pułtusk) Альфа арестовали и по инициативе местного пастора со связанными за спиной руками доставили к судье, который после трехдневного ареста освободил проповедника, заметив, что закон молиться не запрещает [3, с. 44]. Вскоре отец Альфа лишил сына участка земли, и тот был вынужден поселиться в Адамове, небольшом селе в 80 км к северо-востоку от Варшавы [10, с. 48; 6, с. 25]. Альф стал новым героем веры. Либельт, первый историк баптизма в Царстве Польском, насчитал в жизни Альфа 32 заключения в тюрьму общим сроком на 278 дней [3, с. 246].

Радикализация пиетистского по своей сути движения продолжалась. Альф случайно узнал о существовании в Германии баптистов и установил с ними связь. Наконец, 28 ноября 1858 г. в Адамове немецкий баптистский проповедник Вайст (Weist) крестил по вере девять человек, среди которых был и Альф. На следующий день было крещено еще 17 человек [3, с. 55].

Таким образом, в Адамове была организована первая баптисткая община в Польше. Следующей стала община в селе Кицин (Kicin) неподалеку от Адамова. Датой ее официальной организации считается 25.08.1861 [6, с. 62].

Альфу, несмотря на преследования, удалось получить разрешение властей в 1859 г на поездку в Гамбург, где он окончил курсы проповедников. 26.09.1859 года он первым из российских подданных был рукоположен в баптистские священнослужители [10, с. 48]. Онкен организовал финансовую поддержку работы Альфа через баптистскую общину Эдинбурга в Шотландии [6, с. 58]. Сообщения из Волыни регулярно

публиковались в небольшом по формату, но регулярно выпускавшемуся журналу «Missionsblatt der Gemeine getaufter Christen» (Миссионерский листок общины крещенных христиан), который читали не только в Германии, но и во всей немецкоязычной диаспоре. Таким образом, как Альф, так и первые баптистские общины Российской империи с самого начала оказались частью общегерманского и европейского баптистского сообщества.

Мечта о религиозной свободе, неспокойные времена Польского восстания 1863 г. и привлекательные экономические перспективы обратили взоры баптистов Царства Польского на Волынь [10, с. 51]. Первые из них переселелись на новые земли в 1859 г. [3, с. 99]. Община Адамова переселилась почти полностью; среди переселенцев были и сотрудники Альфа М. Кельм и М. Гартвих. [10, с. 51] Таким образом, общины на новом месте с самого начала имели авторитетное руководство. Альф посетил своих единоверцев на Волыни в самый разгар переселения осенью 1862 г и затем весной 1864 г. В свой второй приезд он организовал общины в Горщике (Horczik / Horstschick, 19.05.1864 н. ст.) и Сорочине (Soroczin / Sorotschin, 22.05.1864 н. ст.) [7, с. 37, 58].

Третья и последняя община, возникшая в течение первого десятилетия, была образована в 1866 г. в Нейдорфе (Neudorf). Она стала самой большой по численности баптистской общиной на Волыни. От нее несколько раз отпочковывались дочерние общины. Свое церковное здание она перестраивала в 1872 и 1905–1907 гг. после чего оно стало вмещать 2000 человек [7, с. 3–4].

Структура общины в Нейдорфе была типичной для баптизма онкеновского типа. Наряду с центральным молитвенным домом она имела несколько десятков т.н. станций, где также регулярно произносились проповеди. Кроме них, существовали и домашние церкви [7, с. 6]. Привлекательность баптистских общин росла и за счет музыкальной жизни. В общине Нейдорфа регулярно пел хор и выступали духовой и струнный оркестры. В июне 1908 г. на праздник духовой музыки собралось до 5000 слушателей. Им руководил уроженец Волыни, известный в баптистских кругах музыкант И. Иттерман, получивший профессиональное музыкальное образование в Германии. Таким образом, баптистская церковная работа была оптимально адаптирована к структуре расселения на занятом географическом пространстве.

Переселение баптистов из Царства Польского на Волынь было по их масштабам массовым. К 1875 г. количество переселившихся достигло тысячи членов, не считая членов семей [3, с. 101]. Не все баптистские переселенцы были из-под Варшавы; среди них были семьи и из Восточной и Западной Пруссии [10, с. 51].

Баптисты не были немецкими первооткрывателями Волыни: задолго до них здесь уже жили другие немцы, преимущественно лютеране [10, с. 51]. Первый их приход был основан в Житомире в 1801 г., два других – в 1864 и 1869 гг. В 1876 г. на 40 000 немецких переселенца приходилось всего три лютеранских священнослужителя [5, с. 137; 10, с. 52]. Недостаток в надлежащем пасторском попечении благоприятствовал распространению баптизма как минимум по двум причинам: во-первых, некому было возбуждать судебные преследования против них, и во-вторых, недостаток лютеранской пастырской опеки в тяжелых жизненных условиях первых переселенцев побуждал последних присоединяться к баптистским общинам.

В тяжелых жизненных условиях ковался характер первого поколения руководителей волынских баптистских общин. По сравнению с этаблированными государственными церквями, где от претендентов на должность священнослужителей прежде всего требовались успехи в учебе, в общинах баптистского типа руководители должны были обладать ярко выраженными качествами неформальных лидеров. Руководителем общины теоретически мог стать любой ее член, что иногда создавало конкуренцию. Лидерами становились самые способные.

Среди волынских баптистских лидеров первого поколения следует выделить Карла Ондру (1839–1887), первого пастора общины в Нейдорфе. С детства наставленный в лютеранской вере, он первоначально решил бороться с баптизмом, который стремительно распространялся в его окружении, и начал посещать баптистские богослужения в Сорочине. Аргументам пастора общины Кельма он ничего не смог противопоставить, и 15.09.1863 он принял крещение. В 1865 г. он прошел 10-месячный курс в Гамбурге, после которого был рукоположен и в возрасте 26 лет возглавил общину в Нейдорфе. Он был сильной и бесстрашной личностью и замечательным оратором, к которому тянулись люди. Его авторитет был на Волыни непререкаем. Многочисленные поездки сделали его известным далеко за ее пределами, в том числе и в Южной России [7, с. 11–20; 9, с. 66].

Государство отнеслось к немецким баптистам на Волыни с весьма высоким уровнем толерантности – вполне возможно, чтобы противостать начавшейся немецкой эмиграции в Северную Америку. Во всяком случае, в сентябре 1874 г. в Нейдорфе с разрешения и в благожелательном присутствии местного исправника состоялось большая встреча немецких баптистских руководителей из всех основных областей расселения немцев в стране; среди участников были даже русские баптисты и братские меннониты из Южной России. Направленность выступлений была антиэмиграционной; организаторов конференции принял волынский

губернатор [10, с. 84]. Легализация баптизма в России в 1879 г. окончательно закрепила юридический статус баптистов в Волыни.

В последующем число баптистских общин на Волыни продолжало увеличиваться. Последняя, 17-я по счету в восточной части Волыни, была организована в Житомире в 1907 г. [7, с. 157, 192]. В западной ее части существовало четыре общины [7, с. 217–265].

Волынь проявила себя центром российского немецкого баптизма в сентябре 1887 г., когда в Нейдорфе делегаты общин из Южной России, Царства Польского и Волыни согласились о создании Союза баптистских общин России. Ее председателем был избран Г. Альф. В 1888 г. в состав союза входило 11 384 члена в составе 44 общин, самой крупной из которых была община в Нейдорфе с 857 членами. В Союз несколько позже вошли латышские и эстонские баптистские объединения [10, с. 297–299]. Русские баптисты с 1884 г. были объединены в собственный союз [1, с. 100–102], работавший в нелегальных условиях. Необходимость создания собственного немецкого союза была продиктована усложнившимися политическими отношениями с Германией [10, с. 295–296]. В конце XIX и начале XX вв. отношение власти к баптистам продолжало ухудшаться [5, с. 144].

3. Волынские немецкие баптисты перед лицом невзгод

С Первой мировой войны начался закат немецкого баптизма на Волыни. После приказа о депортации, объявленного 05.06.1915, в Житомирскую тюрьму поместили 43 пастора, проповедника, учителя и просто известных граждан в качестве заложников, в том числе 78-летнего служителя. После депортации основной части населения их послали вслед [8, с. 150; 7, с. 90, 157–158]. Часть баптистских пасторов и членов общин оказались, например, в Самаре [7, с. 126], а также других частях востока европейской части страны [4, с. 63]. 3 000 баптистов оказались в Царицыне, которых там опекал М. Еске, пастор из западноволынского Люцинова (Lucinow) [7, с. 225].

Возвращение на Волынь из мест депортации началось в 1918–1919 г. [7, с. 232; 4, с. 65] Пережитые лишения повлекли за собой в 1923–1928 гг. новый интерес к вере, в особенности среди молодого поколения [4, с. 65]. За один только 1924 г. общины выросли за счет крещений на 14%. На конец этого года в 12 общинах и 66 станциях насчитывалось 4514 членов, 14 молодежных групп, 49 хоров и 9 духовых оркестров [4, с. 73]. Религиозная жизнь постепенно восстанавливалась. Несмотря на это, до 1928 г. продолжалась эмиграция в Канаду [4, с. 60; 7, с. 104].

С началом повсеместной коллективизации в Советском Союзе в 1929 г. наступил и новый этап борьбы с религией. Баптисты Волыни разделили печальную судьбу своих собратьев по вере в других частях страны.

В 1932 г. были арестованы два бывших учащихся Библейской школы немецких баптистов в Одессе, Ф. Бандцмер и Г. Мюллер (последний долгое время скрывался от преследователей в лесах). После 4 месяцев следствия его отпустили за недостатком улик. После этого он решил раствориться в толпе в Житомире. Здесь его арестовали повторно и приговорили к трем годам лишения свободы. После отбытия срока Мюллер вернулся в Житомир, где в 1937 г. был вновь арестован и в ноябре 1937 г. расстрелян. Бандцмер после отбытия трехлетнего срока также попытался найти убежище в Житомире, где был арестован и расстрелян в 1939 г. [7, с. 122, 161–162]. Судьбу молодых людей разделили многие пасторы и активные члены общин.

Последний пастор общины в Горщике А. Мантлер, окончивший Библейскую школу в Одессе в 1929 г., находился под арестом за антисоветскую агитацию с сентября по декабрь 1931 г. В декабре 1932 г. он был опять арестован и в мае 1933 г. осужден на 3 года. Через короткое время после своего возвращения из лагеря он был вновь арестован и расстрелян 16.10.1937 г. [7, с. 47–48].

Смерти удалось избежать Э. Горнбахеру, бежавшему из Ивановичей в тот же Житомир. Он был арестован в апреле 1936 г. и осужден на 5 лет ИТЛ. Свой срок он отбывал в Карлаге, Сибирлаге и Амурлаге. На Волынь он вернулся за два месяца до начала войны в 1941 г.

С именем Горнбахера связано восстановление церковного служения немецких баптистов в Житомире при оккупации. Оставшиеся в живых верующие собирались в здании бывшего детсада по ул. Прохоровской. При его же участии были восстановлены баптистские общины в Ивановичах, Нейдорфе и Коритише.

Оккупационная власть, однако, совсем не была заинтересована в свободе вероисповедания. В 1943 г. Коммиссариат по церковным делам в Житомире потребовал от баптистов объединиться с лютеранами и впредь собираться исключительно в их церковном здании. Решение Коммиссариата, однако, не было проведено в жизнь. 13.10.1943 г. гражданское немецкое население города должно было покинуть Житомир и отправиться в Германию [4, с. 85, 87, 94 96]. На этом история немецких баптистов на Волыни завершилась.

Война рассеяла волынских немецких баптистов. Часть из них в результате депортации оказалась в Средней Азии [7, с. 178], другая часть оказалась примерно там же после репатриации [7, с. 200].

В результате территориальных размежеваний, депортаций, расправы с религией, служителями и носителями в 1930-е годы, принципиально изменилась не только география немецкого баптизма в стране, но и структура религиозности в стране в целом. Оказалось, что бывшими церквями государственного типа со священниками и пасторами советскому государству

оказалось управлять значительно легче, чем баптистскими общинами. Последние, обладая наряду со стройной структурой значительно более широким кругом активистов, были готовы существовать и в подполье (гомогенные немецкие общины стали получать легализацию только после начиная с 1966 г). Баптисты, и в бывших областях депортации прежде всего немецкие, причиняли значительно больше головных болей партии и государству, чем представители других религий, возможно, за исключением пятидесятников, адвентистов и свидетелей Иеговы.

Бывшие немецкие волынские баптисты растворились в послевоенном евангельско-баптистском сообществе, став его неотъемлемой частью.

Источники и литература

1. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: ВСЕХБ, 1989.
2. Balders, Günter. Theurer Bruder Oncken : Das Leben Johann Gerhard Onckens in Bildern und Dokumenten. – Wuppertal: Oncken, 1978.
3. G[ottfried]. L[iebert]. Geschichte der Baptisten in Russisch-Polen: Umfassend den Zeitraum von 1854 bis 1874. – Hamburg: J.G. Oncken [1875].
4. Hornbacher E. Hundert Jahre deutscher Baptismus in Russland. 1969.
5. Kostiuk, Mychajlo. Die deutschen Kolonien in Wolhynien im 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts. – Wiesentheid: Hist. Verein Wolhynien, 2006.
6. Kupsch, Eduard. Geschichte der Baptisten in Polen, 1852–1932. – Lodz: n.d.
7. Miller, Donald. In the Midst of Wolves: A History of German Baptists in Volhynia, Russia, 1863–1943. – Hillsboro, OR: 2000.
8. Penno O. „Über die Evangelischen Baptisten-Gemeinden in Wolhynien. Gemeinden im Gebiet Rowno«. Wolhynische Hefte, 12. Folge. – C. 149–151.
9. Pritzkau, J. Geschichte der Baptisten in Südrussland. – Odessa, 1914. Репр., новая пагинация, Lage: Logos, 1999.
10. Wardin, Albert W., Jr. On the Edge: Baptists and Other Free Church Evangelicals in Tsarist Russia, 1855–1917. – Eugene, OR: Wipf & Stock, 2013.

УДК 94 (430) (477.82)

Donald N. Miller
Hillsboro, Oregon, USA

THE GERMAN BAPTIST MOVEMENT IN VOLHYNIA

The German Baptist movement in Volhynia, Russia (Ukraine) began in 1858/1859 with the influx of a small, but steady stream of German colonists from Poland. They came largely in search of new economic opportunities and in order to escape religious persecution. Immediately upon arrival they met for worship in the deep primeval forests of Volhynia under the open skies.

It was not, however, until 1861, with the emancipation of the Russian serfs, that colonists from Poland and East Prussia began to flood into Volhynia in large numbers, bringing with them their newly-found religious faith and beliefs. Three years later, on May 22, 1864, the first German Baptist church in Volhynia was officially organized in Horstschick with 203 members.



Horstschick Church built in the early 1900s. Photo 1993

The Baptist movement in Russia is closely associated with Gottfried F. Alf (1831-1898) and his congregation in Adamowo, Poland. Alf, formerly a staunch Lutheran schoolteacher, was the first Baptist to be baptized in Poland and the first missionary to Russia. In the early 1850s, largely as a result of God's spirit stirring in his heart – without any human intervention -- he experienced a spiritual awakening, which put him at odds with the Lutheran church. As a result, Alf was dismissed from his teaching position and banished from his home. A few years later, Alf came in contact with some German Baptists in East Prussia, and in 1858 was baptized by immersion by Wilhelm Weist, a Prussian revivalist. In 1861, in spite of many obstacles and much persecution, both from the Lutheran church and civil authorities, Alf established the first German Baptist Church in Adamowo, Poland. A second church was organized that same year in Kicin.

In 1862 a group of 40 Baptists, led by Mathias Kelm, one of Alf's co-workers, migrated to Volhynia. They settled in Sorotschin, near Zhitomir, in Russian Volhynia, in hopes of buying or leasing unimproved land and enjoying greater religious freedom. That same fall Alf made his first missionary journey to Volhynia to encourage *the brethren* and to spread the

Gospel. It was clearly a journey into the wilderness. The settlement was so remote and the roads so bad that it was nearly impossible to get there by horse and wagon. Nevertheless, Alf managed to break through the heavy forest and traverse the deep swamp and meet with Kelm and the settlers. While there he assisted in the division of land and selection of Kelm as the pastor of the immigrant group. By 1863 most of the 300 members of Alf's church in Adamowo had made the 800-kilometer trek to Volhynia as well.



Gottfried F. Alf

Gottfried F. Alf (1831–1898) was an early Baptist trailblazer. He was a native of Congress Poland, then part of the Russian Empire. Alf was progenitor of Baptists in Poland as well as

the German Baptist movement in the Russian Empire. He was the first Baptist baptized in Russian Poland and the first native Baptist revivalist and missionary in Russia. Alf was also Russia's first ordained Baptist minister and the first one with theological training. Alf founded the first Baptist churches in Russian Poland and Ukraine.

Dr. Albert W. Wardin

Alf had hoped to return the following year, but because of imprisonment, the difficulty of obtaining a passport and the dangers of traveling in winter, his trip was delayed until the spring of 1864. At that time he first visited Kelm in Sorotschin, then –…traveled sixteen kilometers to Neudorf where he found his Baptist brethren living under the trees in shelters as the Children of Israel in the desert[1]

From there he made his way to Hortschick, where he conducted a number of worship services, led several prayer meetings, held two baptismal services, visited with family and friends, conducted a love feast and even performed a wedding. The main purpose of Alf's trip, however, was the organization of two Baptist congregations, Hortschick on May 19, 1864 and Sorotschin three days later.

The two churches had the distinction of being the first organized Baptist churches in all of Ukraine. Before Alf returned to Poland he was asked to oversee the churches as elder. The wooden structures of both churches, though built over a hundred years ago, have miraculously survived to this day. The church building in Horstschick is now in the hands of the Orthodox Church. The Sorotschin church stands empty after being used as a storage bin for many years.

[1] Wardin, Albert W. Jr. Gottfried F. Alf: Pioneer of the Baptist Movement in Poland, 2003, p. 78.



Sorotschin Church built in 1906–1910, still standing. Photo 1920

When the Tsar freed the serfs in 1861, many large Polish estates in Volhynia became available to German farmers from East Prussia as well as Poland. Consequently, a group of *Masurs* (Germans who spoke a Polish dialect) from the southern part of East Prussia took immediate steps to explore the possibility of resettling to the area. A committee was sent to investigate. When the committee reported in favor of resettlement, the necessary funds were raised and two large estates were purchased from the Polish landlords.

Michael J. Anuta, whose family was part of the original resettlement to the Zhitomir region writes, «In the summer of 1865, forty covered wagons, drawn by horses, with some 200 people (almost half of the Baptist congregation of Rumy and Ortelsburg) were loaded with what could be transported, along with food for the journey. They left East Prussia for Toporitsche, in the District of Zhitomir; some 600 kilometers easterly over dirt roads, traveling at the rate of about 1–12 kilometers a day. They reached their destination in about seven weeks and assigned the settlers to their several places»[2].

Czarkowski, an ardent preacher and founder of the Polish Baptist Church in the village of Rumy, was called to serve as their first pastor. In the beginning, the church gathered in private homes and in the spacious dining hall of the palace of a previous land baron. Later, a church building with several hundred seats was built on the main highway running from Zhitomir

[2] Anuta, Michael J., The Beautiful People Czudnochowski, 2000, p. 16.

to Korosten. The church was referred to as – The Church of the Masuren.‖ Though the Polish tongue was used in worship and in Sunday school, the church was part of the existing German Baptist association of churches at that time. The church frequently became a meeting place for the early settlers who had to travel long distances to see each other.

In 1878 the church became self-supporting. The church continued to grow steadily until around 1887 when a large group of members (nineteen families with eleven little babies) immigrated to Pound, Wisconsin. Others immigrated to Siberia. This significantly reduced the membership. The church was often without a pastor and kept getting smaller and smaller until it again became a preaching station.

On October 31, 1866 the Germans founded another Baptist church, this one in Neudorf. Originally it was a mission station of Sorotschin but its growth was so rapid that it soon became known as the mother church.‖ Over the years the church constructed a number of wooden chapels of ever-increasing size, all of which proved to be too small. In 1905–1907, the congregation built a large sanctuary seating 2,000 people in order to serve its growing membership and many preaching stations. The building still stands today and is used for worship by the *Evangelical-Christian Baptists of Ukraine*.

Eventually, approximately 15 independent or self-sustaining churches were established in Volhynia, stretching all the way from Zhitomir to Rozyszcze, including some 75 preaching points, prayer chapels and house churches. Although the German Baptists never reached a membership of more than 15,000 baptized believers, they were an exceedingly virile and vital force. The growth and significance of the movement was due in part to their evangelistic fervor and revivalist spirit and in part at the expense of the religiously neglected Lutherans.

EARLY OPPOSITION

In the early days the Baptists were considered a sect and encountered much opposition from ecclesiastic leaders, especially from the Orthodox and Lutheran church, from civil authorities and from ordinary citizens. This manifested itself in a misrepresentation of their teachings, disruption of outdoor baptisms, physical and verbal abuse and an attempt to get the government to move against them. In Heimtal, a Lutheran stronghold, the opposition to the Baptists was so strong that on one occasion a *Baptist brother* was chained to a doghouse in an attempt to restrict his evangelistic passion.

The civil authorities likewise sought to restrain the Baptists by taking administrative action against them. There was constant police surveillance and harassment. There were also imposition of fines, imprisonment and sentences of exile. The hardest blow came in May 1877 when the authorities charged three pastors, Karl K. Ondra, Ludwig Nasgowitz and A. Reinhold.

Schiewe, and three prominent laymen, for proselytizing among the Russian Orthodox adherents in Volhynia. The men were suddenly and unexpectantly summoned to appear before the Chief of Police in Horoshek.

When they were all assembled, they were told they were prisoners and were to be banished immediately. They were to leave their wives and children, their farms, churches and countrymen without any hope of ever returning or seeing them again. The men were dumbfounded. They had not the slightest idea as to why such severe measures were taken against them. Upon inquiry they were read something to the effect that they were guilty of spreading Baptist views among the Russians. This was absurd, as they had never been forbidden to spread their views among their own countrymen.

It was finally concluded that they were being accused of spreading their religious convictions within the Greek or Orthodox Church. The men pleaded for mercy, but too no avail. Two days later, all six were escorted out of the country, two to Poland and the remaining four to Germany. After three years, the expulsion order was annulled and other pastors and missionaries were allowed to enter Volhynia. But in the meantime, the work suffered and these men and their families were torn asunder.

In 1892, Friedrich A. Mueller, pastor of the Baptist church in Lucinow, was singled out for persecution. He was accused of baptizing two Russians. As a result, he was given two week's notice to get his affairs in order before being exiled to Siberia. Fortunately he was secretly smuggled out of Russia by members of his church and made his way to Western Canada, where he founded the First German Baptist Church in Rabbit Hill, Alberta. Mueller founded many other churches in Alberta, including the East Bittern Lake Baptist Church, four miles west of Camrose, Alberta, which my family, immigrants from the Zhitomir region in Russian Volhynia, attended.

Resistance and persecution of the Baptists continued for years to come. Even after the Russian Toleration Act of 1905, non-Orthodox religious groups still had to guard against proselytizing, though anyone could leave the Russian Orthodox Church and join the religious confession of one's preference. Also, pastors still had to obtain permission to preach outside their registered church buildings and the government still dragged its feet in granting permission to construct new church buildings.

Furthermore, the Russian government continued to regard them as *sectarians* «with presumably dangerous anti-state intentions. In 1910 and 1912, under pressure from Orthodox critics, the Russian government attempted to limit the activities of the Protestant sects and to deprive them and colonists of German origin of the right to buy or rent landed property in the Ukrainian provinces»[3].

[3] Zhuk, Sergei I, Russia's Lost Reformation, 2004, p.401.

Only after Lenin came to power in 1917 were all the religious restrictions removed. However, it was short-lived. By the mid-1920s, the Bolsheviks introduced legislation limiting religious freedom and gradually began to undermine the church and repress the pastors. Emil J. Bonikowski, pastor of the German church in Nowo Rudni, in his autobiography reported, «In April 1926 all clergyman of all religious denominations and churches had to report and were told that no children under eighteen years should be allowed to belong to any church organization, to attend Sunday school, to sing in the choir or to play in the orchestra»[4].

Three years later, in the fall of 1929, Johann J. Fuchs, who followed Bonikowski who had immigrated to Canada, was arrested and sentenced to three years of hard labor in the North for allegedly –aiding and abetting‖ his son to cross the Polish border. Though his arrest may not have had anything directly to do with the antireligious spirit of the day, it could not have helped his case. For immediately after that, if not before, all the German Baptist pastors came under constant surveillance by the authorities.[5] The political and religious repression reached its peak in 1937 with the *Great Terror.*

LEGAL STATUS

The German Baptists did not obtain legal status until 1879. Prior to that they were considered to be an *illegal sect*. But, given their political loyalty, mainline evangelical theology, moral lifestyle and social responsibility, the German Baptists were most likely among the «less harmful sects», as Samuel J. Nesdoly has suggested of the Russian Baptists in general[6].

The edict gave them the right to establish their own civil registry of births, marriages and deaths, but it still did not give them the right to proselytize among adherents of the Orthodox Church. This was very disconcerting to the Baptists. They also found many of the administrative regulations imposed on them to be burdensome. This included the calling of pastors, the building of chapels and the registration of churches. Pastors were required to take an oath of allegiance, and gain permission to preach outside their province.

The Lutherans were pleased by the recognition given the Baptists as it relieved them of maintaining the church records of sectarians.

GERMAN AFFLIATION

The German Baptists in Russia had a strong affiliation with the Baptist movement in Germany. Initially they were members of the Baptist Bund or

---

[4] Bonikowski, Emil J. The Story of a Preacher From Russia, typed mss, 1951, p. 74.

[5] See Gottfried K. Wessel's book, Samotajewo, 1998, p.109 for an eye-witness account of the Bolshevik crackdown on the German Baptist pastors.

[6] From an article by Samuel J. Nesdoly entitled, Baptists in Tsarist Russia, in Wardin's book, Evangelical Sectarianism in the Russian Empire and the USSR: A Bibliographical Guide p. 207.

Union in Germany, formed by Johann G. Oncken (1800–1884), the father of continental European Baptists. According to Albert W. Wardin, notable Russian Baptist scholar, «…this provided them with a strong sense of corporate identity, set the standards for faith and practice and provided an agency for cooperative action»[7].

The association served them well in the early years. But as time went on the Baptists in Russia expressed a need to form their own union. The distance from each other, the difficulty of getting a pass and the differences between the two countries all spoke in favor of forming a separate union in Russia. There also was the fact that «the Russia government looked with disfavor on religious work conducted in the name of foreign organizations»[8]. The arguments pro and con were weighed for several years. Finally in September 1887, the *Union of Baptist Churches in Russia* was formed in Neudorf. Alf was present and was chosen as president.

The new union required that the Russian Baptists establish its own treasury and raise its own funds. But it continued to look to Germany for its ministerial training, church publications, and fraternal relations.



Der Hausfreund.

Eine Zeitschrift für Gemeinde und Haus. Organ der deutschen Baptisten in Rußland.

№. 42. Mittwoch, den 17. (30.) Oktober 1907. 18. Jahrgang

Der Hausfreund was a Baptist periodical for German-speaking Baptists in the Russian Empire. Founded by Julius Hermann in 1890, it was forced to cease publication soon after the outbreak of World War I. The periodical was revived in 1920 as a publication of the German Baptists in Poland and continued until the beginning of World War II. In 1926 Der Familienfreund was circulated among the German Baptists in Russia as a successor to the earlier publication. It ceased to exist in 1928.

The photo depicts the dedication of the fourth building of the Neudorf Church in September 1907.

[7] Wardin, Evangelical Sectarianism in the Russian Empire and the USSR: A Bibliographical Guide, p. 194.

[8] Ibid.

BELIEF SYSTEM

The German Baptists held to mainline evangelical Protestantism in their beliefs. They were firmly committed to the authority of God's Word for faith and practice, justification by faith alone, regenerate church membership and believer's baptism by immersion. Their theology was based on the *German Baptist Confession of Faith* adopted by the German Baptist churches in Germany in 1847[9]. Church membership was restricted to baptized believers (immersed) who gave public testimony of faith in Jesus Christ and assent to the *Confession of Faith*.

The Baptists considered the ordinances of baptism and communion to be symbolic rather than sacramental. Baptism usually took place on Pentecost Sunday in a pond or river near the church. It was a beautiful sight. The pastor led the procession, followed by the brass band and the candidates dressed in white. The congregation sang as they marched. Sometimes baptisms were conducted in the dead of winter by chopping a hole in the ice.

In times of persecution believers were often baptized in the dead of night. After the baptism the newly baptized believers returned to the church for *the laying on of hands*, their first communion and welcoming into the membership. Often two or three churches joined together for a mass baptism with all of the pastors from the nearby churches participating.



Typical baptismal service, Eduard A. Hornbacher, pastor, 1941–1943

[9] The German Baptist Confession of Faith was a very detailed doctrinal statement. It was initially drawn up in 1837 by Johann G. Oncken, Julius Kobner, and G. W. Lehman, the famous «Clover-leaf» theologians of German Baptist history and presented to the German churches and pastors. However, it was not officially adopted until 1847. For an English translation of the confession, see Baptist Confessions of Faith by W. J. McGlothlin, 1911, p.330-354.

Communion was likewise restricted to baptized (immersed) believers. It was observed on the first Sunday of each month. It was called *Church Sunday* when all the believers from the nearby mission stations and preaching points gathered in the central church to observe the Lord's Supper. Since the main pastor was in charge, he was always back home from his itinerant travels in time for the service. Often a *love feast* (a fellowship or communal meal similar to that observed by the early church as described in I Corinthians 11:33,34) was held in connection with the observance of communion. Love feasts were also held in conjunction with ordination services, musical festivals, association meetings, annual church business meetings, and sometimes at weddings.

All German Baptist churches in Russia adhered to the motto of the German Baptists churches in Germany and Eastern Europe which read, *Ein Herr, Ein Glaube, Eine Taufe* (One Lord, One Faith, One Baptism), based on Ephesians 4:5. The motto was usually blazed in bold letters on the wall in the front of every central church. According to Wardin, – In so doing, the Baptists, like the earlier Anabaptists, Mennonites and members of the Church of the Brethren, repudiated the territorial churches of the day with their infant baptism, sacramentalism (including baptismal regeneration), and a mixed membership of regenerate and unregenerate[10].

The Baptists practiced a congregational form of church government with decisions made by majority rule. They followed the continental German Baptist practice of establishing central churches with numerous mission stations or preaching points until they had grown in size and maturity. Congregations often waited many years before gaining the status of an independent church. Each congregation was autonomous, but held together by an association. Pastors from the central churches served as itinerant preachers at the various mission stations and preaching points, often traveling many miles, by horse and wagon, in order to strengthen the churches, and to establish new ones. In their absence, an elder (*Altester*), did the preaching back home, and for all practical purposes, presided over the affairs of the church. Frequently the office of the elder and that of the preacher was united in one person. Baptism and communion was administered either by the elders or the preachers. One of the most enduring elders was Christoph R. Baier, who served as elder of the Neudorf church for over half a century.

[10] From an article by Albert W. Wardin, entitled, Mennonite Brethren and German Baptists in Russia: Affinities and Dissimilarities in the book Mennonites and Baptists: A continuing Conversation by Paul Toews, p. 98.



Posaunenchor (Brass Band) Neudorf, ca. 1920, Josef Ittermann, director

Pastors, elders and deacons were selected by the membership on the basis of biblical qualifications as found in the New Testament. All pastors were ordained and many were theologically trained. In the early years they attended the ten-month missions training course in Hamburg founded by Oncken. The school later led to the establishment of a seminary in 1880. After the turn of the century, many pastors received their theological training at the seminary in Lodz, Poland (1910–1912) and Odessa, South Russia (1928-1930). A few made their way to America where they attended the *German Academy* in the Rochester Baptist Seminary in Rochester, New York. Virtually all pastors lived off a small piece of land owned by the church and a small stipend. Members of the church worked the land for the pastor. A parsonage was usually provided.

The Baptists were fervent evangelists; some would even say militant. They proudly adopted Oncken's slogan, «Every Baptist a missionary». Pastors endured many hardships, privations and self-sacrifice to a degree almost unknown today in order spread the Gospel. Many even traveled to Siberia and Central Asia to start new churches. Colporteurs, likewise, traveled long distances over poor roads in the worst kinds of weather to distribute Bibles and Gospel tracts.

Worship in the Baptist services was lively and evangelistic and preaching was central. Worshippers kneeled for prayer upon entering the sanctuary and also during the pastoral prayer. Music played an important role in Baptist

congregational worship. Each family had a copy of the German hymnal, *Die Glaubensstimme* (The Voice of Belief), which they carried to and from church. The men sat on the right side and the women and the children sat on the left. Most churches had a *Gesangchor* (singing choir) and *Posaunenchor* (brass orchestra), and a choir of stringed instruments. The churches often banded together for music festivals. In June 1908, the area Baptists held a *Posaunenfest* (Brass Band Festival) in Neudorf with Josef Ittermann, one of the most gifted musicians of his day, directing. There were over 5,000 in attendance. Ittermann was also instrumental in conducting many music workshops and personally training numerous musical directors. Most churches, even the small house churches, had Sunday schools, youth societies, and various training programs.

GODLY LIFESTYLE

Upon profession of faith and baptism, members were expected to live godly and exemplary lives. They were either «in» or «out», based on a strict moral and spiritual code. Following the classical Germanic tendency for *ordnung* (order), believers were admonished to consistently read the Bible, pray, have family devotions, witness, regularly attend church, tell the truth, be good neighbors, live Godly lives, and be loyal citizens -- paying their taxes and obeying the laws of the land, except those contrary to the law of God.

Members of the Baptist faith were also expected to keep themselves »unspotted» from the world and to adhere to a rather rigorous moral code, such as abstinence from drinking (except beer and wine, though some Baptists frowned on growing *hops* as a commodity crop for beer), swearing, smoking, dancing, card-playing, movie going (kino) and other worldly amusements. Sexual immorality, mixed marriages (between believers and unbelievers) and divorce, were especially frowned upon and subject to church discipline. Divorce and remarriage of the innocent party was only permitted in the event of adultery and abandonment.

There is historical evidence to show that the Baptists, in general, lived up to these ideals. Alf reported that in 1862 when he visited a Baptist settlement in Sorotschin, he noted a surprising degree of order. There was no public quarreling and fighting or loitering, as was so prevalent among the worldly crowd. The Russian government, likewise, recognized the fact that the Baptists lived orderly and exemplary lives. In a turn of the century document found in the archives, I learned that the Neudorf church contained a wall inscription, both in Russian and German, designed to show that the German Baptists were law-abiding citizens and respected the government. It read, *Fear God and Honor the Tsar*. The same report stated that it appeared that the condition of the spiritual life among the Baptists was better than that of

other religious groups. The government was especially impressed with the fact that there were »no poor among them, because they take care of them».

However not all German Baptists lived up to the high moral and spiritual standards set by the church. Failure to do so resulted in church discipline, often leading to exclusion from membership. Some would say that the leaders went too far, sometimes excluding members on what seemed like trivia. My aunt, Adina Renz, tells of an incident that took place when her brother, Heinrich Mueller, was married in 1924. When the jubilant bridal party left Federowka on their way to the church in Neudorf for the wedding, several participants pulled out a bottle of *Vodka* and passed it around for everyone to take a sip. In their attempt to have a little fun, they even pretended to give a sip of the spirited drink to their brightly decorated horses. When it came to the attention of the deacons, the entire bridal party was summoned to appear before the deacons to give an account of themselves. Following a grueling examination, the guilty parties were swiftly and sternly excluded from membership. Only after public repentance before the whole church were they reinstated[11].

MISSION PROJECTS

The Baptists in Volhynia were very missionary-minded. In addition to their own local church reports and missionary and educational efforts, including construction of chapels, they supported a wide variety of other mission projects. These included a street ministry in Riga, a soldier's mission, a tract society, a Sunday school missionary, and a deaconess home, which was founded in 1904 in Lodz. They also gave funds for famine relief, seminary training, a treasury for aged ministers, widows and orphans, and a children's home in Lodz. Some also contributed to foreign missions in Cameroon and India. In addition, they supported missions for Poles, Russians, Jews, and Siberians. It is no wonder that an article on giving in one of the issues of *Der Hausfreund* carried the title, «Yet Again an Collection»[12].

CHURCH PUBLICATIONS

The Volhynian Baptists had access to a variety of church publications from Germany to assist them in their growth and development. Among the most important was the general informational periodical, *Der Hausfreund* (The House Friend), *Die Jugend-Warte* (The Youth Beacon), a monthly youth magazine and an illustrated paper for children, *Unseren Lieblingen* (Our Favorites), as well as a Christian calendar, *Die Jahres-Warte* (The Year's

[11] From a conversation with Adina Rentz (88), Andernach, Germany, in 1998, who was a member of the Neudorf church until 1932.

[12] Wardin, Evangelical Sectarianism in the Russian Empire and the USSR: A Bibliographical Guide, pp. 195–196.

Beacon). In addition, many pastors subscribed to the sermons of Charles Spurgeon, the renowned British theologian and preacher, which had been translated into German.

CONCLUSION

With the outbreak of World War I, the German Baptists in Volhynia (as well as all Germans in the area) were deported on short notice, most with only two week's notice, to Siberia and Central Asia. The primary motivation was the Soviet Union's fear of »fascist» collaboration. Some Russians even alleged that the Germans were already carrying on espionage for Germany behind Russian lines. During this time the government forbade the use of the German language, pastors were arrested and imprisoned and/or exiled, *Der Hausfreund* ceased to exist and the churches were closed.

When the Germans gradually returned at the end of the war, they found their homes, churches and villages ravaged by the war and the Galicians, who had been resettled to the area. Some were too disheartened to begin again and chose to move on to Germany. But the majority remained, reclaimed their buildings with the help of the German army, and set about the task of rebuilding their lives. In the next two decades they made a modest degree of recovery and soon the Baptist movement was thriving once again. This, in spite of the lack of workers, literature and finances, and the restricted travel of itinerate pastors due to the civil war. In 1922 there was a spiritual awakening in Volhynia that resulted in numerous conversions and baptisms, which gave a strong impetus to the movement.



Delegates to the All-Ukrainian Baptist Union, Odessa, November 1925

In May 1925, after the *All-Ukrainian Union of Association of Baptists* was formed, the German Baptist section was given permission to publish its own religious periodical, open a seminary, issue a new hymnal and print calendars. In the latter part of September 1925, the German Baptists held their first and only General Conference in Odessa. Enthusiasm ran high. The leaders made ambitious plans for church growth and advancement, with the appointment of Daniel J. Pritzkau as evangelist-at-large. Clearly God was at work. By the end of the following year, there were 12 independent churches, 69 preaching stations, 49 choral groups, 14 youth groups and nine orchestras. The membership of baptized believers was 4,958. In addition, an estimated 10,750 men and women, including children, were involved in the life and blood of the church.

But their success was short-lived. Less than a year later the Communist government attempted to root out religious belief by restricting church activities, especially those for children under 18 years of age, levying high taxes on pastors and limiting the use of church buildings. During this time the plight of the German Baptists came to the attention of the General Missionary Society of German Baptists of North America, which sponsored an immigration program. As a result approximately 1,000 German Baptists from Volhynia immigrated to Western Canada.

In 1928 the German Baptists in Volhynia failed to gain permission to hold a second General Conference and *Der Familienfreund* (Friend of the Family), successor to *Der Hausfreud*, was forced to cease publication. Stalin's program of collectivization impoverished the German Baptists and brought severe suffering on the people. The repression, likewise, caused the German Baptists to become uneasy with each other and generally to become fearful of the future. The heaviest blow came in October 1930 when the GPU (Secret Police) arrested the three members of the executive branch of the German Baptist Union, Daniel W. Braun, G. P. Welias and R. J. Zimmerman and closed the doors to the seminary in Odessa. That for all practical purposes was the beginning of the end for the German Baptists.

The *Great Famine* in 1932–1933 brought further suffering on the German Baptists in Russian Volhynia, as it did on all religious groups. It wasn't long before pastors and church members were arrested and exiled or shot. By 1934 all, but one of the Baptist churches was closed. In 1937, during the *Great Terror*, many more German Baptists were arrested and shot. Three years later, in January 1940, the Baptist work in Polish Volhynia came to an abrupt halt with the resettlement of the Germans to Occupied Poland.

In 1941 to 1943, when the German army occupied Ukraine, the religious life of the German Baptists in Russian Volhynia was revived. Several established churches were reopened, including Neudorf and Zhitomir, and

several new preaching points were established. Eduard A. Hornbacher, who returned from five years in Soviet labor camps just prior to the German invasion, deserves much of the credit for the spiritual awakening that took place in the Zhitomir region. During the two-year course of his ministry, he conducted many revivals and baptized over 400 people, some of which are still living to this day. But on November 11, 1943, with the retreat of the German army and the evacuation of the German people, the German Baptist work was destroyed a second time; this time for good, thus ending their 80-year history in Volhynia. Today there are no German Baptists in Ukraine. The movement has disappeared completely from official historiography.

SOURCE NOTES

Much of the material in this article comes from my own research which was published in my book, *In the Midst of Wolves: A History of German Baptists in Volhynia, Russia, 1863–1943, 328 pages,* (2000). In preparation for the book, I scoured the German periodicals *Der Hausfreund* (ca. 1889–1914) and *Der Familienfreund* (1926–1928) from beginning to end for primary information. I also availed myself of the writings of Dr. Albert W. Wardin, Jr. professor emeritus of Belmont University, Nashville, Tennessee, who is an authority on Baptists in Russia. I am deeply indebted to him for his book, *Evangelical Sectarianism in the Russian Empire and the USSR: A Bibliographical Guide.»* His one article alone, *Baptists (German) in Russia and USSR* was worth the whole book and was especially helpful in giving me a broad framework for the Baptist work. His most recent book, *Gottfried F. Alf, Pioneer of the Baptist movement in Poland*, 2003, provided additional fodder for the article.

There are four other works by German Baptists authors that deserve attention for anyone wishing to dig into primary sources. They are *Geschichte der Baptisten in Polen*, (1932) by Eduard Kupsch, *Geschichte der Deutschen Baptisten in Polen von 1858-1945* (1973) by Robert L. Kluttig, *Hundert Jahre Deustcher Baptismus in Russland* by Edward A. Hornbacher (typed ms., 1969), and *The Story of a Preacher from Russia* (typed ms. 1951) by Emil J. Bonikowski.

Donald N. Miller is a fourth-generation descendent of Germans from Russia. For over 35 years he served as a pastor and seminary administrator. He is the founder of Samaritan Ministries in Ukraine, a humanitarian organization committed to ministering to «the poorest of the poor» in his ancestral villages in Russian Volhynia. He holds a Doctor of Ministry (D. Min.) degree from Bethel Theological Seminary, St. Paul, Minnesota, and is the author of three books and numerous articles about the history and fate of Germans in Volhynia. He and his wife, Nancy, live in Hillsboro, Oregon. November 2008.

УДК 94(477.82-25) «1941/1945»: 2-67

Б. М. Зек
Луцьк, Україна

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ЛУЦЬКА У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У роки німецької окупації Луцьк був одним із найважливіших центрів релігійного життя всього райхскомісарату України. Поясненням цього є те, що місто було і центром найбільшого адміністративного утворення – округу Волинь-Поділля і, звичайно ж, відіграла роль традиція осідку тут високих церковних ієрархів. Саме тому Луцьк заслуговує на окрему увагу. З огляду на переважну більшість джерел, ключову роль при розгляді цього питання займає православна церква.

Релігійна політика нацистів на українських землях передбачала демонстративне протиставлення радянським антицерковним утискам. У межах цього курсу православним надали право відкривати храми, здійснювати хресні ходи, прощі. Міністерство окупованих територій Сходу 3 серпня 1941 р. розробило вказівки воєнним установам стосовно релігійного питання. У них ішлося про те, що релігія є приватною справою кожного і не потрібно створювати перепони релігійним потребам населення, забороняти відкриття церков та інших культових об'єктів. Разом із цим заборонялися організаційні заходи, політична діяльність священиків і конфесійних об'єднань [2, с. 141–142]. Зміст релігійної політики виходив також із циркуляру Головного управління імперської безпеки «Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу» від 1 вересня 1941 р. У ньому виокремилися три першочергові завдання органів окупаційної влади: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові; дроблення церков на окремі течії з метою запобігання можливій консолідації «керівних елементів» у боротьбі проти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації [28, с. 179].

Озвучені підходи окупаційної влади давали відчутні результати. Православна церква була роз'єднана. У Почаївській лаврі 18 серпня 1941 р. відбувся собор, який проголосив утворення Автономної церкви в канонічній єдності з Московським патріархатом. Її головою став архієпископ Олексій (Громадський), який згодом був обраний митрополитом [35, с. 441]. Місцем його осідку стає Кременець. Натомість інша частина духовенства виступила за відновлення довоєнної Автокефальної православної церкви, яку очолював митрополит Діонісій. У грудні 1941 р. він призначає «тимчасовим адміністратором» на окупованій

території України архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) [28, с. 182]. Резиденцією останнього став Луцьк. З огляду на це, а також домінуючу джерельну базу, у дослідженні ключова увага буде звернена на Автокефальну церкву.

Перші дні окупації міста позначилися наслідками бойових дій і для церкви. Якщо вірити словам А. Дублянського, то від початку полонених червоноармійців німці розмістили у нижньому храмі св. Троїцького собору, де вони пошкодили іконостас, який потім домальовував його батько [32, с. 432]. Зрозуміло, що собор став далеко не єдиною культовою будівлею, яка зазнала руйнувань. Однак, незважаючи на це, релігійне життя міста швидко відроджується. Поновлюються не лише богослужіння в храмах, але й відновлюють свою діяльність духовні організації. Так, у газеті «Український голос» за 23 жовтня 1941 р. священик Іван Карась опублікував оголошення про збори членів Чеснохресного братства у Луцьку 2 листопада. Вони мали відбутися у Чеснохресній церкві за участю архієпископа Полікарпа [36, с. 6]. Також поновила свою роботу богословська секція колишнього товариства П. Могили в Луцьку. Її члени під керівництвом архієпископа Полікарпа зосередили зусилля на видавництві книг та молитовників [2, с. 289]. За словами В. Рожка, німці не сприяли церковним виданням, які пропонував Полікарп. Лише у 1941 р. в Луцьку вдалось випустити «Псалтир» українською мовою за текстом видання довоєнного Українського наукового інституту у Варшаві [33, с. 200]. У своєму зверненні від 14 листопада 1941 р. Полікарп інформував, що українські богослужбові книжки, молитовники і календар на 1942 р. можна придбати в єпархіальному складі на Василіанській площі, 20 поблизу Чеснохресної церкви [21, арк. 25]. Як бачимо, автокефальна церква робила акцент на богослужінні українською мовою.

Налагоджуючи організацію релігійного життя, архієпископ Полікарп створив єпископську раду. До її складу увійшли: посадник Луцька М. Єрмолаєв, М. Олійник, С. Наїдко, полковник Филипович, директор М. Палаш, інженер П. Голубович, Ю. Константинів, Є. Тиравський, професори П. Покальчук, М. Тиравський, В. Федоренко, протоієреї Л. Долинський, П. Тимощук і В. Михайлівський. Як бачимо, до складу ради, окрім духовенства, увійшли також представники української допоміжної адміністрації та інтелігенція, що значною мірою розширювало її повноваження. Перше засідання відбулося 28 листопада 1941 р. Після заслуханих доповідей було прийнято рішення засудити москвофільську діяльність архієпископа Олексія та наближених до нього єпископів [4, с. 4].

Автономна церква не знайшла підтримки серед лучан. У 1942 р. в місті вона мала лише одного священика із 5 наявних. Станом на цей

час в Луцьку було три православні церковні громади, а саме: парафія св. Троїцького собору, куди входила частина прихожан Луцька і с. Великий Омеляник, парафія Чеснохресної церкви, яка об'єднувала лучан, с. Вишків і Ківерці, а також парафія Покровської церкви, до якої входили лучани і чехи з с. Милуші [21, арк. 179 зв.]. Лише останній храм підпорядковувався автономній церкві, його настоятелем значився Іван Давидович. Власне через такий дисбаланс німці вимагали почерговості проведення богослужінь обох церков у кафедральному соборі св. Трійці [33, с. 209]. Варто також зауважити, що восени 1942 р. митрополит Олексій призначив керуючим Ковеля і Ковельського повіту єпископа Луцького Іова. Його резиденція знаходилась на вул. Караїмській, 15 в будинку вже згаданої св. Покровської церкви [47, с. 4].

Одним з кроків формування ієрархічної вертикалі автокефальної церкви було створення Луцької православної духовної консисторії. Вона розпочала свою роботу 1 грудня 1941 р. в будинку Чеснохресного братства. Однак з 20 грудня консисторія змінює свою адресу і переходить до відремонтованого єпархіального будинку на вул. Соборній, 3 [37, с. 6]. На той час до її складу входили: кафедральний протоієрей Степан Грушко, протоієреї Микола Малюжинський і Леонід Долинський, інженер Юрій Константинів та секретар – професор Михайло Тиравський [38, с. 6]. Газета «Волинь» за 5 квітня 1942 р. повідомляла, що в Луцькій консисторії проходить запис охочих співати у мішаному архієрейському хорі при кафедральному соборі. За рішенням Полікарпа, його диригентом призначили колишнього оперного співака, професора музики К. Максанінова [6, с. 8].

Склад консисторії змінювався. Завдяки джерелам можна охарактеризувати і матеріальне забезпечення її працівників. Станом на вересень 1942 р. до її штату входило 16 осіб. Власне сам архієпископ Полікарп (місячна платня 2 500 крб.), члени консисторії протипресвітери Степан Грушко (1 235 крб.), Микола Малюжинський (1 235 крб.), Леонід Долинський (1 330 крб.), і Артем Юцко-Слепина (1 045 крб.), а також радник професор Іван Власовський (1 560 крб.), секретар професор Михайло Тиравський (1 740 крб.), референт Олексій Гарбузюк (900 крб.), перекладач Серафім Тарнавський (375 крб.), головний бухгалтер Антін Кушнірук (975 крб.), касир Аркадій Плахтій (780 крб.), машиніст Афанасій Переведеньчук (520 крб.), особистий секретар владики В'ячеслав Краснобаїв (440 крб.), канцелярист Олена Петровая (442 крб.), практик Надія Онищук (170 крб.) і возний Феодосій Лучко (364 крб.) [24, арк. 32]. Вказана заробітна плата належала до розряду високих. Для порівняння, директор Волинського краєзнавчого музею в Луцьку у січні 1943 р. отримував 750 крб., його секретарка 400 крб., а сторож 280 крб. без урахування податків [17, арк. 7].

Члени консисторії могли працювати одночасно і на інших роботах. Скажімо, дехто з них займався викладацькою діяльністю. На цьому варто зупинитися детальніше. Масове відновлення культових споруд призвело до проблеми забезпечення священиками [29, с. 171]. Значною перешкодою у цьому плані стало розпорядження А. Розенберга від 13 травня 1942 р. і райхскомісара Е. Коха від 1 червня того ж року. Згідно з цими документами, висвячення єпископів і рядового духовенства залежало від волі окупаційної влади на місцях [28, с. 190]. Виходом із ситуації, коли німецький режим заборонив відкриття середніх і вищих духовних навчальних закладів, стала організація короткотермінових пастирських курсів [2, с. 123]. У Луцьку на підставі дозволу гебітскомісара при адміністратурі православної Автокефальної церкви вони почали діяти з 1 червня 1942 р. Термін навчання тривав 6 місяців. На пастирські курси приймалися кандидати із закінченою середньою освітою або без неї після вступного іспиту. До дяківських курсів – кандидати із свідоцтвом за 6 класів початкової школи або також після іспиту. Вступникам потрібно було подати у приймальну комісію, яка розташовувалася у будинку духовної консисторії на вул. Соборній, 3, документи про освіту, метрики народження та автобіографію. Від початку заяви приймалися до 28 травня [44, с. 4], але через велику кількість охочих запис було продовжено до 5 червня. Інспектором курсів призначили протоієрея Ю. Преварського [45, с. 4]. Як уже було сказано, викладачами курсів стали службовці духовної консисторії. Година їхнього часу оцінювалась у 22 крб. Відтак у вересні 1942 р. за свою працю на курсах архієпископ Полікарп отримав 1 500 крб. платні, протипресвітери Проварський – 1 300, Грушко – 1 320, Малюжинський – 1 232 і Долинський – 963 [24, арк. 31]. Варто зазначити, що Луцька консисторія для свої діяльності залучала і кошти меценатів. Так, у газеті «Волинь» за 5 березня 1942 р. була опублікована подяка видавництву «Волинь» у Рівному в особі Степана Скрипника і Івана Тиктора за наданих 5 000 крб. на потреби адміністратури православної церкви в Україні [5, с. 4].

Луцьк стає центром проведення всіляких організаційних зборів. Так, 26 лютого 1942 р. з метою покращення праці духовенства при адміністратурі Автокефальної церкви було проведено Місійний з'їзд за участю владики Полікарпа. На ньому головував митрофорний протоієрей С. Грушко, обов'язки секретаря виконував благочинний о. Всеволод Зелинський. Духовенство прагнуло реанімувати стандарти праці, нівельовані радянським режимом протягом 1939–1941 рр. [2, с. 142].

У місті висвячували церковних ієрархів. Так, у січні 1942 р. до Луцька прибув представник Київської церковної ради, настоятель Андріївського собору о. Петро Кас'янчук. Він звернувся до владики Полікарпа з

проханням приїхати у Київ або прислати єпископа-українця [2, с. 200]. У луцькому соборі 24 травня 1942 р. архієпископом Полікарпом і єпископом Мстиславом був висвячений архімандрит Геннадій (Шиприкевич) в єпископа Січеславського (Дніпропетровського). Того ж року 13 вересня архієпископом Полікарпом, єпископами Мстиславом і Платоном висвячений архімандрит В'ячеслав (Лісицький) в єпископа Дубенського [3, с. 229]. До речі, останній 27 вересня 1943 р. на свято Воздвиження провів урочисте богослужіння у переповненій Чеснохресній церкві Луцька, де співав хор композитора Я. Завгороднього [51, с. 4].

Видимою ознакою церковного життя Луцька були спроби національного відродження українства. Відтепер богослужіння часто супроводжують визначні громадські заходи. Так, 12 липня 1941 р. владика Полікарп провів урочисте проголошення Самостійної Соборної України в Луцьку [1, с. 8]. Через місяць – 24 серпня він разом із кількома десятками священиків брав активну участь в урочистому перепохованні в'язнів луцької тюрми, які були розстріляні НКВС 23 червня 1941 р. [8, с. 101]. Заупокійна служба у соборі і хресна хода до могил пройшли і в першу річницю трагедії 28 червня 1942 р. Перед панахидою слово виголосив протоієрей М. Малюжинський [46, с. 4]. Після молебню, відправленого С. Грушком 12 січня 1942 р., відбулось урочисте відкриття курсу медичних сестер і акушерок [39, с. 6].

Окрім релігійних свят, церковні богослужіння стали часто присвячуватись визначним подіям української історії. Зокрема, 25 січня 1942 р. з нагоди 24 роковин проголошення IV універсалу УНР в Луцькому соборі архієпископ Полікарп разом із духовенством відслужив молебень. Перед службою виступив отець М. Малюжинський [40, с. 7]. Владика Полікарп 1 лютого 1942 р. в кафедральному соборі відправив панахиду по героях Крут [41, с. 7]. У неділю 22 листопада 1942 р. в 21 роковини Базару така ж панахида була проведена за спокій душ розстріляних більшовиками 359 козаків [48, с. 4]. Високий рівень богослужінь підкреслював архієрейських хор владики Полікарпа на чолі із досвідченим диригентом В. Лопутько [40, с. 6].

Автокефальна церква періодично вшановувала і українських національних героїв. Наприклад, у неділю 15 березня 1942 р. в луцькому кафедральному соборі відправлено урочисту панахиду за спокій душі Тараса Шевченка. Слово перед службою виголосив владика Полікарп. Він відправив панахиду у співслужінні 8 священиків та 3 дияконів. Співав хор Українського волинського театру під диригентурою О. Колесниченка [42, с. 6]. За упокій душі Т. Шевченка архієпископ Полікарп відправив панахиду у св. Троїцькому соборі і 21 березня 1943 р. [49, с. 4]. Також з ініціативи молоді і Союзу українських комбатантів 13 квітня

1942 р. на луцькому православному кладовищі відправлена панахида на могилах: 2-х українських летунів, генерала О. Алмазова та інших знаних і незнаних борців визвольних змагань. Слово після служби виголосив протоієрей М. Малюжинський [43, с. 6].

Духовенство Луцька всіляко допомагало нужденним і усім тим, хто потерпав від нацистської расової політики. Так, владика Полікарп закликав складати пожертви для військовополонених червоноармійців луцького табору в Український допомоговий комітет [38, с. 6]. У своїй відозві 14 листопада 1941 р. він звертався до духовенства і вірян з проханням підтримати грошима та продуктами бідних учнів середніх шкіл Луцька, а також притулок с. Сеняків, де перебувало 50 дітей-сиріт [21, арк. 25]. Він же й видав спеціальну відозву до отців настоятелів про допомогу бідному населенню міста, завдяки якій забезпечувалась продуктами благодійна кухня [2, с. 290]. За резолюцією Полікарпа проводилось і хрещення євреїв, що давало можливість їм урятуватись. Воно проходило у Чеснохресній церкві Луцька, де служив священик Іван Карась [23, арк. 43], а також у св. Покровській церкві, настоятелем якої був протоієрей Іван Давидович [23, арк. 52]. Це все відбувалося всупереч наказу влади про заборону хрещення євреїв, згідно з яким «священики, які охрестили жида, підлягали покаранню як саботажники» [28, с. 188]. До речі, церква св. Покрови увійшла до складу луцького гетто, через що 14 січня 1942 р. її настоятель і парафіяни звертались до окружного комісара із проханням виділити із території гетто садибу згаданого храму і два церковних доми. У зверненні повідомлялося, що вказані об'єкти відділяються від табору мурованою стіною та мають доступ із міста через вул. Шевченка, Ринок, Хлібну і Караїмську [10, арк. 55].

У церковному житті Луцька періоду окупації гостро відчувався церковний розкол. Будучи вигідним для німців, він надзвичайно негативно позначався на українській справі. Дуже влучно характеризує цю ситуацію запис із щоденника священика М. Федорчука: «Новий 1942 рік обіцяє українському народу ще більше злого. Замість загального як політичного, так і духовного об'єднання немає нічого. Владики діляться і сваряться. В пресі раз-у-раз з'являються напади то на одного, то на другого, різні побрехеньки, котрі осміюють наше духовенство, ділять церкву. Кращі сини православ'я зрозуміли, що то є чиясь справа – вносити в церкву розбрат, і намагаються справу налагодити й об'єднати. Але трудно. Повстали Українська автономна православна церква в Крем'янці на чолі з митрополитом Олексієм і Українська автокефальна православна церква в Луцьку на чолі з архієпископом Полікарпом. Мені, як священикові, стидно навіть писати про такий стан в нашій церкві. Нині треба якнайбільше солідарності, чуйності, а не якнайбільше посміховиська…» [8, с. 119].

Іншою негативною ознакою окупації був дедалі більший тиск на церкву. Вже у грудні 1941 р. Е. Кох заборонив заснування будь-яких товариств та організацій. Українцям дозволялось лише об'єднуватись у релігійні громади. Крім того, заборонялися публічні зібрання й маніфестації як політичного, просвітницького, так і релігійного характеру [28, с. 183]. Через це посадник Тиравський звертався до гебітскомісара, щоб той дозволив 19 січня 1942 р. на Водохреще хресний хід від Собору на правий берег Стиру, де мало відбутись освячення води [10, арк. 57]. Дублюючи розпорядження Е. Коха від 8 грудня 1941 р. [28, с. 183], луцький гебітскомісар 17 лютого 1942 р. заборонив установам крайової управи святкувати, за винятком Різдва (7, 8 січня), Нового року (14 січня) і Великодня (2 дні). Усі інші свята мали переноситись на неділю. У постанові повідомлялося, що в рейху свята також переносяться на неділю, щоб не було затримки в праці [14, арк. 167].

Часто зовсім не зі своєї волі духовенство було змушене висловлювати підтримку нацистській владі. Так, у відозві владики Полікарпа від 16 травня 1942 р. йшлося про те, що українське селянство і робітництво своєю працею, як дома, так і в Німеччині, сприятиме кращому майбутньому України [26, арк. 20]. У неділю 19 квітня 1942 р. Полікарп у співслужінні численного духовенства відправив у луцькому соборі молебень з нагоди дня народження Адольфа Гітлера [43, с. 6]. Луцька консисторія вимагала провести такі відправи і в інших парафіях [7, с. 4]. Пізніше, 25 червня 1942 р., у луцькому соборі відбувся вдячний молебень на честь роковин визволення, після чого А. Гітлеру була надіслана телеграма з подякою [46, с. 3]. До такої ж практики змушений був вдаватися і глава Автономної церкви митрополит Олексій (Громадський) [2, с. 329].

Усвідомлюючи, які завдання ставить перед собою нацистська верхівка, керівництво обох церков таки наважилось на співпрацю. Попри заборону райхскомісара у Луцьку 4–8 жовтня 1942 р. відбувся собор єпископів Автокефальної церкви, який мав стати по-справжньому знаковим [28, с. 191]. Незважаючи на труднощі з транспортом, до Луцька прибули: архієпископ Олександр, єпископи – Никанор, Ігор, Михаїл, Мстислав, Сильвестр, Геннадій, Платон і В'ячеслав, від Полтавської єпархії протоієрей О. Потульницький. Пізніше, вже після від'їзду цього духовенства, з Харкова прибув митрополит Феофіл в супроводі протопресвітера Кривомаза і протодиякона В. Потієнка [3, с. 241]. З огляду на рішення Собору єпископів, що відбувся у Києві 10–17 травня 1942 р., архієпископи Полікарп і Олександр були висвячені у митрополити. Окрім того, утворилась комісія під головуванням митрополита Олександра, до складу якої, опріч єпископів, увійшли: отець М. Малюжинський та професор І. Власовський, як члени адміністратури – представники

від духовенства і вірян. Комісія виробила підстави до порозуміння і ліквідації церковного розколу, обравши для переговорів з митрополитом Олексієм архієпископа Никанора і єпископа Мстислава [33, с. 202].

Переговори з главою Автономної церкви відбулись у Почаївській лаврі 8 жовтня 1942 р. та завершилися підписанням «Акту об'єднання» обох церков [28, с. 191]. На честь цього 18 жовтня 1942 р. у кафедральному соборі Луцька було відправлено молебень [34, с. 356]. Однак через тиск з боку окупаційної влади та внутрішню опозицію 15 грудня 1942 р. митрополит Олексій видав наказ, в якому «справа поєднання» оголошувалася такою, що «призупиняється до закінчення війни, а акт від 8 жовтня скасовується до його розгляду на першому повоєнному соборі єпископів екзархату» [28, с. 192].

Посилення визвольного руху серйозно непокоїло окупаційну владу. У райхскомісаріаті вважали, що глава Автокефальної церкви має вплив на повстанців. Під тиском нацистського режиму 25 березня 1943 р. Полікарп випустив послання до духовенства і вірних, де намагався представити антинімецькі виступи як результат більшовицької агітації, справу рук комуністичних банд. На замовні звернення відповідно відреагувала ОУН. В огляді суспільно-політичних подій за квітень 1943 р. йшлося про те, що у боротьбі проти українського руху опору німці використовують церковну владу і внаслідок тиску Полікарп виголосив у соборі промову, скеровану проти «партизанки». За інформацією ОУН, під час цієї промови люди демонстративно виходили з собору, а більшість священиків проігнорували «послання» і не доводили його до відома парафіян [2, с. 329–330].

Розуміючи ситуацію, 26 березня 1943 р. Полікарп написав лист-звернення до генерального комісара із закликом перестати грабувати селян, вивозити їх на роботи до райху, відновити шкільництво, не робити облави проти «банд» і не руйнувати церковну ієрархію. У відповідь Шане звинуватив у всьому ОУН, яка піддається більшовицькій пропаганді [30, с. 237]. Протиріччя виникали і в середовищі Автокефальної церкви. Зокрема, у квітні 1943 р. староста собору скаржився посаднику на владику Полікарпа, що той наказав вирубувати дерева на соборному погості, які є єдиною окрасою будівлі [12, арк. 42].

Становище обох церков значно ускладнилось після загибелі митрополита Олексія 7 травня 1943 р. Його автомобіль був розстріляний боївкою «Хріна» поблизу с. Смига на шляху з Кременця до Луцька [27, с. 161]. Незважаючи на розбіжності, 16 травня 1943 р. в Луцькому кафедральному соборі митрополит Полікарп відправив панахиду за спокій душі вбитого. Того ж дня у св. Покровській церкві Луцька панахиду відправив і єпископ Іов [50, с. 3].

Після вбивства митрополита Олексія окупанти перейшли до відкритих репресій щодо українського духовенства. Першого удару зазнала Автокефальна церква, яку звинуватили у співпраці з ОУН і УПА. У Луцьку, Дубно, Рівному та інших містах були проведені арешти священиків [28, с. 193]. Серед них опинилися люди з найближчого оточення митрополита Полікарпа – І. Власовський, протоієрей М. Малюжинський і член консисторії протоієрей А. Селепин. Гестапівці вдерлися до особистого помешкання владики Полікарпа й, образивши його гідність, звинуватили в переховуванні українських повстанців. З цього приводу він написав листа до начальника жандармерії у Рівному, в якому заступився за своїх співробітників і поручився за те, що вони «далекі від політики». Владика наголосив на тому, що «сучасне положення» можна було б змінити, якби влада пішла на якісь поступки, а «брутальне обходження німецької жандармерії з вищою духовною владою є тільки перешкодою для остаточної перемоги над більшовизмом» [34, с. 376]. Незважаючи на це, 15 жовтня німці у відповідь на атентат партизан щодо одного з урядовців райхскомісаріату в Рівному, розстріляли 33 в'язні тюрми. Серед них були М. Малюжинського і В. Мисечко (член церковного управління при владиці Платоні). Тіла розстріляних були спалені [3, с. 268].

Генерал-комісар Шане під час зустрічі з митрополитом Полікарпом 28 травня 1943 р. дорікав йому за недостатню заангажованість священиків у праці на користь окупаційної влади. У тому, що населення намагається уникнути виконання урядових розпоряджень, зокрема щодо виїзду до Німеччини, він вбачав провину православного духовенства. У відповідь митрополит у досить жорсткій формі підкреслив, що головною причиною негативного ставлення населення є політика влади [28, с. 192]. Шане також звинуватив автокефальних кліриків у зв'язках з українськими бандитами. Мовляв, траплялися випадки, коли з церков стріляли по німецьким вояках, а священики агітували за українських повстанців. У відповідь митрополит дипломатично заперечив безпосередню причетність волинських священиків до подій і запевнив, що словом намагатиметься і далі впливати на вірян, хоча духовенство і населення ігнорують звернення [2, с. 331].

Церкви Луцька зобов'язувались виконувати поставки німецькій владі. Вочевидь, це було пов'язано із браком сировинних ресурсів для вермахту. Так, посадник Скоробогатов 4 січня 1943 р. повідомляв гебітскомісара про виконання його розпорядження стосовно зняття дзвонів із костельної дзвіниці та католицького цвинтаря [12, арк. 336]. У свою чергу голову луцького церковного автономного управління протоієрея І. Давидовича гебітскомісар також зобов'язав знімати дзвони на потребу німецького війська. У зв'язку з цим 1 червня 1943 р. священик звертався

до благочинного Рожищенської округи в Пожарках Іларіона Кресовича і настоятеля церкви с. Коснюхнівка Романа Минкоша [22, арк. 12].

Незважаючи на утиски, митрополит Полікарп продовжував відстоювати право українців на власну церкву. Так, 9 листопада 1943 р. через генерального комісара Волині і Поділля він звертався до райхскомісара України з осудом неканонічних виборів патріарха в Москві [25, арк. 16]. Однак з наближенням фронту 13 січня 1944 р. митрополит був змушений залишити Луцьк [3, с. 270].

Церкву прагнула контролювати не лише німецька влада і ОУН, але й радянське підпілля. Якщо вірити Т. Гладкову, наприкінці літа 1942 р. разом із М. Кузнєцовим у районі Коростеня було висаджено священика Сидоренка (принаймні, віні так себе називав), який добровільно погодився працювати у німецькому тилу на користь радянської розвідки. Пізніше цей священик нібито отримав парафію в Луцьку [2, с. 328].

Незважаючи на чисельне домінування поляків, значно менше джерел стосується римо-католицької церкви. Згідно з доповідідю посадника Тиравського, станом на 1942 р. костел, перебудований із православного храму, був у Кошарах. Ще один розташовувався на розі вулиць Львівської і Володимирської, поблизу католицької семінарії на Красному [21, арк. 112 зв.]. Найбільшим залишався костел св. Петра і Павла. Відомо, що станом на січень 1943 р. у ньому працювало 9 осіб, заробітна плата яких коливалась від 200 до 600 крб. на місяць [15, арк. 26]. У документах фігурує представник римо-католицького єпископа ксьондз Хмельницький [18, арк. 1]. Станом на жовтень 1942 р. громада вірян нараховувала 9 009 осіб [11, арк. 5].

Чисельна польська громада також була інтегрована у суспільно-політичне життя того часу. Зокрема, посадник Тиравський від себе особисто і від імені гебітскомісара дякував за збір теплих речей для німецького війська єпископу римо-католицькому в Луцьку [18, арк. 17]. Джерела повідомляють, що у період окупації у місті функціонував і Польський допомоговий комітет, який також згадується як Католицький комітет [9, арк. 10]. Відомо, що станом на липень 1942 р. у штаті згаданої організації нараховувалось 11 працівників. Їхня заробітна плата коливалась від 100 до 250 крб. [24, арк. 19]. В окупаційних документах фігурує орден Сестер Бенедикток. Станом на 1943 р. до нього належало 19 черниць, які сплачували по 50 крб. подушного податку [16, арк. 6–7]. Католицька церква в Луцьку мала у своєму розпорядженні відносно багато житлових будівель на вул. Кафедральній, Брігідек, Домініканській, Королеви Ядвіги. На останній розташовувався Червоний Хрест, приміщення на інших вулицях частково були зайняті військовими і біженцями [19, арк. 7 зв.].

У місті діяла також греко-католицька церква, канцелярія якої розташовувалась на вул. Староброварській, 14. Її настоятелем був священик-парох Василь Артемієв [20, арк. 2]. З огляду на малу кількість проведених хрещень дітей, можна сказати, що ця парафія була нечисленною [13, арк. 10]. Зокрема, під час перепису 24 жовтня 1942 р. було встановлено, що греко-католицька церква нараховує 230 прихожан [11, арк. 5].

У роки окупації існувала й протестантська церква. Станом на серпень 1941 р. на вул. Болеслава Хороброго діяла Рада збору євангельських християн [13, арк. 10]. За даними краєзнавця В. Пясецького, на деякий час була відновлена служба і в лютеранській кірсі [31, с. 227]. Частину своїх приміщень на вул. Караїмській, 20 євангелійська громада змушена була надати військовим [19, арк. 7 зв.]. Станом на жовтень 1942 р. община нараховувала 121 вірянина [11, арк. 5].

На східних окупованих територіях німецька влада дозволила свободу релігії. У такий спосіб нацистська адміністрація прагнула демонстративно показати власне лояльне ставлення до українців порівняно із більшовицьким режимом. Дозволяючи відкриття церков, окупаційна влада докладала усіх зусиль для того, щоб релігійні громади не змогли об'єднатися в єдину інституцію. Тому існувало дві церкви: Українська автокефальна і автономна, які конфліктували між собою. Переважна більшість приходів Луцька була об'єднана навколо Автокефальної церкви, яку очолював владика Полікарп. Останній докладав багато зусиль для відновлення церковної організації. Автокефальна церква активно інтегрується у суспільне життя. Богослужіння присвячуються визначним подіям української історії і супроводжують громадські заходи. Разом із тим церква змушена висловлювати свою підтримку окупаційній владі, яка часто не виходила за межі декларацій. Однак в цій ситуації духовенство не користувалось привілейованим становищем, а, навпаки, перебувало під постійним контролем з боку влади. Більше того, багато священиків були репресовані через власну позицію. Не зважаючи на загрозу терору, луцьке духовенство у період німецької окупації активно працювало над розбудовою української церкви і змогло досягти відчутних результатів. Священики завжди переймалися проблемами лучан. Доказом цього є хрещення євреїв, заклики і збори грошей для військовополонених, незаможних міщан, а також всіляке сприяння відродженню української культури.

Джерела та література

1. Антонюк Я. М. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. XX століття: історико-краєзнавчий довідник / Я. М. Антонюк. – Луцьк: Надстир'я, 2014. – 280 с.

2. Борщевич В. Т. Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція: монографія / В. Т. Борщевич. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 584 с.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т., 5 кн. Т. 4 (ХХ ст.), ч. 2 / І. Власовський. – Нью-Йорк – Бавнд-Брук: Українська Православна Церква в США, 1975. – 416 с.
4. Волинь. – 1941. – 11 грудня. – С. 4.
5. Волинь. – 1942. – 5 березня. – С. 4.
6. Волинь. – 1942. – 5 квітня. – С. 8.
7. Волинь. – 1942. – 16 квітня. – С. 4.
8. Данилюк В.О. Вірити занадто боляче… Волинь: Хроніка подій 1939 – 1944. Художньо-документальна повість / В.О. Данилюк. – Луцьк: Ініціал, 1995. – 224 с.
9. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 23. Переписка намісника Луцька з підприємствами міста по господарським питанням. Почато: 5 січня 1942 р. Закінчено: 15 червня 1942 р., 198 арк.
10. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 114. Рапорти начальника пожежної охорони, заяви Луцької української гімназії про надання їй матеріальної допомоги, переписка із споживчою кооперацією про заготівлю сільськогосподарських продуктів, списки робітників технічного відділу. Почато: 3 листопада 1941 р. Закінчено: 14 травня 1942 р., 290 арк.
11. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 316. Статистичні дані перепису населення за соціальним і національним походженням. Почато: 9 жовтня 1943 р. Закінчено: 3 листопада 1943 р., 39 арк.
12. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 321. Список проживаючих на території Луцька польських біженців, повідомлення про штрафи за нездані велосипеди, переписка з відділом охорони здоров'я про заходи по дотриманню чистоти в м. Луцьку, список робітників міської пожежної охорони. Почато: 5 листопада 1941 р. Закінчено: 25 січня 1942 р., 341 арк.
13. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 1301. Заяви громадян про видачу будматеріалів на ремонт будівель, переписка з відділом охорони майна по цьому питанню і списки організацій та підприємств м. Луцька. Почато: 20 серпня 1941 р. Закінчено: 12 жовтня 1941 р., 24 арк.
14. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 1354. Акти наявності продуктів в магазинах, відношення організацій і заяви громадян про видачу нічних пропусків для робітників, норми видачі продуктів для арійського населення м. Луцька. Почато: 20 грудня 1941 р. Закінчено: 30 вересня 1942 р., 231 арк.
15. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 1589. Звіти про виконання бюджету міськуправи, списки службовців римо-католицького костелу м. Луцька. Почато: 3 квітня 1941 р. Закінчено: вересень 1943 р., 37 арк.

16. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 1682. Квитанції про сплату подушного податку громадянами м. Луцька, список «Сестер-Бенедикток». Почато: 30 грудня 1943 р. Закінчено: 31 грудня 1943 р., 357 арк.
17. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 2013. Відомості на виплату зарплати службовцям лікарень і музею. Почато: 1 лютого 1943 р. Закінчено: 2 лютого 1943 р., 14 арк.
18. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 115. Матеріали про збір теплих речей для німецької армії. Почато: 3 січня 1942 р. Закінчено: 12 січня 1942 р., 88 арк.
19. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 155. Списки осіб, які прибули в м. Луцьк. Почато: 16 червня 1942 р. Закінчено: 28 грудня 1943 р., 7 арк.
20. ДАВО, ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 228. Звіти церков і переписка з гебітскомісаріатом про кількість новонароджених в 1942 р. та інше. Почато: 9 січня 1943 р. Закінчено: 22 грудня 1943 р., 135 арк.
21. ДАВО, ф. р. – 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 1, спр. 118. Документи по релігійному питанню. Почато: 1 серпня 1941 р. Закінчено: 22 листопада 1943 р., 256 арк.
22. ДАВО, ф. р. – 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 1, спр. 184. Розпорядження генерального комісара Волині і Поділля про зняття дзвонів в церквах і переписка з Волинською духовною консисторією, церковним управлінням в м. Луцьку. Почато: 10 жовтня 1942 р. Закінчено: 13 листопада 1943 р., 29 арк.
23. ДАВО, ф. р. – 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 2, спр. 14. Переписка з міськуправою, Олицькою райуправою і поліцією по євреях гетто, встановлення національності. Почато: 11 жовтня 1941 р. Закінчено: 21 грудня 1942 р., 151 арк.
24. ДАВО, ф. р. – 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 2, спр. 49. Списки службовців окружного комісаріату, кооперативних організацій, організації ТОДТ і інших із зазначенням посади і суми податку на охорону здоров'я. Почато: січень 1942 р. Закінчено: грудень 1942 р., 151 арк.
25. ДАВО, ф. р. – 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 2, спр. 68. Листи митрополита Полікарпа про підтримку меморандуму Окружного комісара і протесту проти виборів патріарха у Москві. Статут православного товариства. Листівки до української інтелігенції і молоді. Почато: 2 січня 1943 р. Закінчено: 9 листопада 1943 р., 17 арк.
26. ДАВО, ф. Наукової бібліотеки, інв. № 10а. Оголошення німецького комісара 1941–1942 рр., 27 арк.
27. Іценко О. Трагічна загибель екзарха Автономної православної церкви Алексія (Громадського) / О. Іценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. – Рівне: О. Зень, 2014. – С. 160–163.

28. Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 177–230.
29. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.) / Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 320 с.
30. Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / І. К. Патриляк / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.
31. Пясецький В. Луцьк. Старе місто. Книга – 1: історико-краєзнавчі нариси / В. Пясецький. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. – 336 с.
32. «Роде наш красний...». Волинь у долях краян і людських документах. Наукове видання / Упоряд. і авт. перед. Л. К. Оляндер. – Луцьк: «Вежа», 1996. – 444 с.
33. Рожко В. Є. Відродження Української Православної церкви на Волині 1917 – 2006 рр. Історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 348 с.
34. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія / Н. Г. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.
35. Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь / М.В. Шкаровский. – М.: Издательство Крутицкого Патриаршего Подворья; Общество любителей церковной истории, 2002. – 528 с.
36. Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 6.
37. Український голос. – 1941. – 11 грудня. – С. 6.
38. Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 6.
39. Український голос. – 1942. – 15 січня. – С. 6.
40. Український голос. – 1942. – 29 січня. – С. 6 – 7.
41. Український голос. – 1942. – 5 лютого. – С. 7.
42. Український голос. – 1942. – 19 березня. – С. 6.
43. Український голос. – 1942. – 23 квітня. – С. 6.
44. Український голос. – 1942. – 21 травня. – С. 4.
45. Український голос. – 1942. – 4 червня. – С. 4.
46. Український голос. – 1942. – 2 липня. – С. 4.
47. Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.
48. Український голос. – 1942. – 26 листопада. – С. 4.
49. Український голос. – 1943. – 26 березня. – С. 4.
50. Український голос. – 1943. – 21 травня. – С. 3.
51. Український голос. – 1943. – 30 вересня. – С. 4.

УДК 94 (430) (477.75)

Г. М. Кондратюк
Сімферополь, Україна

НІМЦІ КРИМСЬКОЇ АРСР В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (20–30-ті роки XX століття)

Найскладнішим періодом у житті німців Криму стало міжвоєнне двадцятиліття. Відносини між радянськими органами влади й німецькою громадою півострова відзначалися конфронтаційним характером. Німці Кримської АРСР були численною етнічною групою й економічно впливовою, тому національна політика стосовно них мала специфіку.

З потребою вироблення й реалізації комплексу заходів національної політики радянська влада зштовхнулася відразу ж після її встановлення на півострові в листопаді 1920 року. Період громадянської війни відзначався високим рівнем національної активності. У Криму діяли різні національні партії й громадські організації. Німці також створили суспільно-політичні структури, які, однак, не переросли в партії щодо відстоювання своїх інтересів. Радянська влада не могла ігнорувати високого рівня національної активності, але проведені заходи стосовно різних етнічних груп носили диференційований характер. Фактично в Криму активне проведення національної політики почалося з 1920–1921 року.

Радянська влада в Криму в 1921–1922 роках здійснювала тверді заходи «воєнного комунізму». Реквізиції продовольства, вилучення коней, інвентарю, фуражу стали повсякденним явищем. Уповноважений представник Народного комісаріату зі справ національностей по Севастопольському повіту у своїй доповіді 2 червня 1921 року відзначав, що «партійна робота (комунізм)... майже не прищеплюється: причина цьому... самочинні й найчастіше злочинні дії окремих товаришів, усі помилки й злочини яких переносяться темною масою на всю партію» [1, арк. 65]. Німецьке населення дуже постраждало від цих реквізицій, колонії економічно були розорені. Усіх німецьких селян розцінювали як кулаків, стягуючи з них підвищені норми зборів. Ситуація була настільки складною, що навіть секретар німецької секції Кримського обкому РКП(б) звернувся до президії обкому в серпні 1922 року із заявою. У повідомленні автор писав про «ненормальні явища, що спостерігаються при проведенні продподаткової кампанії. Багато селян, як окремі, так і цілими товариствами, скаржаться на занадто важке обкладання натурподатком. Уважаю, торішні небажані явища не слід повторювати

й що податок не повинен лягти важко на господарства, які розбиті злигоднями, що не переглядання скарг сильно підриває довіру селян у радянську владу» [2, арк. 53]. З метою вироблення стратегії відносно німців-колоністів були проведені дві обласні конференції німців-комуністів. Друга конференція пройшла в Сімферополі з 19 по 21 вересня 1921 року. Секретар німецької секції обкому Мандельбаум у доповіді «Тактика РКП у Криму стосовно німецького населення» охарактеризував сформовану ситуацію. Доповідач з обуренням ставив риторичне запитання, що «російські товариші бачать тільки великі будинки німців і роблять висновки за їхнім зовнішнім виглядом, що німецькі селяни всі кулаки. А чому? Тому що вони не знають особливостей німецьких колоністів» [3, арк. 28 зв.]. За підсумками дискусії була ухвалена «Резолюція до питання про тактику РКП до німецьких колоністів Криму». Документ містив осуд продрозкладки, оскільки «наслідком цієї політики буде те, що господарство німецьких колоністів, що ще рік тому цвіло, зовсім буде зруйновано... За таких обставин Крим стоїть перед безпосереднім руйнуванням, до якого було доведено Поволжя сліпою перебудівельною політикою» [3, арк. 31]. Необхідно відзначити сміливість і рішучість, з якою німецькі комуністи засудили продрозкладку. Потрібно було мати мужність, щоб у розпал терору 1921 року в Криму привселюдно дати негативну оцінку діяльності влади. Крім німецьких партійних конференцій, гостра ситуація в колоніях обговорювалася на безпартійних конференціях. З 16 по 18 січня 1922 року в Сімферополі відбувалася німецька безпартійна конференція. Вона зібрала рекордну кількість учасників – понад 400 осіб із всіх повітів Криму, де були німецькі колонії. 70% тих, що зібралися, були селянами. Під час роботи конференції делегати «покритикували» неправильні дії радянських органів і радянських партійних працівників на місцях, «жорстокість, з якою проводилися й проводяться військові реквізиції, розкладка, продподаток... різко відзивалися про сваволю, хабарництво, пияцтво місцевих працівників... господарства німців колоністів доведені... у значній мірі завдяки нашої політики стосовно села й завдяки сваволі місцевої влади, доведені до краю загибелі» [4, арк. 1]. На цій конференції була й доповідь від представників влади «Чергові завдання компартії й радвлади серед нацменшин». Доповідач Осман Дерен-Айерли ознайомив присутніх німецьких селян з доктринальними положеннями РКП(б). Влада відверто лицемірила: «урівнення відсталих націй з більш передовими відбувається Радвладою не як руйнування їх і доведення їх до стану інших, а навпаки зберігаючи для культурних народів можливість економічного й політичного розвитку, поступово піднімаючи відсталі нації на більш високий щабель розвитку» [5, арк. 60]. Це твердження

суперечило тому, що відбувалося – німецькі колонії зазнали абсолютного господарського руйнування. У резолюції за підсумками доповіді постало завдання «у майбутніх перевиборчих кампаніях Рад і кооперації повною мірою забезпечити представництво німецького населення» [5, арк. 60].

Активне проведення політики продрозкладки призвело до голоду, який охопив німецькі колонії. Німецьке населення, не чекаючи надходження централізованої допомоги від влади, стало створювати різні громадські організації. Так, у Джанкої працювало «Товариство Взаємодопомоги німцям». Німецька секція тут же спробувала взяти його під свій контроль. У своєму звіті секція відзначала, що «самостійне існування таких національних організацій з партійної точки зору неприпустимо, робилися з боку секції...кроки для входження цієї організації в загальну мережу, і забезпечити партійним впливом в Правлінні Товариства» [6, арк. 4 зв]. У грудні 1921 року в ЦВК Кримської АРСР надійшла заява від ініціативної групи німців у складі С. А. Сіверса, Е. Г. Гаммербека, В. Г. Вейденбаума, А. Я. Нефа і К. І. Тідемана. У ньому «делегація звертається до Президії КримЦВК з проханням про свою згоду щодо надання допомоги німцям-колоністам Криму з боку «Чорноморського Товариства Допомоги Колоністам» в Берліні» [7, арк. 157]. До справи надання допомоги повинні були підключитися міжнародні організації. Представники ініціативної групи стверджували, що «ми маємо можливість отримати стільки дарунків, що зможемо одні прогодувати німецьких колоністів і таким чином звільнити Уряд від цієї роботи. Паралельно нашим турботам про німців проходять у Німеччині та Америці загальні збори для голодуючих у Росії» [7, арк.157]. З метою організації допомоги тим, хто голодував, розв'язання питання подальшої стратегії у Сімферополі 10 січня 1922 року відбулися збори делегатів німецьких колоністів. Доповідачі, які представляли кримські регіони, одностайно відзначали, що «деякі побратими вже животіють не по людськи з чого природно випливає, що всі бажають і потребують негайної допомоги» [5, арк. 1]. На зборах ухвалили рішення відправити делегатами в Берлін Християна Менгера й Еміля Дрегера, для прискорення організації допомоги голодуючим. Обговорювалося також дуже болісне для радянської влади питання існування й діяльності в Криму регіонального відділення Спілки Південно-Російських колоністів і громадян германської раси. У статуті Спілки фіксувалася мета його діяльності: «Спілка організується для об'єднання південно-російських громадян, пов'язаних єдністю германського походження, мови, звичаїв і культури... для підняття їх економічного добробуту й інтенсифікації їх праці» [8, арк. 64]. У документі відразу ж обмовлялося, що спілка дистанціюється від будь-якої

політичної і релігійної діяльності. Для досягнення мети економічного добробуту й збереження культури та рідної мови у статуті «Спілки Південно-російських колоністів і громадян германської раси» перераховувалися види передбачуваної діяльності. По-перше, представники спілки могли відкривати й утримувати бібліотеки, клуби, загальноосвітні курси, ремісничі і сільськогосподарські училища і навіть дитячі сади і ясла. По-друге, що було дуже важливо в умовах епідемій, створювати амбулаторії. По-третє, економічний блок – організовувати підприємства з переробки і збуту сільськогосподарської продукції, звертатися із запитами про одержання тієї сировини, яка становить державну монополію. Таким чином, спілка була орієнтована на вирішення найбільш нагальних запитів німецьких колоністів Криму. Представники цієї спілки погоджувались навіть на заміну тих кандидатур Правління, які були неприйнятні для керівництва ОК РКП(б). Такий компроміс представники німецької секції обкому визнали можливим. На зборах німецьких партійних працівників, що відбулися 11 січня 1922 року, констатувалося, що до спілки входять 120 осіб, вона масова, впливова і далі ігнорувати її не можна. Голова німецької секції С. Бартельс як стратегічне завдання у відносинах з цією організацією визначив «усім німпартпрацівникам негайно записатися в спілку з тим, щоб оволодіти нею зсередини, щоб викрити буржуазні і дрібнобуржуазні елементи, які залишилися в Правлінні» [5, арк. 2]. Як міра протидії спілки, що була непідконтрольна радянській владі, передбачалося підтримати прорадянську «Німсільспілку», для того, щоб «вирвати справу допомоги голодуючим і відновлення колоній з рук націоналістичної спілки «Бундесбуд» [5, арк. 13]. Питання підтримки Німецької сільської спілки неодноразово обговорювалося на засіданнях німецьких партійних працівників. Серед найважливіших завдань, визначених на зборах 6 липня 1922 року, фіксувалося: «Німсільспілці активно допомогти, щоб її зрушити з мертвої точки, щоб перемогти конкуренцію «Бундесбуд» [5, арк. 19]. Активна протидія влади врешті-решт призвела до припинення роботи спілки. 6 вересня 1922 року відбулися збори німців колоністів, які приїхали на з'їзд розпущеної спілки. У роботі зборів взяли участь 96 делегатів. Найважливішим питанням порядку денного було повідомлення про причини розпуску спілки. Від урядової комісії виступив голова німецької секції В. Бартельс, який ознайомив присутніх з прийнятим рішенням про припинення роботи. У резолюції з доповіді В. Бартельса про розпуск зазначалося, що вся справа організації допомоги голодуючим німцям у Криму доручається спеціально створеному німецькому Комітету при ЦК Допомоги голодуючим.

Важливим організаційно-структурним елементом в реалізації національної політики стала німецька секція Кримського обкому РКП(б). Німецька секція виступала посередницькою ланкою між органами влади й управління та колоністами. Необхідно відзначити, що представники німецької секції не були вихідцями з кримських колоній, а були прийшлими людьми. Обов'язковою вимогою до членів німецької секції вважалося знання німецької мови. Одним з найважливіших напрямків її роботи була пропаганда. Працівники секції прагнули познайомити колоністів з установками влади, сформувати позитивне до неї ставлення. З цією метою в Криму видавалася німецькою мовою газета «Молот і плуг». Її тираж коливався від 250 до 500 примірників [4, арк. 1 зв.]. У 1922 році газета виходила раз на тиждень. Значна увага у її змісті приділялася питанням сільського господарства. На засіданні, що відбулося 30 січня 1922 року, німецькі партійні працівники обговорювали питання вдосконалення газети. За підсумками обговорення ухвалено постанову: просити керівництво ОК РКП(б) дозволити реформувати газету в часопис, що планувався на 16 сторінок як тижневик. Показова його можлива назва – «Кримський колоніст» [5, арк. 11].

Для реалізації політики коренізації були потрібні чиновники певної національності. Національна політика передбачала виділення квот в органах влади і управління для представників різних національностей. З метою підготовки необхідних кадрів у Сімферополі була створена німецька радпартшкола, яка розміщувалася на вулиці Долгоруківській, 16 [4, арк. 5 зв.]. Надалі у складі загальної радпартшколи створено національний сектор з німецьким відділенням. При партшколі в 1926 році діяло підготовче відділення, де навчалося 19 німців. Усі предмети викладалися їм німецькою мовою. Серед викладачів партшколи Сімферополя 4 були німцями, з них два комуністи [9, арк. 21]. Однак, незважаючи на всі зусилля, результати роботи радянських чиновників-німців були скромними. Німецька секція обкому змушена була визнати, що «німецькі працівники слабкої кваліфікації та успіху в роботі серед німецького населення не мають» [9, арк. 24].

Випускники радпартшколи були орієнтовані на здійснення ідеологічної роботи серед німецького населення Кримської АРСР. Таку ідеологічну діяльність влади можна охарактеризувати як зигзагоподібну. На одному полюсі прагнення конструктивними діями зробити німців лояльними громадянами радянської республіки. На іншому, – активна антирелігійна пропаганда, що зведена в ранг державної політики. Німецька секція у своєму звіті за серпень 1923 року відзначала, що «сильно зростає релігійний настрій, особливо у католиків. У село Карамін приїхав католицький єпископ з-за кордону. Мешканці села урочисто

зустріли єпископа, цілуючи його халат. У церкві він прочитав листа папи римського, в якому пишеться, що віруючі повинні бути на варті» [10, арк. 38 зв.]. Секретар німецької секції Джанкойського райкому ВКП(б) Ернст зазначав: «Ставлення до служителів культу добре і такі серед німців користуються популярністю... релігія до того сильно вкоренилася, особливо у німців-менонітів, що їх абсолютно не цікавить навколишнє оточення, до радянської влади й радянського будівництва ставляться байдуже і пасивно» [9, арк. 29]. Зіставляючи співвідношення релігійного і радянського начал у житті німців Криму навіть у 1926 році, варто звернутися до оцінки самих комуністів: «німецьке село живе ще традиціями, усталеними сотні років тому і до того ж релігійні переконання дуже вкоренилися серед таких» [9, арк. 36].

Одним з найважливіших елементів національної політики була земельна реформа, яка найбільш негативно сприймалася німецьким населенням Кримської АРСР. Указана ситуація із втратою землі німецькими колоністами спостерігалася у всіх регіонах УРСР. Цей факт змушені визнати навіть у Центральному Бюро німецьких секцій при ЦК РКП(б). У звіті за липень-серпень 1923 року секретар ЦБ німсекцій Вегнер зазначав, що «майже у всіх околицях німецьких колоній ще не врегульоване земельне питання. Це питання особливо стало тепер актуальним. Свого часу волвиконкоми відрізували частину землі для російського населення від земель, оброблюваних раніше колоністами. Але це відрізування перейшло в систему у населення... Окремі села таким чином позбулися майже всієї придатної землі. Свавілля переступило будь-які межі» [11, арк. 6]. Далі автор зазначає, що позбавлення землі формує негативну думку німців про радянську владу. Далеко не всі колоністи збиралися миритися з такою ситуацією, частина прийняла рішення про повернення на історичну батьківщину. Вегнер пише, що «такі заходи не сприяють вирішенню національного питання. Колоністи ще більш відокремлюються і недовіра до Радвлади зростає. Це становище використовується різними іноземними організаціями для агітації... Нещодавно виїхало близько 2500 меноннітів, залишаючи на корені незібраний хліб. На питання, чому ви емігруєте, виходить відповідь – жити неможливо... Радянська Влада жити не дає» [11, арк. 7]. Автор документа бачив вихід із ситуації у традиційному створенні «авторитетної комісії». Адміністративними методами збалансувати взаємовідносини влади й німецьких громад було дуже складно. У результаті внутрішньоселенного землеустрою відбувся істотний перерозподіл земельної власності. Після втрати землі ніякі пропагандистські акції влади не могли бути ефективними. Вегнер пише, що обкомам національних республік циркуляром необхідно вказати на «ненормальність у їх роботі з національного

питання в німколоніях». Економічна ситуація в німецьких колоніях почала поліпшуватися з 1923 року, коли основні наслідки голоду були подолані. Перешкодою в економічному розвитку стала нестача робочої худоби, особливо відчутна у бідняків. Однак НЕП відкрив перспективи економічного розвитку, яких на початку 1920-х в умовах голоду і продрозкладки не існувало. Звіти відзначали, що «посівна площа в 1923 році підвищилася порівняно з 1922 роком у німколоніях Криму майже на 50%, у деяких селах ще більше. У Карасані досягнута майже довоєнна посівна площа» [10, арк. 36]. Але це був ріст порівняно з катастрофою 1922 року. На підставі статистичних обстежень із загальної кількості 1986 німецьких господарств до категорії заможних були віднесені 279 господарств, середняцька категорія виявилася найбільшою – 1005 господарств, але дуже значною була кількість бідняків – 702 господарства [9, арк. 28]. Ці цифри показують, що німецьке село збідніло і втратило колишній рівень добробуту. Аграрні заходи посідали важливе місце в національній політиці радянської влади Кримської АРСР. За своїм соціальним складом німці, кримські татари, вірмени, болгари і греки в переважній більшості були сільськими жителями. Тому перерозподіл земельних ресурсів представників того чи іншого народу торкався найважливіших сфер життя етносів. Народний комісаріат землеробства Кримської АРСР аграрну реформу проводив у формі міжпоселенського і внутрішньоселенного землеустрою. Норма наділення землею визначалася 27 гектарів на селянське господарство. У більшості німецьких господарств землі було більше, тому її надлишки відібрали. Однак, крім власної землі, німці-колоністи орендували значні земельні угіддя. В умовах земельної реформи 1920-х років можливості для оренди практично припинилися, оскільки вільні землі увійшли до складу державного земельного фонду. На ці землі здійснювалося переселення з Південного берега Криму та ззовні півострова. Несприятливі аграрні перетворення сформували глибоке відчуження німців від влади: «Землевпорядкування докорінно змінило погляди на поточний момент... Люди похилого віку глибоко негативно ставляться до радянської влади, а особливо колишні дрібні власники (20, 30 і 40 десятин)» [9, арк. 87]. Гостроту земельного питання демонструє підготовка наказів делегатів II Всекримської німецької конференції, що проходила 16–29 травня 1927 року в Сімферополі. Делегатам від Джанкойського району в наказі ставилося завдання обговорити питання «про залишення за німцями землі, яку вони орендували» [12, арк. 5].

Одним з важливих напрямів національної політики щодо німців стало створення національних сільських рад. Керівництво автономії проводило захід, що отримав назву «розукрупнення сільрад». Його сутність

полягала в тому, що сільські ради, які об'єднували великі масиви, поділялися на декілька невеликих. Основним критерієм формування сільських рад була етнічна приналежність мешканців. Так, у 1926 році в Сімферопольському районі створено 7 німецьких сільських рад, що об'єднували 12196 мешканців. Німці в районі становили 18,4%. У всіх сільрадах німці складали переважну більшість. Так, у Німецько-Картамишинській 95,5% жителів німці, в Карасанській – 94,5%, Карангарській – 92%, Спатській – 90%, Табулдінський – 71%, Комбарський – 68% і Ашага-Джамінській – 64,4% [9, арк. 69]. У зв'язку зі створенням німецьких національних районів Біюк-Онларського й Тельманського збільшилася кількість німецьких сільських рад. Головною проблемою в них став пошук людей на посади голів і секретарів. Це повинні були бути лояльні «радянські» німці. Знайти таких було складно, враховуючи напружені відносини німецької общини Криму й радянської влади. У німецьких селах до представників радянської адміністрації ставилися приховано-вороже. Після нового районування 1935 року і створення Тельманського німецького національного району більшість серетарів і голів німецьких сільрад займали свої посади з 1935 або в найкращому випадку з 1934 року. Вони не володіли досвідом адміністративної та управлінської роботи. З 1 вересня 1936 року в Сімферополі були організовані курси радянського будівництва. Тельманський РВК направив для їх проходження 6 голів сільських рад, з них четверо німців. Х.А. Браух був головою Ній-Либентальской німецької сільради з 1934 року. Мінх був головою Ганнівської німецької сільської ради. Каммерер – головою Ново-Джанкойської німецької сільської ради з 1934 року, єдиний серед перерахованих - кандидат у члени ВКП(б), решта – безпартійні. Нейфельд – голова Боронгарской німецької сільської ради з 1935 року [13, арк. 29]. Усього ж у 1936 році в Кримській АРСР нараховувалося 452 сільських ради. З них у національному німецькому Біюк-Онларському районі 15, Тельманському – 18 [14, арк. 4].

Серед усіх інституцій, які були залучені в державну політику коренізації, центральна роль в здійсненні практичних заходів належала німецькій секції Кримського обласного комітету партії. Заходи щодо створення німецької секції в структурі Кримського обкому РКП(б) було розпочато у грудні 1920 року. Однак складність виявилася в тому, що серед місцевих німців-колоністів не було комуністів. Тому довелося співробітників секції залучати з-за меж Криму. Перший секретар німецької секції Н. Іцкович у доповідній записці в грудні 1920 року зазначав, що «для організації німецької секції у нас не вистачає головного – наявності німців-комуністів... Оголошена реєстрація німців-комуністів результатів не дала» [15, арк. 16]. Працівники створеної німецької секції

Кримського обкому РКП(б), відвідуючи німецькі колонії, стикалися з масовими скаргами селян на проведені заходи «воєнного комунізму». Німецька секція виступила як своєрідна «проміжна ланка» між органами влади й колоністами. Німці-комуністи намагалися довести до керівництва автономії специфіку ситуації та потреби німецьких сіл Криму.

З метою вироблення стратегії стосовно німців-колоністів німецька секція Кримського обкому РКП(б) ініціювала проведення двох обласних конференцій німців-комуністів. Перша конференція відбулася з 14 по 17 травня 1921 року в Сімферополі. Німецька секція обкому була представлена секретарем секції Іцковичем і членами секції: Мандельбаум, Бартельс, В. Пецина, А. Пецина. У період до травня 1921 року в регіонах Криму при повітових комітетах партії були створені регіональні німецькі секції. Сімферопольську секцію представляли Вальгуні, Нусбаум, Вельц, Тауссіг, Феодосійську – Кліма і Вітман, Джанкойську – Шренер, Бенеш і Шард, Євпаторійську – Ромбах і Гаусс. Таким чином секції були створені у всіх кримських регіонах, де компактно були розташовані німецькі колонії. Перша конференція німців-комуністів була дуже насиченою і включала в порядку денному одинадцять питань. Наприклад, були порушені питання тактики в німецьких колоніях, робота серед жінок та молоді, вибори представників на Всеросійську конференцію німців-комуністів в Москві тощо. Але одним із значних пунктів був розділ – «займання місця в національному питанні в Криму» [15, арк. 9].

У взаємовідносинах радянської влади й німців Кримської АРСР одними з найскладніших і найбільш болісних були питання землеволодіння й релігії. У процесі внутріселищного й міжселищного землевпорядження до 1929 року німці-колоністи втратилися приблизно 40% своїх земельних володінь під знаком боротьби з куркульською, заможною частиною села. Ця земля була перерозподілена серед селян інших національностей, що викликало міжетнічну напругу на півночі Криму.

Німецьке населення Криму мало глибоку релігійну традицію, що виступала як наймогутніший консолідуючий фактор і засіб національної самоідентифікації. Німці Кримської АРСР були представлені в лютеранських, католицьких, євангельських і адвентистських об'єднаннях. Більшість громад володіли церковними будинками, спорудженими на кошти колоністів ще в дореволюційний період.

Держава почала реалізовувати активну антирелігійну політику з 1923 року. Критична ситуація голоду 1921–1922 років у Криму завершилася, і в більшовиків з'явилася можливість звернутися до реформування всіх сторін життя суспільства. У доктринальних настановах комуністів релігійні організації розцінювалися як найважливіший супротивник.

Стосовно громад застосовувалися як методи прямого обмеження, так і непрямого впливу. Молитовні будинки, що належали громадам, тепер передавалися віруючим на правах оренди. На них покладалися ремонт і утримання будинків, при цьому цифри були абсолютно завищені, що мало призвести до «добровільної» відмови. Сувора заборона стосувалася розміщення в одному будинку школи й молитовні. Однак, така ситуація була характерна практично для всіх німецьких шкіл. У Криму жорсткі репресивні заходи влади у сфері антирелігійної діяльності були дозованими, з урахуванням такого фактора. Кримське селянство було за своїм складом багатонаціональним, і серед німців та менонітів частка міських жителів була незначна. Сприяти формуванню позитивного образу радянської влади в уявленні німців і менонітів, особливо бідняків і середняків, мала коренизація.

Баптистське віросповідання було досить широко представлене серед жителів німецьких сіл. 13 червня 1924 року була зареєстрована баптистська громада в німецькому селі Киябак, неподалік Біюк-Онлара, центру майбутнього німецького національного району. В момент реєстрації громадою керував Карл Георгійович Даудріх. В подальшому – Йоганн Генріхович Шауберт. Йоганн Генріхович народився у 1885 році. Проживав у селі Спат. На його молодість випав переломний період у долі країни. З 1914 по січень 1918 року він був змушений служити в російській армії. Спочатку в 85 кавказькій дружині, а з 1916 по 1918 рік – у 22 стрілецькому полку. Війна, імовірно, і стала фактором, що зумовив глибоку релігійність. Йоганн Шауберт був проповідником у Сімферопольському, Джанкойському і Євпаторійському районах [15, арк. 6]. Голова Церковної ради німців-баптистів у Криму Людвіг Людвігович Тібеліус у грудні 1929 року вказував на існування 8 зареєстрованих німецьких громад. Зокрема, Кіябанська, Старо-Лезинська, Картмишикська, Акулипська й Кара-Джуганська групи Сімферопольського району, Бешуй- Елінська, Темешська й Китайська групи Євпаторійського району [15, арк. 14]. А сама Церковна рада складалася із трьох осіб. Голова – Людвіг Тібеліус, члени ради: Йоганн Георгійович Бехтгольд, Вільгельм Андрійович Франк. Всі громади баптистів збиралися в приватних будинках, заздалегідь одержавши дозвіл від виконкомів. Так, зокрема, у Сімферополі громада баптистів проводила богослужіння в будинку на вулиці Підгірній, 13 [16, арк. 1].

Схожа проблема з приміщенням існувала й у громад німців-лютеран. До революційних подій віряни в німецьких селах збиралися на молитви в приміщеннях шкіл. З установленням радянської влади така практика була припинена. Члени церковної ради лютеранської релігійної громади села Айтуган Сімферопольського району в березні

1925 року звернулися в ЦАУ Кримської АРСР із проханням дозволити проводити богослужіння в приміщенні школи. Ця практика була давньою, дозволеною ще інспектором Одеського навчального округу. Вчителі німецької школи одночасно виконували обов'язки кістерів. До складу церковної ради лютеранської релігійної громади Айтугана входили Георгій Михайлович Гофман, Вільгельм Максович Губер і Альберт Антонович Іллє [17, арк. 6]. На 1928 рік члени громади села Айтуган були парафіянами Нейзацької євангелійської-лютеранської парафії. Пастором цієї парафії був Фердинанд Гершельман. Багато німецьких громад не могли скористатися приміщеннями шкіл для проведення богослужінь і були змушені використовувати приватні квартири. Однак приміщення лютеранських громад радянська влада забирала і з іншою метою. Так, у селі Сарибаш Євпаторійського району приміщення було використано під хату-читальню [18, арк. 11]. Місцева влада повноправно розпоряджалася майном, яке нею не створювалося. Власність формувалася селянами-німцями протягом багатьох десятиліть. Так, у селі Аксюру-Конрад Німецький Джанкойского району молитовня була побудована в 1895 році. 11 листопада 1922 року її було передано за орендним договором у користування тим же вірянам з багатьма зобов'язаннями з їхнього боку. Однак незабаром, 6 січня 1925 року, Джанкойский райвиконком ухвалив рішення щодо ліквідації лютеранської молитовні. Рішення мотивувалося потребою в приміщенні для школи [19, арк. 8]. Схожа ситуація відбулася й у німецькій колонії Самав того ж Джанкойського району. Молитовний дім був із дзвіницею, а в одному крилі його містилася школа. Дзвіниця була заввишки 5 сажнів із дзвоном вагою 2 пуди. З 1921 по 1925 рік віруючим залишили тільки одну кімнату, але в 1925 році її забрали, мотивуючи це тим, що «нині в цій кімнаті ВНО планує відкрити Червоний куточок школи» [20, арк. 4].

27 травня 1925 року відбулося засідання Президії ЦВК Кримської АРСР, яке обговорювало питання ліквідації лютеранських церков. За підсумками засідання було ухвалено рішення про ліквідацію лютеранських храмів у німецьких колоніях Сімферопольського району Ново-Михайлівка, Єскі-Рош, Камбари, Анель, Ашага-Джамін. У протоколі фіксувалося «ліквідувати молитовні, надавши приміщення для культосвітніх потреб» [21, арк. 7]. У великих німецьких колоніях місцева влада прагнула ще на якийсь час зберегти договори з громадами вірян. Так, 28 січня 1925 року було укладено договір про передачу в користування приміщення кірхи в селі Аблеш-Німецький Феодосійського району [22, арк. 3]. Лютеранська кірха в німецькій колонії Аблеш-Німецький була побудована 1901 року. Це був капітальний кам'яний будинок з металевим дахом. У кірсі був дзвін вагою 9 пудів.

Жителі німецьких сіл Кримської АРСР були представлені також у структурах Кримського союзу громад Адвентистів Сьомого Дня. Значуща роль Криму в поширенні ідей адвентизму згадувалась в Декларації V Всесоюзного з'їзду Адвентистів Сьомого дня, який відбувався 16–23 серпня 1924 року в Москві. У документі, зокрема, зазначалося, що «Адвентисти Сьомого Дня появилися в 1884 році поміж німецькими колоністами в Криму і налічують тепер 11 000 свідомих членів» [23, арк. 3 а]. Декларація була підписана головою з'їзду Г. І. Лебсак, що активно проводив роботу в Криму під час своїх приїздів. З метою організації кримських громад, вибудовування лінії ставлення до радянської влади з 4 по 7 листопада 1925 року в Сімферополі відбувся організаційний з'їзд Кримського об'єднання громад і груп адвентистів Сьомого Дня. Він відбувся у молитовному приміщенні адвентистів Сімферопольської громади по вулиці Временной, 7. Характерно, що з'їзд почався з молитви російською мовою І. П. Керничного і німецькою мовою, виголошеної Г. К. Лебсак. Німці були представлені серед делегатів з'їзду. Зокрема, від Євпаторійської громади – І. Мільбранд, від Чигалтайської – І. Кремер, І. Гірш і А. Деске. Делегати з'їзду заслухали доповідь Ради про діяльність за минулий період, повідомлення про стан справ у місцевих громадах і групах, про статут і реорганізацію. Зокрема, один з делегатів, повідомив «про дозвіл радянською владою нам видавати журнали російською і німецькою мовами з додатком суботніх біблійних бесід і читань на молитовні дні» [23, арк. 15]. З'їзд обрав новий склад Правління Кримського об'єднання Адвентистів Сьомого Дня. До нього ввійшли п'ять осіб, з них двоє німців. Секретарем і касиром був обраний Генріх Конрадович Лебсак, а членом ради – Авраам Генріхович Деске. Цікаво зазначити, що всі п'ятеро в минулому були селянами-бідняками, для яких і формувалася радянська влада, але себе вони знайшли у Вірі, а не в більшовицьких постулатах. Генріх Конрадович був найстаршим членом Правління, йому виповнилося на момент проведення з'їзду 58 років. Він жив у Євпаторії і прийшов у громаду адвентистів 1891 року. Авраам Генріхович Деске, 1879 року народження, був селянином-бідняком села Чагалтай Євпаторійського району. У громаді – з 1901 року.

З 20 по 24 квітня 1927 року в Севастополі відбувся Другий з'їзд Кримського об'єднання Адвентистів Сьомого Дня. У з'їзді взяли участь Г. І. Лебсак від Всеросійської Спілки Адвентистів Сьомого Дня і Я. Я. Вільсон – від Південно-Східного крайового союзу. Доповідачі зазначили, що тираж журналу «Голос Истины» має бути збільшено, активізовано проповідницьку діяльність представниками молоді.

Проведення релігійних з'їздів у 1920-х роках, які радянська влада тоді ще дозволяла, було важливою подією в житті німецьких громад

Кримської АРСР. Крім відомих з'їздів Адвентистів Сьомого Дня, Євангельські Християни також прагнули організаційно об'єднатися. Так, 28–30 листопада 1924 року відбувся І Всекримський з'їзд Євангельських Християн. З'їзд прийняв статут об'єднання, що визначив основні параметри роботи. Учасники зазначили, що Кримське об'єднання входить як складова частина до Ради «ВСЄХ» (Всесоюзної Спілки Євангельських Християн) із центром у Ленінграді. У Сімферополі розміщувалась Рада Кримського окружного відділу «ВСЄХ». Також учасники зборів ухвалили рішення щодо спільної роботи з баптистами, допускаючи спільні богослужіння та проповіді. Від німецької колонії до складу Кримської Ради увійшов представник Чонграв – І. Г. Вінс, від менонітських колоній Карасан – Г. Г. Вінс і Спат – П. П. Классен [24, арк. 4]. Таким чином, перший з'їзд визначив основні напрями роботи, існування в зовсім новій суспільно-політичній ситуації, установлення зв'язків із загальносоюзним центром. З 28 грудня 1925 року по 2 січня 1926 року в Сімферополі відбувся ІІ Всекримський з'їзд євангельських християн. На з'їзді були присутні більше тридцяти делегатів з правом голосу. Зокрема, Й. Г. Вінс був визначений як делегат «від німців». Брав участь у роботі також Г. Г. Вінс від Чонгравської групи віруючих. Від Карасанської євангельської німецької громади прибув делегат Г. А. Рempель. Від громади села Огуз-Тобе – Я. Д. Дірке. Від братньої німецької громади сепаратистів села Той-Тобе – Х. Е. Шоль. Від менонітської братньої громади – І. А. Дік [24, арк. 18]. Г. А. Рempель був обраний заступником голови президії з'їзду. Засновником громади євангельських християн у Сімферополі також був німець із кримської колонії. Це був пресвітер Ф. Ф. Шенеман, який загинув у посиланні в Сибіру в 1916 році. Першим питанням, що обговорювалося делегатами, був звіт Ради Кримського відділу «ВСЄХ». За його підсумками було прийнято резолюцію, в якій зазначалося, що «беручи до уваги те в яких особливо важких фінансово-матеріальних умовах довелося працювати Раді відділу, все-таки доводиться відзначити особливий благословенний Господом успіх у роботі» [24, арк. 18 зв.].

Релігійна ситуація в німецьких селах була неоднозначною. Поряд із протистоянням з радянською владою, рух євангельських християн прагнув залучити у свої громади якнайбільше жителів німецьких колоній. Кримський відділ євангельських християн фактично був двонаціональним – російсько-німецьким. У резолюції на доповіді з громад зазначалося «дедалі більше розростання руху серед німців-менонітів і лютеран, які прагнули від формального виконання релігійних обрядів перейти до чистого євангельського навчання і прагнення... братів-німців про допомогу з боку російських братів для проведення молитовних

зборів» [24, арк. 19]. Учасники з'їзду констатували недостатню кількість «благовісників» – тих, хто здійснював проповідницьку діяльність. Перед ново обраною Радою Кримського відділу «ВСЄХ» ставилося завдання активніше відвідувати громади і групи в регіонах, звертаючи особливу увагу на духовно-виховну роботу. Резолюція фіксувала, що необхідно «залучати до роботи також і братів-німців, маючи на меті «Крим для Христа» [24, арк. 19]. Засідання першого дня роботи з'їзду завершилося «повчальним словом брата Ремпель. Після молитви братами-німцями був проспіваний німецькою мовою гімн «Вдень і вночі перед мною Твій образ» [24, арк. 19]. Однією з важливих проблем, що обговорювалися на з'їзді, було питання про духовне виховання членів громад. В умовах активної державної антирелігійної пропаганди ця проблема заслуговувала на особливу увагу. У резолюції з'їзду зазначалася необхідність «зв'язатися із братами німцями, що мають досить великий досвід духовної роботи у вихованні громад» [24, арк. 20]. Учасники з'їзду також відзначили гостру потребу літератури й потребу в одержанні журналу «Христианин», який видавала Рада «ВСЄХ» у Ленінграді. Було обрано також благовісників серед тих людей, які мали досвід відповідної роботи.

Активна діяльність євангельських християн, їхнє прагнення вести проповідницьку роботу, налагодити «дитячу» роботу, розширити обсяг літератури викликали протидію радянської влади й позбавлення Кримського відділу основ легальної діяльності. 29 листопада 1927 року керівник стола релігійних культів Тавровський зробив висновок про те, що «для затвердження статуту «Ради кримського обласного відділу союзу євангельських християн» не було ніяких підстав. Навпаки, затвердження цього статуту суперечить інструкції НКЮ й НКВС РРФСР від 27.04.1923 р.» [24, арк. 42]. 22 квітня 1928 року відбулося засідання президії Ради Кримського відділу «ВСЄХ». Учасники зборів прийняли рішення про звернення з клопотанням у ЦВК Кримської АРСР про дозвіл відновити функціонування закритих груп [24, арк. 53]. Потреба у виробленні нової стратегії в умовах кардинальної зміни внутрішньополітичного клімату привела до скликання третього з'їзду, який виявився останнім. Третій Всекримський з'їзд євангельських християн відбувався з 3 по 5 червня 1928 року в Сімферополі. Німецькі громади були представлені досить широко. Спатскую братську менонітську громаду представляли К. К. Валл та І. А. Штраус. Делегатом від Ішуньсько-Німецької громади був І. А. Дік. Численну Чонгравську братську менонітську громаду представляли Г. Л. Гельдербрандт, А. А. Реймер і П. Шеленберг. Від Той-Тобінської німецької групи був присутній Х. Е. Шолль. Від німецької групи в селі Курт-Ічкі були присутні Я. Д. Діркс і Т. Т. Валл, а

від Картмишикської групи – Я. Гуді й І. Шацберт [59, арк. 59]. Учасники з'їзду обговорили широкий спектр питань – про благовісників, виховну роботу, музику і співи, будівництво молитовень і поширення літератури. Було висловлено побажання, щоб журнал «Христианин» розповсюджувався в Криму в кількості не менше 500 примірників. З огляду на суспільно-політичну обстановку, це було важкореалізовуване завдання. У центральній доповіді, зробленій головою Кримського відділу, зазначалася важливість виховної роботи в громадах, «Вивчення Біблії має бути поставлене як найкраще. Біблія – це наш духовний меч у великій Божій війні. Знати його – уміти поводитися з ним – завдання кожного члена Божого» [24, арк. 60 зв.]. Прибулі 45 делегатів були одностайні в думці про суттєво гірші умови життя громад і про ускладнення взаємовідносин із владою.

Працівники ЦАУ Кримської АРСР, використовуючи різноманітні приводи, закривали регіональні громади. Ця тенденція особливо яскраво виявилася у зв'язку з жорсткістю внутрішньополітичного клімату в 1928 році. У травні 1928 року, за вироком суду був розстріляний голова ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмов, і репресовано велику групу національної кримськотатарської інтелігенції. Репресивний курс призвів до початку еміграційного руху, що охопив німецькі села в 1929 році. У курсі коренізації в Криму після процесу Велі Ібраїмова відбулися істотні зміни. Відносна свобода і тимчасова співпраця з національною інтелігенцією були замінені новими орієнтирами. Німецька інтелігенція була представлена, насамперед, педагогами й священнослужителями, що іноді поєднувалося в одній особі. Їм на зміну почало приходити нове покоління комсомольців-висуванців. Це були люди, виховані радянською владою й усім їй зобов'язані. Усунення проповідників які мали авторитет, і вчителів украй загострило ситуацію в німецьких селах Кримської АРСР. Керівники громад євангельських християн наївно намагалися апелювати до найвищого радянського партійного керівництва. На ім'я М. І. Калініна із Сімферополя 13 жовтня 1928 року був надісланий лист, у якому члени Ради зазначають, що причиною його написання є «переживання й страждання від несправедливостей, які чиняться нам з боку різних радянських та інших організацій, а також і представників влади». Автори листа зазначають, що «чомусь уся сила вогню проти релігії чомусь повернулася саме на нас, євангельських християн... це гоніння на нас... по суті ж – найжорстокіше гоніння» [24, арк. 67]. Члени Ради Кримського відділення вказували на невмотивовану заборону проведення зборів, на збирання благодійних пожертвувань, проведення будь-яких бесід і зборів у приватних будинках. Автори вказують, що місцеві радянські керівники на прохання пояснити

причини цього, відповідали – «скаржтеся Вашому Богові». У ВЦВК із ЦВК Кримської АРСР надійшла цинічна відповідь, у якій ішлося про те, що голова об'єднання євангельських християн, заарештований ДПУ Криму, однак при цьому «ніяких особливих методів у боротьбі з релігією в Криму не вживається й що ставлення до євангелістів у Криму цілком законне» [24, арк.70 зв.].

Таким чином, можна стверджувати, що міжвоєнне двадцятиліття стало складним і трагічним періодом у житті німецьких релігійних громад. Незважаючи на курс коренізації та спроби знайти компроміс із німецьким селянством, державна антирелігійна політика змінювала лише тактичні прийоми в боротьбі з церквою. Стратегічне завдання повного знищення релігійних громад було незмінним. У цьому полягає одна з найважливіших причин конфронтаційних відносин німців і радянської влади протягом усього міжвоєнного двадцятиліття. Ця тривала боротьба призвела до втрати німцями переважної більшості приміщень культу й церковного майна. Влада не відступала, оскільки «осоветизировать» німців можна було лише шляхом максимального придушення релігійного компонента в духовному житті. При загальних доктринальних установках національної політики, це все ж загальний термін. На практиці в етнополітиці можна виділити кілька груп заходів стосовно різних народів: кримських татар, малих етносів (вірмени, болгари й греки, цигани, караїми, кримчаки), «нацмен Заходу (німці, поляки, естонці)». Щодо німців Кримської АРСР проводилася специфічна національна політика, що мала взаємовиключні риси. З одного боку, спроба сформувати лояльних радянських громадян, а з іншого, ставлення як до «п'ятої колони». Важливим чинником такої ситуації був зовнішньополітичний – наявність «буржуазних» і далеко не дружніх «білогвардійських» Естонії та Польщі. Етнополітика на практиці реалізувалася німецькою секцією Кримського обкому РКП(б).

Джерела та література

1. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі ДААРК), ф.П.1, оп.1, спр.104, арк.65.
2. ДААРК, ф.П.1, оп.1, спр.201, арк.53.
3. ДААРК, ф.П.1, оп.1, спр.105 А, арк.28 зв.
4. ДААРК, ф.П.1, оп.1, спр.199, арк.1.
5. ДААРК, ф.П.1, оп.1, спр.198, арк.60.
6. ДААРК, ф.П.1, оп.1, спр.292, арк.4 зв.
7. ДААРК, ф.П.1, оп.1, спр.107, арк.157.
8. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСПІ), ф.549, оп.4, спр.74, арк.64.

9. ДААРК, ф.П.1, оп.1, спр.554, арк.21.
10. ДААРК, ф.П.1, оп.1, спр. 292, арк.38 зв.
11. РДАСПІ, ф.549, оп.4, спр.80, арк.6.
12. ДААРК, ф.П.1, оп.1, спр.700, арк.5.
13. ДААРК, ф.Р.663, оп.16, спр.82, арк.29.
14. ДААРК, ф.Р.663, оп.16, спр.84, арк.4.
15. ДААРК, ф.Р.663, оп.10, спр.1377, арк.16.
16. ДААРК, ф.Р.663, оп.10, спр.1341, арк.1.
17. ДААРК, ф.Р.663, оп.10, спр.1168, арк.6.
18. ДААРК, ф.Р.663, оп.10, спр.1169, арк.11.
19. ДААРК, ф.Р.663, оп.10, спр.1170, арк.8.
20. ДААРК, ф.Р.663, оп.10, спр.1171, арк.4.
21. ДААРК, ф.Р.663, оп.10, спр.1173, арк.7.
22. ДААРК, ф.Р.663, оп.10, спр.1189, арк.3.
23. ГААРК, ф.Р.663, оп.10, спр.1214, арк.3 а.
24. ДААРК, ф.Р.663, оп.10, спр.1291, арк.4.

Розділ IV /Abschnitt IV

Волинські німці у другій половині XX – на початку XXI ст.

Die Wolhyniendeutschen in der zweiten Hälfte des 20. und zu Beginn des 21. Jahrhunderts

УДК 94(477.82)(=112.2)«19/20»

С. И. Бобылева
Днепропетровск, Украина

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ВОЛЫНСКИХ НЕМЦЕВ ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ УКРАИНЫ

Вопросы изучения истории немецкого и менонитского населения Волыни имеет серьезные отличия от аналогичных процессов в других регионах Украины. Это обусловлено целым рядом причин. Прежде всего, речь может идти о исторических условиях формирования территориальных границ Украины как после октябрьских событий 1917 года, так и последующих этапах политических потрясений: начала Второй мировой и окончания Великой отечественной войн. Эти события имели самое непосредственное отношение к судьбам всего населения бывших Юго-Западных губерний царской России, в том числе и к историческим перипетиям немецкого и меннонитского населения края.

Не менее заметным фактом стало формирование в каждом из регионов Украины определенных групп историков, этнографов, краеведов, архивистов, занимающихся предметно конкретными регионами. Речь идет о анализе исторического развития немецкого этноса в районах Галичины, Буковины, Волыни, Причерноморья, Юго-Востока и Центра Украины.

Геополитическое положение перечисленных регионов оказало самое серьезное влияние как на само немецкое население, так и на изучения его истории. Население на определенных отрезках времени проживало в границах различных государств с различной правовой базой (в Австро-Венгрии, Российской империи, Польше, Советском союзе, в независимой Украины). События 1918, 1939, 1941–1943 годов, сопровождались массовыми миграционными потоками, депортациями и реиммиграциями, которые привели, в конечном итоге, к фактическому исчезновению некогда большой немецкой диаспоры, численность которой по последней переписи населения Украины составляет едва ли чуть более 33 тыс. человек.

Дореволюционная история волынских немцев хотя и не представлена обширной историографией, однако имела ряд работ как общего характера [10; 78], так и касающихся конкретно истории Волыни [26]. Обращает на себя внимание факт фактической однобокой направленности работ этого периода, издаваемых в России. Речь идет о геополитической заданности авторов, озабоченных, якобы имевшим место, онемечивание края. Эта прослеживаемая тенденция стала особо яркой в годы Первой мировой войны, когда читатели были ознакомлены с опусами С. П. Шелухина,

А. Ренникова [79]. И тут уже не спасали положение ни работа Я. Штаха [80], ни фундаментальные исследования К. Линдемана [48]. Волна шовинизма покатилась по российским губерниям, первыми жертвами которой и стало немецкое население Юго-Запада Волыни.

Межвоенный период истории немцев Волыни не был отмечен какими-либо знаковыми работами. Да это и объяснимо. Писать в те годы о национальных меньшинствах было не популярно. Такая тенденция сохранилась фактически до 60-х годов прошлого века, когда стали появляться работы общего характера [27; 59]. Чуть позже – предметное исследование С. А. Макарчука [52]. Начало было продолжено киевскими историками уже в 90-е годы. Это были работы И. М. Кулинича [46; 47], Н. В. Кривец, В. Б. Евтуха, Б. В. Чирко [25], В. И. Наулка, О. О. Рафальского [62; 82].

Ныне история немцев Волыни стала предметом внимания группы исследователей, перечень одних лишь фамилий котрых займет не одну страницу. Не касаясь количественной стороны вопроса, а за период с 1991 по 2012 годы нами выявлено более 150 статей, монографий, диссертационных исследований по различным проблемам немцев Волыни, хотелось бы отметить содержательную их составляющую. Прежде всего большая часть их публикаций базируется на добротной источниковой базе. Это объясняется как добросовестностью авторов, так и возможностью архивно-документальной базы, которая сохранилась в большей степени по сравнению с архивными фондами юго-востока Украины. Речь идет о широком исследовании материалов Государственного архива Житомирской области (ф. 226 Волынской губернской землеустроительной комиссии), ф. 58 – Волынской палаты государственной собственности, ф. 70 – Канцелярии Волынского губернатора; Центрального государственного архива Украины, где находятся документы Канцелярии Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора (ф. 442) и другие.

Историки, предметно изучающие аспекты истории рассматриваемого региона, внесли свой вклад в популяризацию архивных материалов. Ими были выполнены интересные исследования по анализу имеющихся источников, касающихся непосредственно немцев Волыни. Это были статьи Агасиева И. К. [3, с. 82–84], Гопонюка Л. А. [17], ряд публикаций Костюка М. П. [41; 42], Надольской В. В. [55]. Все они касаются судеб немцев Волыни периода российского царизма. В то же время обращает на себя внимание почти полное отсутствие аналогичных аналитических работ по публикациям документов периода после 1917 года. Думается, что при всей важности публикации аннотированной описи фондов Государственного архива Житомирской области увидевшее свет в 2008 г., она не спасает положение, тем более, что в ней речь идет о фондах досоветского периода.

Обращает на себя внимание большой массив публикаций, посвященных периоду переселения немцев и меннонитов на Волынь, основанию и развитию их колоний. Прежде всего, отметим время появления этих работ – речь идет о 1991–2011 годах. Авторы, используя различные статистические данные, подробно анализируют этнический состав населения Волыни [4], период их жизнедеятельности с конца XVIII в. до 1938 года [2]. Особый акцент сделан на период второй половины XIX – начала XX вв. [9; 38]. Ряд авторов локализует районы своих исследований, делая тем самым свои материалы вполне пригодными для изучения краеведения. Так, Витренко В. В. [13] дает анализ поселений немцев на территории бассейна реки Случ Житомирской области, Дребот В. И. предметно изучал немцев Бердичева[22]; Лутай М. Е., Потапчик Л. в своих статьях попытались дать своеобразную панораму поселению немцев на Севере Украины – Волыни и Киева [50; 51]. В этом комплексе статей выделяется ряд из них, посвященных судьбах отдельных поселений [11; 15; 44; 45].

Такое пристальное внимание к периоду XIX – начала XX вв. своим логическим итогом имело защиту диссертаций, посвященных истории немцев Волыни. Речь идет о работах Надольской В. В. [56], Костюка М. П. [30], Сулименко А. Г. и других [8]. Большое внимание исследователи уделяют не только аналитике, но и своеобразной популяции роли и места немцев Волыни в судьбах края. И здесь следует отметить монография М. П. Костюка, увидевшую свет в 2003 г. Это особенно важно, ибо в работах коллектива российских авторов, подготовивших и издавших 3-х томную работу «Немцы России», включающих в себя, помимо изложения, хотя и пунктирного, судеб немцев России и СССР, немцы Украины, в том числе и Волыни, представлены в незаслуженно малом объеме.

В целом, работы по истории появления и обустройства немцев в Юго-Западных Российской империи далеко не однозначны. Наряду с историками, глубоко и серьезно изучающими историю немцев этого региона (Агасева И. К., Костюка М. П., Сулименко А. Г., Надольской В. В.), встречаются и проходящие статьи, т. е. не имеющие научной новизны. Подобная ситуация, к сожалению, носит далеко не единичный характер. Десятки статей посвящены вопросам переселения немцев в пределы империи. Их авторы пишут о трудностях пути, маршрутах, обустройстве на местах поселений. И отличаются они друг от друга в основном, в лучшем случаи, привлечением материалов местных архивов. Все остальное идентично.

В тоже время, крайне мало работ, в которых эти процессы были бы встроены в общеевропейскую канву происходившего. Более того, при всей специфике процессов переселения немцев на Волыни (временных

рамках, законодательной базе, характере землепользования, регионов выезда переселенцев), необходим и сравнительный анализ элементов этого явления с аналогичными процессами в ряде других регионов.

Безусловно, вся хозяйственная деятельность немецкого и меннонитского населения была непосредственно связана с государственной политикой как в период их переезда и обустройства, так ив ходе развития самих колоний. В основном предметом их занятости было сельское хозяйство во всем его разнообразии (зерновое хозяйство, овощеводство, полеводство, молочное животноводство, развитие хмеля, переработка продукции сельскохозяйственного производства). Однако определяющей была позиция государства в его структурах. В силу этого вопросы административно-правового регулирования немецких колонистов на разных этапах их развития, становились предметом внимания исследователей [19; 32; 36; 58; 67].

Действительно, немецкие переселенцы в этом регионе оказывались в особой ситуации. Речи идет о влиянии польских восстаний на процесс переселения и его этапы; аграрной ситуации в Пруссии, заставляющей определенную часть населения покидать свои места проживания и обустраиваться на территории Волыни; политико-географические факторы, породившие идеи об онемечивании края и потенциальной угрозе в случае военного конфликта России с Германией.

Не меньшее значение для развития региона, характера деятельности колонистов, планировки поселений, специфике хуторского и отрубного хозяйств (их преимуществах и трудностях) имели природно-климатические условия Волыни. Эти вопросы нашли глубокое исследование в работах Костюка М. П. [31], Дребота В. [23, с. 34–36], Сулименко А. [63].

Все, без исключения, исследователи делали акцент на тяжелых условиях жизни и первоначального обустройства первых колонистов; своеобразие военных отношений в этом регионе, периодически происходившие конфликты арендаторов не только с помещиками, но и с государственными институтами, особенно участившимися в конце XIX – начале XX веков (Шмід О. [81], Сулименко А [75]). При этом историки отмечают, что колонисты не замыкались полностью в своем социуме, они вносили заметный вклад в развитие полеводства, товарного животноводства, в культуру земледелия. Все имевшие место «административно-территориальные политико-идеологические, религиозные, социально-экономические изменения, происходившие на территории Волыни, как пограничья, вызывали соответствующие трансформационные процессы, оставляя в историческом развитии» региона [57, с. 236] заметные позитивные следы. Наряду с политэкономическим окружением, они демонстрировали не только свои адаптационные возможности,

но и демонстрировали рядом живущему населению гораздо «большую эффективность культуры сельскохозяйственного производства, лучшую агрономию, новейшие технические достижения» [57, с. 238], тем самым и демонстрируя пример рационального ведения личного хозяйства, выступая своеобразным образцом для соответствующего заимствования их опыта местным населением [57, с. 238].

Кроме того, новым явление для Волыни было появление садоводства. И оно не ограничивалось лишь посадками фруктовых деревьев на приусадебных участках. Появились садоводческие питомники, где культивировались высококачественные сорта яблок, вишен, груш. Эти питомники продавали саженцы деревьев и местному населению [74].

Несмотря на довольно тесное общение с украинским, польским, чешским, еврейским населением, проживающим на волынских землях, немцы и меннониты сохраняли свою идентичность, культуру, язык, религию. Определенную роль в этом играла система колонистского самоуправления (Костюк М. П. [33; 40]). Однако, безусловно, главное место в процессе сохранения своей национальной и религиозной самобытности играли церковь и школа (Арндт М. [7, с. 131–139]).

Вопросы религии и церкви на Волыни имели ряд серьезных особенностей по сравнению с аналогичными институтами в других регионах Украины. Несмотря на поликонфессиональный характер населения региона, религиозная нетерпимость между коренным населением и поселенцами отсутствовала. Особенно это было характерно для лютеран и православных. Это демонстрировали неоднократные присутствия украинских крестьян на лютеранских богослужениях и наоборот [6].

Обращение авторов к проблемам перехода немцев в православие помимо культурно-религиозного аспекта имело и политико-правовой момент. Это явление особо участилось с конца XIX и в начале XX веков. Нам представляется, что, отчасти, оно было обусловлено земельно-правовыми вопросами, когда православное население подверглось значительно меньшему давлению со стороны государственных органов власти, земских структур, чем лютеранские и тем более, католические.

Этот процесс был распространен чаще всего среди людей молодого возраста. Старшее поколение переселенцев проявляло гораздо большую стойкость своей религиозной приверженности. И это не было проявлением возрастного консерватизма. Очень ёмко об этом писал Я. Штах: «Любовь колонистов к отечеству сосредотачивается, в основном, на их церкви. Такой есть религия колонистов, которая стоит намного выше какого-либо вероисповедания и какой-либо национальности… колонист отдаст предпочтение смерти, нежели легкомысленному отношению к вышеупомянутым, святым для него вещам. Ибо душу каждого народа

можно лучше показать по его отношению к церкви и выполнению ими своих религиозных обрядов» [74].

Процессы религиозного взаимовлияния имели и обратный характер. Наемные работники, трудившиеся на хуторах, в хозяйствах немецких переселенцев, не могли не обратить внимание на роль и место религии в хозяйственной деятельности последних. Их привлекала как сама организация церковно-религиозной жизни колонистов (Костюк М. П. [39], Сулименко А. [64]), их религиозная обрядность (Сулименко А. [69]), так и сами постулаты протестантизма. Однако чаще всего это влияние находило себе место в сектантском движении на Волыни – распространение баптизма, штундизма среди украинцев (Сулименко А.). В целом современные украинские авторы обращают внимание на лютеранскую религию. Это работы Костюка М. П. [35], Сулименко А. [65; 70], Дребота В. [20], Мокрицкого [54], Агасиева И. К. [1, с. 139–140]. В значительно меньшем количестве представлено меннонитство (Сулименко А. [66]).

Если при анализе работ по истории церкви главное внимание было обращено протестантизму как основному элементу сохранения национального менталитета и здесь круг авторов достаточно четко определен, то проблемы культурного развития системы школьного образования, которая играла не меньшую роль в сохранении немецкого языка, традиций, нравов, семейных праздников, чем церковь, представлена в меньшем количестве публикаций (Дребот В. [24], Киршнер А. [28], Костюк М. П. [43], Правдюк О. [61], Троцюк Т. [76; 77], Сулименко А. Г. [71]).

Роль и место, значение немецкого и меннонитского населения в социально-культурной жизни Волыни было предметом изучения многими исследователями. Это было помимо историков, архивистов, лингвистов, литературоведов. Безусловно, доминантам является изучение системы образования. Анализировалась система формирования школьной системы переселенцев, ее развитие, их вклад в развитие культуры, политика русификации царизма и степень ее эффективности в анализируемом регионе, правовое регулирование деятельности школ (Сулименко А. Г. [72], Витренко В. В. [12]). Необходимо отметить, что определенная часть колонистского сообщества достаточно спокойно интегрировалась в изменяющуюся языковую структуру, в трансформируемую систему самоуправления. Они получали образование в Киевском университете, активно способствовали созданию органов земельного самоуправления, создавали школы, в которых совместно обучались украинские и немецкие дети (Сулименко А. Г. [71]). Немцы замыкались в рамках своих национальных интересов, они проявляли активность в области благотворительности (Дребот В. И. [21]), окультуривании края, закладывая сады, парки, создавая центры ремесленного производства

(Сулименко А. Г. [68]). Благотворительные общества обладали своеобразными коммуникативными свойствами, способствуя установлению межконфессиональных контактов. Особенно частыми они были в городах (Костюк М. П. [29]). Однако в этом вопросе (немецкое население в городах Юго-Западного края) имеется незначительное количество работ. Подобная ситуация не является чем-то исключительным. Она характерна вообще для изучения всех регионов Украины. В целом для исследователей истории немцев меннонитов Волыни в дореволюционный период характерно несколько идеалистическое изображение их жизнедеятельности. Вопросы присутствия острых социальных конфликтов между государственной властью и переселенцами, хозяйственных конфликтов, противоречий внутри самого колонистского сообщества еще не стали предметом подробного изучения.

События Первой мировой войны нашли отражения как в ряде специальных публикаций (Костюк М. П. [34]), так и в работах общего характера их авторы достаточно подробно излагали материалы о депортации волынских немцев, инициаторами которых в первую очередь были военные структуры России. Самому процессу депортации предшествовала широкая антинемецкая компания, в которую оказались втянуты не только политические партии, их лидеры, но, к большому сожалению, и определенная часть российской интеллигенции. В то же время общественные организации страны, ряд земств, понимая всю тяжесть изгоняемого населения Юго-Западных районов империи, прилагали усилия для облегчения участи депортированного населения. Прежде всего речь идет о Юго-Западном Комитете Всероссийского Земского Союза, которому приходилось заниматься проблемами эвакуированных и беженцев из районов, оставляемых отступающими войсками российской армии. Созданный для этой цели Отдел помощи населению, вынужден был со временем выделить из своей структуры Отдел для транспортировки немцев колонистов из Волынской губернии. Анализ документов, приводимых исследователями о деятельности «Югобеженец», призванной заниматься ликвидацией немецкого землевладения и имущества. Их основной задачей было оказание помощи немцам в ходе эвакуации (вопросы питания, медицинского обслуживания, обеспечение топливом в ходе пути) (Костюк М. [34]).

В тоже время отмечались многочисленные бюрократические нарушения, злоупотребления, халатность, проявляемые лицами, сопровождавшими депортируемых немцев в пути следования. Однако самым главным было не это. Людей оскорбляла грубость полицейских, необоснованность обвинений, несправедливость происходившего, когда семьи, чьи сыновья сражались на поле военных сражений, подвергались изгнанию в неизвестность [34].

События окончания этой войны плавно перетекли в годы революционных потрясений, гражданского лихолетья, бандитизма, вседозволенности начального периода существования советской власти. Нужно отметить, что количественная сторона работ по этим проблемам не велика.

В тоже время, несовершенство процесса районирования, имевшее серьезные последствия для немецкого населения в виде разрушения хозяйственных связей, культурно-религиозной жизни серьезным образом негативно отразилась на немецком населении (Костюк М. П. [37]). Примером могут служить процессы происходившие в Пулинском национальном районе (Гуцало Л. В. [18, с. 70–73). Отмечая многочисленные процессы имевшие место на Волыни, историки пытаются избежать сгущение темных красок». Они пишут о имевшем место национально-культурном строительстве в этом регионе (Можаровская И. М. [53], Костюк М. П.) элементах экономического роста, организации профессионально-педагогического образования (Войнолович О. О. [16]), немецком образовании 20–30-х гг. (Понович Р. Г., Троцюк Т. П. [60]). Не обошли стороной Волынь и репрессии 30-х годов. Речь шла особенно о двух этнических группах: поляках и немцах. Понимая, какую роль играет религия в жизни этих этноконфессиональных слоях населения, страшный удар был нанесен против священников (Андрощук А. В. [5]). В самом этом процессе не было ничего необычного. Скорее всего речь шла о системности репрессивных действий государства, проводимой в предвоенные годы.

Великая отечественная война, ее последствия тоже получили свое отражение в работах ряда авторов (Витренко В. В. [14, с. 116–118], Лутай М. [49]). Однако в месте с тем и сама война, и ее последствия не смогли разрушить этнокультурных отношений волынского населения с немцами (Надольска В. [57], Сулименко А. Г. [73]).

Что же касается работ по периоду независимости Украины, то эти работы о влиянии волынских мотивов в творчестве в творчестве волынских поэтов и писателей, о роли и месте ряда наиболее известных волынских немцев в культурной и социальной жизни Волыни, последствия которой ощущались и ныне. Целый ряд авторов серьезно занимается всесторонним анализом историографии как отечественной, так и зарубежной, посвященной Волыни (Агасиева И. К., Витренко В. В., Костюк М. П., Сулименко А. Г.).

В целом хотелось бы отметить здоровый патриотизм историков, изучающих проблемы немцев Волыни, которые достаточно объективно освещают многие проблемы региона. При этом они помимо заметного вклада в отечественную историографию, много делают для популяризации истории своего края, для развития украино-немецких отношений.

Источники и литература

1. Агасиев И. К. Евангелистская кирха в г. Луцке / И. К. Агасиев // Материалы науч.-практ. конф., посвящ. проблемам охраны памятников. – Черкассы, 1993.
2. Агасиев И. К. Немецкие колонии на Волыни с конца XVIII – до 1939 года / И. К. Агасиев. – Каменец-Подольский, 1991.
3. Агасиев И. К. Памятные книжки по Волынской губернии – как источник изучения истории национальных колоний на Волыни / И. К. Агасиев // Прошлое и настоящее Волыни: проблемы источниковедения: тез. выступл. и сообщ. VIII Волын. ист.-краевед. конф. – Луцк, 1994. – С. 82–84.
4. Агасиев И. К. Этнический состав населения Волыни с конца XVIII – до первой трети XX в. / И. К. Агасиев // Хмельницьку – 500. – Хмельницький, 1991.
5. Андрощук А. В. Репрессированные священники Житомирской (по материалам Государственного архива Винницкой области) / А. В. Андрощук / Житомирщина сквозь призму веков: Научный сборник / Ответственный редактор М. Ю. Кострица. – Житомир: Жур фонд, 1997. – 192 с. – Большая Волынь: Труды Житом. научн. краев. Об-во до-сл. Волыни. Т. 16.
6. Арндт Н. Житомирские Арндты: краткая симейная хроника. – Житомир, 1994. – С. 16
7. Арндт Н. Экономическое и интеллектуальное сотрудничество немцев в Киеве и на Волыни / Н. Арнт // Украина-Германия: Экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX–XX вв.). Материалы Международной научной конференции. – Днепропетровск, 2–3 октября 1997 г. Том 1. – Днепропетровск: НГАУ, 1998. – С. 131–139.
8. Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського, єврейського населення Волинської губернії (1796–1914): автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 1997.
9. Біченков В. Г., Громов В. М. З історії виникнення німецьких колоній на Волині у XIX ст. / В. Г. Біченков, В. М. Гром // Велика Волинь: минуле й сучасне. – Хмельницький, 1994.
10. Велицин А. И. Иностранная колонизация в России // Руский вестник. – СПб, 1889. – Т. 200, 201, 206, 210.
11. Вітренко В. В. До історії села Анета – одного з найдавніших німецьких поселень на Волині / В. В. Вітренко // Звягель древній і вічно молодий: тез. всеукр. наук.-краєзн. конф. з нагоди 200-річчя утворення Волинської єпархії та 200-річчя найменування міста Звягеля Новоградом-Волинським. – Новоград-Волинський, 1995.
12. Вітренко В. В. Мовні запозичення німецькими колоністами в районі басейну річки Случ / В. В. Вітренко, А. В. Іщук // Екологічні проблеми річки Случ та інших водних плес Житомирської області. Туристсько-рекреаційні зони надслучанського краю : матеріали наук. конф.; Житомир, 27–28 січ. 2001 р. : наук. збірник «Велика Волинь» / відп. ред. В. В. Вітренко та ін. – Житомир, 2011. – Т. 43. – С. 197–199.
13. Вітренко В. В. Німці на території басейну річки Случ Житомирської області / В. В. Вітренко: наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2011. – Т. 43.

14. Вітренко В. В. Фольксдойче на Звягельщині напередодні Другої світової війни / В. В. Вітренко // Малинщина у просторі і часі: матеріали всеукр. наук.-краєзн. конф.; 25–27 верес. 1996 р. / відп. ред. М. Ю. Кострица. – Малин, 1996. – С. 116–118.
15. Вітренко В. В., Коган Л. Г. Німці у Звягелі / В. В. Вітренко, Л. Г. Коган // Житомирщина крізь призму століть: наук. збірник. – Житомир, 1997.
16. Войналович О. О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30-ті рр. / О. О. Войналович. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – 148 с.
17. Гапонюк Л. А., Пирожко М. О., Чайка В. Г. Євангельський рух на Волині в документах і долях людей / Л. А. Гапонюк, М. О. Пирожко, В. Г. Чайка. – Луцьк, 2009.
18. Гуцало Л. В. Етнографічні дослідження на Волині (на прикладі польського, німецького, єврейського населення) / Л. В. Гуцало // Матеріали ІІ Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 70–73.
19. Дребот В. І. Адміністративно-правове регулювання німецької колонізації на Правобережній Україні у XVIII – середині XIX ст. / В. Дребот // Волинські історичні записки: зб. наук. пр. / голов. ред. О. М. Швидак; іст. ф-т Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – Житомир: ЖДУ, 2010. – Т. 5. – 2010. – С. 38–44.
20. Дребот В. І. Баптизм у середовищі етнічних німців Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. / В. Дребот // Матеріали V Волин. міжнар. іст.-краєзн. конф., Житомир, 9–10 листоп. 2012 р. – Житомир, 2012. – С. 54–57.
21. Дребот В. І. Благодійництво в середовищі німецької меншини Правобережної України в XIX – на початку XX ст. / В. І. Дребот // Університет: Історико-філософський журнал. – К.: Київський славістичний університет, 2007. – №3(17). – С. 40–49.
22. Дребот В. І. Німці на Бердичівщині в XIX ст. / В. І. Дребот // Бердичів древній і вічно молодий: наук. збірник «Велика Волинь». – Житомир: Косенко, 2005. – Т. 32.
23. Дребот В. І Сільське господарство як провідне заняття німецьких колоністів Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. / В. Дребот // Матеріали Волинської історико-краєзнавчої конференції, 21–22 листопада 2008 р. / Волинська історико-краєзнавча конференція (2008; Житомир). – Житомир, 2008. – С. 34–36.
24. Дребот В. І. «Циркуляр по управлению народными училищами» як джерело інформації про розвиток освіти німців Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. / В. Дребот // Матеріали ІІ Волин. міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяч. 90-річчю Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка; Житомир, 2–3 жовт. 2009 р. / відп. за вип. Л. В. Гуцало. – Житомир, 2009. – С. 32–34.
25. Євтух В. Б. Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті рр. / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко // Центр етнополітичних досліджень НАН України. – К., 1994.

26. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. 1. – К., 1887; Внутреннее обозрение. Раздел XVI. Немцы на Волыни // Русский Вестник. – СПб, 1890. – Т. 210.
27. Кабузан В. М. Народы России в XVIII в.: Численность и этнический состав. – М.,1963.
28. Киршнер А. Обычаи, нравы и семейные праздники волынских немцев / А. Киршнер // Родина Волынь. – Визентхайд; Житомир, 1998. – Т. 17. – С. 96–103.
29. Костюк М. П. Немецкое население волынских городов (XIX — нач. XX вв.) / М. П. Костюк // Украина-Германия: Экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX–XX вв.). Материалы Международной научной конференции. – Днепропетровск, 2–3 октября 1997 г. Том 1. – Днепропетровск: НГАУ, 1998. – С. 157–161.
30. Костюк М. П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.): автореф. дис. … канд. іст. наук. – Львів, 1998.
31. Костюк М. П. Землеробство німецьких колоністів Волинського Полісся (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк // Народознавчі зошити. – 1995. – № 6. – С. 291–293.
32. Костюк М. П. Влияние российского законодательства 80–90-х годов XIX века на положение немецких колонистов Волыни / М. П. Костюк // Вопросы германской истории: Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений: в 2 т. – Днепропетровск, 1998. – Т. 1. – С. 36–43.
33. Костюк М. П. Громадське самоврядування в німецьких колоніях Волині та його ліквідація (друга половина XIX–початок XX ст.) / М. П. Костюк // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–30 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 257–260.
34. Костюк М. П. Депортація волинських німців взимку 1915–1916 рр. / М. П. Костюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Серія «Політологія і етнологія». – К., 2006. – Вип. 29. – С. 82–98.
35. Костюк М. П. Євангелічно-лютеранська кірха в Луцьку: Історико-архітектурний нарис / М. П. Костюк. – Луцьк: ПВД «Тревдиня», 2010. – 68 с.
36. Костюк М. П. З історії німецької колонізації Волинського Полісся (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк // Полісся : мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 227–232.
37. Костюк М. П. Німецька антропонімія на Волині (до постановки проблеми) / М. П. Костюк // Тези доп. та повід. наук. семінару. – К., 1994.
38. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) = Die Deutshen Kolonien in Wolhynien (19. Jahrhundert – Anfang 20. Jahrhunderts) / М. П. Костюк. – Тернопіль, 2003.
39. Костюк М. П. Організація церковно-релігійного життя волинських німців-лютеран у XIX – на початку XX ст. / М. П. Костюк // Народознавчі зошити. – 2001. – №3. – С. 587–590.

40. Костюк М. П. Особенности системы общинного самоуправления в среде немецких колонистов Волыни (XIX – начало XX века) / М. П. Костюк // Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2011. – С. 101–110.
41. Костюк М. П. Фонди ДАЖО як джерело до історії німецької національної меншини на Волині / М. П. Костюк // Архіви – скарбниця людської пам'яті : наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Житомир, 2002.
42. Костюк М. П. Фонді державного архіву житомирської області як джерело х історії німецької колонізації на Волині / М. П. Костюк // Житомир в історії Волині і України. – Житомир, 1994.
43. Костюк М. П. Формування шкільної мережі в німецьких колоніях Волині / М. П. Костюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир, 1999. – Т. 18. – С. 146–148.
44. Кремринг Л. Фасова Рудня: возникновение и основание села / Л. Кремринг // Горошківщина – перлина українського Полісся: краєзн. хрестом. Володарськ-Волин. р-ну. – Житомир: Волинь; Рута. – 2005
45. Кремринг Л. Фасова Рудня: хроника одного немецкого села Володарск-Волынского района Житомирской области / Л. Кремринг // Родина Волынь: статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины. Т. 17. – Визентхайд; Житомир, 1998.
46. Кулініч І. М. Нарис з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулініч, Н. В. Кривець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995.
47. Кулініч І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII-ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1900. – № 9. – С.18–31.
48. Линдеман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников и Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10,15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние южной России / К. Линдеман. – М., 1917.
49. Лутай М. Друга світова війна і доля українських німців / М. Лутай // Друга світова війна в історичному вимірі: матеріали всеукр. наук. конф. – Житомир, 2010. – С. 83–90.
50. Лутай М. Є. До історії німецьких поселень в Україні і на Волині / М. Є. Лутай. – Новоград-Волинський, 1995.
51. Лутай М. Німці на Волині / М. Лутай // Кожному мила своя сторона: краєзн. нариси про видатних людей, минуле Житомирщини, обряди і звичаї населення краю. – Житомир, 1997. – Ч. 1.
52. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов, 1983.
53. Можарівська І. М. Німецька освіта на Волині – Житомирщина у 20-х роках XX століття / І. М. Можарівська // Житомиру – 1120 (884–2004) : наук. зб. «Велика Волинь» / голов. ред. М. Ю. Кострица. – Житомир: М. Косенко, 2004. – Т. 31. – С. 311–316.

54. Мокрицький Г. П. Лютеранська кірха в Житомирі: іст.-краєзн. нарис / Г. П. Мокрицький // Житомир: пам'ятки рідного міста. – Житомир: Волинь, 2002. – Кн. 16. – 52 с.
55. Надольська В. В. Документи канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора як джерело до вивчення іноземної колонізації Волинської губернії / В. В. Надольська // Архіви – скрабниця людської пам'яті : наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2002.
56. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття): автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 1996.
57. Надольська В. В. Процеси етнокультурної взаємодії в історичному розвитку Волині / В. Надольська // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: збірник. – Вип. 6 / Відп. ред. П. М. Чернега. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – С. 236–240.
58. Надольська В. В. Регулювання російським царизмом процесів колонізації Південно-Західного краю у другій половині XIX ст. / В. В. Надольська // Велика Волинь: Житомирщина на зламі тисячоліть: наук. збірник. – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 140–142.
59. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні: історична література / В. І. Науко. – К., 1998.
60. Попович Р. Г., Троцюк Т. П. Організація навчального процесу в німецьких школах на Волині в першій половині XX століття / Р. Г. Попович, Т. П. Троцюк // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Житомир, 1994.
61. Правдюк О. В. Особливості освіти менонітів Півдня України (в середині XIX ст.) / О. В. Правдюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – Серія 5: «Педагогічні науки: реалії та перспективи» / редкол.: В. П. Андрущенко (голов. ред.) та ін.– К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 155–159.
62. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К., 2000.
63. Суліменко О. Г. Господарське життя німецьких колоністів на Волині (кінець XVIII – друга половина XIXст.). / О. Г. Суліменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – К., 2000. – Випуск 50. – С. 75–77.
64. Суліменко О. Г. Конфесійний склад населення Волинської губернії наприкінці XIX ст. / О. Г. Суліменко // Історія релігій в Україні. Матер. VIII міжнародного круглого столу. 11–13 травня 1998 р. – Львів, 1998. – С. 256–257 (співавтор – Піціль О. С.).
65. Суліменко О. Г. Лютеранська церква на Волині та її роль в шкільному житті поселенців (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / О. Г. Суліменко // Історія релігій в Україні: Матеріали IX міжнар. конф. 11–13 травня 1999 р. – Львів, 1999. – С. 159–161.
66. Суліменко О. Г. Меноніти на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) / О. Г. Суліменко // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне: наук. збірник. – К.; Житомир, 1998. – С. 67–69.

67. Суліменко О. Г. Німецька колонызація Волинської губернії в кінці XVIII – 70-х рр. XIX ст. / О. Суліменко // Волинські історичні записки: зб. наук. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, Іст. ф-т; [редкол.: О. М. Швидак (голов. ред.) та ін.]. – Житомир: ЖДУ, 2009. – Т. 2.
68. Суліменко О. Г. Німці і чехи в культурному житті Волинської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Г. Суліменко // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: матеріали всеукр. наук.-краєзн. конф. – Житомир, 1996. – С. 116–117.
69. Суліменко О. Г. Релігійне сектантство в німецьких колоніях Волині (кінець XIX – поч. XX ст.) / О. Г. Суліменко // Історія релігій в Україні: Праці X між нар. конф. 11–13 травня 2000 р. (Кн.1). – Львів, 2000. – С. 360–364.
70. Суліменко О. Г. Релігійні обряди і традиції в житті німецької етнічної групи на Волинському Поліссі (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Г. Суліменко // Історія релігій в Україні: Праці XI мінар. Конф. 16–18 травня 2001 р. (Кн. 1.). – Львів, 2001. – С. 420–424.
71. Суліменко О. Г. Розвиток шкільної освіти в німецьких колоніях Волинської губернії (кінець XVIII – XIX ст.) / О. Г. Суліменко // Волинь –Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіон. пробл. – Житомир, 1998. – С. 47–51.
72. Суліменко О. Г. Русифікація царським урядом німецької школи на Волині у 80-х – на поч. 90-х рр. XIX ст. / О. Г. Суліменко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Серія «Історичні науки». – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3. – С. 75–77.
73. Суліменко О. Г. Українсько-німецькі взаємовпливи у господарському та культурному житті Волині (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Г. Суліменко // Етнічна історія народів Європи: Збірник наук. праць. – К., 2001. – С. 89–91.
74. Суліменко О. Г. Українсько-німецькі взаємовпливи у господарському та культурному житті Волині (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Г. Суліменко // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 16.
75. Суліменко О. Г. Хутірські та відрубні господарства Волинської губернії в кінці XIX – на початку XX століття / О. Суліменко // Матеріали IV Волинської міжнародної конференції присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка: зб. наук. праць / [редкол.: Саух П. Ю. та ін.]. – Житомир, 2011. – С. 92–94.
76. Троцюк Т. Шкільництво в німецьких колоніях Волині в XIX – першій половині XX ст. / Т. Троцюк // Німецькі колонії Галичини: історія, архітектура, культура. – Львів, 1996. – С. 184–189.
77. Троцюк Т. П. Внесок німців у розвиток матеріальної та духовної культури Волині в XVIII–XIX ст. / Т. П. Троцюк // Велика Волинь: минуле і сучасне: матеріали міжнар. наук. краєзн. конф. – Хмельницький, 1994. – С. 536–538.
78. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имперским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 7.

79. Шелухин С. П. Немецкая колонизация на Юге России / С. П. Шелухин. – Одесса, 1915; Ренников А. Золото Рейна: О немцах России / А. Ренников. – Пг., 1915.
80. Шлях Я. Очерки из истории современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1919.
81. Шмид О. Німці на Волині у світлі аграрної колонізації губернії другої половини XIX – початку XX ст. / О. Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2008. – Випуск 14. – С. 93–98.
82. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні – друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак. – К., 1997.

УДК 94 (477.82)

В. М. Кириллов, С. Л. Разинков
Нижний Тагил, Россия

ВОЛЫНСКИЕ НЕМЦЫ В ЛАГЕРЯХ УРАЛА (ПО МАТЕРИАЛАМ ЭЛЕКТРОННОГО БАНКА ДАННЫХ)

Лаборатория «Исторической информатики» Нижнетагильской государственной социально-педагогической академии (с 2014 г. институт) в 2000 г. стала одним из инициаторов проекта «Gedenkbuch», принятого Общественной Академией наук российских немцев (ОАНРН). К настоящему времени в распоряжении коллектива ученых – сотрудников лаборатории находятся электронные базы данных (ЭБД) российских немцев-узников Тагилллага, Богословлага, Усольлага, ИТЛ Челябметаллургстроя общим объемом около 68 000 персоналий.

Издание печатных вариантов Книг памяти («Трудармейцы Тагиллага» 2004 г., «Трудармейцы Усольлага», 2005 г., «Трудармейцы Богословлага» 2008 г., «Трудармейцы ИТЛ БМК-ЧМС», тт.1–4, 2011–2014 гг. [1] и электронных дисков с электронными базами данных с расширенным вариантом сведений о трудармейцах («Трудармейцы Тагиллага», 2005 г., трудармейцы Богословлага, 2009), однако, не решают в полной мере проблемы международного свободного доступа к информации о репрессированных и поиска сведений о родственниках. Достойным ответом на поставленные проблемы может стать создание электронного сайта с объемными базами данных, поисковой системой и гостевой книгой, позволяющей работать с запросами родственников репрессированных независимо от места их жительства. К такой

форме работы подталкивают постоянные обращения в лабораторию «Исторической информатики» как из стран, возникших на территории постсоветского пространства, так и из стран дальнего зарубежья.

В 2015 г. лаборатория «Исторической информатики» Нижнетагильского государственного социально-педагогического института при поддержке Международного союза немецкой культуры приступила к разработке проекта «Объединенный электронный банк данных Репрессивная политика против российских немцев в XX веке». *Цель этого проекта* – создание современного информационного ресурса (объединенного электронного банка данных) как средства увековечения памяти жертв политических репрессий и единой точки доступа для получения данных о репрессиях в отношении российских немцев различными категориями потребителей – исследователи, родственники и т.д.

Задачи проекта: объединение и обобщение существующих локальных и региональных баз данных, книг памяти и других источников, содержащих сведения о трудмобилизованных советских немцах; количественное и качественное расширение информационного контента (охват разных категорий и групп репрессированных советских немцев; привлечение новых источников информации, включая источники личного происхождения); формирование раздела «Репрессивная политика против российских немцев в XX веке» на портале Rusdeutsch.

Основные направления реализации проекта:

1. Объединение в единый банк данных существующих мемориальных баз данных, содержащих сведения о советских немцах – трудармейцах Тагиллага, Богословлага, Челябметаллургстроя, Усольлага, Коми АССР.

2. Регулярное пополнение объединенного банка данных новыми массивами информации о советских немцах-трудармейцах других лагерей НКВД (Ивдельлаг, Вятлаг); мобилизованных в трудовую армию на предприятия других наркоматов; взятых на учет спецпоселения; репатриированных и депортированных из Прибалтики и Восточной Европы; репрессированных в период «Большого террора».

3. Расширение состава полей банка данных для обеспечения потенциальной возможности отображения максимального количества информации о персоне: персональных данных, сведений о составе семьи, трудовой деятельности, репрессии и т.д., включая возможность прикрепления фотографий и документов

4. Разработка словарей, справочников и картографического материала (мест расселения после депортации 1941 г.; объектов, на которые были мобилизованы трудармейцы; спецкомендатур и спецпоселков).

5. Создание партнерской сети (общественные объединения немцев, государственные органы, архивы предприятий) для обеспечения

функционирования и пополнения банка данных; методическое обеспечение их работы.

Проект можно начать осуществлять на базе портала. На портале «Rusdeutsch.ru» создается раздел «Репрессивная политика против российских немцев в XX веке» и мы начинаем его заполнение своими материалами, готовыми к настоящему моменту.

Структура данного раздела будет выглядеть следующим образом:

– Главная страница (вступительная статья о проекте, с кратким анализом репрессивной политики против российских немцев)

– Актуальная информация

– Историография истории политических репрессий (историографический анализ научной литературы)

– Электронные варианты печатных научных изданий и Книг Памяти (Тагиллаг, Усольлаг, Богословлаг, ИТЛ БМК-ЧМС, Книга памяти немцев Коми АССР)

– «Всех поименно назвать» (база данных имен с поисковой системой)

– Фотогалерея (база данных фотоматериалов с поисковой системой)

– Картография (карты лагерей и спецпоселений)

– Памятники и мемориальные знаки

– Источники (электронная база данных «Воспоминания», документы архивов)

– Библиография

– Гостевая книга (система «запрос-ответ» (форум), возможность закачки файлов воспоминаний (с анкетными данными автора по предложенной форме), документов и т.п.

Выполнение данной работы позволит создать прочную основу межкультурного информационного пространства российских немцев, базирующуюся на исторической памяти о поколениях XX столетия.

К настоящему моменту мы уже объединили электронные базы данных, созданные по отдельным лагерям Урала: Тагилллаг, Богословлаг, ИТЛ Бакалстрой-Челябметаллургстрой (Челяблаг). Эти базы созданы на основе первоисточника – учетных карточек трудмобилизованных советских немцев, находящихся в картотеке каждого ИТЛ. В учетной карточке более 20 параметров, характеризующих личность трудармейца.

Из объединенного банка данных мы делаем автоматизированным способом выборки по всем интересующим нас вопросам. В результате запроса украинского исследователя М. П. Костюка была сделана выборка по немцам Волыни, сначала депортированным, а затем мобилизованным в трудовую армию на Урал. В результате первоначального анализа этого материала были сделаны определенные выводы (они отражены в Приложении).

Приложение

Выборка по «волынским» немцам из ОБД

1. Распределение по месту рождения

Регион	Кол-во, чел	%
Волынская губ.	237	6,1
Волынская обл.	45	1,2
Житомирская обл.	3 596	92,3
Ровенская обл.	19	0,5
Всего	**3 897**	**100,0**

2. Распределение по национальности

Национальность	Кол-во, чел	%
немец	3 867	99,2
украинец	6	0,2
поляк	5	0,1
русский	2	0,1
еврей	2	0,1
финн	1	0,0
болгарин	1	0,0
венгр	1	0,0
чех	1	0,0
нет данных	11	0,3
Всего	**3 897**	**100,0**

3. Распределение по месту мобилизации в трудармию

Регион	Кол-во, чел	%
Украина, Молдавия, Крым	463	11,9
Казахстан	2 384	61,2
Средняя Азия	127	3,3
Урал	197	5,1
Сибирь и Дальний Восток	386	9,9
прочие	31	0,8
нет данных	309	7,9
Всего	**3 897**	**100,0**

4. Распределение по ИТЛ НКВД

Регион	Кол-во, чел	%
Челяблаг	2 915	74,8
Богословлаг	821	21,1

Тагиллаг	138	3,5
Усольлаг	23	0,6
Всего	**3 897**	**100,0**

5. Распределение по причинам убытия из трудармии

Причина убытия	**Кол-во, чел**	**%**
демобилизовано, освобождено (в т. ч. по инвалидности, национальному признаку)	1 203	30,9
перевод на прочие объекты (НКВД или других наркоматов)	896	23,0
перевод на спецпоселение	641	16,4
арестовано, осуждено	195	5,0
умерло	751	19,3
прочие причины	49	1,3
Всего	**3 897**	**100,0**

Источники и литература

1. Gedenkbuch: «Гордое терпенье. Книга памяти советских немцев – узников Тагиллага / Авторы-составители: В. М. Кириллов, П. М. Кузьмина, А. Я. Цейзер, С. Л. Разинков. Екатеринбург: ОАРН, НТГСПА, 2004. – 716 с.; Gedenkbuch: Книга памяти немцев-трудармейцев Усольлага НКВД / МВД СССР (1942–1947 гг.) / Сост. Э. А. Гриб. М.:ОАРН, 2005. – 416 с.; Gedenkbuch: «Книга памяти немцев-трудармейцев Богословлага. 1941–1946» / Авторы-составители: В. М. Кириллов, П. М. Кузьмина, Н. М. Паэгле, А. А. Пермяков, С. Л. Разинков. – Т. 1. М.: РНД; Нижний Тагил: НТГСПА, 2008. – 520 с.; Т. 2. – 920 с.; GEDENKBUCH: Книга памяти немцев-трудармейцев ИТЛ Бакалстрой-Челябметаллургстрой. 1942–1946. [Текст] / Авторы-составители: В. М. Кириллов, С. Л. Разинков, Е. П. Турова. – Т. 1. – Москва: МСНК, Нижний Тагил: НТГСПА, 2011. – 676 с.; GEDENKBUCH: Книга памяти немцев-трудармейцев ИТЛ Бакалстрой-Челябметаллургстрой. 1942–1946. [Текст] / Авторы-составители: В. М. Кириллов, С. В. Аминова, Е. П. Турова. – Т. 2. – Москва: МСНК, Нижний Тагил: НТГСПА, 2011. – 772 с.; GEDENKBUCH: Книга памяти немцев-трудармейцев ИТЛ Бакалстрой-Челябметаллургстрой. 1942–1946. [Текст] / Авторы-составители: В. М. Кириллов, С. Л. Разинков, Е. П. Турова. – Т. 3. – Москва: МСНК, Нижний Тагил: НТГСПА, 2012. – 728 с.; GEDENKBUCH: Книга памяти немцев-трудармейцев ИТЛ Бакалстрой-Челябметаллургстрой. 1942–1946 / Авторский коллектив: В. М. Кириллов, С. Л. Разинков, Л. И. Бородкин, Г. А. Гончаров, М. В. Гонцова, В. Кригер, А. Я. Нахтигаль, Н. П. Палецких, А. А. Цепкалова, Б. Д. Шмыров, С. В. Аминова. – Т. 4. – М. : МСНК; Нижний Тагил : НТГСПА, 2014. – 1030 с.

УДК 94(430)(477.82)

О. М. Жук
Луцьк, Україна

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «МОСТИ В УКРАЇНУ» (НІМЕЧЧИНА) І ВОЛИНЬ: ІСТОРІЯ СПІВПРАЦІ

Близько двадцяти років розвиваються дружні стосунки та співпраця міста Штуккенброк і Федеральної землі Північний Рейн-Вестфалія ФРН із містом Луцьком та Волинською областю. Ці стосунки набули значного розвитку завдяки активній діяльності створеної у лютому 2001 року спілки «Брюкеншлаг» («Мости в Україну»), м. Бад Зальцуфлен, Німеччина.

Надання гуманітарної допомоги для Волині бере початок ще з 1990 року. Вона продовжилась і після здобуття Україною незалежності в 1991 році. Перша допомога надійшла завдяки організації «Добробут працівників» (Arbeiterwohlfahrt – AWO) з міста Бад Зальцуфлен. Значний розвиток відбувся після 1994 року, коли голова Об'єднання німецьких солдатів (м. Детмольд) Карл-Герман Крог ініціював разом з Асоціацією ветеранів війни в Україні будівництво спільного Меморіалу жертв Другої світової війни у м. Ковель Волинської області [1]. Відкриття Меморіалу у 1996 році стало першим кроком до порозуміння між народами та заклало основу для гуманітарної співпраці Німеччини і України.

У подальшому спільні контакти та молодіжні обміни сприяли створенню громадської організації «Мости в Україну». Серед членів-засновників громадської організації були голова Об'єднання німецьких солдатів Карл-Герман Крог, колишній мер міста Бад Зальцуфлен Хайнц-Вильгельм Квентмеєр і пастор Манфред Мьоллер. З 2001 р. спілка «Брюкеншлаг» («Мости в Україну») здійснює активну гуманітарну допомогу Україні, а також є посередником у налагодженні культурних, освітніх і бізнесових взаємин поміж обома народами України та Німеччини.

25 років триває співпраця спілки «Брюкеншлаг» з Волинською областю. З 1989 по 2014 рік результатами активної діяльності спілки «Мости в Україну» стали:

• Будівництво Меморіалу «Пам'яті жертв Другої світової війни» у місті Ковель.

• Перевезення гуманітарної допомоги (161 вантажівка – майже 3000 тонн гуманітарних речей для України).

• Медицина. У 2010 р. та 2011 р. проводився Конгрес кардіохірургів у місті Луцьку. Демонстративна, з живою трансляцією по телебаченню, операція на відкритому серці кардіохірурга – професора Рейнера Кьофера у травні 2010 року.

• Медичне обладнання (1 325 лікарняних ліжок, 547 нічних столів, одна повністю укомплектована аптека, 2 200 кг медикаментів, 24 м³ постільної білизни), медичні інструменти, 1 160 спальних ковдр, три рентгени, шість автомобілів швидкої медичної допомоги, 1000 пар окулярів).

• Устаткування для університетів та гуртожитків. Велика кількість речей надана переважно Збройними силами Німеччини.

• Будівельні матеріали (3 061 опалювальних батарей, 3 227 ізоляційних вікон, 30 000 м² покрівельного алюмінієвого профілю, п'ять вантажівок із сантехнікою з німецьких казарм та клінік, 347 меблевих одиниць, які залишилися після закриття реабілітаційних клінік).

• Міжнародна освітньо-наукова співпраця, яка відбувається на основі договору про співрацю між громадською організацією «Мости в Україну» та трьома луцькими університетами.

• Обмін досвідом професорів між Луцьким національним технічним університетом, Східноєвропейським національним університетом імені Лесі Українки та Університетом прикладних наук Остфестфален в Лемго та Хьохстар.

• Українські вчителі німецької мови. Кількатижневе гостювання 64 учителів у Німеччині. Співпрацюють школи, зокрема Луцька гімназія № 4 імені Модеста Левицького та німецька школа Фріденсталь.

• Студентська практика. Починаючи з 1998 року, за сприяння професора Карла-Германа Крога практику (двомісячне стажування на підприємствах, у банках і установах району Ліппе) пройшло 290 студентів Луцького національного технічного університету та Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Конкурсний відбір студентів на стажування відбувається щороку.

• Шкільне партнерство. Гімназії міст Херфорд та Бюнде, обмін школярами. Два інших проекти щодо партнерства перебувають на стадії розробки.

• Шкільні матеріали: 9 м³ книжок німецькомовної літератури.

• Шкільне устаткування: три цілих класних меблевих комплекти для початкових класів.

• Гуманітарна допомога для університетів з німецькою кафедрою: бібліотека Окуневських – 3 500 томів літератури німецькою мовою.

• Культура. З 1998 р. пройшли музичні та фолькльорні концерти гуртів «Бандура», «Дивоструни» та хору «Оранта». Щорічно відбувається більше 30 виступів в регіоні Детмольд.

• Державні органи. Розвиток та підтримка контактів з Волинською обласною державною адміністрацією.

• Пожежна служба. Обмін досвідом з однією з Волинських бригад пожежної служби.

• Міліція. Дві делегації Волинської міліції відвідали школу поліції землі Північний Рейн Вестфалія. В липні 2010 р. у місті Штуккенброк із п'ятиденним візитом побувала волинська делегація правоохоронців.

• Юстиція. Зустріч членів окружного суду Детмольд з делегацією волинських суддів на чолі з Петром Філюком.

• Міське самоуправління. Співраця з містом Луцьк та його мером Миколою Романюком [1].

Ця допомога, а також численні заходи, спрямовані на розбудову та підтримку взаєморозуміння між народами, триває і донині. Слід відзначити, що проведення перерахованих вище заходів відбувається завдяки активності членів організації та меценатів, банківських установ (зокрема, банк Шпаркассе в м. Херфорді та м. Лемго (Sparkasse Herford und Lemgo), Фольксбанк (Volksbank), Lions Club з Бад Зальцуфлена), а також клінік району Ліппе.

Упродовж останніх років співпраця між Луцьком та районом Ліппе значно пожвавилася. Це стало можливим завдяки діяльності спілки «Мости в Україну», а також завдяки особистим прагненням професора Карла-Германа Крога та Луцького міського голови Миколи Романюка. В результаті такого співробітництва 28 листопада 2014 року міський голова Луцька Микола Романюк підписав Меморандум про співпрацю з Лантратом краю Ліппе (в складі округу Арнсберг землі Північний Рейн-Вестфалія). У рамках візиту Миколи Романюка до Німеччини у м. Детмольд відбулася зустріч з Фріделем Гойвінкелем, під час якої сторони задекларували свої наміри. У Меморандумі, зокрема йдеться: «Сподіваючись, що співпраця Сторін принесе користь розвитку обох регіонів, враховуючи попередній багаторічний досвід співробітництва за підтримки та посередництва Спілки «Мости в Україну» Сторони заявляють про бажання розширити та розвивати співпрацю поміж регіонами, виявляють зацікавленість здійснити відповідні формально-правові кроки, підписавши Меморандум про співпрацю, та вважають за необхідне розпочати роботу з підготовки повномасштабної партнерської угоди та створення спільної робочої групи з цього питання» [2].

6 вересня 2015 року у місті Детмольд (Німеччина) Луцький міський голова Микола Романюк та Лантрат краю Ліппе підписали Угоду про партнерство між містом Луцьк та краєм Ліппе (Німеччина). Співпраця в рамках цієї угоди передбачає розвиток та зміцнення співробітництва між мешканцями краю Ліппе та міста Луцьк, сприяння подоланню стереотипів через взаємне пізнання стилю життя, культури, історії і традицій, а також форм економічної та соціальної діяльності, встановлення співпраці у сфері освіти, соціальної політики, охорони здоров'я, екології, підтримку реалізації спортивних, культурних проектів. Крім того, планується приділити особливу увагу налагодженню контактів у

сфері молодіжної політики через організацію наукових стажувань та професійних навчань, культурних обмінів. Серед поважних гостей під час церемонії підписання Угоди про партнерство поміж Краєм Ліппе та Луцьком були присутні: голова Комітету в міжнародних справах Європейського парламенту Ельмар Брок, голова спілки «Мости в Україну» Карл-Герман Крог, керівник Відділення Посольства України у Бонні, мери міст краю Ліппе, члени Ландтагу краю Ліппе (законодавчого органу краю), а також делегації з міст Ходжєж (Польща) та Каунас (Литовська Республіка) [3].

5–6 вересня 2015 р. у місті Шлянген, що розташовується на території Краю Ліппе, відбулися урочистості з нагоди Дня міста Шлянген. В культурно-мистецьких заходах взяли участь народний артист України Василь Чепелюк та народний аматорський оркестр народних інструментів «Волинянка», яких радо зустрічали мешканці та гості міста. Туристичний потенціал Луцька було представлено виставковим стендом з продукцією Центру туристичної інформації та послуг, а також медовими виробами, які надала громадська організація «Братство бджолярів Землі Волинської «Ройовий стан».

Допомога спілки «Мости в Україну» продовжується і є надзвичайно важливою для України в сучасний складний для неї період. Весною 2015 року міський голова Микола Романюк зустрічався з головою спілки, професором Карлом-Германном Крогом та клопотав про придбання і передачу нашому місту карет швидкої допомоги. Тож у вересні три спеціалізовані автомобілі прибули до Луцька. Після розмитнення, яке здійснив Волинський обласний благодійний фонд «Європейський вектор», машини були розподілені серед медичних закладів міста для надання невідкладної медичної допомоги дорослим і дітям. Один із автомобілів сьогодні отримав Луцький гарнізонний військовий госпіталь, ще два передано Луцькій міській дитячій поліклініці [4].

Діяльність спілки «Брюкеншлаг» була високо оцінена як в Німеччині, так і в Україні. Президент німецького Бундестагу, доктор Норберт Ламмерт висловив подяку організації за її зусилля у напрямку миру та взаєморозуміння народів. У свою чергу «Інтернаціональний клуб» при Міністерстві закордонних справ Німеччини та фонд «Діалог Сходу та Заходу» нагородили спілку «Мости в Україну» відзнакою «За партнерство та соціальні ініціативи у співраці Сходу та Заходу».

Найвище визнання спілка «Брюкеншлаг» отримала в 2012 році від посла України в Німеччині Павла Клімкіна, який у листопаді 2012 року відвідав місто Бад Зальцуфлен та побував на прийомі міської ради. Тоді «Мости в Україну» було визнано найактивнішою та найуспішнішою громадською організацією з гуманітарної допомоги у всій Німеччині.

За налагодження активних контактів та підтримку студенства Карл Герман Крог отримав звання почесного професора Луцького національного технічного університету та Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. За багаторічну плідну співпрацю з Українським фондом «Єднання», в результаті якої Україна одержала багато позитивів у різних галузях, Карл-Герман Крог у 2010 році удостоєний звання «Почесний громадянин Волині» (єдиний іноземець з 13-ти Почесних волинян).

У 2015 році за вагомий особистий внесок у зміцнення міжнародного авторитету Української держави, популяризацію її історичної спадщини і сучасних надбань та з нагоди 24-ї річниці незалежності України пана Крога відзначено державною нагородою України – орденом «За заслуги» ІІІ ступеня (відповідно до Указу Президента України №492/2015).

Джерела та література

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.brueckenschlag-ukraine.de/dokumente/E%20Erfolgsbilanz%20Hilfe%20inkl%20PresseArt/Erfolgsbilan
2. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://slovovolyni.com/ukr/world/39633/
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.lutskrada.gov.ua/fast-news/mizh-luckom-ta-krayem-lippe-pidpysano-ugodu-pro-spivrobitnyctvo
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.lutskrada.gov.ua/fast-news/luckyy-garnizonnyy-viyskovyy-gospital-otrymav-vid-blagodiynykiv-avtomobil-shvydkoyi

УДК 378 (430) (477.82)

Т. О. Корнейко, О. М. Жук
Луцьк, Україна

ДОСВІД МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ ЛУЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ З НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ ТА УСТАНОВАМИ НІМЕЧЧИНИ

Одним із вагомих показників діяльності вищого навчального закладу є міжнародна діяльність. У цьому напрямку показовим є досвід співпраці Луцького національного технічного університету (Луцького НТУ) у галузі освіти та науки із Вищою школою Східна Вестфалія-Ліппе (ВШ СВЛ) та спілкою «Мости в Україну» (м. Бад Зальцуфлен, Німеччина).

Під час візиту ректора Луцького індустріального інституту В. В. Божидарніка до м. Бад Зальцуфлен (округ Детмольд, Німеччина) у 1993 році

в рамках благодійної акції «Бад Зальцуфлен допомагає Луцьку» була підписана угода про кооперацію між Луцьким індустріальним інститутом (нині Луцький НТУ) та ВТШ Ліппе (нині ВШ СВЛ), м. Лемго, Німеччина. Ця угода передбачала щорічну можливість для 1–2 студентів Луцького НТУ пройти навчальний семестр у Німеччині за рахунок стипендій, що надавались німецькою стороною. За 17 років кооперації такою нагодою скористались 20 студентів Луцького НТУ. Двоє студентів вишу отримали диплом економіста із спеціалізацією «Логістика».

У 2001 році Луцький НТУ (тоді – Луцький державний технічний університет) уклав угоду про співпрацю зі спілкою «Мости в Україну». Згідно з цією угодою, щорічно студенти університету проходять стажування на підприємствах, в банках та в установах округу Детмольд. Таке стажування є зв'язуючою ланкою між підприємствами зарубіжжя та нашого регіону. Студенти мають змогу набути практичних навичок на провідних підприємствах та установах Німеччини: «Штафф» (виробництво електроосвітлювальних приладів), «Штюкі» (вироби із пластмас – тара і упаковка), «Альтфатер-Зуло» (вироби із пластмас – контейнери для сміття, організація сортування та вивезення сміття), Управління міста Бад Зальцуфлен, Управління району Герфорд, Управління округу Детмольд.

За роки співпраці таке стажування пройшли 54 студенти економічних та технічних спеціальностей. На основі одержаного досвіду студенти Луцького НТУ стали основним джерелом кадрів для німецької фірми «Кромберг & Шуберт» (м. Луцьк) та низки інших іноземних та спільних підприємств. Студенти нашого вузу прекрасно зарекомендували себе як фахівці навіть у найвищому законодавчому органі Німеччини Бундестазі та в місцевих органах влади.

Луцький НТУ, ВТШ Ліппе та спілка «Мости в Україну» у 2002 році сформулювали «Багатоступеневу систему організації стажування, практики та навчання студентів Луцького НТУ в Німеччині», яка була зафіксована в тристоронній угоді. Така модель співпраці двох вузів та громадської благодійної організації дозволяє оптимально використовувати різноманітні варіанти організації та фінансування подібних заходів.

Досвід співпраці Луцького НТУ із ВШ Східна Вестфалія-Ліппе та спілкою «Мости в Україну» надає можливість розроблення «Програми підготовки кадрів регіону у світлі євроінтеграції» як однієї із пріоритетних програм розвитку Волині на основі пілотного проекту «Багатоступенева система підвищення фахової та мовної підготовки студентів ВНЗ Волині шляхом організації інформаційно-навчальних поїздок, стажування, практики та подальшого навчання у Німеччині».

Невід'ємною складовою частиною співпраці нашого університету із німецькою стороною стала також і гуманітарна допомога, завдяки якій Луцький національний технічний університет отримав:

– прес для ламінування плит фірми Вемгьонер та комплект устаткування для деревообробки, що стало основою для відкриття та забезпечення матеріальної бази нової спеціальності «Лісове господарство і деревообробка»

– комп'ютери, що дозволило обладнати 3 комп'ютерних класи

– кухонне обладнання, вікна, меблі для облаштування студентських гуртожитків.

За вагомий внесок у розвиток співпраці між Луцьким НТУ, ВШ СВЛ і спілкою «Мости в Україну» у 2001 р. було присвоєно звання Почесний доктор Луцького національного технічного університету професору Дітріху Лєманну, ректору ВТШ Ліппе, та звання Почесний професор Луцького національного технічного університету пану Карлу-Герману Крогу, голові спілки «Мости в Україну», м. Бад Зальцуфлен та Союзу німецьких солдат округу Детмольд (Німеччина). 1 жовтня 2004 р. ректорові Луцького НТУ професору В. В. Божидарніку було присвоєно звання «Почесний член спілки «Мости в Україну».

З метою підготовки фахівців з логістики, відповідно до вимог Європейської логістичної асоціації, кафедра економіки та підприємництва Луцького НТУ підтримує професійні та наукові зв'язки з вищою школою Ліппе (Німеччина), результатом яких є щорічні стажування студентів та викладів кафедри з питань упровадження логістики на підприємствах. Вагомим доробком такої співпраці була участь завідувача кафедри економіки та підприємництва професора Ковальської Л. Л., заступника декана факультету бізнесу доцента Хвищун Н. В., студентів спеціальності «Логістика», «Менеджмент організацій» та «Економіка підприємства» у Міжнародному семінарі «Логістичне планування на практиці», який відбувся 5–12 вересня 2009 року на базі Вищої школи Оствестфалія-Ліппе (м. Лемго).

За період проведення семінару учасники прослухали освітньо-професійні курси, присвячені питанням планування матеріального потоку, аналізу створення вартості, особливостям управління матеріальними та інформаційними потоками, та мали змогу відвідати провідні підприємства Німеччини, що дозволило збагатитися досвідом упровадження логістики в Європі. Водночас, задля ознайомлення німецьких колег із досвідом упровадження логістичних підходів в управлінні транспортними потоками на підприємствах України завідувачем кафедри економіки та підприємництва Ковальською Л. Л. було здійснено презентацію науково-практичної роботи «Особливості транспортної логістики Західного регіону України».

Всі учасники отримали сертифікати про участь у міжнародному семінарі «Логістичне планування на практиці».

У Луцькому НТУ 5 травня 2010 р. було проведено міжнародну конференцію «Логістичні системи: глобальний, національний, регіональний і локальний виміри» за участю представників Вищої школи

Остwестфалія-Ліппе. З 28 травня по 4 червня 2010 р. на базі Луцького НТУ проходила літня школа з логістики за участю 11 студентів і трьох науковців з Вищої Школи Остwестфалія-Ліппе.

Луцький національний технічний університет планує і в подальшому підтримувати та розширювати міжнародну співпрацю з навчальними закладами Німеччини та спілкою «Мости в Україну».

УДК 94 (430) (477.82)

Tetiana Geschelina
Luzk, Ukraine

DIE BRÜCKEN DER FREUNDSCHAFT

Gleiche Ziele führen uns zusammen,
reiche Ernte gibt uns neuer Saat,
klingt der Ruhm weit, weit über die Ströme,
Gib mir Hand, mein Freund vom Brückenschlag.
(Dichtung von der Lehrergruppe 2012)

Im September 2008 wurde in der Lokalzeitung «Lippische Landeszeitung» der Artikel über den Aufenthalt der ukrainischen Lehrer, die im Bezirk Wolhynien die deutsche Sprache vermitteln, veröffentlicht.

«Verständigung der Völker» – unter diesem Titel erschien die Information über die ukrainischen Pädagogen.

Schon mehrere Delegationen der Deutschlehrer, die in den Dorfschulen Wolhynien tätig sind, haben Ostwestfalen – Lippe 2007–2014 besucht.

Lernen für die Zukunft, – ist ein Leitgedanke, der in vielen Schulprogrammen, sowohl in Deutschland, als auch in der Ukraine verankert ist.

Diese Zukunft bereits heute in den Deutschstunden in der Ukraine erlebbar zu machen, können nur kompetente erfahrene Fachleute, Lehrkräfte, die das tägliche Leben in Deutschland, Alltagskultur und Lebensart der Deutschen selbst erlebt haben, die aus eigenen Erfahrung ganz gut verstehen, wovon sie reden und was sie präsentieren.

Das alles ermöglicht das Projekt «Lehrefortbildung», das von dem Vorsitzenden des Vereins «Brückenschlag Ukraine e. V.» Karl-Hermann Krog und seinen Kollegen vor sieben Jahren initiiert wurde.

Schwerpunkt des Projekts, wie es in der Vereinbarung zwischen dem Fortbildungsinstitut und dem Verein geschrieben steht « …ist die Fortbildung ukrainischer Deutschlehrerinnen und – lehrer in der Sprachförderung, der Kultur, der Geschichte und Landeskunde zum Zwecke der Erweiterung

ihres Wissens für die Unterrichtsgestaltung».

Während der Hospitanz haben wir gefolgt, welche Lerntechniken und Lerntechnologien im Unterricht eingesetzt werden. Unvergesslich bleiben die Lipperlandrundfahrten (Externsteine und Hermanns Denkmal), Steinhudermeerreise, Stadtführungen durch die Städte Herford, Bad Salzuflen, Paderborn, Bünde, Detmold, Bielefeld, alte Hansestadt Lemgo, Berlin, Potsdam, Köln.

Immer bleiben im Gedächtnis Führungen durch den Tierpark Olderdissen, Garten der Biologischen Fakultät der Universitätsstadt Bielefeld, Besichtigung des Fürstenschlosses in Detmold, Betriebsbesuche der Firma «Miele» in Gütersloh, «Sollich» in Bad Salzuflen, Zigarettenfabrik und Tabakmuseum Bünde, der Firma «Febrü», die Farm Bonnenkamp-Boberg.

Während unseres Aufenthalts waren wir alle unter der Schirmherrschaft der intelligenten, kompetenten und außerordentlich gastfreundlichen Kollegen aus dem «Brückenschlag Ukraine» immer gut aufgehoben.

Die Pädagogen haben viel Schönes und Interessantes erlebt, davon zeugen die zahlreichen Ausdrücke von den ukrainischen Lehrern. Hier sind nur einige:

Olena Samokhval, Deutschlehrerin, Gymnasium 14 Luzk

Unsere Lehrergruppe war auf Einladung des Vereins «Brückenschlag Ukraine e.V.» nach Bad Salzuflen gekommen. Alle hatten Abenteuerlust, Neugier, Entdeckungsdrang. Dieses Projekt hat uns umfassende Möglichkeiten gegeben, Lebensweise der Menschen in Deutschland, Sitten und Bräuche des deutschen Volkes kennen zu lernen, das Land mit eigenen Augen zu sehen und schöne Zeit zu genießen.

Die Erlebnisse waren einfach nachhaltig, so, dass wir heute noch davon profitieren können.

Unsere Grupppe ist dem Verein «Brückenschlag Ukraine e.V.» für so eine wunderbare Reise sehr dankbar.

Julia Myslywez, Deutschlehrerin, Manewytschy Bezirk

Ich träumte immer von einer Reise nach Deutschland. Und dank dem Verein «Brückenschlag-Ukraine» wurde mein Wunsch eine Realität. Ich habe Erfahrungen bezüglich meines Berufs gemacht, mich fachlich bereichert. Ich habe ein klares Verständnis über das Schulsystem Deutschlands, über die Kultur in Deutschland gewonnen, habe das tägliche Leben zusammen mit den Deutschen und meinen Kolleginnen erlebt. Ich lernte viele angenehme Leute kennen, konnte Freundschaften knüpfen. Wir haben viele Reisen unternommen, interessante Sehenswürdigkeiten in Nordrhein-Westfalen besichtigt. Ich vergesse diese Reise nie.

Viktoriia Harbus, Deutschlehrerin, Kovel

Für mich als Lehrerin ist das Projekt «Lehrerfortbildung» von großer Bedeutung und bleibt sehr wichtig, weil ich viel Interessantes und Neues im

Bereich des Lehrerberufs erlebt habe. Ich habe verschiedene Typen der deutschen Schulen besucht und mich mit der deutschen Schulsystem und Inklusionslernen bekannt gemacht. Die erworbenen Kenntnisse, Besonderheiten der Methodik und Didaktik im Unterricht in der deutschen Schule kann ich jetzt in meinem eigenen Deutschunterricht einsetzen. Ich habe mehr über Deutschland, deutsche Kultur, Geschichte und Traditionen gelernt, weil ich eine schöne Möglichkeit hatte, viele Städte zu besuchen und die Sehenswürdigkeiten zu besichtigen. Die Reisen nach Köln und Paderborn sind unvergesslich. Ich möchte mich sehr herzlich bei allen Mitgliedern des Vereins Brückenschlag für das schöne Programm, Begleitung und Unterstützung bedanken.

Tetjana Karpuk, Deutschlehrerin, Majaky, Bezirk Luzk

Ich bin von dieser Reise einfach begeistert. Das war eine eigenartige Gelegenheit für mich Deutschland kennen zu lernen und meine Sprachkenntnisse zu vertiefen. Wir haben viele Lehranstalten besucht und auch viel hospitiert. Ich war positiv überrascht, weil die Schulen in Deutschland modern eingerichtet sind. Zu einem Campus gehören Klassenräume, Lernstudios, Räume für den Förderunterricht, Schwimmhallen, Sportplätze und Sporthallen. Ich finde diese Reise wirklich toll und unvergesslich.

Zur Zeit funktioniert in unserem Gebiet ein Netz der Seminare. Die ganze Information, die wir mitgebracht haben, wird weiter gegeben. Verschiedene Literatur und Lehrbücher werden von unseren Lehrern erfolgreich in den Deutschstunden eingesetzt.

Als Ergebnis unserer Deutschreisen sind methodische Handreichungen, Materialien zur Landeskunde, Videofilme und CD-s, die wir selbst erstellt, gedreht und aufgenommen haben. Und nicht nur das!

Wir haben auch Partner und richtige Freunde in Deutschland gefunden. Im Rahmen unserer Zusammenarbeit sind neue Projekte und Partnerschaften entstanden.

Die Schulpartnerschaft zwischen der Gesamtschule Friedenstal Herford und Gymnasium № 4 Luzk

Seit November 2010 arbeiten aktiv noch zwei Anstalten: Gymnasium am Markt Bünde und das Lizeum in Kolky Manewytschi Bezirk.

Unsere gemeinsam gestellten Ziele sind erreichbar, weil das Projekt sich immer in einer aktiven Phase befindet.

Literatur

1. Роль німецької мови у трансфері освіти, науки та культури в Україні Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції Асоціації українських германістів (28–29 жовтня 2011 р.) Geschelina Tetiana Die Brücken der Freundschaft (Zusammenarbeit zwischen dem Fortbildungsinstitut Luzk und dem Verein «Brückenschlag Ukraine» Bad Salzuflen, Nordreihn-Westfalen)» – Ужгород: ФОП Бреза А. Е., 2011. – С. 54–55.

2. Гешеліна Т. Б. Інформаційно-методичний посібник У майбутньому жити вже сьогодні –Луцьк: Wolhynenergosoft, 2013. – 17 с.
3. Гешеліна Т. Б. Обласна творча група вчителів німецької мови Inklusion: Alle gleich, alle anders – nur eine Vision? – Луцьк: Wolhynienergosoft, 2014. – 62 с.

УДК 94(430) (477.82)

Gerhard König
Eisenach, Deutschland

40 JAHRE HISTORISCHER VEREIN WOLHYNIEN e.V.

Sehr geehrte Damen und Herren,
Sehr geehrter Herr Dr. Michail Kostjuk,
haben Sie vielen Dank für die Einladung und die Mühen, die Sie auf sich genommen haben, um diese wissenschaftliche Konferenz vorzubereiten und zu organisieren.

Herzliche Grüße darf ich Ihnen übermitteln von unserem Ehrenvorsitzenden Herrn Nikolaus Arndt, unseren Ehrenmitgliedern Tatjana Stebner und Elisabeth Arndt und von unseren Mitgliedern. Von unserem Vorstand begleitet mich Herr Manfred Klatt.

Ich bin 1962 in Cottbus bei Berlin geboren. Mein Großvater Otto König wurde als 11. von 17. Kindern im Jahr 1912 in Winzentow-Beresk, hier wenige Kilometer nordwestlich von Luzk geboren. Somit bin ich ein Nachfahre aus Wolhynien in zweiter Generation.

Seit 2006 bin ich verheiratet mit Irene Kopetzke. Ihre Eltern stammen gebürtig aus Solodyri und Beresowo Hat, beide bei Shitomir.

Es ist für mich eine besondere Ehre als Vereinsvorsitzender zu Ihnen aus Anlass des 40jährigen Bestehens des Historischen Vereins Wolhynien e.V. zu sprechen. Als ich vor 8 Jahren von den Mitgliedern zum Vorsitzenden gewählt wurde, waren wir als Verein sehr weit davon entfernt, ein solches Jubiläum zu feiern.

Nun möchte ich heute mit meinem Vortrag nicht die umfangreiche Historie des Historischen Verein Wolhynien darstellen. Dazu würden sehr wahrscheinlich beide Konferenztage nicht ausreichen. Ich möchte einzelne Höhepunkte hervorheben, die für unseren Verein wichtig waren und besonders auf die Entwicklung des Vereins in den letzten Jahren eingehen.

Den Gedanken, die Geschichte der Wolhyniendeutschen aufzuarbeiten, kam dem ehemaligen wolhynischen Pastor Hugo Karl Schmidt (vormals Tutschin) und dem jüngeren Nikolaus Arndt (gebürtig aus Korist) unabhängig voneinander. Schmidt hatte sich schon von der wolhynischen Pastorenaufgabe

her als Chronist betätigt und in seiner bevorstehenden Pensionszeit wollte er sich an die Abfassung verschiedener Erinnerungen machen. Arndt war durch die Herausgabe seiner Chronik der Shitomirer Arndts und durch seine Studien in den historischen Bereich geraten. So kamen beide überein, es zunächst mit einem lockeren Arbeitskreis zu versuchen.

Auf dem Heimatkirchentag 1974 in Uelzen trug dann Kirchenrat D. Alfred Kleindienst (vormals Pastor in Luzk) einen beherzten Festvortrag zur Geschichte Wolhyniens vor und schloß mit der Parole «Wolhynien darf nicht sterben!» ab.

Als Berater für das Vorhaben wurde der Osteuropahistoriker Prof. Dr. Edgar Hösch hinzugezogen. Da die Wolhynier ohnehin schon durch die beiden existierenden Landsmannschaften – Landsmannschaft Weichsel-Warthe für die Polnisch-Wolhynier und die Landsmannschaft der Russlanddeutschen für die Ukrainisch-Wolhynier – getrennt waren und die Geschichte Wolhyniens historisch als eine Einheit angesehen werden muß, favorisierten Arndt und Kleindienst die Gründung eines eigenen Vereins.

So wurde am 9. August 1975 im Evangelischen Gemeindehaus St. Lorenz in Nürnberg der HISTORISCHE VEREIN aus der Taufe gehoben. Die Gründungsmitglieder waren: Pastor i. R. Hugo Karl Schmidt, Pastor i. R. Rudolf Ziegler (ehemals Pastor in Kowel), Herbert Thiel und unsere – bereits in den Grußworten genannten Wiesentheider – Tatjana Stebner, Nikolaus und Elisabeth Arndt.

Einen Auftakt für die Arbeit des Vereins bildete die am 15. Mai 1976 im Osteuropa-Institut in München abgehaltene Arbeitstagung. Prof. Dr. E. Hösch hatte sie vorbereitet. Zu den Teilnehmern zählten neben den vorgenannten der ehemalige Lehrer und spätere fleißige Autor Arnold Jahns.

Die ersten Aktivitäten des Vereins sprachen sich schnell rum und zahlreiche Kontakte wurden geknüpft. Auf den Heimatkirchentagen in Uelzen – in den 1970er bis 1990er Jahren mit 800 bis 1.000 Gästen – hielt der Verein ab 1976 alle 2 Jahre seine Mitgliederversammlung. In den Jahren dazwischen wurden seit 1983 Arbeitstagungen in Rüdenhausen bei Würzburg durchgeführt.

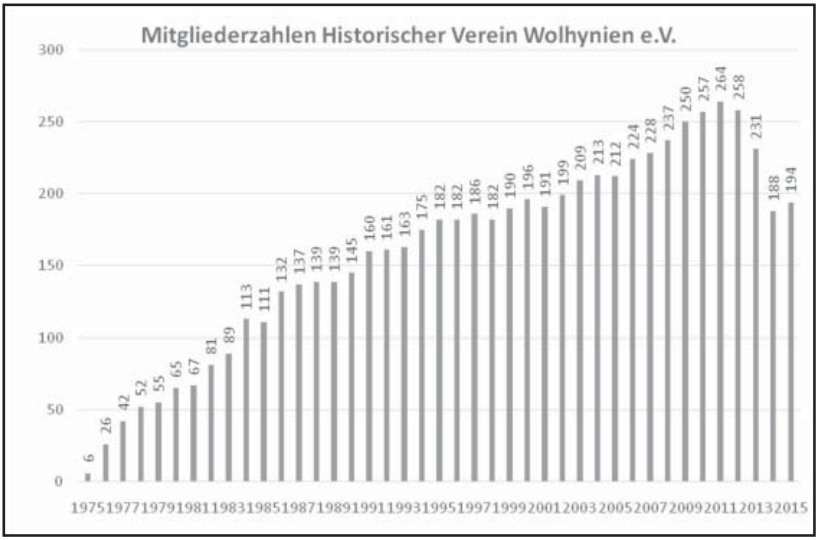
Mit der Herausgabe der bisher 14 Wolhynischen Hefte von 1979 bis 2007 konnte ein breiter Leserkreis erreicht werden. Wie mir Tatjana Stebner bei einem Besuch in Wiesentheid erzählte, lagen vor der Herausgabe eines neuen Heftes bereits weit über 100 Vorbestellungen vor. Als dann die Tausend gedruckten Exemplare einer neuen Folge angeliefert wurden, war innerhalb von zwei bis drei Monaten fast die Hälfte verkauft. Die Nachfrage war damals so groß, daß viele Folgen nach wenigen Jahren bereits nachgedruckt werden mußten. Tanja leitete die Versandstelle des Vereins fast 40 Jahre lang. Viele Mitglieder kannte sie persönlich und es blieb selten bei einem oder zwei Anrufen.

Wiesentheid, der Wohnort von Nikolaus und Elisabeth Arndt und die Villa Tatjana wurden zum festen Bestandteil des Vereinslebens. Zahlreiche Besucher wurden herzlich empfangen und manchen Teilnehmern der heutigen Tagung ist *Tanjuschka* sehr gut bekannt.

Als ich vor über 10 Jahren das erste Mal in Wiesentheid zu Gast sein durfte, wurde ich mit offenen Armen empfangen. Die erlebte Gastfreundschaft kannte ich zuvor nur von meiner eigenen Familie. Die Erzählungen von Nikolaus Arndt von früh bis abend waren für mich willkommene Lernstunden und er wußte fast auf jede Frage eine Antwort.

Um zu begreifen, wie es um unseren Verein bestellt war, dazu benötigte ich einige Jahre. Das Erleben vor Ort in Wiesentheid öffnete mir schrittweise die Augen und offenbarte die gleichen Probleme, die in fast jeder Familie auftreten. Solange die Kinder im Elternhaus leben, unterstützen sie meist auch tatkräftig ihre Eltern. Wenn die Kinder selbst eine Familie gründen, trennen sie sich von den Eltern. Nur sehr wenige Mitgliedschaften wurden in zweiter Generation fortgesetzt.

Als nächsten wichtigen Meilenstein in unserer Vereinsgeschichte möchte ich die deutsche Wiedervereinigung im Jahr 1990 hervorheben. In dem Jahr hatte der Verein 137 Mitglieder und die Mitgliederzahl stieg in den Folgejahren fast auf das Doppelte. Zum Vergleich zeige ich Ihnen die Entwicklung der Mitgliederzahlen:



Der Historische Verein erfuhr u.a. von der Ansiedlung wolhyniendeutscher Familien in Droyßig in Sachsen-Anhalt und Linstow in Mecklenburg-

Vorpommern. Kontakte wurden geknüpft, gemeinsame Veranstaltungen organisiert und durchgeführt.

Unter der Trägerschaft des Heimatvereins Linstow wurde 1993 das Wolhynische Umsiedlermuseum u.a. im Beisein des damaligen Ministerpräsidenten Mecklenburgs Bernd Seite eröffnet. Seit dieser Zeit werden die Linstower vom Historischen Verein vielfältig unterstützt. Es wurden Prospekte entworfen und gedruckt, Exponate gespendet und die Bibliothek mit Literatur versorgt. Von der dreisprachigen Wanderausstellung, eröffnet 2001 in Kiew, wurde eine verkleinerte Variante der 20 Plakate auf 6 Tafeln in den Maßen 70 x 55 cm angefertigt, nach Linstow gebracht und dem Museum geschenkt.

Im Jahr 2006 erfolgte die feierliche Eröffnung unserer Ausstellung *Deutsche in der Nordukraine – Wolhynien und Kiew* im Landtag Bayerns im Beisein von vielen Politikern und dem Generalkonsul der Ukraine in München Dr. Waleri Stepanow. Im Jahr 2008 übergaben wir für die neu entstandene Bildungs- und Museumsscheune des Umsiedlermuseums in Linstow/ Mecklenburg diese Ausstellung als ständige Leihgabe dem Linstower Verein.

Mit der Unabhängigkeit der Ukraine erleichterten sich auch die Reisemöglichkeiten in das Land unserer Vorfahren erheblich. Es konnten neue Kontakte in der Ukraine aufgenommen werden und eine stetig steigende Reisetätigkeit der Vereinsmitglieder begann.

Zu den Organisatoren und den sprach- und fachkundigen Reisebegleitern gehörte neben Nikolaus Arndt u.a. auch unser Ehrenmitglied Leonhard Kremring (gebürtig aus Fassowaja Rudnja). In unserem letzten Rundschreiben mußten wir unseren Mitgliedern mitteilen, daß er im Oktober 2014 im Alter von 93 Jahren im Kreise seiner Familie in Neuffen, Baden-Württemberg verstorben ist. Als Zeitzeuge und Autor mit großer Erfahrung und Fachkenntnis werden wir ihn für seine authentischen Darstellungen und hervorragende Dokumentationsarbeit in Erinnerung behalten.

Der Wunsch, in die Ukraine zu reisen und die Wohnorte der Vorfahren aufzusuchen, ist nicht nur ein Wunsch Einzelner aus der Erlebnisgeneration, sondern auch der Nachfahren – vorwiegend von der großen Gruppe der Familienforscher.

Und dies ist jetzt mein Stichwort für die Darstellung der Vereinsentwicklung in den letzten Jahren. Ich bin selbst Familienforscher, berufstätig im Schichtbetrieb, Familienvater und in meiner Freizeit Hobbyforscher. Im Internet suchte ich, wo Wincentow-Beresk der Geburtsort meines Großvaters gelegen hat. Und auf diesem Weg fand ich die interessanten Webseiten wolhynien.de von Irene Kopetzke.

Dort war auch der Historische Verein vorgestellt. – Ohne diese Information würde ich – mit sehr hoher Wahrscheinlichkeit – heute nicht vor Ihnen stehen. Bei meinen ersten Kontakten zum Verein mußte ich feststellen, dass seit

Vereinsgründung das Thema Familienforschung sehr wenig berücksichtigt wurde und Anfragen überwiegend an andere Vereine delegiert wurde.

Durch die Familienforscher entstand ein erhöhter Bedarf der Auskunftserteilung und eine andere Organisationsstruktur des Vereins war nötig. Es fehlten die Aktiven, die Computerkenntnisse hatten und gleichzeitig auch verschiedene Sprachen – wie Russisch, Ukrainisch, Polnisch oder Englisch – verstanden. Und es kam das Problem hinzu, daß die ältere Generation mit den Hobby- und Ahnenforschern nichts zu tun haben wollte. Jedoch die ältere Generation bildete den größten Anteil der Mitglieder. Allein der Altersdurchschnitt des Vorstandes um das Jahr 2010 lag bei über 70 Jahren.

Der fehlende Nachwuchs in der Vereinsarbeit, die stetig sinkenden Teilnehmerzahlen auf den traditionellen Wolhynischen Kirchentagen und die steigenden Kosten in Uelzen waren im Jahr 2006 der Hintergrund, künftige Vereinsveranstaltungen nach Linstow zu verlegen und mit dem alljährlich stattfindenen Museumsfest zu verbinden.

Heute sind wir den Linstower Vereinsmitgliedern dankbar für deren Unterstützung in dieser für den Historischen Verein sehr schwierigen Zeit. Realistisch betrachtet, stand der Verein kurz vor der Auflösung und es war schlichtweg unmöglich, für eine Einzelperson die nötige Vorstandsarbeit zu bewältigen.

Sehr oft hörte ich den Spruch: «Dies kann nur der Historische Verein leisten!» – Ich konnte nur mit dem Kopf schütteln, weil diese Sprecher mit ihren Gedanken in den 1990er Jahren hängen geblieben sind, als viele Mitglieder noch deutlich jünger waren und tatkräftig mitwirkten.

Der Verein brauchte langfristig aktive Mitstreiter und hier kamen uns die Familienforscher zu Hilfe. Sie waren diejenigen, die sich entschlossen, den Verein zu unterstützen, von dem sie selbst die meiste Hilfe erfahren konnten.

Heute können wir stolz berichten, die Familienforscher sind die Träger des Vereins geworden. Fünf von sieben Vorstandsmitgliedern kommen aus ihren Reihen. Zwei junge Studenten – damals aus Würzburg – waren uns bei der elektronischen Erfassung der Mitgliederbewegung seit Vereinsgründung und der Kassenbewegung der letzten Jahre behilflich. Einer von ihnen ist heute unser Kassierer Benjamin Rummel.

Diese Umstellung auf die neue Technik war die Grundlage für die zeitnahe und genaue Information der Mitglieder zum Mitgliederstand und der Beitragszahlung in jedem Rundschreiben. Eine Überarbeitung und Modernisierung der Vereinssatzung war dringend notwendig geworden. Dies gelang uns auf der Mitgliederversammlung in Neudietendorf im vorigen Jahr. Mitglieder, die länger als drei Jahre keinen Beitrag gezahlt haben, werden zum Jahresende vom Vorstand aus der Mitgliederliste gelöscht. Zum 31.12.2014 mußten wir die Mitgliederzahl deutlich korrigieren. Zwei Bilder von der Veranstaltung:



Unsere Teilnehmer an der Mitgliederversammlung 2014.



Ohne Laptop geht heut kein Treffen mehr.

Im Mai vorigen Jahres übernahm Manfred Klatt die Versandstelle des Vereins. Bestellungen werden nur noch gegen Vorkasse verschickt. Der Besteller erhält per Email oder Post eine Rechnung. Sobald der Betrag auf dem Konto eingegangen ist, erhält Manfred vom Kassierer oder mir eine Kurzinfo per Email und die Bestellung kann abgeschickt werden.

Bei unseren Treffen in Linstow zeigte sich in den letzten Jahren, daß die zeitliche Überschneidung der Veranstaltungen zum Museumsfest und der eigene räumliche Bedarf nicht zueinander paßten.

Besucher sind mit einem sehr hohen Aufwand nach Norddeutschland gereist, um uns zu treffen, Erfahrungen auszutauschen und Hilfestellungen einzuholen. So starteten wir mit einem Forschertreffen in der Mitte Deutschlands in Neudietendorf einen ersten Versuch und das Ergebnis war überwältigend.

Die sehr produktive Mitgliederversammlung und deren Ergebnisse im vorigen Jahr haben uns bestätigt, daß der Bedarf bei den Mitgliedern vorhanden ist, dieser Schritt dankbar angenommen wird und wir damit in unserem künftigen Vereinsleben auf dem richtigen Weg sind.

Mit dem neugewählten Vorstand im Jahr 2014 wurde die Vereinsarbeit auf mehrere Schultern verteilt und es gilt diesen Weg beizubehalten.

Für heute möchte ich meinen Vortrag schließen. Ich danke Ihnen für Ihre Aufmerksamkeit und würde mich freuen, wenn wir den einen oder anderen von Ihnen bei einer der nächsten Vereinsveranstaltung in Deutschland begrüßen können.

Anlagen

Veranstaltungen

siehe http://wiki.wolhynien.net/index.php/HVW-Veranstaltungen

Jahr	*Veranstaltung*
4.8.1975	**Gründung des Historischen Verein Wolhynien e.V. in Nürnberg** Gründungsmitglieder: Pastor i. R. Hugo Karl Schmidt (*1909 †2009), Nikolaus Arndt (*1928), Elisabeth Arndt (*1929), Tatjana Stebner (*1925), Herbert Thiel (*1941), Pastor i. R. Rudolf Ziegler (*1910)[1]
15.5.1976	**Arbeitstagung im Osteuropa-Institut München** Teilnehmer: Vorstandsmitglieder und Dr. theol. Alfred Kleindienst (*1893 †1978), Dr. habil Glassl, Lehrer Arnold Jahns (*1911 †2001) und Bibliothekar Rolland. Organisiert mit Unterstützung von Prof. Dr. Edgar Hösch. Herbert Thiel betreut die Familienforscher.[2]

[1] Der 7. Teilnehmer an der Gründungsveranstaltung war Pastor i. R. Dr. theol. Alfred Kleindienst (*1893 †1978). Im 82. Lebenjahr unterstützte er die Vereinsgründung, aber er wurde kein Mitglied.

[2] Rundschreiben Nr. 1 vom 3.1.1976: Einladung von Otto Heike - im Auftrage des *Heimatarchivs der Deutschen aus Mittelpolen und Wolhynien* in Mönchengladbach - zum Treffen der Familienforscher mit dem Forschungsgebiet Mittelpolen und Wolhynien in Bad Salzuflen am 17.1.1976.

Jahr	*Veranstaltung*
6.-7.6.1976	**Buchausstellung in Wiesbaden** Erste Teilnahme am Bundestreffen der Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland.
12.9.1976	**Buchausstellung in Uelzen** Erste Teilnahme beim Heimattreffen der Wolhyniendeutschen mit ca. 700 Teilnehmern.
6.6.1977	**Informationsstand in Wiesbaden** Arbeitsgespräche beim Bundestreffen der Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland u.a. mit dem Vorsitzenden J. Schnurr, Dr. Karl Stumpp (*1896 †1982) und Dr. Georg Leibbrandt.
16.-17.9.1978	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Erste Zusammenarbeit mit der Forschungsstelle Mittelpolen/Wolhynien bei der *Arbeitsgemeinschaft ostdeutscher Familienforscher* - AGoFF.[3]
17.5.1980	**Arbeitstagung in Wiesentheid** Teilnehmer: Pastor i. R. Hugo Karl Schmidt, Nikolaus Arndt, Tatjana Stebner, Helmut Holz (*1937) und Kirchenmusikdirektor Ewald Weiß (*1906 †1998)
30.-31.8.1980	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit Buch-, Bild- und Kartenausstellung. Der HVW wird Mitglied der *American Historical Society of Germans from Russia* - AHSGR.
20.2./5.12.1981	**Arbeitstagungen in Wiesentheid** Teilnehmer: Redaktionsgremium für die Herausgabe der 2. Folge der Wolhynischen Hefte.[4]
11.-12.9.1982	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Bei der Ausstellung wurden Holzmodelle Windmühle, Webstuhl, Lastkahnschlepper, Ziehbrunnen u.a.m., angefertigt von Ewald Weiß und Rudolf Fröhlich, vorgestellt. Besuch von Pastor Dr. Martin Hennig.
30.9.-2.10.1983	**Arbeitstagung in Rüdenhausen** Mit 29 Teilnehmern. Referate von Waldemar Giesbrecht (*1919 †2011), Hugo Karl Schmidt, Ewald Weiß, Nikolaus Arndt und Prof. Dr. Edgar Hösch.

[3] Rundschreiben Nr. 4 vom 5.6.1978: Rudolf Peiker (*1915 †1993) ist seit 1977 der erste Leiter der Forschungsstelle Mittelpolen/Wolhynien bei der AGoFF und wird 1978 Mitglied beim HVW.

[4] Rundschreiben Nr. 9 vom 5.1.1982: Zur Redaktion gehören: Schmidt, Weiss, Jahns, Holz, Giesbrecht und Arndt.

Jahr	*Veranstaltung*
1.-2.9.1984	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit 112 Teilnehmern, davon 42 Mitglieder.
Okt. 1985	**Arbeitstagung in Rüdenhausen** Mit Prof. Dr. Edgar Hösch und Oberstudienrat i.R. Dr. Richard Breyer.
13.-14.9.1986	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Teilnahme des Hamburger Bischofs Peter Krusche (*1924). Anschließende Informationsfahrten und Kontakte mit dem Landkreis Lüchow-Dannenberg für die Einrichtung einer wolhynischen Heimatstube mit Museumsbeteiligung und Archiv.[5]
23.-25.10.1987	**Arbeitstagung in Rüdenhausen** Referenten: Prof. Dr. Gerhard Ritter, Würzburg; Dr. Dr. Jörg Wiesner, Bonn; Alfred Cammann (*1909 †2008), Bremen. Prof. Dr. Edgar Hösch, München.
3.-4.9.1988	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit 68 Teilnehmern, davon 33 Mitglieder.
22.-24.9.1989	**Arbeitstagung in Rüdenhausen** Mit einem Empfang durch den Landrat des Kreises Kitzingen am Main.[6]
1.-2.9.1990	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit 100 Teilnehmern, davon 33 Mitglieder. Information über die Zeitschrift *Wandering Volhynians*, herausgegeben von Ewald Wuschke (*1929 †2008) in Vancouver und Ron Neuman in Edmonton.
27.-29.9.1991	**Arbeitstagung in Rüdenhausen** Referenten: Prof. Dr. Gerhard Ritter, Magister Hurij Wassiljewitsch Buchalo, Dr. Richard Breyer und Empfang der Tagungsteilnehmer im Rathaus von Wiesentheid durch den 1. Bürgermeister Hahn.[7]
19.-20.9.1992	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit 97 Teilnehmern, davon 27 Mitglieder. Zu den Teilnehmern gehörten Dr. Richard Breyer und Peter Nasarski.

[5] Rundschreiben Nr. 15 vom 30.6.1987: Vorgespräche mit dem Kreisdirektor und dem Stadtdirektor in Lüchow.

[6] Rundschreiben Nr. 16 vom 26.7.1989: Information im Rundschreiben, dass die bisherigen Bemühungen um einen Museums- und Archivraum im Raum Uelzen bisher ohne Erfolg blieben.

[7] Rundschreiben vom 24.7.1991: Einladung zur Arbeitstagung mit einer ausführlichen Programmbeschreibung.

Jahr	*Veranstaltung*
8.-10.1993	**Arbeitstagung in Rüdenhausen** Teilnehmer u.a.: Dr. Alexander Schelest, Kulturattaché der Ukrainischen Botschaft, Dr. Dr. Jörg Wiesner, Alexandra Rau.[8] Information: Museumseröffnung am 6.8.1993 in Linstow / Mecklenburg.[9]
17.-18.9.1994	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit 109 Teilnehmern, davon 37 Mitglieder. Referat von Dr. Hanna Krajewska aus Warschau. Information: Der Heimatverein in Droyßig möchte in seiner Heimatstube im Schloß einen Platz zum Thema Wolhynien gestalten.[10]
20.-22.10.1995	**Arbeitstagung in Rüdenhausen** Mit 43 Teilnehmern. Dazu gehörten u.a. der Botschafter der Ukraine Juri Kostenko, Botschaftsrat Dr. Ohrysko, Prof. Dr. G. Ritter und Vertretern aus Linstow. Informationen: Das Museum in Linstow wird zu einem Freilandmuseum ausgebaut.[11] Gründung einer deutschen und einer ev.-luth. Gruppe in Shitomir.[12]
21.-22.9.1996	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit 138 Teilnehmern. Die Organisation des Kirchentages wurde von Oskar Krampitz (*1909 †1996) an Karl Ryll, Lucie Kisser und Vikar Oliver Behre übergeben.
Oktober 1997	**Arbeitstagung in Rüdenhausen** Mit 36 Teilnehmern und dem Gastredner Walentin Witrenko aus Nowograd-Wolynsk.[13]

[8] Rundschreiben Nr. 22 vom Sommer 1994: Frau Alexandra Rau ist eine Enkelin von Baron Theodor Steinheil aus Gorodok bei Rowno.

[9] Rundschreiben Nr. 21 vom 1.9.1993: Einladung zur Arbeitstagung mit einer Überraschung: «Die Wolhyniendeutschen haben ein eigenes Museum. Am Freitag dem 6.8.1993 wurde in Linstow ein Wolhynisches Umsiedler-Museum eröffnet.»

[10] Rundschreiben Nr. 23 vom 25.11.1994: Punkt 5 - Mitteilung vom Heimatverein Droyßig (Schloß).

[11] Rundschreiben Nr. 24 vom 18.7.1995: Einladung zum Museumsfest in Linstow am 12.8.1995. Erste Vorgespräche von Nikolaus Arndt mit der Universität Greifswald über eine mögliche Zusammenarbeit mit dem Bundesland Mecklenburg-Vorpommern.

[12] Rundschreiben Nr. 25 vom 29.7.1996: Leonhard Kremring (*1921 †2014) übernimmt die Zusammenarbeit zu den zwei neugegründeten Gruppen in Shitomir. Einladung zum Museumsfest in Linstow am 10.8.1996.

[13] Rundschreiben Nr. 27 vom 15.12.1997: Information über Wolhynienmaterial bei der *Stiftung Ost- und Westpreußen* in Oberschleißheim bei München.

Jahr	*Veranstaltung*
19.-20.9.1998	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit 139 Teilnehmern, davon 30 Mitglieder. Referate von Botschaftsrat J. Durkot von der Botschaft der Ukraine, Stefan Döring und Nikolaus Arndt. Information: Das nächste Museumsfest in Linstow wird an zwei Tagen im September ausgerichtet.[14]
10.-12.9.1999	**Arbeitstagung in Rüdenhausen** Mit 33 Teilnehmern. Referat von Dr. Alexander Uschakow (*1923 †2009) aus Köln.
16.-17.9.2000	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit ca. 130 Teilnehmern, davon 33 Mitglieder. Das Grußwort sprach Frau Kulturattaché Chorolets von der Botschaft der Ukraine in Berlin.
24.3.2001	**Wolhyniertreffen in Droyßig** Mit über 100 Teilnehmern. Organisiert vom Heimatverein Droyßig bei Zeitz und dem HVW.
11.10.2001	**Ausstellung in Kiew** In der ev.-luth. Katharinenkirche in Kiew wurde mit der Unterstützung der Bayerischen Staatsregierung die Ausstellung *Deutsche in der Nordukraine — Wolhynien und Kiew* eröffnet.[15]
21.-22.9.2002	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit ca. 100 Teilnehmern, davon 37 Mitglieder. Berichte in den Blättern *Weg und Ziel*, *Volk auf dem Weg* und *Weichsel-Warthe*. Information: Irene Kopetzke übernimmt die Betreuung der Familienforscher und hat einen Leitfaden herausgegeben.[16]
6.9.2003	**Museumsfest in Linstow** Der HVW beteiligt sich an der Organisation und übergibt von der in Shitomir befindlichen dreisprachigen Wanderausstellung 20 Plakate verkleinert auf 6 Tafeln in der Größe von 70 x 55 cm an den Heimatverein in Linstow.[17]

[14] Rundschreiben Nr. 28 vom 15.12.1998: Einladung zum Museumsfest in Linstow am 4.-5.9.1999.

[15] Rundschreiben Nr. 32 vom 12.12.2001: Bericht von der Ausstellungseröffnung in Kiew.

[16] Rundschreiben Nr. 33 vom 16.12.2002: Nachträglicher Bericht von der Veranstaltung und Information zur Familienforschung.

[17] Rundschreiben Nr. 34 vom 12.12.2003: Bericht vom Museumsfest in Linstow.

Jahr	*Veranstaltung*
25.-26.9.2004	**Mitgliederversammlung und Heimatkirchentag in Uelzen** Mit ca. 100 Teilnehmern, davon 31 Mitglieder. Der Vorstand wurde neu gewählt.
3.-4.9.2005	**Museumsfest in Linstow** Am 21.5.2005 wurde der Neubau der Bildungs- und Museumsscheune eingeweiht. Der stellv. Ministerpräsident von Mecklenburg-Vorpommern nahm am Museumsfest teil und erster wolhynischer Gottesdienst am Sonntag in der Kiether Kirche. Irene Kopetzke schenkte dem Museum ein Internetportal.[18]
25.1.2006	**Ausstellung in München** Unsere Ausstellung *Deutsche in der Nordukraine - Wolhynien und Kiew* wurde am 25.1.2006 im Maximilianeum, dem Landtag Bayerns um 12 Uhr eröffnet. Zu den Gästen zählten u.a. die Bundesvorsitzenden der Landsmannschaft der Russlanddeutschen A. Fetsch und der Landsmannschaft Weichsel-Warthe Karl Bauer. Der Generalkonsul der Ukraine in München Dr. Waleri Stepanow sprach ein Grußwort.[19]
16.-17.9.2006	**Mitgliederversammlung und letzter Heimatkirchentag in Uelzen** Die lange Tradition des Heimatkirchentages, die 1951 in Lüchow begann, wird 2006 in Uelzen beendet.[20]
1.-2.9.2007	**Mitgliederversammlung und 15. Museumsfest in Linstow** Mit 25 Mitgliedern. Grußwort von Dr. Wolfgang Betz vom *Verein für Deutsche Kulturbeziehungen im Ausland*.
5.-7.9.2008	**Mitgliederversammlung und 16. Museumsfest in Linstow** Aufruf zur Unterstützung des Heimatvereins in Linstow.[21]
13.-19.9.2008	**Ausstellung in Lüchow** Die Ausstellung *Deutsche in der Nordukraine - Wolhynien und Kiew* wurde im Kreishaus in Lüchow, Niedersachsen gezeigt und im Anschluß an den Heimatverein in Linstow übergeben.

[18] Rundschreiben Nr. 36 vom 15.12.2005: Vorabinfo zur bevorstehenden Ausstellung und nächsten Mitgliederversammlung in 2006.

[19] Rundschreiben Nr. 37 vom 18.12.2006: Berichte von der Ausstellung in München und der letzten Mitgliederversammlung in Uelzen.

[20] Pressemitteilung vom 17.9.2006: Erhard Betker, Heimatkirchenausschuss der Wolhyniendeutschen.

[21] Rundschreiben Nr. 40 vom 5.8.2008: Einladung Wolhynische Heimattage in Linstow und Sammlung von Ideen zur Unterstützung des Heimatvereins.

Jahr	*Veranstaltung*
4.-6.9.2009	**Mitgliederversammlung und 17. Museumsfest in Linstow** Beschluß einer Satzungsänderung. Motto zum Fest *20 Jahre friedliche Revolution – 20 Jahre gegen das Vergessen*.
2.-4.9.2011	**Mitgliederversammlung und 19. Museumsfest in Linstow** Der Freitagabend wird vom HVW gestaltet und am Samstag betreuen die Familienforscher die angereisten Gäste im Museum.
15.-17.2.2013	**Forschertreffen in Neudietendorf** Die Tradition des Vereins, in regelmäßigen Abständen Arbeitstagungen durchzuführen, wird fortgesetzt.[22]
4.-6.4.2014	**Mitgliederversammlung in Neudietendorf** Neuwahl des Vorstandes und umfangreiche Modernisierung der Vereinssatzung. Nikolaus Arndt wird Ehrenvorsitzender und Tatjana Stebner, Elisabeth Arndt und Leonhard Kremring werden Ehrenmitglieder.
Mai 2014	**Umzug der Versandstelle nach Gifhorn** Unser Vorstandsmitglied Manfred Klatt hat sich bereit erklärt, die Versandstelle des Vereins zu übernehmen.[23]
8.-10.5.2015	**Jubiläumsveranstaltung 40 Jahre HVW in Neudietendorf** Referenten: Dr. Frank Stewner, Dr. Dr. h. c. Alfred Eisfeld vom Göttinger Arbeitskreis und Dr. Hans-Jakob Tebarth, Direktor der Martin-Opitz-Bibliothek in Herne.
22.7.2015	**Übergabe Vereinsarchiv an die MOB in Herne** In Wiesentheid wurde das Vereinsarchiv, bestehend aus ca. 120 Aktenordner, an den Direktor der Martin-Opitz-Bibliothek in Herne Herrn Dr. Hans-Jakob Tebarth übergeben.[24]
13.-15.5.2016	**Mitgliederversammlung in Eisenach** Terminvorschau im Rundschreiben Nr. 52.

[22] Rundschreiben Nr. 47 vom 17.12.2012: Einladung zum Forschertreffen in Neudietendorf.

[23] Rundschreiben Nr. 50 vom 3.8.2014: Vorstellung des neugewählten Vorstandes und der Ehrenmitglieder. Vorabinfo über den Umzug der Versandstelle.

[24] Rundschreiben Nr. 52 vom 28.7.2015: Einladung zum 23. Museumsfest in Linstow, Bericht von der Veranstaltung in Neudietendorf, Neuveröffentlichungen und Übergabe Vereinsarchiv an die MOB Herne.

Vorstandsmitglieder 1975-2015

siehe http://wiki.wolhynien.net/index.php/HVW-Vorstand

Vorsitzender (ab 1990 bis 2004 1. Vorsitzender)

1975-1990	Pastor i. R. Hugo Karl Schmidt (*1909 †2009)
1990-2007	Nikolaus Arndt (*1928)
2007-	Gerhard König (*1962)

Stellvertretender Vorsitzender (ab 1989 bis 2004 2. Vorsitzender)

1989-1990	Nikolaus Arndt (*1928)
1990-2004	Helmut Holz (*1937)
2004-2007	Gerhard König (*1962)
2007-2014	*Nicht besetzt. Kommissarisch wahrgenommen durch Nikolaus Arndt (*1928).*
2014-	Walter Manz (*1952)[25]

Schriftführer (gewählte Funktion bis 2006)[26]

1975-1990	Nikolaus Arndt (*1928)
1990-2000	*Nicht besetzt. Kommissarisch wahrgenommen durch den 1. Vorsitzenden.*
2000-2006	Tatjana Stebner (*1925)

Kassierer

1975-1989	Herbert Thiel (*1941)
1989-2000	Gertrud Zirkwitz (*1926 †2004)
2000-2014	Harry Lewandowski (*1949)
2014-	Benjamin Rummel (*1990)

Beisitzer (ab 1984 bis 1989 Beigeordnete; 1989-1990 mit Vertretern der Beisitzer[27])

1984-1989	Kirchenmusikdirektor Ewald Weiß (*1906 †1998)
1989-2004	Hedwig Mahl (*1924 †2004)
1989-1990	Helmut Holz (*1937)
1990-2004	Tatjana Stebner (*1925)
2000-2014	Erhard Betker (*1936)[28]
2000-2014	Dr. Wilhelm Fielitz (*1966)

[25] Im Jahr 2013 wird das Amt Leiter des Heimatkreisausschusses Wolhynien in der LWW von Erhard Betker an Walter Manz übergeben.

[26] Ab 2006 wird der **Schriftführer** von der Mitgliederversammlung nicht mehr gewählt. Bei Bedarf übernimmt ein gewählter Beisitzer diese Funktion.

[27] Rundschreiben Nr. 16 vom 26.7.1989: als **Vertreter der Beisitzer** für übertragene Aufgaben wurden gewählt Erwin Henkel in Braunschweig, Walter Jesswein in Gifhorn und Tatjana Stebner in Wiesentheid bei Würzburg

2004-	Helmut Holz (*1937)
2006-2014	Hedwig Spangenberg (*1944)
2006-2014	Tatjana Stebner (*1925)
2007-2014	Nikolaus Arndt (*1928)
2014-	Manfred Klatt (*1959)
2014-	Mechthild Walsdorf (*1955)
2014-	Dr. Frank Stewner (*1939)

Versandstelle

1975-2014	Tatjana Stebner (*1925) in Wiesentheid mit Verteilerstellen ab 1985 bis ca. 1995.[29] [30] [31] [32]
2014-	Manfred Klatt (*1959) in Gifhorn

Ehrenvorsitzender

1990-2009	Pastor i. R. Hugo Karl Schmidt (*1909 †2009)
2014-	Nikolaus Arndt (*1928)

Ehrenmitglieder

2014	Leonhard Kremring (*1921 †2014)
2014-	Tatjana Stebner (*1925)
2014-	Elisabeth Arndt (*1929)

[28] Rundschreiben Nr. 25 vom 29.7.1996: Zwei Ämter von Pastor i. R. Hugo Karl Schmidt (*1909 †2009) erhalten einen Nachfolger. Erhard Betker übernimmt das Amt Leiter des Heimatkreisausschusses Wolhynien in der LWW und Oliver Behre wird Obmann der Wolhynier beim Hilfskomitee der ev.-luth. Kirche aus Polen.

[29] Rundschreiben Nr. 13 vom 1.2.1985: **Bücherlager** bei Karl Ryll in Adendorf bei Lüneburg, Friedrich Stramm in Großhansdorf bei Hamburg und Walter Hildebrandt in Toronto / Canada.

[30] Rundschreiben Nr. 14 vom 26.6.1986: **Verkaufsstellen** bei Karl Ryll in Adendorf bei Lüneburg, Waldemar Giesbrecht in Ammersbek 1 bei Hamburg und Walter Hildebrandt in Toronto / Canada.

[31] Rundschreiben Nr. 15 vom 30.6.1987: Karl Ryll in Adendorf, Waldemar Giesbrecht in Ammersbek 1, Oswald Kelm in Lüchow, Artur Uttich in Wolfsburg und Walter Hildebrandt in Toronto / Canada.

[32] Rundschreiben Nr. 19 vom 10.1.1992: Ewald Wuschke (*1929 †2008) in Vancouver / Canada übernimmt von Walter Hildebrandt den Verkauf von HVW-Publikationen.

Publikationen

herausgegeben vom Verein bzw. mit Beteiligung des Vereins erstellt

siehe http://wiki.wolhynien.net/index.php/HVW- Publikationen [33]

Jahr	Autor, *Titel*
1970	ARNDT, Nikolaus *Die Shitomirer Arndts* Eine Familienchronik auf dem Hintergrund der Geschichte der westlichen Ukraine, Holzner-Verlag Würzburg.
1978	**KUHN, Walter *Meine Forschungsarbeiten in Wolhynien*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Prof. Dr. Walter Kuhn erforschte 1925 die Abstammung der Wolhyniendeutschen anhand der Mundarten.
1979	***Wolhynische Hefte 1. Folge***http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Prof. Dr. Edgar Hösch, Hugo Karl Schmidt, Nikolaus Arndt, Arnold Jahns
1980	WIESNER, Jörg *Die soziale und wirtschaftliche Stellung der Deutschen Bauern in Wolhynien 1919-1939* Dissertation von Dr. Jörg Wiesner an der Landwirtschaftlichen Fakultät der Universität Bonn.
1982	***Wolhynische Hefte 2. Folge***http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Hugo Karl Schmidt, Gustav Tytschkowski, Arnold Jahns, Prof. Dr. Walter Kuhn, Ewald Weiss, Josef Weiss, Nikolaus Arndt, Friedrich Ritz, Johannes Wagner, Waltraut Klose, Friedrich Niemeier
1985	CAMMANN, Alfred *Heimat Wolhynien. Teil 1* Erschienen in der *Schriftenreihe der Kommission für Ostdeutsche Volkskunde in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde*, Band 33, Elwert Verlag, Marburg. Der Autor Alfred Cammann war zu Gast in Wiesentheid und veröffentlichte Erzählungen von einigen Mitgliedern.
1984	***Wolhynische Hefte 3. Folge***http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Hugo Karl Schmidt, Gustav Tytschkowski, Prof. Dr. Edgar Hösch, Waldemar Giesbrecht, Erna Kolewe, Helmut Holz, Arnold Jahns, Reinhold Jungton, John Martin Schoenknecht, Arnold Hildebrandt, Artur und Ernst Krebs

[33] Publikationen, bei denen der Historische Verein Wolhynien der Herausgeber ist, sind **fett** gekennzeichnet.

Jahr	Autor, *Titel*
1986	***Wolhynische Hefte 4. Folge***http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Hugo Karl Schmidt, Erna Wolz, Waldemar Giesbrecht, Paula Leonenko, Wolodymyr Borowskyj, Josef Weiss, Robert Jahns, Alfred Jahns, Nikolaus Arndt, Prof. Dr. Edgar Hösch, Gotthold Rhode, August Scheps
1987	NIMINDE-DUNDADENGAR, Dagmar *Die deutsche Minderheit in Wolhynien* Masterarbeit an der Universität Göttingen. Erstellt in Zusammenarbeit mit Hugo Karl Schmidt und Nikolaus Arndt.
1988	***Wolhynische Hefte 5. Folge*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Hugo Karl Schmidt, Erna Wolz, Waldemar Giesbrecht, Ewald Weiss, Nikolaus Arndt, Heinrich Wolz, Reinhard Jähn, Bodo und Else Schulze, Rudolf Hartmann, Arthur Becker, Arthur Jesswein, Johann und Karl Pastrik, Karl Ryll, Gustav und Richard Ryll
1988	CAMMANN, Alfred *Heimat Wolhynien. Teil 2* Erschienen in der *Schriftenreihe der Kommission für Ostdeutsche Volkskunde in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde*, Band 41, Elwert Verlag, Marburg. Der Autor Alfred Cammann war zu Gast in Wiesentheid und veröffentlichte Erzählungen von einigen Mitgliedern.
1990	***Wolhynische Hefte 6. Folge*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Hugo Karl Schmidt, Nikolaus Arndt, Helmut Holz, Gerhard Ritter, Gertrud Zirkwitz, Erna Wolz, Heinrich Wolz, Gustav Krause, Adeline und Julius Oelke, Otto Wolter, Rudolf Hartmann, Reinhold Lach, August Streibel
1992	***Wolhynische Hefte 7. Folge*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Hugo Karl Schmidt, Hurij W. Buchalo, Oliver Behre, Bogdan W. Kolossok, Wlodzimierz Medrzecki, Dr. Alfred Kleindienst, Prof. Dr. Dieter Neutatz, Nikolaus Arndt, Ewald Weiss, August Bojanowski, Heinrich Wolz, Erhard Betker, Ferdinand Prost, Friedrich Ritz, Ludwig Buchholz, Hildegard Henschel, Elmira Preuss, Ewald Luttmann
1992	SCHMIDT, Hugo Karl *Die evangelisch-lutherische Kirche in Wolhynien* Erschienen in der *Schriftenreihe der Kommission für Ostdeutsche Volkskunde in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde*, Band 59, Elwert Verlag, Marburg.

Jahr **Autor, *Titel***

1993 ***Wolhynische Hefte 2. Folge*, 2. Auflage** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf

Autoren: *wie 1. Auflage 1982*

1994 ***Wolhynische Hefte 8. Folge*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf

Autoren: Hugo Karl Schmidt, Dr. Alfred Kleindienst, Leonhard Kremring, Georgij P. Mokryzkij, Wlodzimierz Medrzecki, Gerhard, Thimm, David Fejschter, Nikolaus Arndt, Arthur E. Janke, Waldemar Förster, Helene Bergmann, Ludwig Buchholz, Martha Rieck, Hugo Stephan, Adam Stelzer, Leni Lindner

1994 **ARNDT, Nikolaus *Die Deutschen in Wolhynien*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf

Ein kulturhistorischer Überblick, Bild- und Textband, Würzburg, Kraft Verlag. Kurztext in 6 Sprachen. Geleitwort von P.i.R. Hugo Karl Schmidt.

1995 ***Wolhynische Hefte 9. Folge*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf

Autoren: Hugo Karl Schmidt, Nikolaus Arndt, Herbert Henke, Erna Wolz, Adolf Buerger, Alfred Cammann, Albert Müller, Waldi Weger, Adina Moltzahn, Ludwig Brenner, Annette Schneider, Helene Bergmann, Lydia Würfel, Odd Jensen, Ewald Weiss, Erhard Betker, Maria Scheffer, Heinrich Bettig, Christian Bäuerle, Ludwig Buchholz, Heinrich Wolz, Emil Schmidt, Anatolij Kotowskij, Erna Strömich, Waldemar Giesbrecht, Leonhard Kremring

1995 PRAXENTHALER, Benedikt *Aktenbestände über die Wolhyniendeutschen im Archiv Shitomir*

Magisterarbeit am Osteuropa-Institut München 1995, in *Deutsch* und *Russisch*.

1996 ***Wolhynische Hefte 10. Folge*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf

Autoren: Hugo Karl Schmidt, Erna Wolz, Nikolaus Arndt, Wladimer Korolenko, Peter Sinner, Miroslawa Styczynska, Albert Müller, Arnold Jahns, A. Kirschner, Adina Moltzahn, Elfriede Oebius, Benita Kniess, Johann Krüger, Taisja Troziuk, Andor Hencke, Ludwig Brenner, Sigismund Heida, Helmut Holz, Christoph Ledermann, Ottilie Dohn, Reinhold Straupe, Leonhard Kremring

1996 ARNDT, Nikolaus *Die Familien Arndt und Stebner* - http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf

Bildband über Familienzweige aus Ostdeutschland, Wolhynien in der westlichen Ukraine, aus Polen, dem Ostsudetenland und aus Franken, Wiesentheid.

Jahr	Autor, *Titel*
1998	***Wolhynische Hefte 11. Folge*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Dr. Hermann Beyer-Thoma, Erna Wolz, Josef Weiss, Nikolaus Arndt, Tadeusz Srogosz, Dr. Michail Kostiuk, Rex Rexheuser, Johann sr. Langholf, Eduard Schulz, Prof. Dr. Walter Kuhn, Dr. Otto Dibelius, Georg Marschell, Dr. Sven von Müller, Ludwig Mietz, Albert Giesbrecht, Gustav Albrecht, Andrej Bandura, Werner und Hedwig Ryl, Olgerd I. Jankowsky, Helene Bergmann, Herbert Henke, Helen Gehnert, Ronald Neumann, Kurt Arndt, Reinhard Schedler, Dr. Stefan Döring, Rudolf Ziegler, Waldemar Krusche, Johann Krüger, Peter Hilkes, Artur Schmidt
1998	**SCHMIDT, Hugo Karl** ***Die evangelisch-lutherische Kirche in Wolhynien*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Nachdruck in der Ukraine, Ausgabe von 1992 mit Bildunterschriften
1999	***Katalog für die Wanderausstellung «Deutsche in der Nordukraine - Wolhynien und Kiew»*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Mit Grußworten der Ministerin und des ukrainischen und deutschen Botschafters. Bildband, 21 x 20 cm, Wiesentheid. Druck Kessler, Bobingen.
2000	FIELITZ, Wilhelm *Das Stereotyp des wolhyniendeutschen Umsiedlers. Popularisierung zwischen Sprachinselforschung und nationalsozialistischer Propaganda.* Erschienen in der *Schriftenreihe der Kommission für deutsche und osteuropäische Volkskunde in der deutschen Gesellschaft für Volkskunde*, Band 82, Elwert Verlag, Marburg. Dr. Wilhelm Fielitz war Vorstandsmitglied des HVW.
2000	KREMRING, Leonhard *Verlorene Heimat Wolhynien* Erinnerungen und Erlebnisse eines Ostwolhyniers aus Fassowaja Rudnja, mit Abbildungen und Karten, Verlag Wolin, Shitomir/Ukraine. Bearbeitet von Nikolaus Arndt und unterstützt im Layout und Druck von Georgij P. Mokryzkij. Gedruckt Verlag Wolin, Shitomir/Ukraine.
2001	***Wolhynische Hefte 12. Folge*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Olga Hecht, Dr. Alexander Uschakow, Nikolaus Arndt, Friedrich Krug von Nidda, Günter Hagenau, Ernst Althausen, Jörg Thierfelder, Eberhard Röhm, Oskar Schulz, Herbert Henke, Leonhard Kremring, Edmund Neumann, Dr. Kurt Lück, Ludwig Brenner, Olgerd Jankowsky, Hedwig Mahl, Natalia Karpischyna, Dr. Karl Stumpp, Georgij P. Mokryzkij, Eduard Bütow, Emma Ludwig, Otto Penno, Robert L. Kluttig

Jahr	Autor, *Titel*
2001	DÖRING, Stephan *Die Umsiedlung der Wolhyniendeutschen in den Jahren 1939 bis 1940* Dissertation von Dr. Stephan Döring an der Fakultät für Sozialwissenschaften der Universität der Bundeswehr München. Erschienen in der *Schriftenreihe Militärhistorische Untersuchungen*, Band 3, Frankfurt am Main [u.a.]: Verlag Peter Lang.
2002	BÜTOW, Eduard *Bug-Holländer in Wolhynien. Spuren und Geschichte.* Vorwort von Nikolaus Arndt und gedruckt mit der Unterstützung des HVW beim Verlag Wolin, Shitomir/Ukraine. Hinweis vom Autor: «Das Buch ist ausverkauft und wird nicht mehr neu aufgelegt. Der neue 4. Teil enthält auch den Inhalt vom 1. Teil.
2003	***Wolhynische Hefte 13. Folge*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Dr. Wilhelm Fielitz, Friedrich Krug von Nidda, Dr. Hubert Zerbe, Wilhelm Althausen, Günter Hagenau, Thea Kusel, Paul Kunkel, Hartmut Meyer-Ohrt, Peter Knapp, Alfred Krüger, Valentin Witrenko, Heinrich Mantler, Dr. Richard Benert, Elsbet Christierson-Sokolowski, Eduard Bütow, Elma Wolgemuth, Elisabeth Griebel, Johann Henkelmann
2003	KOSTIUK, Mychajlo *Die deutschen Kolonien in Wolhynien* Dissertation von Dr. Mychajlo Kostiuk. Eine Forschungsarbeit im Archiv Kiew. Auflistung der deutschen Kolonien vor 1915. In Ukrainischer Sprache. Ternopil/Ukraine.[34]
2003	WITRENKO, Valentin *Literatur der Deutschen aus Wolhynien. Teil 1* Erstellt in Zusammenarbeit mit unseren Mitgliedern in Wiesentheid und der Literatur-Sammlung des HVW. In Ukrainischer Sprache. Gedruckt Verlag Wolin, Shitomir/Ukraine.
2003	KREMRING, Leonhard *Verlorene Heimat Wolhynien* Überarbeitete und erweiterte Neuauflage. Vorwort von Nikolaus Arndt und unterstützt im Layout und Druck von Georgij P. Mokryzkij. Gedruckt Verlag Wolin, Shitomir/Ukraine.
2006	ARNDT, Nikolaus *Suche nach Heimat* http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Biographie 1934-1964. Wolhynien, Umsiedlung, Warthegau, Flakhelfer, Verteidigung Berlin, Suche nach Eltern, Berufsanfang

[34] Einzelne Textabschnitte sind in der ukrainischen Version ausführlicher und mit manchen Namen versehen, die in der deutschen Version fehlen.

Jahr	Autor, *Titel*
2006	**KOSTIUK, Mychajlo** ***Die deutschen Kolonien in Wolhynien*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Dissertation von Dr. Mychajlo Kostiuk. Eine Forschungsarbeit im Archiv Kiew. Auflistung der deutschen Kolonien vor 1915. Übersetzung aus dem Ukrainischen.
2007	***Wolhynische Hefte 14. Folge*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Autoren: Nikolaus Arndt, Gustav Tytschkowski, Dr. Hans-Martin Weiss, Günter Hagenau, Oliver Günther, Reinhold Henke, Katharina Klara Krusche, Dr. Klaus Schmiedel, Dr. Hubert Zerbe, Richard Ryll, Bart Rijs, Eduard Bütow, Peter Ryll, Richard R.F. Schulz, Ludwig Buchholz, Gerhard König, Helmut Bockrandt, Björn Bergmann
2008	**LITKE, Waldemar** ***Umsiedlung der Deutschen aus Wolhynien in den Jahren 1939-1940*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Magisterarbeit an der Universität Zielona Gora und begleitet von Dr. Robert Potocki im Jahr 2006. Übersetzung aus dem Polnischen.
2010	LUTAJ, Maja *Deutsche in der Ukraine - Geschichte und Gegenwart* Biographische Angaben von über 2.500 verfolgten, verbannten und erschossenen Deutschen aus dem Bezirk Shitomir. In Ukrainischer Sprache. Bei der Entstehung des Buches half Leonhard Kremring. Gedruckt in Shitomir mit finanzieller Unterstützung von Leonid Kriger.
2011	**ARNDT, Nikolaus -** ***Ungeeignete Ratgeber*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Erläuterungen zur Situation in der Ukraine. Historisch und gegenwärtig, Wiesentheid.
2012	**ARNDT, Nikolaus** ***Wolhynien und seine Deutschen im Verlauf der Jahrhunderte*** http://wolhynien.de/HVW/pdf/HVW_Bestell.pdf Historischer Überblick vom 13. bis zum 20. Jahrhundert, Wiesentheid

УДК 94 (430) (477.82)

Walter Manz
Gernrode, Deutschland

FREUNDENKREIS MOCZULKI

Liebe Teilnehmerinnen und Teilnehmer der wissenschaftlichen «Konferenz Wolhynien» in Luzk, lieber Mychailo Kostjuk!

Vielen Dank für die Möglichkeit einen kurzen Überblick über den Freundeskreis Moczulki zu geben.

Moczulki ist ein kleiner Ort zwischen Luzk und Rivne, wie für viele andere ist Moczulki auch der Geburtsort meiner Mutter, und heute noch erzählt sie gerne: «…hier habe ich meine schönsten Jahre verbracht».

In diesem Moczulki lebten viele Jahre lang Ukrainer, Deutsche, Polen, Tschechen und Juden friedlich neben- und miteinander. Wir alle wissen, welches schreckliche Leid der deutsche National-Sozialismus dann anrichtete. Im Winter 1939/1940 mussten dann alle deutschen Kolonisten Wolhynien verlassen, für die meisten war es ein Abschied für immer. Kaum jemand glaubte daran, die Heimat in Wolhynien jemals wiederzusehen.

Doch das Rad der Geschichte dreht sich weiter.

In diesen Tagen feiern wir hier in Deutschland die deutsche Wiedervereinigung vor 25 Jahren. Und nicht nur hier bei uns, sondern auch in einigen anderen Ländern Europas wurden die Staatsgrenzen neu gezogen, und bald danach war auch die Ukraine wieder ein unabhängiger Staat. Damit war die Möglichkeit gegeben, dass man nun ohne große Probleme auch wieder Wolhynien besuchen konnte.

Im Jahr 2008 besuchte eine kleine Reisegruppe aus Deutschland ihre Heimat in Moczulki. Diese Reise wurde damals von Erhard Betker organisiert, dessen Wurzeln ebenfalls dort liegen. Bereits einige Jahre vorher hatte er zunächst allein, dann auch mit einigen Familienmitgliedern seinen Geburtsort in Moczulki besucht.

Und heute kann man das Jahr 2008 als die Geburtsstunde des «Freundeskreises Moczulki» bezeichnen.

Ich habe das große Glück, dass ich meine Mutter bei dieser Reise begleiten konnte, die nach fast 70 Jahren ihre Heimat wiedersehen konnte. Und an diesem ersten Tag in Moczulki habe ich mich in Wolhynien verliebt, ein schönes Gefühl, die gleichen Wege gehen zu können, die auch meine Groß- und Urgroßeltern schon gegangen sind. Bei dieser Reise und dann zurück in Deutschland keimte die Idee, etwas dafür zu tun, das an die deutschen Kolonisten erinnert. Von der ehemaligen deutschen Kolonie sind in Moczulki leider kaum noch Spuren vorhanden. Bei der nächsten Reise in 2010 wurde dann bei der Gemeindeverwaltung angefragt, ob wir auf dem Friedhof in Moczulki einen Gedenkstein errichten dürfen. Sehr schnell erhielten wir hier die Genehmigung.

Der 24. Juni 2011 war dann der Höhepunkt der diesjährigen Reise. Eine Reisegruppe mit 45 Teilnehmern aus Deutschland und Kanada kam nach Moczulki, um auf dem Friedhof einen Gedenkstein feierlich einzuweihen. Dieser Gedenkstein trägt folgende Inschrift in ukrainischer und deutscher Sprache: **«Zur Erinnerung an die Bewohner der ehemaligen deutschen Kolonie Moczulki, die hier von 1860 bis zur Umsiedlung 1940 in gutem Einvernehmen mit ihren ukrainischen Nachbarn gelebt haben».**

Auf der Rückseite dieses Gedenksteines sind die Namen der 115 deutschen Familien ebenfalls in zwei Sprachen eingraviert. Diese Einweihungsfeier war sehr bewegend, neben Vertretern der örtlichen Politik waren auch die Pastoren der verschiedenen Konfessionen bei der Segnung aktiv, der

Posaunenchor aus Luzk begleitete diesen festlichen Rahmen gefühlvoll musikalisch. In der Presse und auch im überregionalen TV wurde von diesem Ereignis ausführlich berichtet, und eine Einwohnerin brachte es mit ihrer Aussage auf den Punkt: «Nun haben wir einen Feiertag mehr in Moczulki». Alle Reiseteilnehmer erhielten an diesem Tag die «Ehrenbürgerschaft des Ortes Moczulki» mit dem Sigel der Gemeinde verliehen.

Seit dem obengenannten Zeitpunkt wurde es dann zur Tradition, dass wir jährlich mit einem großen Reisebus nach Wolhynien kommen. So kommen Zeitzeugen, ihre Kinder und Enkelkinder, um ihre Wurzeln zu besuchen, und um neue Kontakte in Wolhynien zu knüpfen. So wird auch organisiert, dass die Reiseteilnehmer auch ihre anderen ehemaligen deutschen Kolonien besuchen können. Die Teilnehmer fahren dann in kleinen Gruppen mit deutschsprachigen Studenten aus Wolhynien zu ihren Heimatorten.

Im Jahr 2012 konnten wir der Gemeinde Moczulki feierlich ein neues Ortsschild überreichen, so sehen Bewohner und Besucher schon von weitem, dass wir hier an die deutschen Kolonisten erinnern – und gerne betone ich bei meinen Ansprachen, dass Moczulki stellvertretend für alle anderen ehemaligen deutschen Kolonien in Wolhynien steht.

Seit dem Jahr 2008 veranstaltet der Freundeskreis Moczulki in Deutschland jährlich regelmäßige Treffen, zunächst waren es nur Reiseteilnehmer, doch die Neugier und das Interesse nach Berichten, Erzählungen und Bildern von Wolhynien wird immer größer.

Im letzten Jahr kamen über 150 Teilnehmer aus ganz Deutschland zum Wolhynientreffen, wobei erstmalig am Vormittag auch ein Heimatgottesdienst stattfand. Hierzu sind immer auch Gäste aus Wolhynien eingeladen. Damit versteht sich der Freundeskreis Moczulki als kleiner Brückenbauer zur gegenseitigen Völkerverständigung zwischen Wolhynien und Deutschland. Darum ist es mein Hauptanliegen, gesellschaftliche und kulturelle Bedürfnisse zusammen zu führen.

Dabei benutze ich den Weg, um über die gemeinsame Geschichte, die Kultur und aktuelle Entwicklungen zu informieren. Hierzu hat sich im Laufe der Zeit ein größeres Netzwerk gebildet: Mitglieder sind Politiker aus der Bundesregierung, aus verschiedenen Landesregierungen, Regierungs- und Nicht-Regierungs-Organisationen. Hier möchte ich besonders «European Exchange» erwähnen, die Veranstalter der «Kiever Gespräche» in Berlin.

Ich bin besonders stolz und froh, einen sehr intensiven Kontakt zur ukrainischen Botschaft in Berlin zu haben. Vor drei Jahren ist es mir gelungen, den damaligen ukrainischen Botschafter Pawlo Klimkin zum Wolhynienmuseum nach Linstow einzuladen, heute ist er ihr Außenminister in Kiew.

Ich freue mich, wenn ich höre, wie viele Freundschaften und Bekanntschaften zwischen Wolhynien und Deutschland dadurch schon entstanden sind.

Als Mitglied in der Landsmannschaft Weichsel-Warthe (hier sind in Deutschland auch die Wolhyniendeutschen organisiert) durfte ich im Jahr 2012 in Wolhynien den kulturellen Förderpreis für Nachwuchskräfte an zwei Personen überreichen.

Wir beteiligen uns in Wolhynien auch an der Unterstützung der dort noch lebenden deutschen Bevölkerungsgruppen, wir unterstützen das Waisenhaus in Rivne und ältere Menschen. Die vor allem erinnern sich an Erlebnisse, an die Erzählungen von Eltern und Großeltern in Wolhynien. Und wir wollen wissen: Wie haben sie gelebt? **Diese Erinnerungen wollen wir für die Zukunft festhalten !!!**

Solange es noch geht, wollen wir Begegnungen mit Zeitzeugen herstellen und konservieren. Sie fördern den Austausch zwischen den Generationen. All diese Arbeit kann man nicht nur von Deutschland aus organisieren. Dabei betrachte ich es noch nicht einmal als Arbeit – eine Tageszeitung in Rivne hat mich vor zwei Jahren so beschrieben: Für ihn (Walter Manz) ist es keine Arbeit, für ihn ist es eine Mission.

Diese Mission kann also nicht nur von hier durchgeführt werden, man benötigt fleissige Helfer vor Ort, und darum bedankt sich der Freundeskreis Moczulki auch bei denen.

Ich wünsche der Veranstaltung in Luzk einen guten Verlauf und bin in Gedanken bei Ihnen. Vielleicht lerne ich den ein oder anderen ja auch persönlich kennen, hierzu gibt es dann ja bei Interesse folgende Möglichkeiten:

– am 24.Juni 2016 findet anlässlich des 5-jährigen Jubiläums der Einweihung des Gedenksteins in Moczulki eine feierliche Veranstaltung statt.

So lassen Sie mich es zum Schluss so sagen:

VERSTÄNDIGUNG beginnt im Kleinen, unter Freunden,
bevor es eine ganze Nation erreicht.

In diesem Sinne – auf Wiedersehen und alles Gute für Sie alle.

УДК 94 (430) (477.82)

Manfred Klatt
Gifhorn, Deutschland

EIN NEUES PROJEKT DES HISTORISCHEN VEREINS WOLHYNIEN e. V.: ANALYSE DES «FRAGEBOGENS ZUR SIPPENKUNDLICHEN ERFASSUNG DES RUSSLANDDEUTSCHTUMS»

Ende letzten Jahre hat der Historische Verein Wolhynien e. V. ein Projekt zum Thema Vertreibung der Wolhynien Deutschen im Jahre 1915 gestartet.

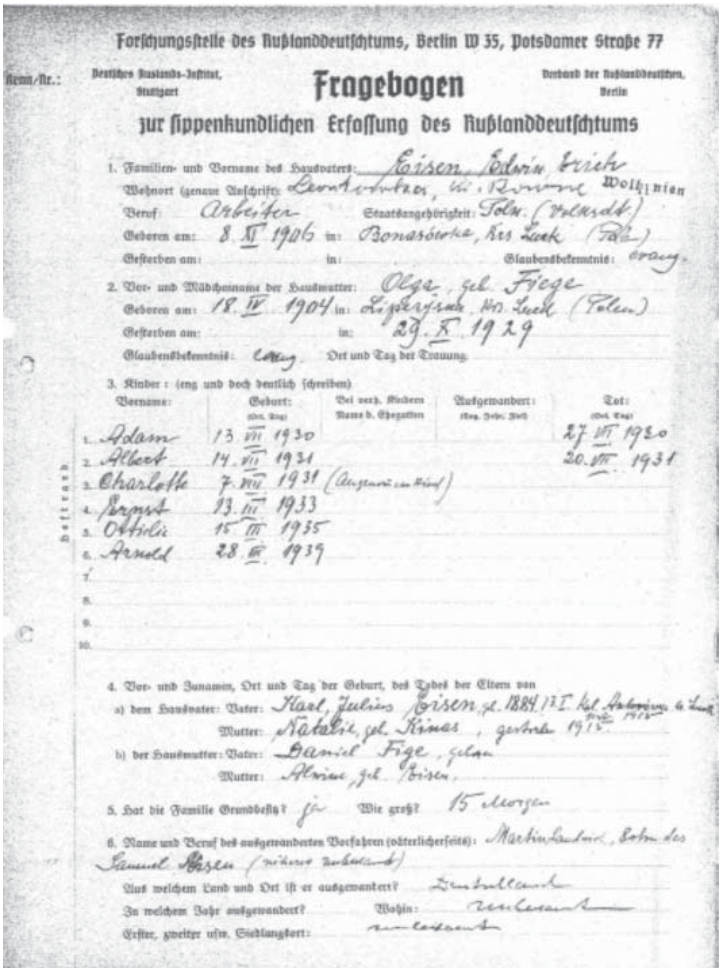
Es ist eine spezielle Auswertung zeitgenössischer Originalberichte, die in den «Fragebögen zur sippenkundlichen Erfassung des Russlanddeutschtums»

enthalten sind. In diesen Fragebögen sind unter Punkt 10 «Bemerkenswerte Ereignisse der Familie oder einzelner Familienangehöriger» vielfach Aussagen vermerkt, die die Lebensweise, Not und Folgen der Vertreibung beschreiben.

Diese Fragebögen befinden sich im Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde und stehen entsprechend dem deutschen Personenstandgesetz nicht der Öffentlichkeit zur Verfügung.

Institutionen, wozu der Historische Verein Wolhynien e. V. zählt, können unter bestimmten Voraussetzungen auf diese Bestände zugreifen.

Beispiel eines sippenkundlichen Fragebogens zur Erfassung des Russlanddeutschtums: Vorderseite



Forschungsstelle des Rußlanddeutschtums, Berlin W 35, Potsdamer Straße 77

Kenn/Nr.:

Deutsches Auslands-Institut, Stuttgart

Fragebogen

Verband der Rußlanddeutschen, Berlin

zur sippenkundlichen Erfassung des Rußlanddeutschtums

1. Familien- und Vornamen des Hausvaters: Eisen, Edwin Erich
Wohnort (genaue Anschrift): Dermbach, Kr. Rhön Wolhynien
Beruf: Arbeiter Staatsangehörigkeit: Pole (Volksdt.)
Geboren am: 8. XI 1906 in: Bonasówka, Kr. Łuck (Pol.)
Gestorben am: in: Glaubensbekenntnis: evang.

2. Vor- und Mädchenname der Hausmutter: Olga, geb. Fiege
Geboren am: 18. IV 1904 in: Liperówka, Kr. Łuck (Polen)
Gestorben am: in: 29. X 1929
Glaubensbekenntnis: evang. Ort und Tag der Trauung:

3. Kinder: (eng und doch deutlich schreiben)

Vorname:	Geburt: (Ort, Tag)	Bei verh. Kindern Name d. Ehegatten	Ausgewandert: (Reg.-Bez., Jahr)	Tot: (Ort, Tag)
1. Adam	13. VIII 1930			27. VII 1930
2. Albert	14. VIII 1931			20. VII 1931
3. Charlotte	7. VIII 1931 (Ausgewandert als Kind)			
4. Ernst	13. III 1933			
5. Ottilie	15. III 1935			
6. Arnold	28. III 1939			
7.				
8.				
9.				
10.				

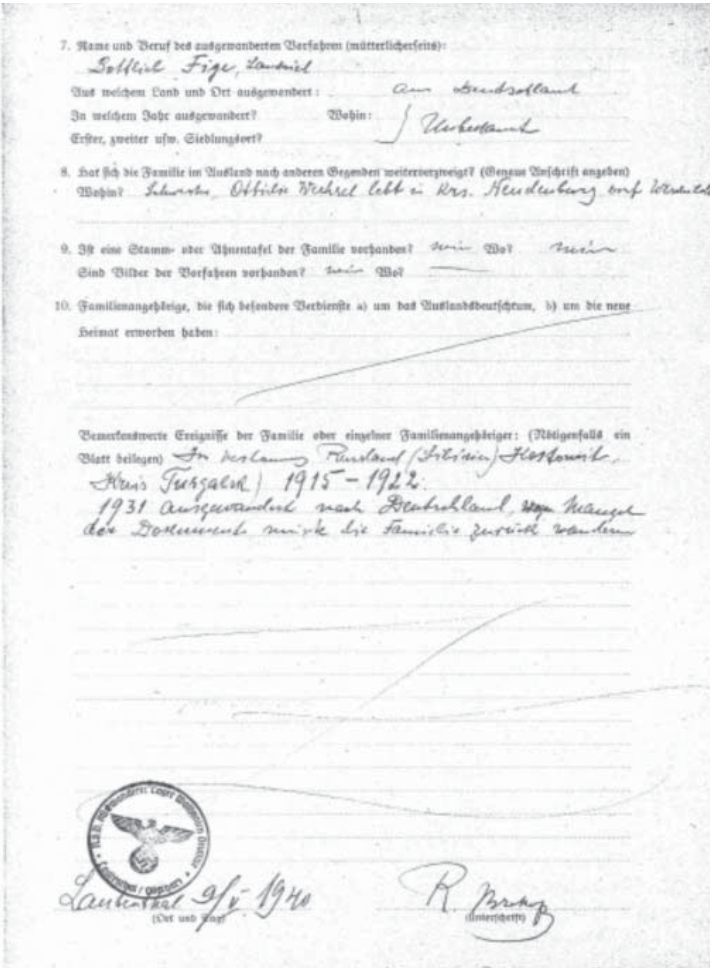
Bei Trauung

4. Vor- und Zunamen, Ort und Tag der Geburt, des Todes der Eltern von
a) dem Hausvater: Vater: Karl, Julius Eisen geb. 1884, 13. I. kath. Antonin a. Luck
Mutter: Natalie, geb. Kinas, geboren 1913, gestorben 1915
b) der Hausmutter: Vater: Daniel Fige, gefallen
Mutter: Olvine geb. Eisen,

5. Hat die Familie Grundbesitz? ja Wie groß? 15 Morgen

6. Name und Beruf des ausgewanderten Vorfahren (väterlicherseits): Martin Eisen, Sohn des Samuel Eisen (früherer Besitzer)
Aus welchem Land und Ort ist er ausgewandert? Deutschland
In welchem Jahr ausgewandert? Wohin: Deutschland
Erster, zweiter usw. Siedlungsort: Deutschland

Beispiel eines sippenkundlichen Fragebogens zur Erfassung des Russlanddeutschtums: Rückseite



7. Name und Beruf des ausgewanderten Vorfahren (mütterlicherseits):
Gottlieb Figo, Landwirt
Aus welchem Land und Ort ausgewandert: aus Deutschland
In welchem Jahr ausgewandert? Wohin: Russland
Erster, zweiter usw. Siedlungsort?

8. Hat sich die Familie im Ausland nach anderen Gegenden weiterverzweigt? (Genaue Anschrift angeben)
Wohin? Schwester Ottilie Wehrel lebt in Krs. Heidenburg auf Wunsch

9. Ist eine Stamm- oder Ahnentafel der Familie vorhanden? nein Wo? —
Sind Bilder der Vorfahren vorhanden? nein Wo? —

10. Familienangehörige, die sich besondere Verdienste a) um das Auslandsdeutschtum, b) um die neue Heimat erworben haben:

Bemerkenswerte Ereignisse der Familie oder einzelner Familienangehöriger: (Nötigenfalls ein Blatt beilegen) In Verbannung Russland (Sibirien) Kostomit Kreis Turgalsk 1915 – 1922.
1931 ausgewandert nach Deutschland, wegen Mangel der Dokumente musste die Familie zurück wandern

Landstuhl 9/V 1940
(Ort und Tag)
R. Braun
(Unterschrift)

Text unter Punkt 10 aus obigen Beispiel:

«In Verbannung Russland (Sibirien) Kostomit, Kreis Turgalsk 1915–1922
1931 ausgewandert nach Deutschland, wegen Mangel der Dokumente musste die Familie zurück wandern».

Nach Abschluss dieser Arbeit werden die Ergebnisse in einem Beitrag in einer künftigen Folge der Wolhynischen Hefte veröffentlicht. Eine erste kurze Zwischenbilanz:

Diese Fragebögen sind 1940 erstellt worden. Die Erinnerungen an 1915 sind teilweise schon verblasst. Die aktuellen Ereignisse aus dem Jahr 1939 sind in den Gedanken der Umsiedler präsenter und dominieren daher. Hunger, Elend und Tod waren ständiger Begleiter der Wolhynien Deutschen während der Vertreibung.

УДК 94 (477.8)

Eduard Bütow
Schwerin, Deutschland

BUGHOLENDRY: GESCHICHTE und IDENTITÄT

Die Geschichte und Spuren der Bug-Holländer wird in 3 Zeitperioden von 1500–1945/46 dargestellt:

1) 1520–1617: Reformation in den Niederlanden, Verfolgung der Protestanten und Auswanderung nach Polen und Preußen und Gründung von Holländerdörfern;

2) 1617–1939/1940: Weiterwanderung an den Bug, Gründung der ältesten deutschen Mutter-Kolonie Neudorf-Neubruch und der Tochterkolonien;

3) Die Arbeits – und Lebensweise am Bug bis zur Umsiedlung 1939/40;

4) 1940–1946: Umsiedlung ins «Reich», Leben im Warthegau, Flucht im Jan. 1945 nach Sachsen-Anhalt;

5) Neubeginn als Neubauern in der sowjetisch besetzten Zone, später DDR.

Die Spuren und Geschichte werden dokumentiert durch 21 Dokumente, Urkunden und Privilegien, 75 Bildern von Zeitzeugen sowie 11 Karten, darunter: Wanderweg aus Nord-Holland über den Sund nach Danzig/Weichselniederung, Holländerdörfer in Preußen und am Bug, Umsiedlungswege: vom Bug ins Generalgouvernement bei Lodz, weiter ins Altreich bis zur Ansiedlung im Warthegau sowie der Fluchtweg nach Sachsen- Anhalt 1945; Lagepläne mit Namenslisten der Kolonien Zamostecze und Swierzowskie-Holendry; eine spezifizierte Zeittafel und ausführliche Anmerkungen zu den historischen Hauptereignissen und Personen der Zeitgeschichte wie Christianisierung, Ordenszeit, Reformation/ Gegenreformatin in den NL, in Deutschland und Polen.



Zur Geschichte 1617–1940: Nach der Reformation 1517 erreichten die Reichsfürsten 1555 auf dem Reichstag zu Augsburg die gesetzliche Gleichstellung des Evangelisch-Lutherischen Glaubens mit dem Katholizismus nach dem Grundsatz «Cuius regio-Eius religio» wessen Land-dessen Religion). Es entstand «Evangelisch-Augsburgische Religion», lutherisch wurde eliminiert.

Prof. W.Kuhn, Uni Breslau, erklärt die Bug-Holländer als die 4. Gruppe der Ostsiedlung und zum festen Bestandteil der deutschen Einwanderungsgeschichte im Osten. In Polen entstand im Vorwerk Neudorf- «Nowa wies» bei Graudenz die erste Holländerkolonie 1564 durch Kirchensiegel mit Lutherkreuz und Jahreszahl 1564 belegt. Das Privileg von 1604 der Hauptmann eine Graudenz unter Hauptmann Conopath bestätigt die Gründung. Es bestand eine Siedlungsgemeinshaft mit Mennoniten. Die erste gemeinsame Kirche entstand 1585 in Montau, zu der auch die gemeinsame Schule gehörte. Die Holländer waren Auslöser der Siedlungsbewegung über West- und Ostpreußen, den Danziger und Marienburger Werder und die Weichselniederung im 16.und 17. Jahrhundert. Wegen religiöser Verfolgung in der Gegenreformation in Polen erfolgte unter dem Schutz des Grafen Leszynski die Weiterwanderung an den Bug. Es entstand 1617 in Neudorf-Neubrow am westlichen Bug die Mutterkolonie als älteste niederdeutsche Evangelisch-Lutherische Gemeinde im Osten durch 14 Kolonistenfamilien aus Preußen. Die Familiennamen sind, trotz vieler Wandlungen, bei den Nachkommen erhalten. Die Gründung ist durch das Privileg vom 3. Juni 1617 von Wlodawa und die Chronik von 1776 und 1882 dokumentiert. In der russischen Enzyklopädie von 1909 wurden die «Golendry/Holendry» richtig definiert. «Unter dieser Bezeichnung werden die berühmten Nahkommen der Holländer genannt, die sich im Gouvernement Grodno angesiedelt haben. In der gegenwärtigen Zeit existieren im Brester Gebiet in der Nähe des Städtchens Wlodawa nur 2 Kolonien – Nejbrow und Neudorf. Die Siedlung/Siedler, die ihre Muttersprache (niederdeutsch E.B.) verloren haben, sprechen den örtlichen Dialekt, der mit polnischen Wörtern vermischt ist (Hochlazki E.B.)

1627 wurde auf dem Lubliner Tribunal «die protestantische Kultur und der Bau von Kirchen» verboten. Dabei spielte der Jesuitenorden eine bestimmende Rolle. Die erste alte Holzkirche wurde 1648/49 beim Einmarsch der Kosaken als Rache gegen die Aneignung orthodoxer Kirchen durch die Katholiken zerstört. Die Neudorfer mussten 50 Km weit den Gottesdienst in Piaski besuchen.



Erst 1902 wurde die neue Holzkirche (Bild Evangelische Kirche) mit Unterstützung der Grundherrn (Nachkommen von Leszynski) und der Fam. Radzwil eingeweiht.

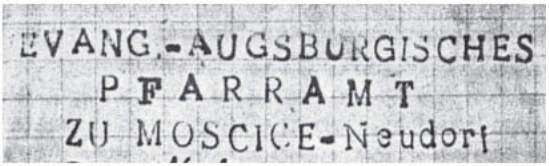


1928 erfolgte unter Pastor Lodwich zu Ehren des polnischem Präsidenten Moscicki die Umbenennung der Dörfer in Moscice Dolne und Gurne. Die Kirche wurde beim Überfall auf die Sowjetunion 1941 durch deutsche Militärs von der westlichen Bugseite zerstört. Die große Glocke und der Kronleuchter der evangelischen Kirche wurden von Weißrussen gerettet und in die orthodoxe Kirche von Domaczewo gebracht. Die späteren Tochterkolonien der Bug-Holländer, Holendry-Golendry entstanden 1824–1890 im Länderdreieck Polen – Belarus – Ukraine am Bug, in Wolhynien und 1908–1915 in Pichtinsk/Ostsibirien.

Im Verlauf der Jahrhunderte wechselte die staatliche Zugehörigkeit von Polen-Litauen, Polen, Russland. Bei Umsiedlung 1940 wieder Sowjetunion. Das zeigen am deutlichsten die Kirchensiegel.

Unter polnischer Herrschaft: mit polnischem Adler und der Inschrift: Evangelisch-Augsburgische Gemeinde.





Evangelisch-Lutherische Gemeinde lautete die Inschrift unter russischer Herrschaft.

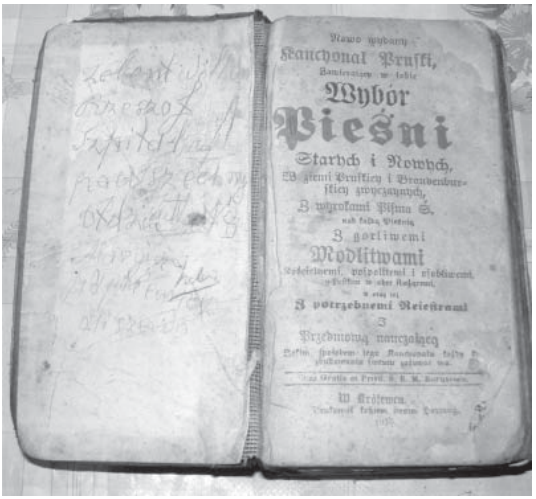






Zu den wichtigsten Identitätskriterien der Bugholländer gehören folgende:

– Die Bug-Holländer übernahmen die Pionierrolle beim erfolgreichen Kampf mit der Naturkraft und wurden zu Lehrmeistern der anderen deutschen Siedler und für die inländische Kolonisation bei der Kultivierung des Landes durch Entwässerung und Urbarmachung.



– Ihre religiöse Sonderstellung als Lutheraner, die abgeschlossene Lebens- und Arbeitsweise, Gemeinschaftssinn und Solidarität waren die Hauptkriterien der Identität und Grundlage für das Überleben in der fremden Umwelt.

– Trotz Verlust der niederdeutschen Sprache bewahrten die Holendry ihre niederdeutsche Eigenart und den evangelisch-lutherischen Glauben. Die Bibel und das Gesangbuch mit gotischer Schrift wurde lt. Privileg des preußischen Königs Fr. Wilhelm I. von 1738 beim Drucker Hartung in Königsberg gedruckt zum Evangelium der Siedler am Bug, Wolhynien und Sibirien.

– Als wandernde «Meister der Schaufel» wurden sie «Fliegende Holländer» genannt und fuhren mit den Pferdewagen zu Erdarbeiten beim Dammbau, für Festungen, die Eisenbahn, Flugplätze, Roden von Urwald.

– Auf Grundlage des Holländerrechts wurde die neue Dorfform «Holländerei («olendry» polnisch) zum Fachausdruck für die Siedlungsweise des «Marschhufendorfs / Einzelhofs». Im Unterschied zum mittelalterlichen Schulzendorf wurde eine demokratische Rechtsform durch die freie Siedlergemeinschaft angewendet:



– Beschluss der Dorfwillkür/ Orts-Verfassung,

– Wahl des Ortsvorstehers/Schulzen,

– Vertragsabschluß mit dem Grundherrn auf 10–50 Jahre,

– Pachtprivilegvertrag sicherte: freie Religionsausübung, Bau einer Kirche, Berufung von Priester und Lehrer.

Die Bug-Holländer, Holendry/Golendry waren Spezialisten für Landwirtschaft und Erdarbeiten. Sie brachten neue Erfahrungen und Fertigkeiten zur besseren Bodenbearbeitung und Ertragssteigerung in das Siedlungsgebiet mit wie:

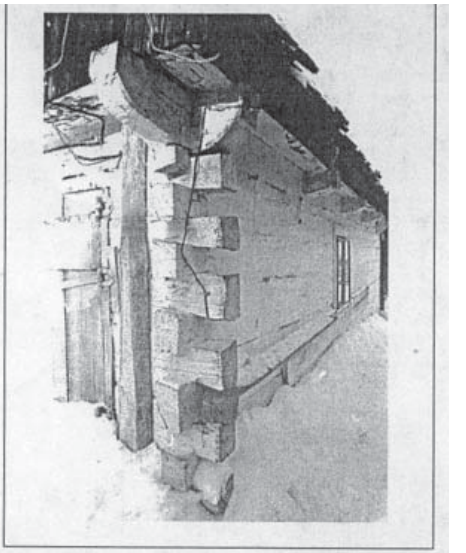
– Rossmühlen / durch Pferdegöpel betriebene Wurfräder, Windschöpfwerke, Pflug mit Eisenschar;

– Düngung, Dreifelderwirtschaft. Roggen und Weizen als Wintergetreide und Hafer und Gerste als Sommergetreide werden angebaut;

– Die schwarz-weiße Rinderrasse brachten sie vom Danziger Viehmarkt mit. Rinderzucht war neben Pferde- und Schweinezucht die wichtigste Grundlage der holländischen Wirtschaftsweise mit der Erzeugung von Milch, Butter und Käse. Durch Klee aus Holland entstanden Wiesen als Futterbasis;

– Die Kartoffel wurde zur Ernährung von Mensch und Tier gegen die Verteufelung der katholischen Kirche in Polen und am Bug eingeführt;

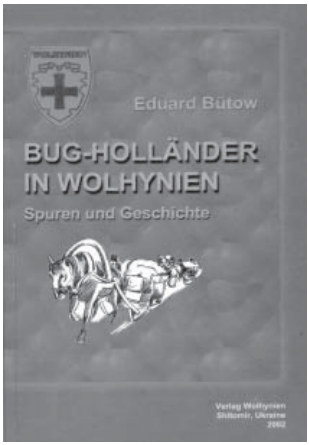
– Der Bau von Wohn- und Wirtschaftsgebäuden erfolgte in Bohlenbauweise mit Wohnhaus, Stall und Tenne unter einem Dach. Solche Bauten ohne Nägel errichtet, sind in Pichtinsk/ Ostsibirien noch erhalten geblieben (s. Bild des Hauses von Selent von 1912);



Рубка угла сруба избы дома-комплекса в с.Пихтинск. Дом Ю.Н.Зелент постройки 1912 г.

– Im Grenzland gelegen unterlagen die Bug-Holländer dem starken religiösen Repressionen als Protestanten (Dissidenten/Ketzer). Das Leben wurde besonders erschwert durch den politischen Einfluss des jeweiligen Staates aber besonders durch die Folgen der Kriegshandlungen, da die Durchmarschlage am Bug zu unzähligen Einfällen, Kriegszügen vom Osten und Westen bis zum 1.und 2. Weltkrieg führte. Von der Deportation nach Asien/Sibirien wurden sie 1914/15 als «Holländer» bewahrt. Im Gegenteil wurde von der Zarenregierung unter Stolypin die freiwillige Umsiedlung nach Ostsibirien organisiert.

Meine Forschungsarbeit über Bug-Holländer und Wolhynien



Mein 1. Buch «BUG-HOLLÄNDER IN WOLHYNIEN – SPUREN UND GESCHICHTE» ist 2001/2002 im CIP-Dienst der Deutschen Bibliothek unter der ISBN 966-690-006-8 registriert. Der Druck erfolgte im Verlag «WOLIN» Zhitomir/Ukraine.

Das Jahr 1998 war das entscheidende Jahr des Beginns für meine Forschungsarbeit über Wolhynien und Bug-Holländer. Auslöser war meine Teilnahme an der «Ersten Studienreise des «Historischen Vereins Wolhynien» in die Ukraine und Kiew unter Leitung von Nikolaus Arndt. Den Besuch meines Geburts- und Heimatortes «Zamostecze Kreis Ljuboml» nach 52 Jahren begleitete Dr. Michailo Kostjuk 1998. Unsere Zusammenarbeit hält bis heute an.

Für meine Forschungsarbeit haben neben den freundschaftlichen Kontakten auch meine Kenntnisse der polnischen und russischen Sprache sich positiv ausgewirkt. So konnten auch Dokumentationen, Urkunden und Materialien aus polnischen und russischen Archiven und von Zeitzeugen ausgewertet werden. Dabei waren die Besuche des früheren Siedlungsgebietes am Bug und die dort erhaltene Literatur wie das polnische Buch *«500 Jahre Slawatycze»,* Dokumente aus dem Archiv Zhitomir und Luck von Michaio Kostiuk sowie Material aus dem Irkutsker Archiv sehr hilfreich.

Für mein 1. Buch hat Nikolaus Arndt als Vorsitzender des Historischen Vereins Wolhynien anlässlich der 1.Wolhynienreise 1998 den Kontakt zum Verlag Wolin unter Herrn Mokrizki hergestellt. Die Ausgabe wurde vom Verein auch finanziell unterstützt und auch der. Verkauf der ersten 100 Exemplare übernommen. Die weiteren Auflagen wurden in Schwerin herausgegeben. Die fast vierjährige Arbeit am ersten Buch hat gezeigt, dass bei noch lebenden Zeitzeugen, deren Nachkommen in Deutschland, den Herkunftsländern und in Archiven viele Schätze liegen, die für die Forschung und Information über die die ethnische 4. Gruppe «Bug-Holländer» nach Prof. Walter Kuhn als «Älteste niederdeutsche Siedlergruppe im Osten» (seit 1617 am Bug), unverzichtbar sind. Das Buch beinhaltet erstmals die Geschichte, Herkunft und Identität der Bug-Holländer und schließt die bisherige Lücke in der Forschung der Bug-Holländer in der Region Wolhynien/Ukraine. Das große Interesse und die starke Nachfrage brachte von August 2002 – Dezember 2003 weitere 4 Auflagen.

Der beste Kenner Wolhyniens Nikolaus Arndt schreibt im Geleitwort 2007 über das Buch: «Innerhalb der illustren Zusammensetzung der Einwanderer

der Wolhyniendeutschen in der jüngsten deutschen Siedlergruppe in den Ländern Ost- und Südosteuropas, nehmen die Bugholländer oder Hauländer eine besondere Stellung ein. Als älteste protestantische Einwanderergruppe Osteuropas waren sie bereits lange vor der Haupteinwanderung des 19. Jahrhunderts an die Westgrenze Wolhyniens gekommen. Es war ihnen gelungen ihr konfessionelles und kulturelles Bewusstsein zu bewahren, auch als sie, den Zeitentwicklungen entsprechend, sprachlich zum Slawentum übergegangen waren. Ihre Rückwanderung 1940 nach Deutschland und ihre Wiedereingliederung in das deutsche Wesen hat wohl noch niemand so detailliert und personennah geschildert, wie Eduard Bütow. Dabei werden auch die unterschiedlichen Auswirkungen der verbliebenen Abspaltungen zum Polnischen, Ukrainischen und Russischen und zum konfessionell-baptistischen Wesen aufgezeigt. Im Jahr 2004 hat er auch Kontakte zu den nach Sibirien abgewanderten «Golendry» wieder aufgenommen. Doch gerade diese historischen und gegenwärtigen Überlagerungen zwischen verschiedenen Nationalitäten innerhalb der Siedlergruppe der Bugholländer, zeigen Perspektiven auf für eine künftige Entwicklung in Europa. Der württembergische Pfarrer Ascan Lutteroth auch vor Jahren den Kontakt zu den am Bug im Dreiländereck Polen/Ukraine/Weißrussland lebenden Protestanten aufgenommen, um damit zur Verständigung zwischen den Deutschen/den Polen und Ukrainern beigetragen. Eine besondere Bedeutung bringt uns das vorliegende Buch noch, weil hier die verschiedenen Migrationen niederdeutscher Siedlergruppen vom allgemeinen deutschen, europäischen historischen Geschehen aus begleitet werden. Und dies von verschiedenen Zeitabschnitten aus. Durch das Aufzeigen nationaler und religiöser historischer Hintergründe werden Hinweise auf die vielfältigen Motive auf die in einigen Jahrhunderten geschehenen Ostwanderungen der Vorfahren ermöglicht.

Insofern bietet die vorliegende Arbeit sicher sachbezogene Anreize für künftige ethnische Forschungen innerhalb Mittel- und Osteuropas. Letztlich werden diese Bemühungen vom Wunsch begleitet, die Völker Europas mögen leichter notwendige neue Strukturen eines gedeihlichen Zusammenlebens finden. Man kann nur hoffen, dass der Historische Verein Wolhynien auch in Zukunft den Rahmen für diese Bearbeitungen wird liefern können.

Inhaltliche Schwerpunkte und kurze Beschreibung der Bücher:

– Kriterien der «Holländischen Art», Charakter und Wesensmerkmale;

– Religion, Lebens- und Wirtschaftsweise in Polen und Russland bis 1939/40;

– Holländersiedlung, Holländerrecht und der Name «Holländer» statt «Hauländer»;

– Flucht 1945 sowie das Leben und Flüchtlingsproblem in Ost- und Westdeutschland.

In den weiteren Büchern 2 und 4 wurden neue Forschungsergebnisse eingearbeitet.

Der Titel vom Buch 2, das 2007 herauskam lautet «Bug-Holländer in Wolhynien – Neue Spuren und Geschichte». Darin konnten die neuen Erkenntnisse von den Reisen, aus Archivdokumenten und von Zeitzeugen eingearbeitet werden. Meine weiteren Besuche 2003und 2005 des Siedlungsgebietes am Bug haben mir viele neue Erkenntnisse und Zeitdokumente gebracht. Dabei entstand auch der Lageplan der größten Tochterkolonie Zabushskije-Holendry mit Hilfe von noch lebenden Zeitzeugen wie Johanna Kunz geb. Ludwig, Walter Kunz, Josef Hüneburg zu erarbeiten und viele weitere Zeitdokumente für die Nachwelt zu sichern.

Das Buch 4, deren 3.Auflage im Dezember 2014 herauskam lautet: «Wolhynien und Bug-Holländer – Bug-Holländer, Holendry – Olędry – Golendry».

Weitere Besuche des Siedlungsgebietes am Bug 2005–2011 und 2014 hat mir viele neue Informationen gebracht. Dabei konnten viele neue Dokumente und Materialien von aktiven Landsleuten und den Besuchsreisen kamen dazu. Das sind u.a. die lateinische Chronik von Neudorf von 1776 und 1982, der Lageplan der Mutterkolonie Neudorf-Neubrow sowie weitere polnische und russische Publikationen.

Der Zeithorizont erfasst 1936–1945 und betrifft die Geschichte in West- und Osteuropa sowie Russlands.

Das große Echo auf das erste Buch (Buch 1) besonders bei den Landsleuten (Semljaki) in Deutschland, Polen, Ukraine und Weissrußland haben mich veranlasst die Forschung fortzusetzen und weitere Bücher zu schreiben,

Motivation und Ziele der Bücher 1 und der folgenden Bücher 2, 3 und 4:

– Es ist vor allem den noch lebenden sowie den Nachkommen der Bug-Holländer mit folgenden Familiennamen gewidmet. Einbezogen sind die Frauen und Mädchen, die mit den nachfolgenden Namen geboren wurden: Baum, Bendyk, Brzuska (Brzoska), Bütow (Bütof, Bytof, Bytow), Hildebrandt, Holz, Hüneburg (Hinborg, Hiniborch), Kunz, Ludwig (Lodwich), Pastryk, Popko, Selent (Zelent), Rosin, Ryll (Rill, Ril, Ryl).

– Es ist ein Versuch, die Geschichte und das Leben einer stets als Minderheit in fremder Umwelt lebenden Gruppe objektiv darzustellen. Frei von religiösen und nationalen Tendenzen sollen historisch wahrheitsgetreue Informationen über Herkunft, Geschichte, Identität, den Namen und die Arbeits- und Lebensweise der Bug-Holländer den Nachkommen vermittelt werden.

– Viele Nachkommen der von Bug-Holländern kennen nicht mehr ihre Wurzeln. Die in aller Welt verstreut lebenden Bug-Holländer sollen über ihre Wurzeln, die Herkunft, die bewegte Geschichte, ihre Arbeits- und

Lebensweise (Holländische Art) ihrer Vorfahren informiert werden. Das Buch stellt eine Hilfe bei der Suche nach den Wurzeln und ist Grundlage für die eigene Familienforschung.

– Die Bezeichnung der ältesten, am weitesten nach dem Osten vorgeschobenen niederdeutschen Siedlergruppe (seit 1617 am Bug) als «Holländer» (ГОЛЕНДРЫ) und nicht als «Hauländer« nahe gebracht werden. So belegt es auch der polnische Historiker Hladylowicz.

– 1564 wurde bei Graudenz das Holländerdorf «Nowa Wies/Neudorf» gegründet. Das Jahr 1564 wurde aus der Weichselniederung- Neudorf/Nowa wies bei Graudenz an den Bug mitgenommen. Auch das Kirchensiegel der ältesten evangelisch-lutherischen Gemeinde im Osten mit dem Namen «Evangelisch-Lutherische Gemeinde» wurde von den Polen in «Augsburgisch-Evangelische Kirche» verändert. Die Katholiken haben Luther gelöscht und durch Augsburgisch ersetzt.

– 1555 wurde auf dem Reichstag zu Augsburg das evangelische Bekenntnis erstmalig als gleichberechtigt mit dem katholischen anerkannt. Da Luther für die Katholiken ein Ketzer war, wurde dafür «Augsburgisch» eingesetzt. Der Reichstag legte den Grundsatz fest: «cuius regio, eius religio». In Polen galt: stalo poloshenie: co polak to katolik (Pole = Katholik)

– Holendry waren freie Bauern, hatten ihre Dorfverfassung, hatten Verträge mit dem Grundherrn auf 10–40 Jahre, zahlten Pacht und hatten viele Rechte wie Kirche, Schule, Lehrer. Holländerrecht/Holländerei galt bis 1650 als neue Hauptform der Siedlung und war Muster für alle späteren Siedler, die nicht mehr Holländer waren.

– Den Nachkommen und der wissenschaftlichen Forschung soll der Ehrenname Holendry und ihre Pionierrolle bei der Flussmarschenkolonisaion und Gründung von ca. 400 Holländerdörfern in Polen, am Bug und in Sibirien als modernste Siedlungsform (Holländerei) vermittelt werden.

– 1617 erfolgte mit Unterstützung des protestantischen Grafen Leszynsky die Weiterwanderung von der Weichselniederung an den Bug und Gründung der Mutterkolonie Neudorf-Neubruch sowie die Einführung der holländischen Lebens- und Wirtschaftsweise führte auch zum heutigen Eigennamen der Gruppe «Bug-Holländer». So entstand die älteste niederdeutsche Siedlung und evangelisch-lutherische Gemeinde im Osten.

– Die Herkunft der Bug-Holländer ist der niederdeutsche Raum – Seeland, Holland, Friesland, Schleswig-Holstein. Diese Regionen gehörten bis 1648 zum «Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation». Wegen Verfolgung der Protestanten in Holland unter Karl V. erfolgt die Flucht nach Polen-Danzig, Danziger - Marienburger Werder und in die Weichselniederung.

– Trotz gesetzlicher Gleichstellung mit dem katholischen Glauben auf dem Reichstag zu Augsburg 1555, der Gegenreformation in Polen,

Unterdrückung der Jesuiten in Polen erfolgte mit Unterstützung des protestantischen Grafen Leszynsky 1617 die Weiterwanderung an den Bug. Dort hatte die holländischen Aussiedler 400 Holländer-Dörfer gegründet. Die vom polnischen Pastor N. H. Schultz verbreitete Zuordnung dieser Gruppe zu den «Ur-Polen / Kaschuben», die auch von vielen Deutschen ungeprüft übernommen wurde, ist eine Verfälschung der Geschichte und war ein Schritt zur Polonisierung der niederdeutschen Gruppe.

– 1928 hat der evangelische aber national-polnische Pastor Lodwich / Ledwa zu Ehren des polnischen Präsidenten Moscicki Neudorf in «Moscice» gegen den Willen der Gemeinde umbenannt und wurde später entlassen. Im Siegel wurde der polnische Adler und «Evangelisch-Augsburgische Gemeinde» eingesetzt. Nach russischem Gesetz 1832 hieß die Gemeinde wieder Evangelisch-Lutherisch. Ab 1918/21 haben die Polen daraus wieder «Augsburgisch» gemacht (Prof. W. Kuhn).

– Folgende Wissenschaftler beweisen die Richtigkeit meiner Dokumentationen und Darlegungen: W. Kuhn, H. J. Seraphim, B. Schumacher, V. Krasinski, Hladylowicz, H. Bertram, B. Unruh, R. Heuer, E. H. Busch, Xaver Frölich, H. Penner, H. Wiebe (Mennoniten), Felicia Szper u. De Hoop-Scheffer.

УДК 94 (571.53)

Л. И. Коршунова
Иркутск, Россия

БУЖСКИЕ ГОЛЕНДРЫ В ВОСТОЧНОЙ СИБИРИ

Обострение земельного кризиса в Европейской России, строительство Транссибирской магистрали, столыпинская аграрная реформа привели к появлению в начале XX века на территории Восточной Сибири большого потока вольных переселенцев. Среди них были и те, кто поселился на Пихтинском переселенческом участке Око-Тагнинского переселенческого подрайона Иркутской губернии и основал здесь четыре небольших поселения – Новины, Замостече, Дагник и Тулусине. Сегодня последнее уже не существует, а первые три в официальных источниках называются соответственно Пихтинск, Средний Пихтинск и Дагник Заларинского района Иркутской области. Нередко в прессе и в обиходной речи все три деревни обозначаются одним названием Пихтинск[1].

[1] Для краткости обобщенное название Пихтинск будет использоваться для всех трех поселений.

Объединяет эти три небольшие деревни не только общее наименование, но и история их возникновения, а также происхождение живущих здесь людей. По старым метрикам, хранящимся в семьях, по рассказам старожилов они раньше проживали в Гущанской волости Владимир-Волынского уезда Волынской губернии и Домачевской волости Брестского уезда Гродненской губернии.

О жителях этих поселений, на прежней родине известных под названием «бужские голендры», а также их потомках, составляющих сегодня большую часть населения Пихтинска, и пойдет речь в данной статье.

Основание Пихтинска относиться к 1907–1908 годам. Именно в это время по столыпинской аграрной реформе сюда прибыли первые ходоки к крестьянскому начальнику А. А. Райнерту, жившему на станции Тыреть, с намерением осмотреть земельные участки для переселенцев. Их звали: Андрей Гиньборг, Иван Гильдебрант, Иван Бытов и Петр Кунц. Каждый из них был доверенным лицом нескольких семей, желавших поселиться на свободных землях Сибири. Ходоки, пришедшие в Тыретскую переселенческую контору, после долгих раздумий были определены на Пихтинский участок. Здесь за ними были записаны 24 земельных надела, по 15 десятин каждый. В 1911 году стали прибывать первые семьи переселенцев. Основное заселение деревень произошло в 1912 году. Всего на выделенном участке в 1911–1913 гг. обосновалось примерно 300 человек. Приехав в Сибирь, новосёлы дали новым местам названия, родные и привычные им по прежним местам проживания. Эта особенность психологии переселенцев прослеживается в истории миграционных движений очень часто и в разных уголках земного шара. Так, на Пихтинском участке появились поселения с названиями Новыны и Замустэче (сейчас это Средний Пихтинск и Пихтинск) Именно в деревнях под такими же названиями жили переселенцы и на прибужских землях Волыни.

Основной причиной, заставившей переселенцев бросить родные места, и ехать за пять с лишним тысяч километров, стал недостаток земли, невозможность прокормить семью и надежда прочно устроиться в Сибири. В первое время они поддерживали отношения с родственниками и бывшими соседями, оставшимися на прежней родине через почтовую связь. Несмотря на сложные условия военного времени в период Первой мировой и гражданской войны, на Пихтинский участок и дальше приезжали переселенцы из волынских и прибужских колоний, так же, как и с участка в обратном направлении уезжали те, кто не прижился в Сибири. После подписания в 1921 г. Рижского мирного договора с Польшей пересекать государственную границу стало труднее. Но активную переписку с оставшимися на прежнем месте родственниками и друзьями продолжали вести многие пихтинцы.

В сентябре 1939 г. с началом Второй мировой войны территория Польши вплоть до Западного Буга была оккупирована германскими войсками. Левый берег Западного Буга стал её составной частью. Бужское же правобережье вскоре было «добровольно» присоединено к СССР. В результате этих территориальных изменений жители расположенных по обоим берегам Западного Буга голендерских колоний оказались теперь на пограничных территориях и в составе двух разных государств. Это привело к тому, что переписка с родственниками за границей стала не безопасной и могла стать основанием для ареста, а потому очень скоро прекратилась. К тому же вскоре произошли события, окончательно разделившие прежде единую группу бужских голендров.

В январе 1940 года голендры, проживавшие на советском берегу Западного Буга и на Волыни, были поставлены перед выбором: покинуть приграничную территорию и переселиться вглубь СССР или же переехать в Германию. Большинство жителей колоний решили уехать в Германию. С этого момента две группы бужских голендров – те, кто переселился в 1910-х гг. в Сибирь, и те, кто в 1940-х гг. оказался в Германии, в своем этническом развитии пошли разными путями, которые оказались нелегкими для обеих групп.

В первые десятилетия пребывания в Сибири этническая принадлежность мало что значила для восприятия пихтинских поселенцев. Однако, с началом Великой Отечественной войны слово «немец» стало синонимом к словам «фашист» и «враг». Фамилии пихтинских поселенцев – Кунц, Людвиг, Гильдебрант, Зелент, Гиниборг и др., имевшие явно не сибирские корни, стали для властей основанием считать их немцами. Государство выразило недоверие к этим людям, отправив в 1942 г. значительную их часть в трудовую армию. Почти 100 человек из Пихтинского участка (в списке преобладали женщины) на 10 лет попали в трудовую армию, а по сути, в заключение. Для Пихтинска это означало почти одномоментную потерю примерно трети жителей или, по грубым подсчетам, половины трудоспособного населения. Лагерные условия, тяжелую работу и плохое питание выдержали не все. Выжившие вернулись домой только в 1950–1952 гг. На основании постановления СНК СССР №35 от 8 января 1945 г., распоряжения НКВД СССР и Наркомучета от 22 ноября 1945 г. немцев-трудармейцев отнесли к категории «спецпоселенцев».

Годы, проведенные в трудовой армии, послужили тому, что многие жители Пихтинска задумались над проблемой своего происхождения и пришли к заключению, что стали жертвой ошибки. Именно поэтому на протяжении многих лет жители участка Пихтинский не поддерживали разговоров о своём прошлом, о местах, откуда они приехали, не задавались вопросами о своих корнях и своём происхождении.

Нелегкий исторический путь и трудности, выпавшие на долю этой группы выходцев из Германии, растянувшийся на несколько веков и стран, не мог не внести своих коррективов в их культуру. Однако, голендры, попав в Сибирь небольшой группой, всё же сумели сохранить свою самобытную культуру во многих сферах своей материальной и духовной жизни и донесли её до нынешнего поколения. Компактное, замкнутое проживание этой группой людей дало возможность сберечь некоторые коренные традиции, ведь сохранили они до сих пор немецкие фамилии и обычай называть своих детей немецкими именами, при этом полностью утратив сам язык. Голендры остались верны в Сибири и своей религии. Уже 400 лет они исповедуют лютеранство.

Сохранили голендры и своеобразие в архитектурном творчестве. К примеру, в конструкциях домов все связи и крепления только деревянные, в том числе и кровля. Дома голендров имеют форму вытянутых однорядных строений, в которых функционально объединены различные их части: жилье, сени, кладовые, хлев со стайками для различных животных и птиц, ток для обмола зерна, сеновал и завозня. Все необходимое для жизнедеятельности крестьянина объединено в одной постройке и под одной крышей. Необычным и уникальным явлением является то, что такая планировка усадьбы сохраняется у голендров уже 500 лет, со времени первых упоминаний о них в мировой истории.

К моменту переселения в Сибирь бужские голендры являлись носителями смешанных культурных традиций: «говорили по-украински, читали и молились богу по-польски».

Каждая семья, прибывшая в эти места в составе 2–5-ти человек, сейчас насчитывает по 200–300 потомков, расселившихся не только в Сибири, но и далеко за ее пределами. А часть из них сумела обустроиться и в других государствах (Чехословакия, Германия, Испания, Украина, Белоруссия и др.)

До последнего времени народность под названием голендры не была известна. Внимание этнографов было привлечено к данной этнографической группе только в начале 1990-х гг., в связи с началом активного изучения культуры переселенцев Сибири. В 1994 году на участке Пихтинский был проведен первый «праздник пихтинского землячества». Вслед за ним прокатилась волна публикаций и репортажей о Пихтинске в районных и областных СМИ. В июне 2004 г. в посёлке впервые появляются представители бужских голендров, живущих сегодня в Германии. Ими были братья Эдвард и Вальдемар Бютовы из г. Шверина. На момент приезда в Сибирь Э. Бютов уже имел много информации о бужских голендрах. В 2005 году в деревне Средний Пихтинск на базе дома одного из местных жителей был открыт первый этнографический

музей голендров. В 2007 году Пихтинск отметил свое 100-летие. Важным событием этого праздника было установление обелисков первым ходокам и односельчанам, погибшим в Великой Отечественной войне.

С 2007 г. сами жители Пихтинска, а также их земляки, проживающие теперь в г. Иркутске и других городах области, активно начали собирать информацию о своём происхождении, об истории трёх своих посёлков, расположенных посреди сибирской тайги в 350 км севернее от г. Иркутска. Удалось наладить и связи с теми выходцами из бужских колоний, которые в 1939–1940 гг. вернулись на свою историческую родину и живут сегодня в Германии. В настоящее время с ними поддерживаются тесные контакты, происходит обмен делегациями и частными визитами в целях сохранения традиций, укрепления родственных связей, поиска родственников, а также заимствования опыта работы общественной организации «Бужские голедры» («Bugholendry e.V.»). Кроме этого, ведется подготовительная работа по совместному участию в 2017 году в мероприятиях, приуроченных 400-летию основания первых материнских колоний Нейдорф и Нейбров на Западном Буге.

В настоящее время многие выходцы из наших пихтинских сел работают в разных сферах современной общественной жизни, вплоть до местных органов государственной власти и руководства важными участками культурной и хозяйственной деятельности. Им присущи такие черты, как трудолюбие, честность, терпеливость, способность находить выход из самых трудных ситуаций, тяга к самосовершенствованию, вера в святое, что преподносит нам природа, дарованная всевышним, не зависимо от вероисповедания, стремление быть добрым и отзывчивым к каждому человеку, ко всему живому, жить в мире и согласии с окружающим миром.

Вот уже более 10 лет жители пихтинских деревень занимаются поисками своих корней, однако вопрос об исторической родине по прежнему остается открытым. Возможно, это Германия, Голландия либо Польша. Но какой бы ни была историческая родина пихтинских голендров, для них национальность не имеет значения, ведь главное оставаться порядочными, добрыми и ответственными людьми.

Источники и литература

1. Галеткина Н. Г. «Пихтинские голендры»: поиски исторической родины / Н. Г. Галеткина // Мигранты и принимающее общество в Байкальской Азии: сборник научных статей. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2011. – С. 159–178.
2. Рыбалко Л. М., житель штата Техас, США / Л. М. Рыбалко // Материалы из брошюры «История российских немцев Иркутской области».
3. Макагон Г. Н. Мой Заларинский район: Книга о земле и людях Заларинского района / Г. Н. Макагон. – Иркутск: Оттиск, 2013. – 192 с.

УДК 94 (477.82)

В. М. Кузнєцов
Луцьк, Україна

ОЛЕКСАНДРІВСЬКІ ГОЛЕНДРИ: ХТО ВОНИ І ЧИ ЗАЛИШИТЬСЯ ПАМ'ЯТЬ ПРО НИХ?

Є в Турійському районі Волинської області село Поляна, до складу якого входить хутір Олександрівка – колишня лютеранська колонія, де жили люди з такими прізвищами: БАУМ, БУЛАТ, ГОЛЬЦ, КУНЦ, КУНЦЕВИЧ, ЛЕЩАНСКІ, ЛЬОДВІГ, ЛЮДВІГ, ПАСТРІК, ПОПКО, РИЛЬ, ЗЕЛЕНТ, і яких називали «голендрами». Колонія названа на честь онука Катерини ІІ, спадкоємця імператора Павла – Олександра І.

Олександрівка перед Другою Світовою війною була великим селом, були в ньому кірха, школа, дитячий садок, магазини. Був свій духовий оркестр. За даними Хуго Карла Шмідта, в колонії проживало 140 сімей лютеранського віросповідання, які мали 150 дітей. Розташована Олександрівка на березі глибокого озера Перевірське з чистою прозорою водою. В озері було багато риби і раків.

Олександрівські старожили пам'ятають, що голендри були дбайливими, працьовитими і гостинними людьми. Якщо загляне навіть несподіваний гість, відразу пригощали всім, що є в будинку. Особливо рибою, яка в достатку водилася в озері. Рибу з озера бочками возили навіть до Варшави. В народі село називали і досі називають – Голендри, а озеро – Голендерським.

– Моя мати була українка, а батько, Адам Риль, з голендр, – розповідала Євгенія Риль, корінна мешканка Олександрівки. – Він посватався до неї, коли мама залишилася молодою вдовою з дитиною на руках. Навіть весілля відгуляли. Вони жили добре, хоча сповідували різну віру: батько – католицьку, а мама – православну.

Старожилка Катерина Гончарук згадує про весілля в Голендрах:

– Коли наречений їхав до нареченої, то споряджав трьох вершників. Вони були оперезані різнокольоровими стрічками, що розвівалися від вітру. А для зустрічі нареченої будували спеціальні брами, прикрашені ліхтариками. Одягалися голендри як могли. У багатих і шуби розкішні можна було бачити. І будинки були різні: хто міцніше жив, той мав хату під бляхою, хто бідніший, то під соломою. Це були дуже акуратні, справедливі і богомільні люди.

Ірина Котюк (з родини Гольц) згадує, як у вихідні та святкові дні мешканці села причепурювалися, збиралися на березі озера і веселилися під звуки місцевого оркестру, танцювали, співали. Плавали озером на човнах.

Кожен двір, розташований на березі озера, мав свій місток з декількома дерев'яними човнами. На звуки музики з'їжджалися жителі навколишніх сіл – Озерян, Купичева, Нір, Нового Двору, Янова, Каролінки.

Хто ж такі голендри? Звідки вони прийшли на Волинь?

За книгою «Бузькі голендри на Волині – сліди і історія» (автор Едуард Бютов, бузький голендр, дослідник історії голендр, м. Шверін, Німеччина), голендри – це нащадки голландців. У 1617 році, через напад козаків на голландців, з р. Вісла вони переселяються на р. Буг і засновують села Нейдорф і Нейбрух (між поселеннями Славатиче і Домачово). Книга присвячена голендрам, котрі живуть в Сибіру (Іркутська область, Заларінский район, села Піхтінск, Середньопіхтінск і Дагнік), нащадкам бузьких голендр, що стосуються, насамперед, сімей з прізвищами БАУМ, БРЗУСКА, БЕНДИК, БЮТОВ, ГІЛЬДЕБРАНТ, ГОЛЬЦ, ГІНЕБУРГ, ЛЮДВІГ, ПАСТРІК, ПОПКО, РИЛЬ, ЗЕЛЕНТ. У XVIII столітті вихідці з цих поселень заснували нові колонії, які вже називалися Свєржовські Голендри, Забузькі Голендри.

З офіційного Брестського сайту: «1564 р. князь Микола Радзівіл Чорний на правому березі р. Мухавець заснував 2 лютеранські сільськогосподарські колонії для «вільних голендр» (голландців-протестантів). Поселення мали назви Нейбров і Нейдорф і в декількох кілометрах від селища Домачово в них жило 273 голландці. Колонії проіснували до пори, коли їх жителі були вивезені в Німеччину перед Другою Світовою війною».

Німецькі історики називають голендрами (або «бузькими голендрами») колоністів, яким на початку XVII століття польський граф Рафаель Лещинський дозволив оселитися на своїх бузьких землях. За однією з версій, їх предки жили в пониззі Рейну, за іншою – в Пруссії, за третьою – в Голландії.

Настоятель іркутської римо-католицької парафії Успіння Богородиці ксьондз Ігнатій Павлюсь вважає, що в другій половині XVI століття голендри жили в одній з протестантських країн і організували там якусь секту. Їх переслідували і врешті-решт вигнали. Деякий час вони блукали Європою, поки не знайшли притулок у віротолерантній за часів Ягеллонів польсько-литовській державі – Речі Посполитій. Поступово голендри асимілювалися: сприйняли деякі місцеві звичаї і мову (польська, українська, білоруська), але зберегли свої прізвища і прихильність протестантизму. Переселенців стали називати польською «holendry», а німецькою «Bugholiaender», що в перекладі означає «бузькі голландці». Серед колоністів, що заселяли польські землі, дійсно були й голландці, проте навряд чи можна вважати це доказом голландського походження голендр. У старих метриках уродженців бузьких колоній стоїть пасторська печатка, на якій видно цифру 1564. Цілком імовірно, що це рік заснування Нейбров-Нейдорфського приходу.

Так само вважає і німецький дослідник Вальтер Кун, котрий ще в 1930-х роках писав про історію німецьких поселень на Бузі і на Волині. Проте пізніше стала переважати інша думка, яка спиралася на повідомлення, виявлене в церковній хроніці: «3 червня 1617 польський граф Рафаель Лещинський пожалував 14 селянським сім'ям з Пруссії привілей оселитися на його землі біля річки Західний Буг як вільні колоністи. Ці сім'ї і стали зачинателями двох перших сіл, які знаходились в 30 кілометрах на південь від Бреста і називалися Нейбров і Нейдорф» (Нойбрау і Нойдорф).

Виходить, що переселенці приїхали з Пруссії. Але чи була вона їх батьківщиною чи тільки проміжною зупинкою на довгому шляху? Щодо цього також існує декілька версій. Згідно з однією з них, предки запрошених колоністів жили в пониззі Рейну, але через малоземелля і політичні негаразди покинули свою батьківщину в середині XVI століття. Морським шляхом вони прибули в гирло річки Вайкзель (Вісла) і оселилися в районі Данцига (Гданська). Частину цих людей і запросив до себе граф Лещинський.

За іншою версією, бузькі голендри є нащадками голландських лютеран, котрі покинули країну через релігійні утиски. Деякий час вони жили в околицях Данцига, а потім переселилися на Західний Буг.

І, нарешті, за третьою версією, початковим місцем проживання цих людей вважається Пруссія. Цієї думки дотримується і сучасний німецький вчений Гельмут Хольц. Він пише, що немає нічого, що могло б пов'язувати цих людей з Голландією, – ні релігії, ні мови, ні звичаї, ні національні костюми. Все вказує, швидше, на те, що вони прийшли з Пруссії і за своїм походженням були прусаками. Одним з доказів він вважає той факт, що більшість молитовних книг віддруковані у Східній Пруссії. Багато нейдорфських пасторів також приїхали в колонію з Пруссії.

Беззаперечним доказом на користь голландського походження цієї групи людей є їх назва: «голендри» (holendry – польською, Bughollaender – німецькою). Однак Хольцу вдалося знайти вказівку у старій церковній хроніці, в якій поселенців називали не Bughollaender, а Haulaender. А це свідчило вже не про етнічне походження, а про характер поселення. «Hauland» – так називали німці орні землі, що виникли в результаті вирубки і корчування лісу (від hauen – «рубати»). Відповідно, жителів цих земель звали Haulaender. Приїхавши на Західний Буг, колоністи були змушені розкорчовувати свої земельні ділянки, так само, як три століття тому це робили їхні нащадки. З часом застаріле слово Haulaender трансформувалося в Hollaender. Можливо, цьому сприяло і те, що серед перших колоністів, що заселяли польські землі, були також і голландці. Іноді, за словами професора Дюссельдорфського університету Д. Брандта, слово «голландець» виступало синонімом до слова «колоніст» взагалі.

Після третього поділу Польщі у 1795 році голендри опинилися на території Російської імперії – в Гущанській волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії і в Домачевській волості Брест-Литовського повіту Гродненської губернії. За даними енциклопедії Брокгауза Ф.А. і Ефрона І.А. (1890–1916 рр.), у період з 1787 по 1791 рік у Гущанській волості оселилися меноніти (колонія Свержовські Голендри). У 1861 році вважалося, що німецьких поселенців у повіті мешкає 577 чоловік. У 1874 році всіх колоній було 12, і в них жило 1230 мешканців.

На широких просторах Російської Імперії була велика кількість родючих невикористаних і незаселених земель. Щоб освоїти ці землі, Катерина II видала Маніфест від 22 липня 1763, в якому іноземні громадяни запрошувалися для поселення в Російську Імперію. Найважливіші положення цього Маніфесту гласили:

1. «Всем иностранцам дозволяем в Империю Нашу въезжать и селиться где кто пожелает, во всех Наших Губерниях».

2. «Всем прибывшим в Империю Нашу на поселение иметь свободное отправление веры по их уставам и обрядам беспрепятственно».

3. «Не должны таковые прибывшие из иностранных на поселение в Россию, никаких в казну Нашу податей платить, и никаких обыкновенных служеб служить». Хто селився в необжитих землях, звільнявся від податків на строк до 30 років, в інших областях – на строк від 5 до 10 років.

4. «Поселившиеся в России иностранцы, во все время пребывания своего, ни в военную, ни же в гражданскую службу против воли их определены не будут».

Вирішальне значення для майбутнього колоністів (так іменувалися поселенці) мали додаткові розпорядження з приводу землеволодіння та землекористування:

1. Усі відведені колоністам землі передавалися їм у недоторканне і успадковане володіння на постійно, але не як особиста, а як громадська власність кожній колонії.

2. Ці землі не можна було ні продавати, ні передавати без відома і згоди вищого общинного управління.

3. Для розширення і поліпшення своїх господарств колоністам дозволялося набувати земельні ділянки у приватних осіб.

4. Виділені державою земельні наділи успадковував зазвичай молодший син (мінорат).

Далі колоністам надавалося право на общинне самоврядування. Вони підпорядковувалися безпосередньо Престолу, а не внутрішньому управлінню Імперії. Не можна не згадати і завірення влади в тому, що колоністи могли в будь-який час покинути Царську імперію. На відміну від місцевих селян колоністи не були кріпаками, вони були вільні.

Серед німців-колоністів, що заселили в цей період землі України, були католики, лютерани, реформати і меноніти.

У 1785 році імператриця запросила іноземних колоністів, в більшості своїй німців, для освоєння південних земель, що відійшли до Росії в результаті воєн з Туреччиною. Колоністам надавалися значні пільги в оподаткуванні та у розмірі земельного наділу, що в десятки разів перевищує розмір наділу українського селянина. Крім того, меноніти отримали звільнення від військової служби.

У так званому «Всемилостивейшему» Привілеї Павла I від 6 вересня 1800 менонітам визначалися додаткові права (звільнення від військової та цивільної служби на всі часи, звільнення від присяги перед судом, свобода ремесел та ін.).

Маніфест Олександра I від 20 лютого 1804 особливо виділяв поселенців, які могли бути зразком в селянській справі і в ремеслі, селян, що володіють необхідними знаннями для раціонального ведення господарства.

Масова німецька колонізація Волині відноситься до XIX століття. У першому тридцятиріччі було організовано всього 5 колоній з населенням близько 2 000 чоловік. У 1830–1860 рр. в цій губернії осіло 11 424 німецьких колоністи, які заснували 139 колоній. В кінці цього періоду німецьке населення на Волині становило близько 20 000 чоловік. До 1890 року чисельність колоністів зросла до 155 860 чоловік.

Тобто, умови для переселення влаштовували багатьох. Найчастіше переселенці давали своїм колоніям імена тих місць, які вони залишили на старій Батьківщині, але багато імен давалося на честь російських імператорів, що сприяли переселенню – Єкатеріновка (Катеринівка), Павловка (Павлівка), Алєксандровка (Олександрівка).

Волинські німці є в основному носіями нижньонімецьких діалектів і походять в своїй більшості з північної частини Німеччини і з районів Вісли і Померанії.

Отже, найбільш ймовірний шлях міграції голендрів до Олександрівки був таким:

Голландія + Пруссія → Нейбров + Нойдорф → Свєржовські Голендри → Олександрівка

З 1911 по 1915 рік 36 сімей переселилися на нові землі – до Сибіру. Через прізвища поселенців гамузом записали в документах німцями. Втім, спочатку вважатися німцем, акуратним і дисциплінованим, було престижно: «Жили ми собі, як німці, і жили. Це тільки під час війни ми дізналися, що таке німці».

Так історія почала розколювати на частини колись численну й згуртовану громаду. Ті, хто не поїхав до Сибіру (а їх була більшість), незабаром виявилися громадянами Польщі, до якої, за умовами Ризького мирного договору 1921 року, перейшли Західна Білорусія і Західна Україна.

У 1940 році, після четвертого поділу Польщі, голендр «поділили» між собою СРСР і Німеччина. Голендри жили уздовж Бугу, що розділяло радянські та німецькі війська. Їм, як носіям німецьких прізвищ, було запропоновано возз'єднатися з фатерландом. Більше 2000 осіб перейшли на німецький бік. Потім їх переселили в спеціальний адміністративний район недалеко від Познані, а навесні 1944 року, під час наступу Радянської армії, вони пішли з іншими німцями і осіли під Берліном і на заході Німеччини, де і живуть дотепер

Сім'ї, які вирішили залишитися на радянській території, були в 1941 році депортовані у східні табори, оскільки складалися з «осіб німецької національності», і таким чином, як і їх родичі на початку століття, теж опинилися в Сибіру. Але вже не з власної волі. Скільки їх було, яка частина з них зуміла вижити – невідомо.

Як би там не було, але, влаштувавшись на землях Лещинського, ці люди опинилися в ізоляції від своєї колишньої батьківщини. Тих, хто поїхав до Сибіру, і тих, хто залишився на Волині, розділяла величезна відстань, але, тим не менше, зв'язки між ними не переривалися. Вони писали один одному листи, вітали зі святами. Незабаром ситуація змінилася – війни розділили людей сильніше, ніж відстань, – голендри виявилися громадянами різних держав. Вони продовжували писати один одному листи, але тепер це стало набагато складніше.

Проте залишилися люди, котрі живуть зараз у Німеччині, але народилися на Волині та ще пам'ятають дещо про життя голендр у ті часи. Це Арнольд Єдан з міста Коттбус, батько якого завідував канторатом в Олександрівці. Арнольд сам за велінням серця у 2005 році приїхав в Олександрівку побачити рідні місця, зустрітися з далеким дитинством і старими знайомими – Євгенією Риль (батько Адам Риль), Іриною Котюк (мати Ганна Гольц), Марією Івчик (батько Едуард Риль), Оленою Мохнюк (батько Густав Риль). Це мешканці Дуйсбурга – Ірена і Едвард Людвіги, а також Мар'яна та Броніслава Людвіг з невеликого селища Тепхін під Берліном, яких відшукала іркутський етнограф Наталія Галеткіна. Сестри Мар'яна та Броніслава родилися відповідно в 1913-му і 1924-му, Едвард Людвіг – у 1925 році в селі Нейбров, а його сестра Ірена – там же, але в 1937-му. Арнольд народився в 1934 році в Олександрівці. У січні 1940 року всі вони покинули батьківщину і переїхали до Німеччини.

Як згадує Броніслава Людвіг, «... у нас говорили, що ми – голендри, розповідали, що 400 років тому наші сюди прийшли, але хто там

прийшов, як це все там було, може з Голландії коли хто прийшов – не знає ніхто. Тільки от у нас Бог свій, в церкву свою ходили, пастор був, як у німців у Східній Пруссії, а так більше нічого не знаю. Мама розповідала також, що в 1912-му наші в Сибір поїхали».

Рік 1939-й обірвав і цю ниточку. У вересні Німеччина напала на Польщу, почалася Друга світова війна. Дійшовши до Західного Бугу, німці зупинилися. А незабаром Західна Білорусія і Західна Україна «добровільно увійшли до складу СРСР», і радянські війська встали на інший бік Бугу.

З розповіді Броніслави Людвіг: «Коли війна була в 1939-му, то до нас, в Забузькі Голендри, першими прийшли німці. Потім з того боку на Польщу прийшли росіяни. Ми жили якраз біля річки. Буг в той час не був польським кордоном, тут була Волинь. Німці прийшли, і росіяни прийшли. Буг зробили кордоном – тут росіяни, там німці. Вересень, жовтень, листопад – і війна закінчилася. У грудні кажуть: «Німців забирають. Сказали, що 500 метрів – всі повинні їхати, тільки патруль тут повинен ходити».

Радянсько-німецький пакт про ненапад від 23 серпня 1939 року передбачив, серед іншого, переселення волинських німців до Німеччини, якщо вони того побажають. У зв'язку з цим в Німеччині були віддруковані різні брошури, листівки і газети, в яких йшлося про історичне коріння цих людей, про їх належність до великої Німеччини, німецькому народові. Звучав заклик: «Повертайтеся додому, Батьківщина вас пам'ятає і чекає!» Ця література поширювалася і серед бузьких та олександрівських голендрів. У січні 1940 року вони були поставлені перед конкретним вибором: Росія чи Німеччина. Але Росія для них вже не була країною, громадянами якої вони себе вважали, адже з 1921 року їх села перебували на польській території. Самої ж Польщі, як здавалося в той момент, більше не існувало. А німці обіцяли їм усілякі блага, напираючи на національні почуття. Більшість жителів колоній вирішило виїхати до Німеччини.

З розповіді Броніслави Людвіг: «До нас прийшла німецька і російська комісія, стали ми записуватися. Нам сказали день – 25 грудня 1940 року. Батько взяв коня, віз. Все покинули – будинок, господарство – і поїхали. Всім селом, 150 сімей, і поїхали».

Пам'ятає ці часи українка Катерина Гончарук, яка живе в Олександрівці і нині: «Я пам'ятаю, як голендри виїжджали в сороковому році. Якраз був Новий рік, нас построїли в школі на лінійку: з одного боку українські діти, з іншого – німецькі. Учитель виступив з красивою мовою. Ми підійшли до німецьких дітей, кожному потиснули руку, розцілувалися, а потім вклонилися їм. Ось так ми прощалися ... Гітлер знав, що воювати з нами буде, от він своїх людей і забирав».

«Запропонували і моєму батькові виїхати з Олександрівки до Німеччини, – розповідає Євгенія Риль. – Батько, очевидно, і думав податися з усіма разом, але коли сказав про це мамі, вона не погодилася: «Хочеш – сам їдь, але я з дітьми залишуся». І батько залишився. Приходили нам листи, знайомі голендри кликали в гості. Але ми остерігалися: поїдемо – а хто його знає, що буде? Щось тривожно було, чутки всякі ходили ...».

Дітей і старих відправляли в Німеччину поїздом, а всі інші їхали возами, везли свої пожитки. «Як виїжджали голендри, – згадує Євгенія Риль, – то домовилися, що труби музиканти не будуть ховати далеко, щоб на станції Турійськ зіграти на прощання. Але був сильний мороз, і хоча над підводами зробили намети і утеплення з солом'яних матів, труби замерзли, вкрилися інієм і зіграти не довелося».

У цілому з території Західної України і Західної Білорусії в цей час переселилися до Німеччини 67 452 людини, у тому числі 2 280 бузьких голендрів. Приїхавши до Німеччини, вони виявили, що на них дивляться, як на людей другого сорту, не визнають «справжніми» німцями і презирливо називають «поляками». Проживши на Волині більше трьох століть, вони втратили німецьку мову, сприйняли елементи слов'янської культури. Тому цілком природно, що, опинившись у Німеччині, вони потрапили в становище іноземців на власній історичній батьківщині.

Деякі сім'ї бузьких голендрів вирішили нікуди не їхати. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, це рішення виявилося для них фатальним. Як «осіб німецької національності» їх депортували на схід в табори. Таким чином, ще одна група голендр опинилася в Сибіру, але вже не з власної волі.

Тим же, хто «згадав» про своє німецьке походження, були видані документи, що засвідчують їх приналежність до нових громадян III Рейху. Покинувши Забужжя, ці люди приїхали спочатку в Лодзь, потім в переселенський табір в Ерлангені (недалеко від Нюрнберга), де вони були з квітня по вересень 1940 року. Потім їм було визначено нове місце проживання недалеко від Познані в Вартегау (адміністративно-територіальний район, утворений німцями на території окупованої Польщі). Всім дали будинки, відібрані у колишніх польських господарів, худобу, птицю і зобов'язали постачати німецьку армію сільгосппродуктами. Як згадує Броніслава Людвіг: «Дали нам на Польщі в Вартегау господарство, польський будинок це був. Батьку, матку з дому вони вигнали, сини на німців працювали. А нам сказали – це ваша хата». Так вони й жили до весни 1944 року, поки не почався наступ радянської армії, і всі німці в терміновому порядку стали залишати ці землі. Виїхали і голендри. Частина з них осіла під Берліном, частина поїхала далі на захід Німеччини, де вони і живуть дотепер.

Чи залишиться пам'ять про олександрівських голендр?

Три чверті сторіччя пройшло з часів депортації голендр. Міцні хати, школу, дитячий садок, кірху в Олександрівці розібрали і перевезли до Турійська, старі спорожнілі хати розбили на дрова. Та й ліс смерековий спиляли повністю. Голендерське кладовище, що займає панівну над місцевістю висотку, заросло непрохідним чагарником. Зберігся на ньому лише один надгробок.

Зараз Олександрівка складається з 15 дворів, в яких постійно проживають 6 осіб. До села немає доріг з твердим покриттям, немає телефону. Навесні з села вибратися складно. До магазину і медпункту, які знаходяться в сусідньому селі Озеряни, – 3 кілометри, до сільради (с. Новий Двір) – 7 км. Озеро після меліорації стало мілкіше і зменшилося в розмірах. Зникло мілководдя – нерестові місця. Запаси риби вичерпалися, а раки зникли зовсім. На озеро і зараз приїжджають звідусіль відпочивати люди – аж надто хороші тутешні місця з первозданною ще природою! А моря вже багатьом не доступні!

Приїжджають і німці, колишні голендри, котрі вихали, та їх нащадки. Вони вміють берегти історію і плекати минуле. «Років двадцять тому, – розповідає Катерина Гончарук, – кличе мене сусід на прізвище Булат: «Катю, йди сюди, голендри приїхали». Виходжу і пізнаю – Бенам, він з сімнадцятого року був. «Ти мене впізнала!» – сказав Бенам, обійняв мене і розцілував. Потім другий раз приїздив, карту робив, позначав, де чия хата стояла».

На схемі, очевидно, згаданій Катериною Гончарук як карта, є позначення: «ANGEFERTIGT: KARL PASTRIK. GEZEICHNET: J.ARNDT MÄRZ '88». Можливо, у Карла Пастріка було сільське прізвисько Бенам, і його слід вважати першим, хто в наш час почав відроджувати історію Олександрівки, з'єднувати минуле з сьогоденням. І сталося це в березні 1988 року.

27 червня 1992 приїхали в Олександрівку з Німеччини нащадки олександрівських голендр Людвіг, Ерна, Іванна, Кароль Пастріки. Людвігу було три рочки, коли його вивезли до Німеччини. Після приїзду вони відвідали голендерське кладовище, де Людвіг, будучи пастором, звершив молебень над померлими.

Приїжджав з Америки пастор Зігфрид Кунц, під патронатом якого перебуває лютеранська церква (кірха) в Луцьку.

Влітку 2005 року Арнольд Єдан, який приїхав в Олександрівку слідами Карла Пастріка, привіз копію схеми, складеної Пастріком. З Арнольдом приїхали його дружина Гудрон, племінниця Ядвіга з чоловіком Едвіном. Вони відшукали місце, де стояв будинок кантора Едуарда Єдана – батька Арнольда, подивилися на ще міцні підвалини кірхи, відвідали цвинтар, допомогли місцевим голендрам по господарству.

У вересні 2006 року знову відвідав Олександрівку Арнольд Єдан, побудував через погано прохідне місце дерев'яний місток, який з'єднав Олександрівку з найбільш близьким селом Озеряни, де є найнеобхідніші атрибути цивілізації. На жаль, влітку 2007 року «дикі туристи» його розібрали... Останній раз Арнольд з племінником побував на землі, де народився, у минулому році.

І все ж, у голендр та їх нащадків є надія, що Олександрівка відродиться, будуть засіватися хлібами поля, на луках буде випасатись худоба, з'являться в озері раки і води його наповняться рибою. Вміють вони берегти і плекати свою історію.

Далеко в Сибіру, на тайговій околиці Заларінского району, в передгір'ях Східних Саянів бузькі голендри 100 років тому заснували три села – Замустече, Новину і Дахник, зараз це Піхтінск, Среднєпіхтінск і Дагнік. Їм вдалося зберегти всю свою самобутність, унікальну етнографію.

У 1990-х такий ось житловий будинок побачила іркутська комісія Центру щодо збереження історико-культурної спадщини. Побачила і обімліла – таких не те що в Сибіру, в Росії в принципі немає! До дивних домівок додавалися дивні особливості мови, віри та побуту їх мешканців.

Щоб пам'ять не загинула, створили музей. Робити музей було просто: колишній власниці купили новий будинок, а старий залишили так, як є, з усім старовинним начинням всередині.

А нам, волинянам, слід замислитись: як залишити у пам'яті нащадків історію голендр – таких малочисельних наших земляків, їх працьовитість, толерантність, їх етнос. Хіба багато треба коштів і праці, щоб із садиби Євгенії Риль (хай світла про не буде пам'ять!) створити історико-етнографічний музей?

Голендри! Відгукніться, відновіть втрачені зв'язки, увічніть пам'ять предків, щоб нащадки не забували батьківський дах і землю, де народились батьки.

Цей нарис – результат мого дослідження, ініційованого Карлом Пастріком і Арнольдом Єданом (Німеччина), і альманах «ГОЛЕНДРИ», напрацьований у 2007 році, будуть першим внеском до скарбниці пам'яті про олександрівських голендр. Сприятиме цьому і включення проекту «Відродження поселення голендр «Олександрівка», розробленого громадською організацією «Інститут Європейської Інтеграції», до плану заходів на 2015–2017 роки, спрямованих на виконання цілей і пріоритетів стратегії розвитку Волинської області на період до 2020 року.

Джерела та література

1. Volk auf dem Weg. Немцы в России и в СНГ 1763–1993. – Stuttgart, 1993.
2. Hugo Karl Schmidt. Die evangelisch-lutherische Kirche in Wolhynien. – Marburg: Elwert, 1992.

3. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль. «Підручники & Посібники», 2003.
4. Соловьева О. Бужские голендры / О.Соловьева // Бютов Э. Бужские голендры на Волыни – следы и история: перев. И. Г. Щипачёвой и Г. Г. Сакович // Отечественные записки. – 2005. – № 6 (27) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: hppt://www.strana-oz.ru/2005/6/buzhskie-golendry
5. Голубовский А. Пихтинские голендры / А. Голубовский // Аргументы и Факты в Восточной Сибири. – №45 (392). – 10 ноября 2004.
6. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1890–1907. – Т. IX (17). – С. 42.
7. Головкина В. Голендры. Линии жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://strana.ru/journal/22972622

Розділ V / Abschnitt V

Духовна і матеріальна культура волинських німців

Die geistige und materielle Kultur der Wolhyniendeutschen

УДК 82.1 (430) (477.82)

В. В. Вітренко
Новоград-Волинський, Україна

ПОЕЗІЇ НІМЕЦЬКИХ ПОЕТІВ ВОЛИНІ – КРОК ДО РОЗУМІННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБРАЗУ І ХАРАКТЕРУ НІМЦЯ-ВОЛИНЯКА (Спроба художнього аналізу деяких поезій німецьких етнічних поетів з Волині)

Колись класик німецької літератури Йоганн Вольфганг фон Гете, порівнюючи характер німців із священною горою Брокен, найвищою вершиною Гарцу, казав, що німець є таким же твердим і розважливим, як Брокен, а Брокен є таким же толерантним і романтичним, як німець. Вочевидь, ці риси характеру: твердість, розважливість, романтичність і толерантність, а ще упертість і ощадливість, зберегли нащадки тих тисяч переселенців із Сілезії і Мекленбурга, Швабії і Вюрттемберга, Померанії та інших територій Царства Польського, заселених німцями, які осіли в кінці XVIII – впродовж XIX століття на землях Волині. Вони не були закликані в Російську імперію за царським указом, як це трапилося з німцями Поволжя, тому їхнє укорінення на волинських теренах було і тяжчим з матеріальної і соціальної точок зору, і зазнало більших впливів з боку тих етносів, які уже давно поселилися у Волині: поляків, юдеїв, росіян. Але вплив титульної нації, українців, яких тоді презирливо називали малоросами, був чи не найбільшим.

У свою чергу, дослідниця проблеми етноментальності як філософської категорії Т.М. Поплавська, говорячи про характер українця, підкреслювала такі його особливості:

– Основні складові риси української ментальності: релігійність, волелюбність, працьовитість, любов до землі, терпимість, життєлюбство, милосердя, пісенність.

– Основні складові риси українського характеру: сентиментальність, емоційність, терплячість, послужливість, невибагливість, довірливість, доброзичливість, наївність.

– Основні складові риси української душі: схильність до філософічності, щирість, відкритість. [1, с. 73–74]

У першій половині XX століття етнічні німці Волині мали свою художню літературу, вони створили численні зразки прозових і поетичних творів, різних за жанрами і спрямованістю. Перша проблема, до якої звертаються волинські німецькі поети, – це значення малої Батьківщини для долі німецького етносу. Основні мотиви цих поезій: німці є

окремий національний етнос із яскраво вираженими, присутніми лише їм традиціями і характером, релігійними переконаннями і народними звичаями. Тема малої Батьківщини стала для волинських німців дорогоцінним джерелом їх спогадів, переживань і мрій, що в поетичній творчості посідає одне з центральних місць. Це можна бачити в поезіях етнічних німців Західної Волині Ерни Вольц і Густава Тичковського. Так, у «Пісні волиняків», опублікованій у часописі «Волинський посланець», Густав Тичковський пише:

Wolhynierlied	**Пісня волиняків**
Wir halten all zum deutschen Volk Und fest zum Glauben unsrer Väter. Das deutsche Wort, der deutsche Sang, Er bleibt trotz Feinden und Verrätern.	Ми, німці, всі з часів старих Шануємо батьківську віру. Тож, попри зраду й вороги, Наш люд і пісня не загинуть.
Und hat durch soviel Not und Pein Das Schicksal uns umhergetrieben, Nach Süd und Norden, Ost und West, sind wir doch immer deutsch geblieben.	На Північ й Південь, Захід й Схід, Крізь біль, страждання і злостивість Нас гнала доля у похід – Однак ми німцями лишились!
Drum wollen wir auch fernerhin So sein, wie Gott es uns gegeben: Wolhynien ist das Heimatland, Und Deutsch sei Schaffen, Leib und Leben! [2, арк. 38]	Не нарікаєм на талан – Він нам від Господа у спадок. Волинь – це наш батьківський лан, А німці – плід його і статок.

У поезії чітко простежується бажання автора утвердити територію Волині як малу Батьківщину німецького етносу, що заселив частину земель в XIX столітті. В поезії Густав Тичковський виступає від імені нащадків німецьких переселенців, використовуючи особовий займенник *«wir»* («ми»), *«uns»* («нас»), присвійний *«unser»* («наш»), що є стрижнем поезії, і починають збірний образ ліричного героя в поезії. Що ж характерним є для цього образу німця-волиняка? Насамперед, єдність із німецьким народом історичної Німеччини. Це підтверджується словами *«das deutsche Volk»* («німецький народ»), *«das deutsche Wort»* (німецьке «слово» (в значенні «мова»), *«der deutsche Sang»* («німецька пісня»), *«der Glauben unsrer Väter»* («віра наших батьків»), навіть цілим рядком *«sind wir doch immer deutsch geblieben»* («однак ми німцями лишились»). У центрі поезії розміщуються два символи: перший – «Доля» (*«das Schicksal»*), другий «Бог» (*«der Gott»*), що належать до філософських сакральних символів. Щодо першого символу, то він має інтернаціональне значення і є досить характерним для світогляду українців. За сюжетом поезії, це потрібно розуміти так: історія виникнення, транс-

формації і позбавлення німців своєї Батьківщини – Волині була зарання запрограмована їх долею, що постає в образі невідворотного розвитку етнічного етносу. Посилюється перший символ цілим поетичним рядком *«So sein, wie Gott es uns gegeben»* (дослівно: «сталося так, як далося (чи заповідалося) нам Богом»); лексема «Бог» має у німців не просто сакральне значення, як і в українців, але мається на увазі, звичайно, Бог євангельсько-лютеранського віросповідання, його заповіді німці-віряни, а саме такі були серед етнічного населення Волині, наслідують набагато суворіше, аніж українці. Він символізує духовну підтримку німців-волиняків в їхньому житті і розвитку. Досить пожвавлює всю поезію використання автором такої стилістичної фігури, як оксюморон. Це стилістична фігура, що полягає у зведенні слів або словосполучень, значення яких взаємно виключає одне одного, створюючи ефект смислового парадоксу. Тому оксюморон є дуже виразним стилістичним прийомом: використовуючи мінімум мовленнєвих засобів, він характеризує складність, внутрішню суперечність описуваного предмета або явища. Тому окремі важливі моменті історії німецького етносу зображені за допомогою цієї стилістичної фігури, як-от: *«Nach Süd und Norden, Ost und West»* («На Північ й Південь, Захід й Схід»), що доповнюються синонімічними парами: *«Feinden und Verrätern»* («зрадники і вороги»), *«Not und Pein»* («Нужда і Страждання»). Пишемо останні два іменники з великої букви через те, що вони також символізують долю німця-волиняка. Так, серед німецького етносу довгий час побутувало прислів'я, що до певної міри характеризувало історію національної меншини: «Перше покоління заробило собі смерть, друге нужду, і лише третє було з хлібом». Більш аніж 90 відсотків німецьких колоністів було пов'язано із сільським господарством, із тяжкою працею селянина-хлібороба. Німецькі селяни-трудівники серед українців користувалися повагою, у них можна було багато чого повчитися. Це розуміли й самі колоністи. І тому зрозумілим є кінцевий рядок поезії: *«Und Deutsch sei Schaffen, Leib und Leben!»* («Все, що є німецьким (на Волині), – це творчість, хліб і життя»). В цьому плані можна сформувати основні риси характеру етнічного німця, що випливають із зазначеної поезії Густава Тичковського: Відданість батьківським звичаям і традиціям, глибока набожність, шанування євангельсько-християнської церкви та євангельсько-християнських заповітів, націленість на переборення труднощів, усвідомлена тяжка праця на благо майбутніх поколінь німців Волині, що розглядалася німцями як божественна необхідність. Волинську територію вони справді вважали своєю Батьківщиною, яка мала стати продовженням історичної Батьківщини – Німеччини.

Тему Малої Батьківщини на Волині продовжує німецька етнічна поетеса Ерна Вольц у поезії *«Heimweh»* («Туга за Батьківщиною»).

Heimweh	**Туга за Батьківщиною**
Nichts kann die Heimat ersetzen, wir täuschen es uns nur vor. Es schlummern die Heimweh-Schmerzen und brechen doch wieder hervor.	Ніщо не замінить Вітчизну. За рідним обійстям потому давно я справила тризну, – та ж серце крається знову.
Führt dich auch dein späteres Leben in der Fremde von Ort zu Ort, wird es immer den Augenblick geben, da trägt dich die Sehnsucht fort.	В житті на чужині зазнала чимало я болю і зла. Як часто тоді оживала пекуча, мов рана, нудьга!
Heimweh löscht alle Fehler, die einst die Heimat gehabt. Wir tragen den Sehnsuchts-Zähler, der nur das Schöne bewahrt.	Були в рідній краї незгоди, – я горя спізнала колись. Та пам'ять не держить шкоди, лиш смуток за добрим лишивсь.
Es war so schön die Heimat, die Kindheit im Elternhaus, als Mutter meine Hand geführt hat über die Schwelle hinaus.	Моя Батьківщина славна, – це юність із отчим домом, рука материнська ласкава, підтрима завжди за порогом.
Die schönste aller Linden dort in der Heimat steht. Die Sehnsucht wird Ruhe finden, wenn sie übers Grab verweht. [3, с. 12]	Це липа, найкраща у світі, там крона шумить без упину. Це ніжні волинські квіти.... Хто ж їх покладе в домовину?!

Авторка уже першим рядком вказаної поезії *«Nichts kann die Heimat ersetzen»* («Ніщо не замінить Вітчизну») наголошує на непорушності, незмінності і нетлінності святого поняття Батьківщина. Другий рядок поезії починається об'єднувальним особовим займенником *«wir»* (ми), чим підкреслюється позиція як автора, так і ліричного героя щодо поняття Вітчизна. Ставлення і автора, і ліричного героя до колишньої Батьківщини-Волині підкреслюється метафорою двох наступних рядків**: «***Es schlummern die Heimweh-Schmerzen / und brechen doch wieder hervor»* («Тліє біль-туга за Батьківщиною і спалахує знову»). Метафора доповнюється градацією у вигляді іменника-прикладки *«die Heimat-Schmerzen»,* що робить почуття туги ліричного героя за Батьківщиною-Волинню більш образними. Новоутворений складний гіперболічний іменник-прикладка *«der Sehnsucht-Zähler»* («лічильник туги») доповнює попередню прикладку, він набуває філософського змісту і виступає у функції узагальнення того рахунку, який ліричний герой, а з ним і поетеса пред'являють історії і суспільству за пережиті страждання,

за розлуку із Батьківщиною. Ця лексема водночас протиставляється субстантивованому іменнику *«das Schöne»*, проте таке протиставлення не містить ознак помсти, воно лише відтінює болісні переживання ліричного героя, виводячи його на проблему «неподільного горя». Це підкреслюється першим рядком третьої строфи: *«Heimweh löscht alle Fehler»* («Туга за батьківщиною пригашує всі помилки, які там були»). Отже, центром поезії є туга за втраченою батьківщиною; тужіння за Вітчизною дуже було характерним для українських народних традицій.

У четвертій строфі символи Малої Батьківщини деталізуються через лексеми *«das Elternhaus»* («батьківська хата»), (див. рядок: *«die Kindheit im Elternhaus»*), *«die Mutter»* («мати»), (див. рядок: *«als Mutter meine Hand geführt hat»*), *«die Schwelle»* («поріг») (див. рядок: *«über die Schwelle hinaus»*). До речі, такі символічні поняття, як «батьківська хата», «мати», «поріг» є характерним для всіх індоєвропейських мов. Проте використання авторкою цих символів робить їх ближчими саме до українських характеристик. Наприклад, хатньому порогу українці надавали сакрального значення. Пригадаємо, що господарі на Волині пускали за традицією у нове помешкання кота і півня, які вважалися давніми домашніми тваринами-тотемами; через поріг на руках переносили наречену, яка повинна була відтепер посісти місце берегині хатнього вогнища; через поріг не було прийнятим виносити сміття, його спалювали в печі, бо інакше, вважали, з хати втече щастя. На порозі не дозволялося нічого робити, бо під ним, буцімто, живе покровитель житла – домовик. До речі, це уявлення було присутнє і в старих німецьких звичаях. Коли виносили з дому труну з тілом покійного, то нею легенько тричі стукали об поріг, аби його душа попрощалася із хатнім домовиком. Проте останнє було характерним лише для українського населення Волині, а етнічні лише німці запозичили цей звичай.

З іншого боку, поріг уособлює межу, за якою починається якісна зміна стану буття для ліричного героя в дитинстві: його перша самостійна зустріч з довколишнім світом, у якому йому потім жити, працювати і народжувати нащадків. Символічні лексеми: *«die Heimat»*, *«das Elternhaus»*, *«die Schwelle»*, *«die Linde»* («липа») концентрують увагу читача в напрямку від загального поняття Батьківщина до конкретних деталей на місці, що творять це поняття.

Символічною в поезії є роль матері, яка втілює етнічно-родове ядро суспільства, – вона підтримує дитину, вводячи її в незнайомий світ. Завдяки такому прочитанню мати уособлює мудрість та авторитет старшого покоління, а також першого вчителя і захисника дитини, що характерним було, насамперед, для традиційних уявлень українців. Для німців на першому місці завжди стояв образ батька – образ матері йому поступався.

До речі, образ липи є характерним символом насамперед для німецького фольклору, він органічно вплітається у картину спогадів ліричного героя про малу Батьківщину. Це дерево завжди наділялося магічними властивостями. Як правило, етнічні німці обсаджували липами свої садиби, церковну землю і територію школи, оскільки запах липи, за повір'ям, мав відганяти злих духів. Липовий цвіт сушили на горищі, а згодом готували лікувальний чай від застуди, додавали липовий чай у воду, якою вмивалися. Липовий мед також мав цілющі лікувальні властивості, тому практично у кожного німецького селянина вдома була пасіка. Із воску виготовляли свічки, з м'якого дерева робили на літо черевики, виготовляли посуд та інше хатнє начиння, липові дошки використовували для малювання ікон, липовими цурпалками топили піч і випікали запашні паски та паляниці на релігійні свята.

Закінчується вірш алегоричними рядками *«Die Sehnsucht wird Ruhe finden, wenn sie übers Grab verweht»* («Туга знайде спокій, коли вона розвіється над домовиною»). Проте це не є песимістичним кінцем поезії, а лише твердженням, що людина є прахом, а Батьківщина – це вища і нетлінна цінність. Тут в поезії добре відчутні такі мотиви німецького характеру, як мрійливість, романтизм і здатність до переживання, до катарсису (розчулення). [4, с. 75–76].

Поезія Ерни Вольц *«Gruschkenbaum»* («Груша-дичка») є одним із найбільш вдалих віршів самобутньої поетеси, що характеризує образ німця-волиняка. При цьому Ерна Вольц залюбки використовує лексеми, запозичені етнічними німцями з української мови: *«Gruschken»* («грушки»), *«molsche»* («молочні»), що допомагає загалом створити глибоко інтимний, трепетний образ рідного краю Волині, а також передати збережену пам'ять про свої корені, народні традиції і звичаї, зокрема про традиційні ласощі сільських дітей німецької колонії, які так нагадували ласощі українських сільських дітей.

Gruschkenbaum	**Груша-дичка**
Vesper unter'm Gruschkenbaum, das war ein Vergnügen, konnte nach den Gruschken schau'n auf den Rücken liegen.	Груша-дичка у полудень дасть тобі спочинок; що за щастя, в день паркий відшукать затінок!
Kurz und knorrig das Geäst, klein und rund die Blätter, stand er stark und felsenfest trotzte jedem Wetter.	Покруч гілок, лист малий, зовні непоказна, – та, як скеля, в буревій і міцна, й звитяжна.

Schutz und Schatten gab er mir gern bei Sonn' und Regen, unter seinem Blätterdach hab' ich oft gelegen.	Збереже і в тінь схова від дощу чи спеки; ніби мамина рука її крона пестить.
Frei stand er auf weiter Flur, übervoll mit Blüten, Vogelnester noch und noch, konnte er behüten.	Навесні стоїть в квіту гордо в полі чистім, наче воїн на посту, – пташенят захисник.
Wenn der Herbstwind brauste an den Bäumen rüttelt, wurden Gruschken durch den Sturm, alle abgeschüttelt.	А коли осінній вітер налетить з-за лісу, то усі грушки із віток струсить він донизу.
Körbe voll trug ich nach Haus' auf den Vorratsspeicher, o, war das ein Winterschmaus, wurden weich und weicher.	Повні кошики плодів віднесу в комору. Це ж бо ласощі які у зимову пору!
«Molsche» Gruschken waren dann ganz und gar vollkommen, und der Vorrat hat fortan täglich abgenommen. [5, c. 16]	Так гнилички смакували восени і взимку, – весь запас їх, що ми мали, станув надто швидко.

У центрі поезії – образ нічим не привабливого дерева; таких дерев багато розкидано на полях і узліссях Волині. Але при описі це дерево набуває поетичного образу, воно асоціюється із красою і корисністю для людини. Поетеса використовує художні тропи та стилістичні фігури, першість серед яких належить антитезі, оксюморонам, еліпсисам та поетичній інверсії: *«Kurz und knorrig das Geäst,/ klein und rund die Blätter»* («Коротке і вузлувате гілля,/ маленьке і кругле листя»), *«stand er stark und felsenfest / trotzte jedem Wetter»* («стояло воно (дерево) міцно, опираючись будь-якій погоді»); *«Schutz und Schatten»* («захисток і тінь»), *«Sonn' und Regen»* («сонце і дощ»), *«ganz und gar»* («зовсім») тощо. Образ волинської грушки-дички зіставляється із загальним образом німця-волиняка, який зумів укорінитися у краї, незважаючи на удари долі, зумовлені різними обставинами, зумів зберегти і перейняти найкращі риси, до певної міри традиції і звичаї корінного населення – українців. [6, с. 87–88]

Для німецького етнічного поета із Східної Волині Герберта Генке, який народився в селі Анета біля Новограда-Волинського, з Малою Батьківщиною пов'язана насамперед рідна місцевість, де протікає

маленька річечка, на якій розкинулась одна із найдавніших колишніх материнських колоній Східної Волині, якої уже давно немає. Ця місцевість і все, що є на ній, має для поета сакральне значення. Вона називається одним складним словом: *«Heimaterde»* (у перекладі «Рідна земля»). Так, у поезії *«Heimatorte»* **(«**Рідні місця»), він пише:

Heimatorte

Nach kurzer Trennung kehr' ich wieder heim.
Du grüßt mich froh
mit Plätschern und Geschäum.
«Willkommen!» – lispeln deine klaren Wellen,
die bald im flinken Tanz vorüberschnellen
und bald vor grün umhegten Ufersteilen
wie in Gedanken träumerisch verweilen.

Du bist kein Strom,
der machtvoll wogt und braust
und in Turbinen mit Getöse saust –
Ein Flüsschen nur
mit Waldungen und Hügeln,
in dem sich dichte Weidenbüsche spiegeln,
und straffe Halme schwerer Weizenähren,
und schwarze glänzende Johannisbeeren.

Ein Flüsschen nur,
und doch erfüllt mich ganz
dein Plätschern, Raunen und dein Zauberglanz.
Und nie,
wo sich auch weilen werde,
verblasst dies Bild geliebter Heimaterde. [7, с. 20]

Рідні місця

Час промайнув,
і знову вдома я.
Мене стрічає річечка моя.
«Привіт!» – її шепочуть хвилі ясні,
Що ніжно плюскотять в танку прекраснім.
Серед скелястих берегів щомиті,
Зеленим верболозом оповиті.

Ти не потік,
що стрімко рине з шумом
й турбіни сповнює могутнім гулом.

Лиш річечка мала,
що берегами в'ється,
Знайома з юних літ
і мила серцю.

Лиш річечка, – а серце знов щемить
за плюскотінням хвиль,
бо в них – небес блакить.
І де б я не бував на віці свому, –
В душі моїй завжди цей символ дому.

Лексема «Рідна земля» втілює у собі цілий мікровсесвіт, пов'язаний із місцевою річечкою, із її скелястими берегами, із водним плесом, із деревами, що ростуть понад річкою. У поезії відчутним є світосприймання образу маленької річечки ліричним героєм через його внутрішній психічний стан і переживання, що надає поезії експресії, емоційності і робить весь її зміст рухливим. Слід відмітити, що автор на перше місце виносить слухові, а не звукові асоціації, що виражені у нього абстрактними іменниками і набувають водночас статичної картини, залишаючись надовго у пам'яті читача. Так, лексеми *«Plätschern»* («плюскотіння»), *«Geschäum»* («шуміння») поєднуються із метафоричним зверненням другого ліричного героя у поезії річечки *«Willkommen!»* («Ласкаво просимо!»), що робить поезію живою у сприйманні читачем. Рухливості і слухово-зорової образності надають поезії метафоричні рядки: *«…lispeln deine klaren Wellen,/ die bald im flinken Tanz vorüberschnellen/ und bald vor grün umhegten Ufersteilen/ wie in Gedanken träumerisch verweilen»* («…шепочуть її ясні хвилі,/ які швидко мчать у жвавому танку,/ мимо скелястих берегів, повитих зеленню,/ що залишаються в думках наче сон»). Метафори мають порівняння, епітети, тавтології, що малює образну картину річечки. Та й сам демінутив «річечка» (*«Flüsschen»*) доповнюється картинами лісових насаджень і пагорбів, заростями верболозу, пшеничними стеблами з колоссям і чорними блискучими ягодами смородини (*«mit Waldungen und Hügeln,/ in dem sich dichte Weidenbüsche spiegeln,/ und straffe Halme schwerer Weizenähren,/ und schwarze glänzende Johannisbeeren»*).

«Серед тих мовних явищ, що їх наводять з-поміж інших свідчень на підтвердження популярного уявлення про емоційність, сентиментальність, ліризм, мрійливість, – зазначав професор О. О. Тараненко у статті «Про демінутив як вияв національної ментальності», – словом, кордоцентричність ментальності українців; при цьому нерідко подається широка наявність у системі словотворчих засобів української мови демінутивно-оцінних форм з пестливим значенням…. Трактувати це

явище потрібно з погляду відбиття в ньому української національної ментальності, зокрема, на користь позитивності моральних якостей українського народу». [8] Якщо ж взяти наведені рядки із поезії «Рідні місця», то в ній є ще один чітко виражений український символ – верболіз, верба; з чого можна зробити висновок, що автор у своїй поезії, описуючи рідний край, використовує мимохіть українські символи, що таким чином мають стати і символами німецької меншини.

В останній строфі використовується знову лексема звукової асоціації «Plätschern» («плюскотіння»), що доповнюється ще й словом *«Raunen»* («дзюркотіння») також звукової асоціації і складним іменником зорової асоціації *«Zauberglanz»* («чарівний блиск»), разом із епітетом *«geliebt»* («улюблений»), що є означенням іменника *«Heimaterde»*, і такими наявними стилістичними фігурами, як інверсія і еліпсис, ці метафори створюють в цілому оптимістично-позитивну картину рідної землі, що переповнює ліричного героя і здатна викликати у нього катарсис.

Звичайно, поет на міг не сказати бодай декілька слів про своє рідне село, а поезій, присвячених цій темі, у нього, принаймні, з два десятки, незважаючи на прозові твори. Особливе відчуття любові охоплює поета, коли він говорить через дитяче світобачення про речі, які назавжди запам'яталися в дитячому віці і стали для нього святими на все життя: власне село як мала Батьківщина, річка, поле і сад, дзижчання бджіл, верби понад річкою і лелека на даху. Тут уже простежується характерний вплив українського світогляду, бо коли вітряк є сакральним символом для німців, то лелека, як і верба, є традиційними тваринними і рослинними оберегами для титульної нації – для українців. І спільним символом для обох народів є бджола як уособлення буденної важкої праці. Особливого таємничого звучання надають поезії численні інверсії, у тому числі опозитивний іменник у функції означення (*«Der Mühle Flügel»* – «Крила вітряка»), епітети, метафори, наявність тонів і напівтонів, створених іменниками, що образно показують картину сільського життя. А сприймання читачем цієї картини через присутність другого головного героя, малюка, надає їй особливої теплоти та інтимності і викликає катарсис.

ANNETTE	**Анета**
Der Himmelsbogen wölbt sich zart und blau, und Fichtenriesen recken ihr Gefieder. Der Sonne Strahlen spiegeln sich im Tau, und munter trillern Lerchen ihre Lieder.	В блакиті неба ніжні голоси. Ялин ошатних велич і сторуких. Проміння сонця міниться в росі, І жайворонка пісні чисті звуки.
Im Schwatzwald, wo die schlanken Eschen stehn, herrscht immer ein geheimnisvollen Walten:	І Чорний ліс, струнке де ясени, Де царство таємничої дрімоти,

Aus Blätternischen und Verstecken spähn Im Halbdunkel verborgene Gestalten.	Де в напівтемряві його гущавини Чатують дивовижні чар-істоти.
Mein Heimatdorf Annette schwebt mir vor mit Strohdächern, gekröpften Weidenbäumen, mein Elternhaus mit Scheune, Hof und Tor und Bienenstöcken in den Gartenräumen.	Мені ввижається село затим, Моя Анета з вербами довкола. Батьківська хата, двір, комора, тин І вулики в садку; за ним вже поле…
Die Morgenbrise ist noch wie verträumt. Der Mühle Flügel drehn sich ohne Eile, am Flüsschen, von Gebüsch und Ried umsäumt, da pirscht ein Knirps mit Flitzbogen und pfeilen …	Замріяний ранковий вітерець, Неспішні вітрякові круговерті. А біля річечки – малий стрілець, Що причаївсь із луком в очереті.
Der Klapperstorch steht hoch auf seinem Nest, der Bienen Summen glaube ich zu hören. O Kindheit! Deine Spuren wurzeln fest, ich kann mich deines Zaubers nicht erwehren. [9, s. 24]	Лелека одноногий над гніздом, Гудіння бджіл мені донині чути. Дитинство! Ти взяло мене в полон, Тих чар твоїх ніколи не забути.

Значне місце займає у творчості німецьких волинських поетів вшанування вітчизняних музикантів і композиторів. Німецький етнос відзначався завжди любов'ю до музики, до хорового співу. Численні оркестри духової музики, що часто супроводжували богослужіння в лютеранському храмі, ансамблі скрипалів, акордеоністів, флейтистів були чи не в кожній більш-менш значній німецькій колонії. І німецьким композиторам-класикам поети відводили одне із чільних місць, присвячуючи їм свої поезії. Йоганну Себастьяну Баху присвятив свою поезію Герберт Генке. Евальд Вайс писав про Вольфганга Амадея Моцарта. А музику Людвіга ван Бетховена етнічний поет Алєксандер Цільке метафорично порівнює то з тихим, ласкавим морським бризом, то з бурхливим штормом, що змінюють один одного, у цих картинах гіперболічно відбивається людське життя з усіма його пристрастями.

Beethovens Musik	**Музика Бетховена**
Jetzt gleichst du noch dem stillen Meere, wo sanft die Wellen gleiten hin. Der lichte Strahl der Frühlingssonne. gar wunderschön erglänzt er drin.	Вона бува як тихе море, що м'яко хвилі котить вдаль. Пірнає в них весняне сонце, сліпуче, мов гірський кришталь.

Doch bald in dieser Meeresstille	Та ось із глибини морської
Ein dumpfes Raunen steigt hervor.	глухе гудіння нароста.
Die Wasser steigen, brausen, wogen,	Вода кипить, вирує, грає,
die Wellen bäumen sich empor.	високі хвилі нагорта.
Und immer höher steigt die Brandung,	Морський прибій стає бурхливим,
sie wälzt die Wogen wild daher.	він люто хвилі підійма
Sie schmettert wütend sie ans Ufer.	й шпурляє рвучко їх на берег.
Es schäumt die Flut, es tobt das Meer!	Штормовий вітер завива...
Und dann allmählich sich besinnend	Та буря поступово нишкне,
glänzt wiederum sein Antlitz mild.	і вже нема їй вороття.
Das ist des stolzen Menschen Seele	...У звуках цих – душа людини
und seines Lebens Spiegelbild.	і горде все її життя. [10, арк. 49]

Як підсумок, можна стверджувати, що зазначені етнічні волинські поети, використовуючи художнє багатство німецької поетичної мови, літературно-художні символи, створили поезії, які малюють образ німецького селянина, для якого були притаманні певні риси характеру; ці риси доповнювалися певною мірою новими, характерними особливостями світогляду і способу життя титульної нації – українців. І хоча таке проникнення і збагачення ще не набуло широкого вжитку, оскільки німецький етнос за короткий період часу залишився в цілому замкнутий для інших національностей Волині, проте процес переймання традицій і звичаїв титульної нації розпочався, про що свідчать наведені поетичні твори. Значно більше запозичень було з огляду на мовне спілкування етнічних німців з іншими національностями, які населяли Волинь: росіянами, поляками, юдеями, українцями.

Джерела та література

1. Поплавська Т. М. Особливості національного менталітету та побудова правової держави в Україні / Т. М. Поплавська // Філософ. думка. – Київ, 2004. – № 1. – С.73–74.
2. Із власного архіву Вітренка В. В. Папка «Густав Тичковський». – Арк. 38.
3. Erna Wolz. Klopf ruhig an. – Band I. – Köln, 5. Auflage, 2004. – S. 12.
4. Валентин Вітренко. Література волинських німців. Книга перша / В. Вітренко. – Житомир, Вид-во «Волинь», 2003. – С. 75–76.
5. Erna Wolz. Klopf ruhig an. – Band I. – Köln, 5. Auflage, 2004. – S. 16.
6. Валентин Вітренко. Література волинських німців. Книга перша / В. Вітренко. – Житомир, Вид-во «Волинь», 2003. – С. 87–88.
7. Herbert Henke. Lesebuch. – Alma-Ata, «Kasachstan», 1988. – S. 20.
8. Тараненко О. О. Про демінутив як вияв національної ментальності / О. О. Тараненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tw-irpx.com/file/1099809/

9. Herbert Henke. Lesebuch. – Alma-Ata: Kasachstan, 1988. – S. 24.
10. Із власного архіву Вітренка В. В. Папка «Алєксандер Цільке». – Арк. 49.

УДК 811.112.2'27

О. М. Грибок
Луцьк, Україна

ОСОБЛИВОСТІ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ

Мистецтво, культура кожного народу, вкорінені у фольклорні пласти його історії, починаються у намаганнях людини словом, танцем, піснею, магічним дійством виразити свої почуття, переживання, пояснити явища світу, індивідуальними чи колективними зусиллями вмилостивити сили природи тощо. Слов'янські дослідники Ф. Буслаєв, О. Веселовський, О. Потебня використовували при цьому поняття «усна народна словесність», «народна словесність» [1, с. 37]. В українській термінології превалюють терміни «усна народна творчість», «народна поетична творчість», «усна народнопоетична творчість». Особливо цікавим є фактичний матеріал фольклору етносу, що перебуває за умов різного характеру дистантності від своїх історичних терен, оскільки він викристалізовується як особлива форма в рамках так званого «мовного острівка», що зумовлює трансформацію старих та появу нових ментальних уявлень про предмети, явища навколишньої дійсності, що врешті-решт вербалізується на мовному рівні.

Багатогранністю своєї культурологічної та мовної палітри саме волинських німців як представників гетеростереотипних уявлень про світ зумовлений підвищений інтерес дослідників. Життя німецьких колоністів у період їх перебування на Волині було надзвичайно багатим на звичаї та обряди. Загальна кількість звичаїв та обрядів, які були «перевезені» зі старої Батьківщини на волинську землю, відрізняла німецьких переселенців від інших мешканців Волині. Побудований на подібних народних повір´ях, маючи приблизно однакову зовнішню оболонку, звичай/обряд набув особливих форм в умовах ізоляції. Він характеризувався особливим епосом волинських німців, а саме: казковою прозою (культові, анімістичні казки, чарівні, або фантастичні казки, суспільно-побутові казки, анекдоти, притчі, небилиці) і документальною прозою (легенди, перекази, народні оповідання, бувальщини). Всі ці жанри, ґрунтуючись на стереотипних засадах німецького фольклору, зазнали локального впливу на ментальному та мовному рівнях та набули таким чином особливої

автентичності. Саме тому епос німців-колоністів слід розглядати як об'єкт культурологічного та лінгвістичного діахронічного дослідження у світлі новітніх розвідок насамперед в умовах глобальної міграції народів та необхідності збереження своєї етнічної ідентичності.

Переважна частина волинських німців була простими селянами, що й передбачало їх особливу прихильність до просторічного жанру. Найпоширенішими жанрами були народні пісні, казки, саги, легенди, шванки, анекдоти, іронічні історії, дитячі вірші та рифмівки, загадки та прислів'я.

Серед німецьких народних пісень перших німецьких переселенців переважали співані на діалекті пісні, звідки прибула група переселенців, серед яких вирізнялися колискові та дитячі пісні, що цілком зрозуміло з погляду на факт багатодітності сімей колоністів. Наприклад:

«Schlaf Rindchen fefte,
Kommt eine Fuhre Säfte,
Kommt der Vedder mit der Muhme,
Bringt dem Rind eine schöne Blume!»

Schlaf, schlaf, schlaf,
Dei Vader is e Graf,
Die Mudder is e Edelfrau,
Die Duitschte is e Drecksau. [2, с. 49].

Особливо цінними з незрозумілих причин були пісні про Наполеона. З плином часу ціла низка пісень трансформувалася у двомовний варіант, тобто двотекстовий, де куплети співаються почергово різними мовами. Ця група пісень була дуже популярна серед чоловіків-колоністів, оскільки значна їх частина служила в Росії солдатами. З іншого боку, на зміну поширеним звичним церковним (духовним) пісням в кінці 19 століття у середовище німців протестантської віри все більше проникають американські релігійні мелодії-шлягери, які швидко завойовують популярність своєю простотою.

Інший поширений жанр серед волинських німців – це численні шванки та анекдоти у найрізноманітніших варіантах, які можна класифікувати на такі підвиди:

1) загальні мандрівні шванки (більшість з них перенесена зі старої Батьківщини та пізніше отримала особливі волинські ознаки);

2) власні мовномежеві шванки (особливий вид, що виникав на межі побутування двох або більше етносів та мав як підгрунтя різницю та межі перетину цих культуромовних спільнот;

3) особливі українські шванки, які колоністи охоче переймали у своїх слов´янських сусідів.

Звичайно, чітке розмежування між наведеними групами провести досить важко. Особливістю можна вважати той факт, що час від часу об'єктом глузування ставав або шваб, або сілезець, або ж українець, залежно від того, над ким в цей час хотіли поглузувати. Найчастіше, як і у самій

Німеччині, об'єктом висміювання ставали шваби через свою «ілюзорну дурість» (наприклад, рубати гілку на якій сидиш, будувати дім без вікон тощо). Наприклад: *«Das ist bei den alten Schwaben geschehen: einmal ist ein Storch gekommen und hat sich bei einem Wirt auf das Dach gesetzt. Keiner hat das Tier gekannt. Endlich sagten sie: «Wir müssen doch den Bürgermeister holen, der soll es doch kennen!». So schickten sie nach ihm. Er kam angefahren, das ganze Dorf war versammelt und schaute auf den Storch. « Iht tumme Zeit», meinte der Bürgermeister, «wischt ihr net, was das für ein Tier ischt? Entweder ischt es a Turteltaub oder a Rehbod». Und dann fuhr er zurück»* [2, с. 94].

Проте й інші регіональні групи отримували свою частку подібних глузувань, наприклад, північні німці, так звані «кашуби»; ополячені голландці (буг-голендри (потомки німецьких переселенців з колоній Нойбров та Нойдорф), а також сілезьці, з яких насміхалися через особливості їхньої мови, інертності мислення та дій, а також грубості у висловленнях.

Проте найзахопливішим та й найулюбленішим жанром волинських німців, як і багатьох інших етносів, була казка, що передавалася з уст в уста з покоління до покоління. Образність казок німецького мовного острівка на Волині характеризувалася наявністю двох типових ознак: широкий ареал побутування та постійні зміни. Казки, знані ще з Батьківщини, зазнавали змін під час самого переселення на схід та трансформувалися у нові уже волинські, колонійські. Видозмінювалися як місце дії, так і сутність самого героя казки. Він набуває волинських ознак і в одязі, і у побуті, але насамперед у способі мислення та дії. Німецька волинська казка зазнає також динамічних змін, наприклад, казковий герой свій здобутий скарб надсилає додому поштою, або ж принцеса зі скляної гори ставить своєму спасителю на чоло штемпель, як штампують фото під час видачі паспортів тощо.

Волинські німці дуже любили казки та надавали перевагу довгим казкам з детально описаними подіями і багатим сюжетом. При переказах мовець намагався артистично представити дію, підсилюючи образність акторськими жестами.

Лише незначна кількість казок та оповідей серед волинських колоністів була автентично збережена зі старої Батьківщини. Основна ж їх частина – це були казкові сюжети, несвідомо запозичені з польської, української, литовської, російської мов тощо, чому сприяв зокрема воєнний період та зумовлена вимушеним переселенням розпорошеність колоністів. Запозичені казки можна було розпізнати, перш за все, за сюжетом, специфічною побудовою, мовними маркерами, проте й ці ознаки з плином часу майже повністю стерлися та набули автентичного німецько-волинського характеру [2, с. 82].

Серед найпоширеніших слід згадати казки та легенди про золотий вогонь та заховані скарби, відьом, домовиків у людському та звіриному образі, воскреслих мерців, заблукалих привидів, дітей, що плачуть, та багато інших [3].

Близькість з природою (колоністи були переважно селянами-землеробами), нездатність раціонально та логічно пояснити явища природи, віра в потойбічні сили зумовлювала появу численної кількості таких казок, саг та легенд. Колоритний фактичний матеріал зі своєю міфологічною складовою створюють багате підгрунтя для подальшого, детальнішого аналізу епосу волинських німців з урахуванням лінгвокультурних факторів.

Джерела та література

1. Руснак І. Є. Український фольклор / І. Є Руснак. – К.: Академія, 2012. – 304 с.
2. Karasek A., Lück K. Die deutschen Siedlungen in Wolhynien. Geschichte, Volkskunde, Lebensfragen / K. Lück. – Plauen, 1931. – S. 49–94.
3. Karasek A., Strzygowski E. Sagen der deutschen in Wohlynien und Polen / A Karasek. – Verlag von G. Hirzel, Leipzig, 1938.

УДК 811.112.2'242"185/19"(477.82)

А. М. Цісар
Луцьк, Україна

СПЕЦИФІКА ЗБЕРЕЖЕННЯ РІДНОЇ МОВИ У СЕРЕДОВИЩІ ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ

Мова німецьких переселенців-колоністів на Волині є надзвичайно цікавим об'єктом для досліджень, адже в ізоляції від німецьких земель і під впливом слов'янських мов – української, російської та польської – вона протягом відносно короткого часу зазнавала суттєвих змін.

Як відомо, перші переселенці, котрі прибули на Волинь у першій половині XIX століття, розмовляли на діалектах, характерних для місцевостей, з яких вони походили [4]. Так, 10% колоністів послуговувалися у повсякденному мовленні верхньонімецькими діалектами (наприклад, вихідці з Вюртемберга та Гессену), 15% – середньонімецькими (вихідці із Шлезії), а 75% – нижньонімецькими (вихідці з території північної Німеччини, яких помилково називали кашубами). Згодом тісні контакти між окремими колоніями, представниками різних німецькомовних регіонів, їх асиміляція та об'єднання на культурно-релігійному ґрунті

привели до поступового відходу від діалектів та до все більш широкого використання німецької стандартної (літературної) мови як мови загального порозуміння. Отож у 20-х – 30-х роках XX століття нижньонімецькі діалекти (Plattdeutsch) майже вийшли з ужитку, а середньо– та верхньонімецькі переживали етап поступового відмирання в колоніях на Волині, хоча виявилися дещо стійкішими, аніж нижньонімецькі, відмова від яких ґрунтувалася не в останню чергу і на образливому для багатьох німців ототожненні їх говору з кашубською мовою [3, с. 45].

Поступова відмова від говорів аж ніяк не виключала їхнього впливу на стандартну мову, котрою послуговувалися волинські німці у повсякденному мовленні, тому ця мова набула певних специфічних ознак на фонетичному й морфологічному рівнях та діалектних запозичень, а також семантичних зміщень, зумовлених ще й ізоляцією, на лексичному. Так, у ній зникли умлаути – замість ***äu***, ***eu***, ***ö*** та ***ü*** вживалися відповідно ***ei, e*** та ***ie*** (вплив верхньо– та середньонімецьких діалектів), наприклад: ***«Bese Leite sein den Guten iber»*** замість *«Böse Leute sind den Guten über» – «Злі люди мають перевагу над хорошими»* (тут і далі переклад наш); словник поповнився численними діалектними запозиченнями: ***Jächtler*** (= *Jäger* – мисливець), ***Wissenschaft*** (= *Nachricht* – новина), ***Volk*** (= *Soldaten* – солдати), ***Krettich*** (= *Unkraut* – бур'ян), ***bauerieren*** (= wirtschaften – господарювати), ***dischkutieren*** (= *diskutieren* – сперечатися, дискутувати), ***fleemsch*** (= *dick* – товстий); на морфологічному рівні з'явилися нові словоформи, які суперечили нормам літературної німецької мови: ***gewest, gerennt, gebrennt, genennt, gewerbt*** замість *gewesen, gerannt, genannt, geworben* (форми дієприкметників минулого часу та пасивних дієприкметників від дієслів *sein* – бути, *rennen* – мчати, *brennen* – горіти, *nennen* – називати, *werben* – вербувати, приваблювати), ***totig*** замість *tot* (мертвий), ***armütig*** замість *arm* (бідний), ***die mehrsten*** замість *die meisten* (більшість), ***nächer*** замість *näher* (ближчий) та інші.

Ізольованість від німецьких земель, яка сприяла поступовому зростанню невпевненості у правильності слововживань, особливо на фоні впливу слов'янських мов, зумовила нетипові для німецької літературної мови слововживання, нерідко з підміною понять: **«Mützen enthaupten»** замість *Mützen absetzen/ abnehmen* – зняти шапку, ***«leichtsinnige Stiefel»*** замість *leichte Stiefel* – легкі чоботи; ***«Ich bin nicht schriftlich»*** *– «Я неписьменний»* («schriftlich» у літературній мові має значення «письмовий»); ***«Ich interesiere mich mit solche Sachen»*** замістить *«Ich interessiere mich für solche Sachen» – «Я цікавлюся такими речами»*; ***«Für andere Sachen bin ich aber auch interessant»*** *– «В інших речах я також зацікавлений»*, хоча «interessant» фактично має стандартне значення «цікавий». Такі семантичні зміщення ставали предметом гумору серед освічених німців – знавців літературної мови [3, с. 46–47].

Чимало німецьких колоністів відмінно володіли усіма мовами, присутніми на Волині того часу [4]. Водночас вплив слов'янських мов на їх мову можна прослідкувати навіть на синтаксичному рівні, де були запозичені структури, характерні для української, польської та російської мов. Це, зокрема, подвійні та потрійні заперечення (абсолютно не притаманні німецькій мові): ***«Es hat sich keiner nichts nicht gedacht»*** *– «Ніхто собі нічого не думав»*. Також можна навести численні приклади калькувань:

«Wie am schnellsten» замість *«möglichst schnell» – якнайшвидше*; ***«schon nicht»*** замість *«nicht mehr» – «вже ні»*, ***«Ich fürchte, daß er nicht kommt»*** замість *«Ich fürchte, daß er kommt» – «Боюся, щоб він не прийшов»*; ***«Er beleidigt sich»*** замість *«Er fühlt sich beleidigt» – «Він ображається»*.

На лексичному рівні мови було чимало прямих запозичень, які пристосовувалися до правил німецької вимови та морфології. Спочатку це були запозичені слова на позначення суспільно-політичних, а згодом і побутових реалій, абстрактних та конкретних понять: ***der Sud*** – суд, ***sich sudern*** – судитися, ***Podatken*** – податки, ***Gromad*** – громада, ***Pliete*** – плита, ***Skaske*** – казка, ***Rietschka*** – річка, ***Klopotten*** – хлопоти, ***Polse*** – користь, ***Biede*** – біда, ***proster Mensch*** – проста людина, ***prostewes*** – прямо, навпростець, ***tschut*** – майже, ***ein tschuttel*** – трішки, ***sich staraien*** – старатися, ***jakosch*** – якось [3, с. 47]. Такі запозичення в різних колоніях були більшою чи меншою мірою поширені, але не завжди виправдані, адже існували і їх повні німецькі відповідники. Отже, мова волинських німців поступово перетворювалася на суржик, до якого входили елементи діалектів та місцевих слов'янських мов.

Описані вище процеси в мові та мовленні, а саме – семантичні зміщення, численні невиправдані запозичення, незважаючи на їх природність, не залишали байдужими тогочасних мовознавців, літераторів, культурних та громадських діячів, котрі закликали боротися за чистоту німецької мови у волинських поселеннях просвітницьким шляхом. Це завдання стосувалося в першу чергу церкви та школи як осередків, котрі забезпечували збереження німецької мови та культури. Окрім того, ефективним методом підняття загального рівня володіння літературною німецькою мовою вважалися й заснування бібліотек у поселеннях, проведення літературних вечорів та спонукання молоді до читання.

Джерела та література

1. Begegnung mit Wolhynien [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.myvolyn.de
2. Evgrafova (Klepps) E. Die Wolhyniendeutschen / F. Rink // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kulturbruecke.kspu.ru/die_wolhyniendeutschen.htm

3. Karasek A., Lück K. Die deutschen Siedlungen in Wolhynien. Geschichte, Volkskunde, Lebensfragen / K. Lück. – Plauen, 1931. – S. 45–48.
4. Rosenberg P. Die Sprache der Deutschen in Rußland [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.europa-uni.de/site_kuwi/de/lehrstuhl/sw/sw1/mitarbeiter/rosenberg/russland.pdf

УДК 398.1 (477)

Н. В. Шкляєва
Луцьк, Україна

НІМЕЦЬКІ ТА ГОЛЛАНДСЬКІ МОТИВИ В ТОПОНІМІЧНІЙ ПРОЗІ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

Відетнонімічні мотиви – один із найпотужніших пластів топонімічної прози Західного Полісся. Етнонім ставав назвою поселення лише тоді, коли мав окреслити неавтохтонів. Топонімічна проза Західного Полісся досить багата на таку «відетнонімну продукцію» [9, с. 9]. Історія назв деяких населених пунктів та урочищ сягає ще залізного віку. Багато таких топонімів мають балтське походження, оскільки Західне Полісся «є зоною найбільш ранніх контактів давніх слов'ян з племенами західних та східних балтів» [9, с. 150]. Найяскравіше це проявляється на гідронімічному рівні. Дещо інша ситуація із ойконімією та мікротопонімікою, хоч і назви поселень та урочищ – не виняток із загального правила. Для прикладу, населені пункти Ветли і Вітуле, що у Любешівському районі Волинської області, дослідники виводять від апелятива vitols, що у перекладі з литовської означає верба [9, с. 150].

Та все ж найбільше у топонімічній прозі регіону збереглося тих відетнонімічних переказів, у яких основну творчу функцію виконують конотативні топоніми, пов'язані із тими національностями, що проживали на території Західного Полісся у XIX – на початку XX століття. Серед великої кількості давніх географічних назв, які донедавна існували на цій території, знаходимо Озеряни Чеські, Красів Руський, Красів Чеський, Голєндерня, Голендри Забузькі, Вільгельмівка та ін [10, с. 14]. Якщо порівняти з XIX ст., то перелік алохтонів із того часу істотно змінився. Так розглядаючи українські народні легенди та перекази про «характеристичні особливості деяких народностей», Г. Булашев, зауважує, зокрема, таке: «Українські легенди та «побреховеньки» не забули, між іншим, і тих народностей, з якими українцям доводилось й доводиться стикатись на своєму історичному життєвому шляху.

Характеристики різних національностей свідчать про глибоку народну спостережливість... У цих легендах та «побрехеньках» найчастіше йдеться про «хохлів» і «кацапів», або ж «москалів», потім – про поляків («ляхів»), татар, євреїв («жидів»), «німців» і циганів» [5, с. 146]. Приблизно тими ж народностями представлений фольклор національних меншин України і в сьомому томі зібрання П. Чубинського [11, с. 53].

Відетнонімічні перекази попри це досі не розглядалися не те що монографічно, а навіть у рамках окремої статті. Завдання нашої роботи з'ясувати, які ж «етнічні» мотиви переважають у топонімічній прозі Західного Полісся на порубіжжі ХХ та ХХІ ст.

Сучасний національний склад сільського населення Західного Полісся остаточно сформувався в першій третині ХХ століття. Сліди життя і діяльності різних етнічних груп цього періоду відбилися й у народній прозі на топонімічну тему. Про сам процес перемішування представників різних національностей дізнаємося із переказу, записаному у селі Розничі Маневицького району. «Село кулись називалося Разничи. Так воно називалося ше за Польши, бо жили разниї люди: українци, поляки, билоруси, молдавани» [1, арк. 1].

Перші німецькі колонії, як стверджують дослідники, з'явилися на поліських землях в кінці XVIII століття. Вони були створені з вихідців Східної Прусії на початку XIX століття. Кілька німецьких колоній було засновано вихідцями Польщі [8, с. 1]. Так, назва урочища Німецьке у селі Підріжжі Ковельського району пояснюється тим, що «там німецька колонія колись була, німци жилі» [3, арк. 2]. Невеликі перекази-повідомлення топонімічного характеру не містять інформації про побут, культуру німецьких поселень. Про це легше дізнатись з історичних джерел. Дослідники стверджують, що німці серед інших національностей, які проживали на Волині, за кількістю займали четверте місце після українців, поляків і євреїв [4, с. 120]. Подібна демографічна ситуація, судячи з переказів, була, очевидно, й на Західному Поліссі. Так, у переказі про урочище Венське, що поблизу Шацька, повідомляється, що «австрійське населення тут було; пан з Вєни лєснічим був, стояла його хата; потім і наші хати з Кропивників привезли» [6, арк. 1]. Німецькі колоністи «обробляли землю, розводили свиней та велику рогату худобу, вбачаючи в цьому головне джерело прибутку з господарства. На ринок доставляли багато м'яса та яєць, на високому рівні в німецьких колоніях було виготовлення масла. Серед ремісничих закладів німці мали найбільше кузень, столярень і шевських закладів» [1, арк. 1]. У переказах з німецькими мотивами не завжди назва урочища чи поселення відповідає етносу, про який йдеться у сюжеті. Урочище Литва, що у селі Галузія Маневицького району, начебто називається так тому, що «там були нимецкі пани; там було і панив, і хатив» [7, арк. 1].

Перекази із Любомльського району фіксують перебування у цих місцях голландських поселень. Це, в основному, перекази про урочища, що мають назви: Гулєндри, Олєндри, Олєндерське та ін. «Голландські» хронікати, як і «німецькі», стисло й коротко повідомляють про існування на західнополіських землях голландських колоній. «Урочище Гулєндри – тут жили голландці», «Куток Гуліндерня – там були могили гуліндерські, і там хурунелі гулєндрув» (с. Забужжя Любомльського району) [2, арк. 2]. «Гулєндри – то зара сінокоси такі. А раньше, кажут, шо там жили голландці» (с. Забужжя Любомльського району) [2, арк. 2]. За історичними даними, у 1813–1816р.р. у регіоні оселились голландці, які емігрували з околиць Бреста над Бугом. Вони утворили у Ковельському повіті колонії Олександрівка, Голендри і Янів, у Любомльському – Свіжинські і Забужанські Голєндри. Перед Другою світовою війною нечисленні голландці виїхали. Топонімічні перекази, що містять інформацію про ці події, підтверджують наведені документальні факти. «Урочище Гулєндри так назвали, бо там колись жили голландці, які переселилися за Катерини ІІ. Перед Другою світовою війною виїхали» (с. Мельники Шацького району) [2, арк. 2].

Топонімічні перекази з етнічними мотивами хоча й не мають розгорнутих сюжетів, але містять інформацію про проживання на Західному Поліссі представників таких національних груп як поляки, німці, голландці, євреї, татари, цигани, українці, білоруси та ін. Номінація топонімічної прози із вказаними мотивами відбувається, головно, за належністю населення до якоїсь етнічної категорії: голландці – Голєндри, Олєндри, німці – Німецьке, цигани – Циганюки. Дещо рідшим є застосування у назвах антропоформул чи назв певних видів ремесел (Берве поле, куток Ковалівський).

Загальне враження, яке складається при вивченні топонімічної прози Західного Полісся з відетнонімічними мотивами полягає в тому, що на означення представників інших національностей частіше вказують назви вулиць чи кутків, рідше – назви невеликих поселень. На основі цього можна зробити висновки, що Західне Полісся в своїй основі залишалося мононаціональним не тільки в XIX, а й на початку XX ст., коли міграційні процеси значно пожвавились.

Джерела та література

1. Архів ПВНЦ, ф. 1-Б, од. зб. 35.
2. Архів ПВНЦ, ф. 1-Б, од. зб. 65.
3. Архів ПВНЦ, ф. 1, од. зб. 75.
4. Багмет М. До проблеми висвітлення німецьких поселень на Волині // Волинь і Волинське зарубіжжя // М. Багмет. – Луцьк, 1994. – 120 с.

5. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядяннях та віруваннях // Г. Булашев. – К., 1993. – 346 с.
6. Записано в урочищі Венське Шацького району від Олександра Боярчука, 1955 р. н.
7. Записано в селі Галузія Маневицького району від Юхими Крашевської, 1928 р. н., 2 класи.
8. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР // В. Наулко. – К., 1965. – 20 с.
9. Ономастика Полісся / Відп. ред. І. М. Желєзняк // І. М. Железняк. – К., 1999. – 235 с.
10. Список населенных мест Волынской губернии. Издание Волынского Губернского Статистического Комитета. – Житомир, 1906.
11. Труды этнографическо-статистической экспедиции, снаряженной императорским русским географическим обществом, д. чл. П. Чубинским // П. Чубинський. – Т. 7. – СПб., 1872.

УДК 726.03

Н. А. Яцунова
Рівне, Україна

САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. – 1914 р.

Архітектурна спадщина німецьких колоністів на Волині залишається маловивченою темою. Література висвітлює це питання лише в загальноісторичному контексті і переважно фрагментарно. Разом з тим і досвід попередніх досліджень стосовно Галичини [1, 2], і доволі поважне представництво німецького етносу на території історичної Волині засвідчують актуальність подібного аналітичного ракурсу.

Одним з перших дослідників впливу німецької культури на архітектуру України, в тому числі й Волині, був Дмитро Антонович, представлений у його оглядовій праці «Німецькі впливи на українське мистецтво» [3]. Ряд цікавих публікацій із цього питання було розміщено у серії німецькомовних часописів «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити») [4], що видавалися упродовж 80–90-х років минулого століття німецьким історичним товариством «Волинь» у Візентхайді (Баварія), у німецькомовному збірнику «Heimatbuch» [5], а також в англомовному журналі «Wandering Wolhynians» («Мандруючі волиняни») [6], який щоквартально виходив упродовж кількох років останнього десятиліття XX століття у Ванкувері (Канада). Не можна обійти увагою видану у 1994 р. книгу уродженця Волині, голови історичного товариства «Волинь» у

Німеччині Ніколауса Арндта «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині») [7]. Вона стисло висвітлює історію німців на Волині починаючи з часів Середньовіччя і до 90-х років XX століття. Слід зазначити про вагомий внесок у вивчення та дослідження історії німецьких колоністів на території Волині відомого історика М. П. Костюка. Його праця «Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.)» [8] розкриває дослідження міграційних процесів, внаслідок яких на території Волинської губернії сформувалась етнорегіональна група волинських німців, господарської діяльності німецьких поселенців на Волині, їх соціальну структуру, систему громадського самоуправління, матеріальну культуру, побут, духовне життя та стосунки з місцевим українським населенням у другій половині XIX – на початку XX століття. Також відома книга М. П. Костюка «Євангелічно-лютеранська кірха в Луцьку» [9], що розкриває історію спорудження та буття крізь століття цієї унікальної культової споруди. Окремі розвідки щодо особливостей архітектури протестантських храмів на Волині знаходимо у працях сучасних українських дослідників П. А. Ричкова [10] та О. Л. Михайлишин [11].

Переважна більшість волинських німців були лютеранами, хоча іноді траплялись представники інших релігійних конфесій. Все громадське й сімейне життя, мораль, побут і виховання в середовищі поселенців будувались на релігійних началах протестантського віровчення. Лютеранська релігія була одним із важливих факторів, який не лише створював відчуття єдності серед німецького населення Волині, але й суттєво сприяв збереженню ними своєї національної ідентичності в умовах тривалого перебування в іншому національному середовищі. В цілому ж глибока релігійність німців була чи не найважливішою ознакою їхнього духовного життя.

Першим лютеранським приходом на Волині був Житомирський, організований ще в 1801 р. з особистого дозволу й сприяння царя Олександра I. Значне переселення німців у 40–50-ті роки XIX століття у західні повіти Волині викликало необхідність створення ще одного приходу. Тому в 1862 р. було засновано новий прихід із центром у містечку Рожище Луцького повіту. Подальший ріст числа колоністів у 60-х роках у межах Житомирського приходу змусив консисторію організувати ще один прихід. Центром його була вибрана колонія Стара Буда (Гайматль). Масовий приплив нових іммігрантів та високий природний приріст серед них викликав необхідність створення ще багатьох нових приходів та філіалів уже наявних.

Друга половина XIX століття відзначилась активним спорудженням культових споруд німців у Волинській губернії. У 1900 р. їх налічувалось 237, з них: 6 кірх і 231 молитовний будинок [8].

У ході зведення серії культових будівель другої половини XIX – початку XX століть замовники без роздумів зупиняли свої уподобання на неоготичних формах, використовуючи особливий престижно-символічний характер – фіксувати і декларувати національну ідею.

Кірхи займали центричне місце в міській забудові. Храми зводилися в центрах міст на головних магістралях – вулицях і проспектах. Великі будівлі парафіяльних храмів виділялися в навколишній забудові не тільки розмірами і вертикальною організацією об'єкта, а й характерними неоготичними формами, притаманними тільки цьому конфесійному типу. Невеликі філіальні церкви, каплиці, молитовні будинки були камерними об'єктами, включеними у фронт рядової забудови центральних вулиць або проспектів.

Поділ храмів за кількістю парафіян і статусу в церковній ієрархії у зв'язку зі збільшенням парафії або створенням нових парафій породжувало певний тип церковної будівлі: великі парафіяльні церкви, розраховані на 1 000 і більше осіб; філіальні; невеликі каплиці, що обслуговували малі парафії та молитовні будинки. Відповідно кожному ієрархічному типу церковної будівлі підбиралися певне об'ємно-просторове рішення, розраховувався план виходячи з кількості парафіян, вирішувалася стилістика деталей і декору.

Кірхи в неоготичному періоді відрізнялися єдністю стильового, планувального та об'ємно-просторового рішень, пов'язаних з використанням особливостей планування і конструктивного рішення західноєвропейського храму зального типу. Неоготичний стиль розглядався як найбільш яскравий прояв національних рис німецької церковної архітектури, ґрунтувався на багатій європейській традиції «цегляного» храмобудування і виражався у застосуванні романо-готичних форм. Образ храму створювався витягнутим, іноді масивним об'ємом будівлі, завершеним апсидою і гранчастою вежею дзвону з шатром. Особливе значення у вигляді церковної будівлі відводилося дзвіниці, що візуально сприймалась в перспективі вулиці або в ансамблі площі і головному фасаду, що був із найбільш пророблением деталюванням.

У традиціях німецької неоготики вирішені будівлі євангелічно-лютеранських кірх в Луцьку, Житомирі, Нойдорфі (Заздрівка, Житомирщина). Планувальна схема відповідала тридільному розподілу прямокутного плану на нартекс, наву і пресвітерій. План іноді мав хрестоподібний вигляд за рахунок прибудованих бічних прибудов або сакристії. Але в цілому використовувалася компактна планувальна схема з незначно збільшеними розмірами нави, нартекса і пресвітерія, що відповідала церковним потребам приходу. Силуетна композиція головного фасаду кірхи набуває підкресленої вертикалі за рахунок витягнутого догори баштового об'єму,

дрібнення мас, візуального зменшення щільності форм «до верху». У тридільній композиції головного симетричного фасаду центральна виступаюча частина вирішувалася за допомогою детального акцентування порталу, вікна (троянди) на рівні хор і закріплювалася пілястрами (контрфорсами), як і кути будівлі та дзвонова вежа. Фасад завершувався трикутним (каскадним) фронтоном, що переходив у баштовий об'єм. Вузькі вікна зі стрілчастою або півциркульною перемичкою, розташовані на бічних фасадах і апсиді, чергувалися з виступаючими з площини стіни пілястрами (контрфорсами). Внутрішні інтер'єри німецьких кірх вирішувалися за традиційно-конфесійною схемою організації літургійного простору, характер рішення їх співвідносився зі стилістичним рішенням будівлі храму в цілому. Романо-готичні форми і деталі архітектури використовувалися в оздобленні вівтарів, сакристій, хор, амвонів і конфесіоналів. Інтер'єри євангелічно-лютеранських кірх відрізнялися стриманістю в декоративному оздобленні, конфесійним аскетизмом.

Конструктивні рішення будівель храмів волинських німців у цьому періоді ґрунтувалися на застосуванні «готичних» конструкцій перекриття: простір однонефного (трьохнефного) храму перекривала система знижених або плоских стрілчастих склепінь, або нервюр на ребрах хрестових склепінь. Більш простий і економічний тип – плоске горищне перекриття, застосовувалася у невеликих за розмірами зальних кірхах та молитовних будинках. Зімкнуте і хрестове склепіння використовувалися у перекритті апсиди й вежі дзвону.

Як практичний, так і пластичний матеріал використовувалась цегла під час влаштування фундаментів, несучих стін, перегородок, перекриттів, а також у декоративному оздобленні фасадів. Високий рівень будівництва визначався якісним виконанням деталей і декору. На думку неоготиків, німецький храм немислимий без характерних семантичних елементів і деталей: без дзвонової вежі з шатровим завершенням, перспективного стрілчастого порталу, витягнутих стрілчастих вікон з вітражами, контрфорсів, пілястр і т.д.

Євангелічно-лютеранська кірха в Житомирі була збудована в 1896 р. Культова будівля споруджена за проектом житомирського міського архітектора Арнольда Карловича Єнша. Це кірха зального типу, однонефна. При поздовжньому розвитку плану з симетричним композиційним рішенням дотримувалося аналогічне рішення головного фасаду і, відповідно, об'єму храму. Будівля кірхи, споруджена у стилі модернізованої готики, милує око вдалими пропорціями і розумним поділом бокових фасадів, що завдяки неглибоким кесонам виглядають напрочуд цільно і легко, незважаючи на величезний розмір вікон. Метричне чергування виступаючих з площини стіни східчастих контрфорсів (пілястр) і вікон-

них прорізів. Геометрія елементів фасадів ґрунтувалася на витягнутих формах з переважаючим вертикальним напрямком, що візуально підкреслювало розвиток будівлі храму вгору.

Поряд з храмом також в стилі неоготики було споруджено великий будинок пастора зі службовими приміщеннями, однак він був розібраний з метою реконструкції у 1980-х роках і досі не відновлений. У другій половині 1930-х років кірха була перетворена на спортивний зал «Динамо». Для адміністрації клубу зі східного (заднього) фасаду церкви прибудували недолугу триповерхову коробку, зруйнувавши апсиду з вівтарем. У такому вигляді кірха проіснувала аж до початку 1990-х років. У 1990 році після багаторічних клопотань приміщення церкви рішенням місцевої влади віддали релігійній громаді – євангельським християнам-баптистам.

Тоді ж народилась ідея прибудувати до кірхи приміщення недільної школи. За задумом авторів проекту архітекторів Валерія Гереза, Валерія Головатенка та Сергія Єрка, школа разом із будівлею колишньої кірхи утворила оригінальний гармонійний комплекс, кожна з частин якого вдало доповнює одна одну, маючи свій архітектурний стиль і пластику. Новий комплекс становить П-подібну 1–4-поверхову споруду з внутрішнім двором. У північно-західному куті будівлі споруджено 25-метрову дзвіницю, яка є своєрідним акцентом усього комплексу, його найвищою домінантою. Комплекс прекрасно вписується в навколишню забудову і в досить складний рельєф місцевості [12] (рис. 1, 2, 3).



Рис. 1. Євангелічно-лютеранська кірха в Житомирі. Старе фото.



Рис. 2. Євангелічно-лютеранська кірха в Житомирі. Сучасний вигляд.



Рис. 3. Інтер'єр лютеранської кірхи в Житомирі. Сучасний вигляд [фото автора].

Євангелічно-лютеранська кірха в Луцьку була збудована в 1907 році (рис. 4, 5). 24 червня 1905 р. відбулася урочиста церемонія закладення наріжного каменя у фундамент майбутньої кірхи, запроектованої архітектором Християном Бойтельспахером у неоготичному стилі. Будівельний комітет був очолений пастором В. Шлуппом. Роботи зі спорудження кірхи тривали близько 15 місяців. Члени лютеранської громади активно



Рис. 4. Перша фотографія лютеранської кірхи у Луцьку.



Рис. 5. Старе фото лютеранської кірхи в Луцьку [Фото з архіву Рівненського краєзнавчого музею].

допомагали будівельникам, виконуючи нефахові, але потрібні на будівництві роботи. Це дещо зекономило кошти та час. Загалом сума, витрачена на будівництво, склала близько 43 000 руб., що на той час вважалося цілком прийнятним для такої великої споруди. Німецька кірха була зведена в неоготичному цегляному стилі. Для лицювання використана жовта клінкерна високоякісна цегла розміром 27х13х7 см механізованого цегельного заводу «Лучанин» власника А. Гліклiха. Також використовувалася різнопрофільна цегла для деталей екстер'єру. Для внутрішньої кладки стін частково використана цегла кармелітського костелу [9, с. 19–22].

Це однонефна споруда з високою дзвіницею над входом (рис. 6, 7). Інтер'єр традиційно має нартекс, хори, наву (неф) і абсиду. Зліва від вівтаря розміщений проповідницький амвон на підвищенні. Вівтар розташований в абсиді, має структуру амфітеатру для розміщення на ньому хору (рис. 8). Зовні вхід має перспективний портал стрілчастого профілю, який завершується крутим фронтоном. До орієнтованої на захід абсиди прибудована ризниця та паламарня. До верху спостерігається наростання гостроконечних об'ємів. Вікна мають стрілчасте завершення,



Рис. 6. Лютеранська кірха у Луцьку. Сучасний вигляд [фото автора].



Рис. 7. Лютеранська кірха у Луцьку. Елементи фасадів [фото автора].



Рис. 8. Лютеранська кірха у Луцьку. Сучасний інтер'єр [фото автора].

нава та абсида підпираються контрфорсами з аркатурою. Високий 24 м шпиль кірхи, що завершує вертикальну композицію, підтримують бічні шпилі менших розмірів, розташовані над нартексом [13].

На центральній вежі було встановлено великий дзвін, привезений з німецького міста Бохума. Всередині храму поставили орган із 16-ма регістрами фабрики Gebrüder Rieger. Традиційно єдина нава протестантського храму являла собою світлу залу з широкими хорами та високими стрілчастими вікнами. Три вівтарні вікна були розписані. На середньому було зображення Христа із картини Торвальдсена. У 1927 р. поряд з кірхою звели будинок пастора та школу.

Після виселення німців кірха пустувала. Під час війни вона була пошкоджена. В 1951 р. її передали Волинському обласному державному архівові. У 1960 р. Волинню пронісся сильний буревій, який зніс високий шпиль і пошкодив менші бічні шпилі, а в 1972 р. пожежа знищила дах. Деякі елементи зовнішнього декору були розібрані. Через два роки почалися ремонтні роботи, які не стали повноцінною реставрацією будівлі. Приміщення отримало новий дах, покритий бляхою. Цегляні парапети були розібрані. Нава була розділена на два поверхи плоским перекриттям. Це все дуже спотворило вигляд храму. Всередині розмістилися документальні фонди.

У наступному десятилітті ситуація почала дещо вирівнюватися. У 1981 р. кірха була визнана пам'яткою архітектури. Згодом для обласного архіву збудували нове велике приміщення, а для кірхи почали створювати план переобладнання її в органний зал. Однак з певних фінансових причин робота зупинилася. В наступні роки велися переговори про передачу кірхи громаді євангельських християн-баптистів. Врешті-решт рішенням виконавчого комітету Волинської обласної ради кірха була передана баптистам. У 1991 р. почалася повна реставрація храму. Сьогодні пам'ятка архітектури «Лютеранська кірха» належить євангельським християнам-баптистам під назвою «Дім Євангелія». З 1998 року при церкві діє недільна школа для дітей.

Кірха займає важливе місце в композиційній завершеності майдану перед нею та вулиці Кафедральної (головного композиційного напрямку схід-захід заповідника), на протилежному кінці якої розташована В'їзна вежа Замку Любарта. Висока дзвіниця та шпиль кірхи відіграють вагому естетичну роль у загальній панорамі Старого міста.

Баптистська німецька кірха в Нойдорфі збудована у 1896 році. Це був найбільший Дім молитви, найвпливовіший та найвідоміший серед церков Союзу баптистських церков Російської імперії (рис. 9).

Як і попередні зразки культової архітектури волинських німців, будівля кірхи збудована у стилі цегляної неоготики. План має прямокутні форми, зального типу. Фасади прикрашені за рахунок орнаментних деталей кладки. Будівля відрізняється монументальними розмірами, однак зовні виглядає досить скромно (рис. 10).

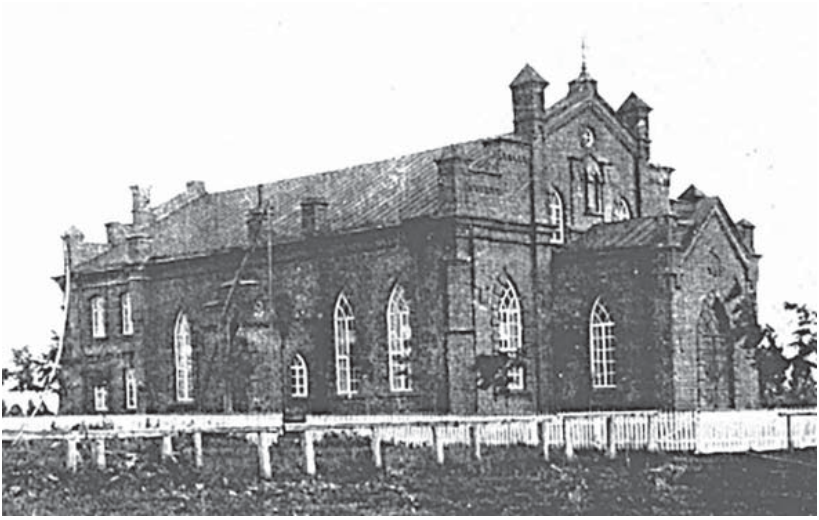


Рис. 9. Баптистська кірха в Нойдорфі. 1926 р.



Рис. 10. Баптистська кірха в Нойдорфі. Сучасний вигляд.

Баптистська кірха в Сорочні збудована в 1906–1910 рр. (рис. 11). Приміщення кірхи було побудовано з міцного дуба, що добували у навколишньому лісі. Можна сказати, що під час її будівництва німці не надавали особливого значення архітектурному стилю. Церква була простою та скромною. Єдиною окрасою будівлі стали видовжені напівциркульні вікна великих розмірів. Кірха ідентифікувалися завдяки особливому розташуванню на ділянці, укрупненим (порівняно з житловими будовами) габаритам, формі і пропорціям вікон. Головний вхід розміщувався на центральній поздовжній осі споруди.



Рис. 11. Баптистська кірха в Сорочні. Фото 1920 р.

Дерев'яні конструкції церкви, хоч і побудовані понад 100 років тому, дивом збереглися до наших днів. Храм стоїть порожній після того, як використовувався як зерносховище упродовж багатьох років (рис. 12, 13).

Проаналізувавши згадані вище зразки німецької культової архітектури, можна зробити висновок, що історичний ретроспективізм в архітектурі волинських храмів німецьких колоністів початку XX століття був послідовним розвитком неоготичного руху другої половини XIX століття. Неоготика початку XX століття в українському західно-християнському зодчестві характеризувалися справжністю і достовірністю відтворення історичного образу-прототипу. Національна спадщина



Рис. 12. Баптиська кірха в Сорочні. Сучасний вигляд.

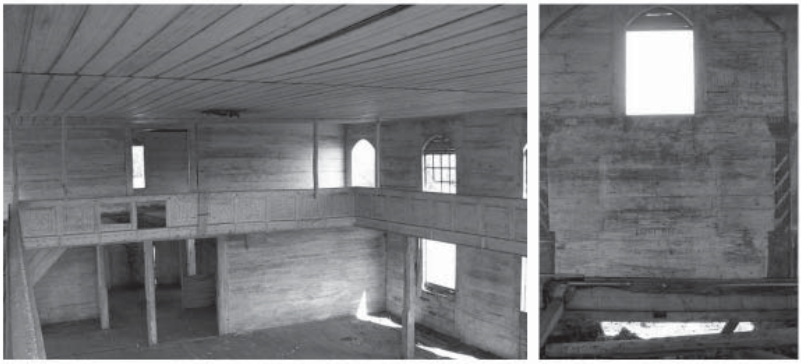


Рис. 13. Баптиська кірха в Сорочні. Інтер'єр. Сучасний стан.

європейської церковної архітектури здійснювала безпосередній вплив на стилістичний вибір; перевага віддавалася стилю, що відображав традиції храмобудівництва історичної батьківщини парафіян. Поселенський тип храму в німецьких колоніях Волині характеризувався стійкими стилістичними традиціями німецької неоготики.

Література

1. Петришин Г., Олешко О. Містобудівна й архітектурна специфіка німецьких колоній в Галичині / Г. Петришин, О. Олешко // Архітектурна спадщина України. – Вип. 2. – Київ,1995. – С. 124–132.

2. Петришин Г., Олешко О. Реалізація класицистичних ідей в розпланування поселень німецьких колоністів у Галичині (кінець XVIII — початок XIX ст.) / Г. Петришин, О. Олешко // Архітектурна спадщина України. – Вип. 4. – К.: Українознавство, 1997. – С. 101–116.
3. Antonowytsch Dmytro. Deutsche Einflusse auf die Ukrainische Kunst. – Leipzig, 1942. – 180 s.
4. Wolhynische Hefte: ─ Herausgeber: Historischer Verein Wolhynien e. V. vertreten durch Hugo Karl Schmidt und Nikolaus Arndt. – Schwabach, Wiesentheid, 1980–2000 pp.
5. Heimatbuch der Deutschen aus Rußland (ab 1956).
6. Wandering Wolhynians. – 1990. – Volume 3. – Number 1, 2, 3. 4.
7. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. – Wurzburg: Kraft, 1994.
8. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині. (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль: Підручники & Посібники, 2003. – 384 с.
9. Костюк М. П. Євангелічно-лютеранська кірха в Луцьку: історико-архітектурний нарис / М. П. Костюк. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. – 68 с.
10. Ричков П. А., Дем`янов В. О. Протестантські храми на Волині: від найдавніших часів до сьогодення / П. А. Ричков, В. О. Дем`янов // Записки Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Т. CCXLIX. Праці Комісії арх-ри та містобудування. – Львів: НТШ, 2005. – С. 162–176;
11. Михайлишин О. Л. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921–1939 рр. Монографія / О. Л. Михайлишин. – Рівне: ППДМ, 2013. – 352 с.
12. Мокрицький Г. П. Лютеранська кірха у Житомирі: Історико-краєзнавчий нарис. Серія «Житомир: Пам'ятки рідного міста». – Кн. 16. / Г. П. Мокрицький. – Житомир: Видавництво «Волинь», 2002. – 52 с.
13. Колосок Б., Метельницький Р. Луцьк. Архітектурно-історичний нарис / Б. Колосок, Р. Метельницький. – К., 1990. – 117 с.



Розділ VI / Abschnitt VI



Сімейні історії. Спогади

Familiengeschichten. Lebenserinnerungen

УДК 94 (430)

Вальдемар Вольф
Берлин, Германия

ФРАГМЕНТЫ СЕМЕЙНОЙ ИСТОРИИ

Моя тётя Якобина Земке писала мне, что наши предки во время польского восстания бежали от гайдамаков (так она называла польских бунтовщиков). Моему прадеду Христиану Визе было тогда три года Это был в 1869 год. «...Всё своё имущество и добро они привезли в Волынь на ручной тележке с деревянной осью..»

Документально подтверждено, что мой прадед Иоганн Конн его брат Михаил Конн покинули Станиславов-Забродзи, что в 30–40 километрах северо-восточнее Варшавы, и вскоре появились в Непознаничах недалеко от Емильчино на Волыни.

Из письма Эрнста Визе, брата моего деда, о моих прапрадедах Иоганне Конне (1835 г. р.) и прабабушке Луизе (1837 г. р.) с девичьей фамилией Шульц: «...Поляки хотели отделиться от Росси, при этом ухудшалось положение немцев в Польше. Тогда Иоганн и Луиза решили бежать. Они бежали в 1862 году. Ночью положили детей в тележку и двинулись в путь, всё время на восход солнца. Так они шли пешком с тележкой от Варшавы до Волыни почти 350 км...»

Высочайшим указом от 29 октября 1867 года всем российским подданным евангелическо-лютеранской конфессии было предоставлено право безграничного приобретения земли.

Вскоре в Волыни образовалось несколько групп немецких колонистов:

1. 17 колоний северо-западнее Житомира с центром в Геймтале.
2. Вторую представляли колонии Аннетте и Йозефин с пятью дочерними колониями возле Новоград-Волынска.
3. Третья состояла из 5 поселений и расположилась южнее второй.
4. Четвёртая состояла из 16 колоний в западной части Ровенского уезда.
5. К пятой группе относились разбросанные крестьянские и индустриальные колонии в разных частях губернии. В частности, возле местечка Рожище, где образовалась колония ткачей Волнянка.

Наши прапрародители Иоганн Вольф и Луиза, урождённая Гильдебрандт, поселились в Пулине Житомирского уезда. Здесь родились их дети – Теодор (1869), Леопольд (1874), Эмма, Рихард (1884), Рудольф (1886).

В Геймтале Житомирского уезда жили наши дедушка Иоганн Циммер и Анна, урождённая Шмидт. У них было 11 дочерей и среди них наша бабушка Мария (1891).

Наши прапрародители с материнской стороны жили в селе Непознаничи Новоград-Волынского уезда. Здесь родились их дети и племянни-

ки: Матиас (1877), Ева (1869), Христиан (1872), Юлиана (1874), Генрих (1877), Каролина (1881), Фердинанд (1879), близнецы Вильгельмина и Фридрих (1884).

В тех же Непознаничах жили и наши прародители Христиан Визе и Эмилия, урождённая Конн, жили в Непознаничи. Христиан родился ещё в Станиславове в Польше в 1884 г., а Эмилия уже в Непознаничи в 1869 г. Здесь же родились их дети и племянники: Матильда (1888), Христиан (1890), Эмилия (1892), Михаил (1894), Марта (1895), Ольга (1897), Фридрих (1899), Ванда (1900), Блондина (1902), Эрнст (1904), Бертольд (1907) и Арнольд (1909).

Геймтальский приход объединил так называемые лесные колонии. Геймталь стал духовным и культурным центром немцев восточной Волыни. Летом 1873 г. здесь был заложен первый камень в фундамент деревянной церкви Иисуса. Евангелическо-лютеранская консистория Санкт-Петербурга заказала для неё бронзовый колокол, отлитый в Лейпциге. Этот колокол с его волшебным низким басом («dicken Baßtöne») был знаком по все Волыни, как «лейпцигский толстяк» («Dicke Leipziger»). Её большое и красивое здание с позолоченным куполом и блестящим крестом над ним было освящено 21 августа 1879 года. Этот день стал памятным и праздновался ежегодно. 35 лет до самой Первой мировой войны стекались в этот день со всех сторон немецкие крестьяне, чтобы принять участие в праздничном богослужении и услышать праздничную проповедь пастора. В 1915 году, когда волынских немцев выселяли по приказу высшего военного руководства, колонна выселяемых немцев остановилась у церкви и после богослужение под звуки церковного колокола двинулась в неведомое будущее. Этот прощальный звон, казалось, проникал в сердца присутствующих и многим запомнился на долгие годы.

6 июня 1904 года существовавшие в Геймтале кистерские классы были признаны царским правительством под названием «высочайше утверждённые Геймтальские кистерклассы». Это религиозное учебное заведение стало известным не только в Волыни, но и за её пределами, так как готовило кистеров ещё и для немецких общин Киевской, Подольской, Полтавской, Черниговской и других украинских губерний. Житомирский губернский пасторат передал Геймтальскому приходу ценную, в несколько тысяч томов, библиотеку. В 1905 году здесь было начато и в 1908 году закончено строительство каменного здания семинарии.

1 января 1874 года царь Александр II подписал Манифест о всеобщей воинской повинности, который распространялся и на немецких колонистов. Наш дед Генрих Земке служил на Черноморском флоте и был на воинском учёте с 1899 по 1912 год. В 1899 году он начал службу на

учебном судне «Днестр», в 1901 году продолжил её на миноносце «Гридень», в 1902–1905 гг. – на торпедоносце «Свирепый». До 1908 года он считался резервистом и до 1912 года – ополченцем. В пехоте служили и братья моих дедов Фридрих Земке (1905–1908), Михаил Визе (1915–1918) и Михаил Заудер (1910–1914).

Волынь стала для колонистов новой родиной. Привиллегии, предоставленные колонистам, сохранялись и при Александре II, и при Николае II.

Тяжёлой и упорной работой, связанной со многими трудностями и экономией (а экономили всегда), колонисты со временем достигли высокого жизненного уровня, который сохранялся вплоть до начала мировой войны.

Внешняя политика отчуждения между Россией и Германией в конце XIX – начале XX веков сыграла важную роль в отношении российского правительства и российской общественности к немецким колонистам. После убийства Александра II в стране усилились панслависские настроения в обществе, что отразилось и на немецких колонистах Волыни.

1 августа 1914 года началась Первая мировая война. Антинемецкие настроения в стране с каждым днём нарастали. По указам 2 февраля и 13 декабря 1915 года в Волыни было ликвидировано до 40 000 немецких хозяйств. А в 1915–1916 годах отсюда было депортировано 193 700 волынских немцев. Ещё в январе 1917 года были сосланы последние их партии. Не помогло им даже то, что их сыновья были в царской армии и воевали на фронтах. Из более чем 200 000 волынских немцев на Волыни осталось всего около 3 000. Российские власти стремились выселить немцев как можно дальше на восток. Лишь некоторой части волынских немцев удалось избежать общей депортации и уехать на свой страх и риск на своих собственных повозках.

Наш дедушка Генрих Земке с бабушкой Матильдой жили до выселения в селе Непознаничи Новоград-Волынского уезда. В изгнание они ехали всей семьёй за свой собственный счёт, на собственной повозке, вероятнее всего осенью 1915 года. Им удалось добраться до Екатеринослава и остаться там в качестве беженцев. Там они нашли жильё и работу, там же у них появился пятый ребёнок.

Из письма Эрнста Визе: «...Мы должны были всё оставить. На собственной подводе, с двумя лошадьми мы двигались под строгим полицейским надзором. Подвода была перегружена, поэтомы мы шли пешком. Так мы двигались 7 недель до Екатеринослава...».

Братья нашего прадеда Иоганна Вольфа Теодор и Рихард и их двоюродный брат Людвиг со своими семьями были депортированы в Сарепту

(Царицын). Наш дед Рудольф Вольф со своей семьёй был, вероятно, также в Саратове. Его брат Леопольд с семьёй оказался в Омске.

Февральская и октябрьская 1917 года революции создали предпосылки для никем не организованного возвращения на Волынь. Предоставленные самим себе, волынские выселенцы двинулись в далёкий и небезопасный обратный путь на родину по стране, объятой революционными и военными волнениями. К концу 1918 года многим удалось вернуться, но возвратились далеко не все. Таких насчитывалось около 120 000.

Из письма Эрнста Визе: «... После свержения царя мы в сентябре двинулись в обратный путь на родину и прибыли 2 октября 1917 года в Непознаничи. Наши дома оказались в целостности, но жили в них другие люди. После многих уговоров они пустили нас в одну из комнат. Так мы жили до апреля 1918 года. Когда в декабре 1918 года германская армия пришла в Украину, этим людям было приказано в течение 10 дней освободить наш дом ...».

Дед Генрих Земке вернутся с семьёй из ссылки, вероятно, в 1918 году во время германской оккупации Украины. Семье вернули землю, дом и хозяйство.

Из письма Эрнста Визе: «...тогда мы приступили к восстановлению своего хозяйства на 32 десятинах земли. Начало было трудным, но к 1920 году у нас уже была повозка, 3 лошади, сельскохозяйственное оборудование, 7 коров, 4 телёнка, 7 свиней, куры, утки, гуси. Когда в 1920 году женился мой брат Михаил, отец отделил ему 10 десятин земли, построил ему дом, амбар, дал ему лошадь, 2 коров. Жена Михаила добавила лошадь и 2 коров. Михаил отделился, а мы продолжали своё хозяйство на 20 десятинах...»

Наш прадед Христиан Визе вёл в Непознаничах большое хозяйство на 35 десятинах земли. У нашего дяди Рудольфа Вольфа был в Пулине большой дом с четырмя комнатами, большим цветочным садом и он гордился своими лошадьми и выездной упряжью. Брат деда Теодор Вольф владел в Пулине гостинницей. Другой брат Рихард Вольф имел в Ягодинке 10 десятин земли, кузницу, большие клуни, сарай, хороший цветник с садовым домиком, пасеку. У двоюродного брата деда Роберта Вольфа в колонии Марианке было много земли, большой дом и очень большой плодовый сад.

Во владении нашего дяди Генриха Земке в селе Непознаничи было 17 десятин земли, был построен жилой дом, сараи, хозяйственные здания. На участке были дубовая и берёзовая рощи, пруд для уток, пруд для купания и разведения рыбы, были лошади, корова, овцы, свиньи, куры. У семьи были все необходимые сельскохозяйственные машины. Работали всегда от зари до зари, поэтому и было их хозяйство самым крепким в Непознаничи.

Треть вернувшихся из ссылки не владела никакой возможностью начать всё с начала. Германские власти дали всем желающим возможность вернуться в Германию.

В апреле 1920 года началась польско-советская война, которая завершилась Рижским мирным договором 1921 года. По этому договору, Волынь, которая до этого времени принадлежала России, была разделена на две примерно равные части. Восточная часть стала частью советской Украины, а западная часть была включена в состав Польши, как Волынское воеводство. На этом общая судьба волынских немцев закончилась. Образовалось две их группы, меджу которыми связи вскоре практически оборвались, а история их пошла разными путями. Появились понятия: польская Волынь и советская Волынь, украинская Волынь и русская Волынь.

В декабре 1927 года XV партийна конференция ВКП(б) приняла постановление о коллективизации сельского хозяйства. Массовая коллективизация в немецком районе Пулин началась в 1930 году. Крестьяне должны были всё своё добро передать колхозам. Крестьянину оставался только дом, 1 корова, 2–3 свиньи, 2–3 овцы. Вся земля теперь становилась колхозной. Но большинство немецких крестьян оказывали пассивное сопротивление процессу отчуждения их имущества. До 1 отктября коллективизацией было охвачено всего 9% немецких хозяйств, в октябре 1931 года их было 27,6%. Весной 1934 – в 60-ти колхозах района были 48,7% немецких крестьян. В районе начался массовый выезд крестьян, преимущественно в немецкие районы Днепропетровской области. С 1 августа 1933 по 15 марта 1934 года район покинули 826 семей, что составило 14% от всех хозяйств. Многие бывшие немецкие поля не засевались вообще.

Даже учителя должны были вступать в колхозы. Наш отец, к тому времени учитель, был одновременно и членом колхоза имени Розы Люксембург в 1931 году, и членом колхоза «Новый шлях» в 1933–1935 годах. Наша мама, тоже учительница, была членом колхоза «Новый шлях» в 1933–1935 годах. В 1935 году им даже были начислены трудодни: отцу – 10,36 трудодня, матери – 20,73. В марте 1929 года решением ЦК КП(б) Украины было усилено давление на крестьян в немецких сёлах. Все крепкие хозяйства были объявлены кулацкими. Кто был классифицирован, как кулак, подвергался тюремному заключению или ссылке с конфискацией имущества.

В 1930 году наш дед Генрих Земке был объявлен кулаком. У семьи всё хозяйство отбрали и даже изгнали из дома. Дед с бабушкой Матильдой (урождённой Визе) жили какое-то время у отца Матильды Эрнста Визе. Заботу об их детях взял на себя директор школы из Новограда-Волынска Фридрих. Хотя дед Генрих дал себя раскулачить добровольно, его в 1930

году вызвали в район Емильчино, где арестовали и вывезли в Екатеринослав. После его ареста председетель сельсовета Артур Якубовский предупредил бабушку Матильду, что ей тоже грозит арест, и тогда она ушла из деревни. Сев на ближайшей станции в поезд, она вскоре каким-то образом заметила людей, искавших её. На ближайшей станции ей удалось незаметно выйти из вагона. А дальше всё происходило, как в приключенческом фильме с погоней и прятанием в скирдах соломы. Сначала она пришла в Новоград-Волынский и некоторое время пряталась на чердаке семьи кистера церкви Гара. (Сам Гар к тому времени тоже уже был арестован). Потом какое-то время она жила у родителей жены Эрнста Визе – Лоренц.

Наконец бабушке Матильде удалось добраться до Екатеринослава, где её муж и мой дед Генрих находился в тюрьме и работал на кирпичном заводе. Бабушка довольно хорошо знала город ещё со времён высылки военного времени и каким-то образом ей удалось выкрасть деда из тюрьмы. Им удалось вернуться в Новоград-Волынский, а вскоре перебрались в Святошино под Киевом. Здесь дед сначала работал нелегально на лесопильном заводе, а потом сельскохозяйственным рабочим в каком-то научно-исследовательском институте. Вскоре к ним приехала их дочь Маргарита, а после окончания учебного года и младшие дочери – Антонина и Мария.

Пребывание в тюрьме сделало из деда больного человека, но к врачам обратиться он не мог. Это могло выдать его местонахождение. Часто во время обострения болезни, на работе его замещала бабушка Матильда. В 1932 году дедушка внезапно умер. Сразу после его смерти НКВД напало на их след и бабушке пришлось опять прятаться. Она приняла решение вновь вернуться в Волынь в Непознаничи.

Но и здесь детям кулаков места не было, и сын Матильды Эрих Земке – наш дядя – в 1933 году поехал в Сибирь. Ему было тогда 19 лет. В Любинском районе Омской области, куда он прибыл, ещё со времён депортации 1915–1916 годов уже жили немцы с Волыни, и там была надежда встретить и получить помощь кого-то из родственников. Так оно и случилось. Летом 1934 года вслед за Эрихом в Сибирь уехала старшая дочь Матильды Якобина.

Через некоторое время после смерти деда Генриха бабушку Матильду правоохранительные органы вроде бы оставили в покое, и в 1935 году она пришла к своей дочери Маргарите – моей матери – в село Николаевку Новоград-Волынского района, с надеждой остаться жить у неё. Но, вскоре мою мать вызвали в район и предупредили, что жить бабушке у неё нельзя. Представляю, каково было моей матери сказать об этом своей после возвращения домой. В том же 1935 году бабушка Матильда вынуждена была вместе с младшими дочерями Марией и Антониной тоже уехать в Сибирь, где уже были её старшие дети – Эрих и Якобина.

Брат деда Теодор Вольф 5 декабря 1930 года был арестован и сослан в сибирский город Нарынь, где работал на лесоповалах. Когда он стал там инвалидом, его дочери разрешили забрать его домой. Его брат Леопольд Вольф тоже был сослан в Сибирь. 14 ноября 1934 года в Ягодинке была арестована Антонина Генриховна Вольф. Вскоре её отпустили, но ей было запрещено появляться в 12-ти городах вдоль западной границы.

Из письма Эрнста Визе: «... в 1928 году умер наш отец Христиан Визе и мы с моим братом Арнольдом продолжали работать вдвоём. В 1939 году Арнольда арестовали и отправили на 3 года в лагеря. В октябре 1931 года наше хозяйство было экпроприировано – всё ушло в колхоз. Я со своей женой Вандой и дочерью Антониной бежали, чтобы избежать депортации. Мы оставили весь свой скарб и добро и только с самым необходимым на подводе с одной лошадью ночью уехали. Мы поселились у родителей моей жены – семье Лоренц в Новоград-Волынском, где я работал столяром. 6 декабря 1931 года родилась наша дочь Вильма, но осенью 1932 года мы опять должны были бежать из Новограда-Волынского и вернулись обратно в Непознаничи. Вскоре я получил повестку и должен был явиться в районное управление милиции. Там я получил «волчий билет», где было написано, что я признан вредным элементом и должен в десятидневный срок покинуть это селение и уехать минимум на 500 км. И для моего брата Арнольда я тоже получил такой же «волчий билет» с напутствием, как можно быстрее отсюда исчезнуть. Так мы 20 октября принудительно покинули Волынь и очутились в Сибири в колхозе «Ротефане» (Омская область). Здесь 16 января 1932 года родилась наша дочь Ливия ...».

Назову ещё нескольких родственников нашей семьи, погибших или пострадавших в годы «большого террора»:

– 5 июня 1937 года в Пулине был арестован Михаил Эдуардович Гильдебрант и 14 октября приговорён к 7 годам исправительно-трудовых лагерей;

– рождённый в Выруби Эмиль Христианович Гильдебрант арестован 8 июня 1937 года и 8 августа расстрелян;

– уроженец Фёдоровки Фридрих Густавович Гильдебрант арестован 4 сентября 1937 года и 5 ноября расстрелян;

– рождённый в Кулишах Роберт Энстович Визе арестован 20 июня 1937 года и расстрелян 21 декабря. Его братья Густав и Освальд были арестованы позже, уже в июне 1941 года, и приговорены к 10 годам исправительно-трудовых работ;

– 9 июля 1937 года в Моисеевке был арестован Генрих Готлибович Шульц и 2 ноября расстрелян;

– Арнольд Эмилевич Шмидт был арестован в Гринтале 26 августа 1937 года и 2 ноября расстрелян;

– братья Христиан Вильгельмович и Самуил Вильгельмович Визе, рождённые в Непознаничи, были арестованы 5 ноября 1937 года и оба 27 декабря расстреляны в Житомире;

– в Грабовке 10 ноября 1934 года был арестован Карл Адольфович Вольф;

– в Покащево 26 марта 1937 года был арестован Август Адольфович Земке и приговорён к 10 годам заключения;

– 22 ноября 1937 года в Цветянке был арестован Райнгольд Фердинандович Визе и 13 декабря расстрелян в Житомире;

– 23 ноября 1937 года в Цветянке был арестован Самуил Андреевич Вольф и 10 декабря расстрелян;

– 23 ноября 1937 года в Соколово был арестован Райнгодьд Адамович Вольф и расстрелян 20 декабря;

– в Габровке 21 декабря 1937 года был арестован Карл Иоганнович Вольф и расстрелян 30 декабря;

– Рихард Иоганнович Вольф был арестован в Пулине 20 ноября 1937 года и 14 декабря расстрелян;

– рождённые в Покашево Эвальд Адольфович Земке и Густав Леопольдович Земке были арестованы соответственно 10 и 21 ноября 1937 года и оба расстреляны 27 декабря;

– 26 марта 1938 года там же в Пошево был арестован Август Адольфович Земке и приговорён к 10 годам заключения;

– 22 мая 1935 года в Непознаничи был арестован Симуил Фридрихович Земке.

Наш дед Рудольф Вольф и бабушка Мария жили в Пулине Новоград-Волынского района. 15 апреля 1933 года дед, обвинённый в антисоветской агитации, был арестован, но 7 августа освобождён. Повторно его арестовали 23 августа 1935 года. В этот раз он не вернулся. Никто его больше не видел и мы не знаем, где он похоронен. Только в 1993 году я узнал, что он был осуждён на 7 лет за «антиколхозную агитацию и связь с зарубежной контрреволюционной организацией».

Значительная часть немецкого мужского населения Восточной Волыни в 30-е годы прошлого века было уничтожено в лагерях, отправлено в ссылку или расстреляно. Этим во многом и объясняется отсутствие достаточной информации о жизни немцев Восточной Волыни в это десятилетие, так как писать и рассказывать было некому.

Такая трагическая судьба не коснулась немцев Западной Волыни.

После ареста в августе 1935 года деда Рудольфа в их дом поселили активиста, который с топором в руках выгнал из дома его жену – нашу бабушку Марию. Она ушла к своим родителям в чём была, даже без документов.

Родители наши жили тогда в Николаевке Новоград-Волынского района и были учителями. Как кулацкая дочь мать вскоре была уволена с работы. В октябре 1935 года родители решили уехать со мной и и бабушкой Марией в Сибирь, но, когда мы уже были в поезде, нас, по наводке председателя сельсовета Гизе, на станции Коростень вывели из вагона. Это было 28 октября 1935 года. Отца арестовали, а нас привезли назад в Николаевку. Мне было тогда 10 месяцев. Благодаря поручительству директора школы Райнгарда Шнайдера и комсорга Б. Гулмана, отца через три месяца освободили, но он не должен был покидать деревню. Матери, наоборот, было запрещено находиться в 100-километровой зоне вдоль западной границы. 18 марта 1936 года мать со мной и бабушкой Марией уехали в Сибирь, где в это время уже жила бабушка Матильда Земке в Масляновке Омской области.

В конце мая 1936 года отец тоже получил разрешение покинуть Волынь и сразу же приехал к нам в Сибирь.

Первое наше место жительства в Сибири было в Кировском районе города Омска у наших родственников, которые были раньше сосланы или сами сюда уехали. Уже 3 июня отец начал работать в качестве контролёра на почтамте. В августе 1937 года родители получили возможность продолжить педагогическую деятельность в немецкой деревне Гальбштадт в Москаленском районе Омской области. Здесь в 1938 году родились наши двойняшки Вера и Валериан. К сожалению, они умерли ещё на первом году жизни. В августе 1939 года наши родители были переведены в качестве учителей в село Ново-Алексеевку того же района. Здесь началась моя школьная жизнь. Здесь в июне 1941 годы мы узнали о начале войны с Германией. Начинался новый трагический период в истории нашей жизни.

УДК 82-94 (430) (477.82)

Рональд Нойман
Фройденберг-Бохсталь, Германия

МОИ СКРОМНЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ КОРОТКИМИ СЛОВАМИ О НАШЕМ РОДНОМ ДОМЕ НА ВОЛЫНИ – В УКРАИНЕ

В колонии Роговка, что расположена в одном из районов Полесья, в 40 км от города Житомира (северо-западнее от этого города) на Украине родились наши родители: мой папа – Ewald Augustowitsch (Эвальд Августович) Neumann в 1891 году, и мама – Ida Wilhelmowna (Ида Вильгельмовна), девичья фамилия Hirchfeld, в 1891 году.

По условиям этой местности, её природы, рельефа, наличием небольших разбросанных рощиц и другим особенностям, очевидно, и производилось заселение.

Южную сторону деревни Роговки окаймляла полукилометровой ширины полоса смешанного леса, отделяя наше село от соседнего Солодыри. К западу примерно на 10 км потянулся сосновый бор, откуда, не доезжая до бора, раскинулось ещё одно село, получившее название «Соснова Болярка». А северной границей другого соседнего села Лиски служила небольшая речушка. Mit einen Wort gesagt – ein Kennzeichnenders malerisches Bild der ukrainischen Waldgegend[1]. С раннего детства мне любы леса, эти зелёные хоромы... В них человек душевно отдыхает...

Не зная точно истории первоначального освоения этой местности, но, по рассказам старожилов, крестьяне здесь, получив в своё время небольшой надел земли в 3–5 десятин, строились соответственно и размещали на этих наделах свои усадьбы. Таким образом, крестьянские дома были построены не по типу посёлков, как, например, в степных районах Казахстана (где все дома посёлка расположены близко друг к другу), а на расстоянии иногда по 300, 500, 600 метров друг от друга. Помню, дом наших ближайших соседей по фамилии Перегуда (отец – дед Филипп) к западу от нас находился около 500 м., к югу возле смешанной полосы леса – семья Александра Миссаля, а сразу за молодой берёзовой рощей – Фрида Гинца (Fried Hinz). К северу, за просёлочной дорогой, в 300 м от нас жила многодетная семья Гринке, Семья эта, помнится, жила очень бедно. Я часто в детстве играл в обществе их мальчишек, было весело и интересно. Родители отпускали меня на один или два часа, а тут время пролетало уж больно быстро. Я по детскому размышлению решил, что их стенные часы шли быстрее других часов...

Наши дом и усадьбу папа получил в наследство от своего отца, von meinen Opa August Neumann[2], который, как рассказывали, смог приобрести надел земли лишь после службы в царской армии. По времени это была середина XIX века, его 50–60-е годы, а, возможно, уже и после отмены крепостного права (1861 г.)

Чаще всего всплывают в моей памяти родные места, как говорят, малая Родина, где я родился, учился до 7 класса и жил до марта 1939 года. Это внешне ничем не примечательное небольшое село Роговка, А вообще все сельское Полесье – это низменная лесистая местность, один из живописных деревенских уголков моей Родины. Здесь в простой и скромной крестьянской семье наших родителей родились: милая

---

[1] С нем. «*Короче говоря, характерная живописная картина украинского Полесья».*

[2] С нем. «*от моего дедушки Августа Ноймана».*

моя сестра Мета – в 1910 году, оба моих брата: Эрвин – в 1913 году и Вольдемар – в 1918, и я, младший, Рональд – в 1924 году.

Хорошо помню отчий дом. Он уже нуждался ко времени моего детства в некотором ремонте и поддерживался усилиями отцовских рук и подраставших старших братьев. Рублено-отесанные бревенчатые стены, 4 комнаты, крыша соломенная (из длинностебельчатой ржи). На восточном конце крыши папа укрепил старое колесо от брички. Сюда ежегодно прилетали аисты, гнездились и выводили свое потомство. В понимании жителей деревни и нашей семьи эта птица была хранителем мира и благополучия, считалось, что она приносит людям счастье. А в понимании деревенских ребятишек аист ещё нечто большее, ибо он является хорошим виновником нашего (детей) появления на свет!...

Поэтому мы ожидали прилета аистов, бережно к ним относились, старались не пугать их и радовались их хозяйничанью. Благо, что не далеко от дома был небольшой пруд, где жила, как слышалось в вечернюю пору музыкальное кваканье, наверное не одна сотня лягушек.

Проселочная грунтовая дорога, которая проходила примерно в 300 метрах от нашего дома, была той дорогой моего детства, откуда шло знакомство с внешним миром. И вообще мой окружающий мир до 12 лет, т. е. до окончания Роговской начальной школы, был чрезвычайно тесен и ограничивался в основном близлежащей рощей и лесом, и соседями. Такого людского движения, как, например, в послевоенное время, тогда и не могло быть: ни автомашин, ни тракторов на селе не было, кроме гужевого транспорта.

К востоку по этой дороге в 5 км находилось местечко Володарск-Волынск, довольно оживленное, особенно по воскресным дням, своей торговлей. Это был наш районный центр – крупный поселок городского типа, а для нас это был город. Здесь всегда было многолюдно, на базаре шла бойкая торговля: на толкучке у перекупщиков и спекулянтов можно было купить почти любую вещь: сапоги, пальто, полушубки и другие дефицитные товары. В другом углу базарной площади стояли наехавшие несколько десятков подвод из окружающих сёл района. Здесь торговали живностью: птицей, поросятами, лошадьми, крупным рогатым скотом. Рядом с базаром были шинкарня (*устареви*.), где продавали булочки, колбасу и всегда привлекала торговля пивом.

К западу наша просёлочная дорога вела в соседние сёла Рад Болярка и Сосновая Болярка. За Рад Боляркой находилось довольно большое и красивое село Heimtal, что означает буквально «родная долина». Но оно получило название «Старая Буда». С этим селом связана моя школьная жизнь в 5–7 классах Старобудской средней школы. В этом

красивом из красного кирпича здании – гордости села, в дореволюционное время учились семинаристы духовной семинарии. Рассказывают, кто не одобрял революцию 1917 года и приход Советской власти, что теперь в бывшем здании семинарии будто-бы Werden Spitzbuben und Demokraten lernen...[3]

Дом наш утопал в густой зелени фруктового сада. Когда смотришь издали, километра за два был виден только сад, а в гуще зелени выделялись, в первую очередь, высокие тополя. А вблизи, под окнами с восточной стороны росло несколько кустов сирени, которую наша мама особенно любила. Немного отдали, от сада к югу, росли верба, берёза и большие тополя с мощно разросшейся раскидистой кроной. Сам сад был расположен к востоку и северу от постройки дома: яблони 5–6 сортов, грушевые деревья, сливы и вишни были расположены аккуратно и симметрично в рядах.

Сад закладывался моим дедушкой примерно в 80–90-е годы XIX века и к периоду нашего детства некоторые деревья уже были заменены новыми, молодыми. Какие были сорта яблок, я точно не помню, но была там и нежная антоновка, лимонка, крупные – красные, зимних сортов, затем Papierupfel и виннокислые, и большие, очень вкусные, папа их называл Borowitzapfel и другие. Но хорошо знаю, что такие сочные, смачные, вкусные яблоки и груши, как эти, зревшие под тёплым южным солнцем, я до сих пор больше не встречал. Славится в Алма-Ате апорт. Это действительно, прекрасного вкуса яблоко, но нет в нём того вкуса, аромата и, если можно так сказать, той изюминки, какими отметила память наши домашние яблоки.

Фруктовый сад в условиях сравнительно мягкого тёплого климата наших мест в середине лета уже давал богатую, ценную витаминную продукцию; так в конце июня уже лакомились вкусной черешней (раннего сорта), земляникой, а там поспевали и вишни, яблоки...

Да, сады прекрасны в любую пору года! Весной, например, всё в цвету, неповторимая прелесть и благоухание. В воздухе душистый, медовый аромат. Усердно работают в эту пору пчёлки.

Это истинная красота на земле, создаваемая любовью, умелыми руками и большим трудом человека. К слову сказать, весь растительный мир, включая фруктовые сады и лесные насаждения, в буквальном смысле слова преобразовывают и намного обогащают природу, а, значит, и самого человека, его жизнь.

---

[3] С нем. «*будут учиться и шильники и демократы ...*». «*Шильник – разговорное. Плут, мошенник*».

К непосредственной многообразной работе во фруктовом саду, как впрочем, во всём крестьянском подворье нашей семьи, были привлечены с самого начала жизни наши родители, а позже и мы с детских лет.

Отчий дом – это та колыбель, которая сохраняется в душе человека до конца жизни. Все мы бережно храним в сердце сокровенное (teif im Inneren, verborgen[4]), своё. Невелико, может, оно, но великие трудности одолевать помогает.

Воспитание детей в родительской семье нашей протекало в будничной атмосфере трудовой крестьянской жизни, спокойно и умело направлялось родителями на поддержание порядка усадьбы и дома. Собственно воспитания никто из нас не испытывал. Была необходимость сделать то или другое в огороде, в саду, по дому, на пашне, и всё делали с радостью и удовольствием. Работа эта была естественной душевной потребностью. Папа со старшими сыновьями Эрвином и Володей на паре лошадей обрабатывали простым сельхозинвентарём несколько гектаров пахотных земель. Это до коллективизации 1929 года. Заготавливали сено для коровы и двух лошадок – этих кормилиц, сеяли рожь вручную, косили и обмолачивали тоже вручную, делали множество работ в саду.

Мама наша и сестра Мета трудились на сгребании и копнении сена, вязании снопов на косовице зерновых, уборке льна, прополке, множестве других работ в огороде и саду, кроме немалого объёма домашних работ, как-то: уборке в доме, стирке, шитье одежды и белья, работы на кухне у плиты. Помню, что выращивали также примерно 0,2 га льна. Мама ткала на небольшом ткацком станке.

Так нашим маленьким семейным коллективом семья добывала хлеб насущный. То была работа по содержанию дома и хозяйства, казалось бы, простая, но требовавшая без остатка всего запаса физических сил человека, да и немалого умения и знаний. Как говорят: знай да паши!

В семье нашей и у других жителей села часто ощущался недостаток. Жили мы в те годы, насколько я помню, бедно, с трудом покрывая скромные и непритязательные потребности и нужды. Редко в каком году удавалось получше обеспечить потребности семьи. Трудно также было с одеждой и обувью. Зачастую, несмотря на все родительские заботы и старанья, нужда давала о себе знать то в одном, то в другом...

Наверно, ещё потому, что период моего детства и отрочества на Украине как раз приходятся на трудные 30-тые годы (этого XX века). Например, страшный голод 1933 года, когда невозможно было достать, купить чего-либо из продуктов питания ни за деньги, ни в обмен. А в колхозе по трудодням одни палочки... Там изымалось, как

[4] С нем. «скрытое глубоко внутри».

говорили, всё под метёлку в поставку государству, не хватало даже семян для посева... Голодало буквально всё население нашей деревни и близлежащих сёл. Тогда сообщений и информации у нас в селе никаких не было. Позже мы слышали о голоде 33-го года во многих районах Украины, Поволжья и других местах.

Хотя было очень тяжело, и каждая семья болезненно переносила эти невзгоды и трудности голода, с нетерпением ждали, вот-вот поспеют первые овощи, фрукты, а там скоро осень, картофель, новый урожай и так далее...

Да, великое это дело – надежда и человеческое терпение!..

УДК 82-94 (430) (477.82)

Г. Ф. Положевец
Бердичев, Украина

ИЗ МОИХ ВОСПОМИНАНИЙ

Предваряя мое скромное повествование об отце, хочу сказать следующее. Никакими документами или письменными свидетельствованиями не располагаю: в те времена только пролетарии не скрывали своей родословной, а из крестьян в почёте были только бывшие батраки. Мы, дети, не докучали расспросами по понятной причине. Года три назад мне попала в руки книга Валентина Витренко «Література волинських німців». Книга очень интересная, глубоко содержательная. Но особый интерес вызвало описание истории волынских немцев, их быта и трагической судьбы, очень напоминающих биографию моего отца, т. е. то, что мы дети, о нем знали.

А знали мы вот что: отец наш Положевец Федор Севостьянович, 1899 года рождения, уроженец с. Вишня Волынской губернии был депортирован летом 1915 года вместе с родителями и двумя сестрами в г. Святой Крест Ставропольского края (ныне г. Буденовск, тот самый, который в 1995 году был захвачен отрядом Басаева). В этом городе отец оказался один: родители и обе сестры умерли в пути от эпидемии тифа. Подробностей о родных отца, их происхождении, занятиях, имущественном цензе нам, детям, не рассказывали. Из редких скупых рассказов матери следовало: семья отца владела пахотной землей, набором сельхозинвентаря (плугом, сеялкой, веялкой), лошадьми, парой быков, коровами и другими животными, и домашней птицей. Жили в двухэтажном кирпичном доме, покрытом жестью. Старшая сестра отца Ольга была замужем за украинцем и осталась в родном селе, а старший

брат, инженер, жил в Варшаве, откуда прислал в 1936 году два письма, затем связь прервалась. В 1919 году отец женился на девушке мещанского сословия. Первенцем в их браке была дочь Люба (1920 г.); в 1925 году родился Василий; в 1927 – Алеша, вскоре умерший. В 1929 году родился я, в 1931 – Оля, а в 1936 году – Владимир.

В 1933 году отца арестовали. Он просидел в местной тюрьме полгода без предъявления обвинения и весной 1934 года был освобожден. Семью он застал опухшей от голода, а маленькая дочь Оля не дожила до весны. Мать навещала отца в тюрьме, иногда брала меня с собой. Одно из таких свиданий хорошо помню до сих пор. Большой тюремный двор, обнесенный колючей проволокой, зеленая трава. По двору свободно ходят арестанты, у здания тюрьмы – два конвоира с винтовками. Здесь же, на лужайке – женщины с детьми, пришедшие на свидание с арестантами. Подошел отец, взял меня на руки. Запомнилась и доныне колючая щетина на его щеках…

13 июля 1938 года отца опять арестовали, на этот раз навсегда. Удивительная субстанция память. Столько лет прошло, а она хранит события того дня до мельчайших подробностей. Отец ушел на работу, а вскоре вернулся домой в сопровождении начальника НКВД подполковника Дубовицкого, старшего лейтенанта и соседей – понятых. Обыск вели вяло и поверхностно, вели себя вежливо и, кажется, сочувствующе. В сундуке с приданным для сестры Любы хранились 900 рублей. Их оставили. В ящике письменного стола была сберкнижка с вкладом пять рублей. Дубовицкий отдал сберкнижку матери со словами: «Возьмите, пригодится детям на молоко».

Ко времени ареста отец уже был известным, успешным адвокатом, услугами которого пользовались не только на Ставрополье, но и далеко за его пределами. Так, в 1937 году он успешно развалил в суде «дело» по обвинению во вредительстве брата академика Докучаева, тоже ученого.

В доме был достаток, царили мир, любовь, благополучие. Была большая библиотека, ставшая причиной моего раннего интереса к книгам. На стенах репродукции картин Репина, Левитана, Семиградского, Иванова. Первая «лампочка Ильича», первый «репродуктор-тарелка» на нашей улице появились в нашем доме. По настоянию матери держали породистую корову, кур. И была Фекла, домработница, милое доброе, голубоглазое создание. А за две-три недели до Пасхи в доме поселялась модистка Валя, шила на нашей машинке «Зингер» всей семье обновки к празднику. Удивительным по своему интернациональному составу был круг друзей и знакомых семьи: Рыбалко (церковный регент, украинец); Монченко (адвокат, украинец); Прилипко (врач-уролог, еврей); Ухов (врач-терапевт, еврей); Пелич (винодел, румын); Агаляр (животновод,

турок); Деланян (завторг, армянин); Отец Прохор (священник, русский, расстрелянный, как и Мончeнко, в 1937 году). Румыну Пеличу и турку Агаляру чудом удалось добиться выезда к себе на родину в 1936 году. Вся компания собиралась у нас по большим праздникам. Пили вино, пели песни. Отец играл на губной гармошке, чем приводил в восторг гостей. Пели старые русские романсы, украинские песни и арии из опер «Наталка-Полтавка», «Запорожец за Дунаем». Много говорили, но о чем – не помню, да и не интересовался. Меня очень интересовали беседы отца и матери по ночам. Младший мой брат часто громко плакал по ночам. Его кроватка находилась в спальне родителей и мать часто стелила мне там, чтобы укачивать плачущего брата. Родители просыпались и затем подолгу шептались, чтобы я не слышал. Я напрягал слух и слушал. Любопытство мое усиливалось разницей между славославием вождей в школе и порицанием их родителями. Отец именовал советскую власть не иначе, как «шайка бандитов», а о Ленине и Сталине рассказывал матери такое, о чем открыто заговорили в СССР только спустя полвека.

Интерес к немецкому языку появился у меня рано. В те бессонные ночи, когда я укачивал брата в спальне родителей, до моего слуха иногда долетали немецкие слова, значение которых так хотелось знать! Я стал прислушиваться к старшему брату, учившему в школе немецкий язык. Вскоре я уже настолько преуспел, что к началу учебного года уже прочитал первую книжку рассказов «Böse Züngen» (5-й класс). Особенно очевидным преимуществом знания немецкого языка стала для меня оккупация немцами нашего города в 1942 году, а старшему брату немецкий язык спас жизнь. В феврале 1943 года он попал на фронт, но в октябре того же года его прикомандировали к группе переводчиков в г. Люберцы (под Москвой), занимавшихся переводом штабных документов частей Вермахта, попавших в плен. Там брат и прослужил до демобилизации в августе 1946 года. С 1 сентября 1946 года и до выхода на пенсию в 1985 году он преподавал немецкий язык в средней школе.

Первого сентября 1941 года я пошел в шестой класс и в первый же день познакомился и подружился с Димой Гоосеном, немцем. Мы сразу же сели за одну парту и сидели немногим более двух недель, пока всех немцев Ставрополья не эвакуировали в Среднюю Азию. Их в городе и районе проживало много еще со времён Екатерины Второй. Компактным местом их обитания был Трудпоселок №4 (прежде Давсун), совхоз, расположенный в двадцати четырёх километрах западнее Буденовска. Многие из них работали учителями в городе. Мать Димы Герта Дмитриевна преподавала в нашей школе немецкий язык, физику – Роберт Карлович, немец. По дороге в изгнание их эшелон разбомбили на Волге немцы…

Еще одно знакомство с немцем у меня состоялось в августе 1942 года. В нашем доме расквартировали Эрнста Гэхарта (Ernst Gehart), офицера вермахта, лет 35–40. Образованный, интеллигентный, очень вежливый и порядочный человек. Один только «штрих к портрету»: как-то, уходя на службу (он возглавлял сельхозадминистрацию города и района), попросил мою маму постирать его белье. По возвращении забрал белье, извинился, поблагодарил и дал 50 марок (оккупационных, т. е. 5 DM). За немногим более двух месяцев проживания у нас подобных «штрихов» было много.

Как-то так случалось, что в своей жизни я не раз знакомился с немцами (а они со мной). Летом 1972 года в Шереметьевском аэропорту я провожал тётю моей жены в Детройт (её пригласила родная сестра в гости). Купил две коробки конфет «Ассорти» (в Бердичеве тогда – архичудо!) у лотка. Рядом мужчина взял тоже коробку конфет, «тасует» в руке деньги, а не понимает, сколько надо уплатить. Я понял: иностранец и сказал ему по-немецки: fünf (5), других языков просто не знал, только немецкий. Он поблагодарил по-немецки. Не успел я удалиться, как меня окружила группа мужчин, засыпали вопросами, первым из которых был: откуда я знаю немецкий. После десяти-пятнадцати минут вопросов и ответов, я спросил откуда они, из ГДР? Оказалось, из ФРГ, туристы. Не скажу, что я очень испугался, но, вежливо распростившись, направился к скамейкам. За мной пошел и Генрих, человек, которому я подсказал цену конфет. Посидели, поговорили, обменялись адресами и расстались. Кто мог тогда подумать, что это случайное знакомство через 15 лет получит продолжение, не закончившееся и поныне.

Во время туристической поездки по ГДР в 1984 году в мою дочь Людмилу, путешествующую со мной, буквально «вцепился» молодой немец; преодолев все барьеры, чинимые администрацией СССР, женился на нашей дочери. Через пять месяцев, пройдя «круги ада» по оформлению выезда к мужу на ПМЖ, Людмила оказалась в Берлине, где живет и работает до сего дня.

Летом 1897 года мы с женой гостили в семье дочери. Я послал оттуда письмо Генриху в г. Rehau (Бавария), мало надеясь, что он его получит, т. к. переписка с ним давно была «отрезана» КГБ. И, о чудо! – Генрих с женой Хильдой приехали к нам в Берлин в своем «Фольксвагене». Привезли большую коробку бананов и апельсинов, подарки. Как только рухнуло «величайшее архитектурное сооружение эпохи коммунизма» – Берлинская стена, Генрих пригласил всех нас в гости. Мы ездили. О впечатлениях от этой поездки можно, да и надо бы написать книгу. Мы оказались в раю. В реальном, не в мифическом. Там мы сразу познакомились с друзьями и родными Генриха (с оставшимися в живых переписываюсь

и теперь). Внимание, дружелюбие, гостеприимство, щедрость и открытость наших новых друзей-немцев поразительны и не поддаются описанию. Там же, в Реау, по инициативе друзей и их помощи, состоялись две персональные выставки моих картин – в 1995 и в 2003 годах.

Однажды я, мой зять и Генрих ужинали в ресторанчике. Было это вскоре после развала СССР. Генрих спросил, не представляют ли события в экс-СССР опасности для населения? Я ответил, что нет, что все спокойно. «А Жириновский?» – спросил Генрих. Я сказал первое, что пришло в голову: «Keine Sorge, er ist dumm, wie Bohnen Stroh». Генрих пристально посмотрел на меня и вдруг спросил: «Григорий, а почему ты скрываешь, что ты немец?». Я был огорошен: мне льстило, что мой немецкий не так уж плох. Но почему Генрих так подумал? Ответ был прост. Оказалось, что немецкую пословицу «Он глуп, как ботва фасоли» помнят теперь даже не все старые немцы. А я и до сего дня не могу припомнить, откуда у меня эта фраза. Возможно, из детства.

И еще одно. Выйдя на пенсию в 2004 году, я изложил в тетради мои воспоминания об оккупации нашего города немцами в 1942 году, об увиденном и пережитом тогда мною лично. Немцы вели себя очень не похоже на описания очевидцев, очень напоминающие выдержки из блокнотов агитатора и выступления лекторов-пропагандистов, которые не берусь оспаривать. Но в нашем городе все было иначе. И мне хотелось бы поделиться моими наблюдениями с общественностью.

Издать мои воспоминания за свой счет я не в состоянии по известной причине, а возраст (мне 86 лет) и здоровье не позволяет заняться поиском спонсора. В 2005 году я послал мои воспоминания радиостанции «Немецкая волна». Несколько эпизодов (далеко не все) были опубликованы и озвучены.

УДК 941 (430) (477.82)

Андреас Цаан
Ингольштадт, Германия

МОИ ПРЕДКИ – ВОЛЫНСКИЕ НЕМЦЫ

В нашей семье сохранились оригиналы двух документов, оформленных более 100 лет назад: это свидетельство о рождении моего деда по отцовской линии Адольфа Теодора Цаана (в старых российских документах фамилия писалась как Цанъ) 10 июля 1871 года и свидетельсто о его конфирмации 29 мая 1886 года. Свидельство о рождении выдано чиновником гражданского состояния Вроцлавского уезда

Варшавской Губернии, а свидетельство о конфирмации – пастором Волынской Губернии. Из этих документов, а также старых церковых книг, следует, что немецкая семья моего деда исповедовала евангелическую веру и между 1871 и 1875 годами переселилась из Варшавской губернии царской России (части бывшей I Речи Посполитой) в Волынскую губернию.

Переселение моих предков приходится на т. н. третью фазу массовой миграции немцев из Польского Королевства (так до 1867 г. называлась Варшавская губерния) в российскую Волынь, которая протекала с 60-х по 90-е годы XIX века [1, s. 21].

За эти годы, таким образом, сюда переселилось десятки тысяч немецких крестьянских семей, не имевших на бывшей польской родине земли или другой собственности. Среди них была и семья моего деда из польского села Olszowa Holendry Dabie: его отец – 30-летний Вильгельм с женой Юлианой (в девичестве Лемке) и старший брат деда Эмиль, 1865 г. р. Семья поселилась в Колонии Лесная (Fürstental), где 16 сентября 1875 г. родился сын Генрих. Судя по тому, что дочь Луиза родилась 18 марта 1879 г. в с. Карлсвальде, а Рената – 7 апреля 1882 г. в колонии Лесная, можно предположить, что семья Вильгельма и Юлианы не имела в это время ещё своего постоянного дома, а жила там, где удавалось найти работу и кров, т. е. у зажиточных крестьян.

Несмотря на такие невыгодные стартовые условия, моему деду удалось обзавестись собственным хозяйством. Адольф Теодор и его жена Каролина имели в колонии Кустарная (Fürstental) Острожского уезда Волынской Губернии небольшой дом с сараем и гумно для хранения и обмолота снопов (т. н. «клуня»). Зерно они выращивали на небольшом участке земли в 10 десятин, которое арендовали у графа Эдуарда Тышкевича [2, s. 270].

В семье Адольфа Теодора и Каролины было шестеро детей. Мой отец Август родился 30 августа 1910 года пятым ребёнком. Старшей была дочь Ида, 1900 г. р., самая младшая – дочь Ольга, 1913 г. р.

Адольф недолго был самостоятельным хозяином – уже летом 1915 г. он, как и другие 120 тыс. (по другим данным – 150 тыс.) волынских немцев вынужден был бросить своё небольшое хозяйство, так как началась депортация волынских немцев в Сибирь – первое, но не последнее насильственное переселение российских немцев в отдалённые регионы Российской империи. Так вступил в действие первый «ликвидационный» закон, который был принят по личному распоряжению царя Николая II в обход Государственной Думы. В законе шла речь об отчуждении (оппозиция называла это «ликвидацией») недвижимого имущества «иностранных выходцев и их потомков, бывших подданных воюющих с Россией держав».

Строго говоря, закон этот был применён с нарушением процедуры, по существу, незаконно, т. к. по нему лицам немецкой, австрийской и венгерской национальности, проживающим в полосе 160 км вдоль российско-немецкой границы (и даже имевших с 01.01.1880 г. российское гражданство), предоставлялось всего 10 месяцев, т. е. до конца 1915 г., для продажи своего имущества. Российское армейское командование, однако, приступило уже 15 июля 1915 г. к спешной депортации немцев-колонистов Волыни в далёкую и холодную Сибирь. Уже к 20 июля этого же года она была, в основном, завершена. О какой продаже могла в такой ситуации идти речь?

Даже спелое зерно не разрешалось убрать – оно должно было остаться в поле. И, естественно, не о защите гражданского населения от грозящей оккупации наступающими германскими войсками заботилось командование, т. к. этот же закон не распространялся на граждан православной веры, проживающих в той же 160-км полосе.

Сохранились устные рассказы, согласно которым семьи при эвакуации искусственно разделяли: мужчин задерживали в местах проживания, в то время как женщин с детьми отправляли одних. Коснулось это и семьи Адольфа Цаана. Он был руководителем церковной общины и, как авторитетный человек, представлял опасность для власти, вследствие чего был изолирован на некоторое время не только от семьи, но и от общего обоза, который ушёл без него. С семьёй ему удалось воссоединиться через две недели, когда он всё-таки догнал обозы депортированных волынцев. В Уфе немцев пересадили на поезд с направлением на сибирский Омск. В переполненных вагонах, в условиях антисанитарии вспыхнула эпидемия тифа. Среди заболевших оказались мой отец Август и его сестра Ольга – тогда дети 5-ти и 2-х лет. Дед Адольф добился, что вопреки существующему порядку с больными детьми осталась мать – наша бабушка Каролина. Их вместе ссадили в Челябинске и поместили в больницу.

Дед же с остальными детьми остался в поезде и доехал, таким образом, до Омска. Примерно через полмесяца туда добралась и Каролина с Августом и Ольгой. Всё это время дед Адольф в ожидании жены встречал челябинские поезда на омском железнодорожном вокзале. Там он познакомился с зажиточным колонистом Шарфом, который вместе с несколькими другими семьями в 1909 году перебрался из Екатеринодара (с 7 декабря 1920 года – город Краснодар) в Сибирь, где они в 40 км к югу от Омска, который тогда относился к Акмолинской области, основали новое село.

Мой дед нанялся к нему плотником и столяром, и принялся строить этим переселенцам «дома под ключ». Жил он с семьёй у того же Шарфа,

опять оказавшись в ситуации, в которой он с семьёй своего отца уже однажды был – 40 лет назад, после переселения в Волынь.

Не было такой работы, которую мой дед не мог бы сделать, будь то колёса, бочки, оконные рамы или любая другая работа, да и не только по дереву. Благодаря своей квалификации и трудолюбию дед за несколько лет работы смог сколотить небольшой капитал. Когда в Советской России в марте 1921 г. началась «новая экономическая политика», известная как НЭП, он в 1922 году приобрёл в собственность немного земли в соседнем селе тогда уже Омской области и завёл собственное хозяйство. Короткий период определённого оживления экономики, вызванный «новой экономической политикой» российских властей, позволил ему достаточно быстро встать на ноги. Но либеральный курс продолжался недолго. Уже с октября 1928 г. был взят курс на индустриализацию, который лёг тяжёлым бременем на экономику страны. В 1929 году повсеместно началась коллективизация сельского хозяйства, которая по документам партии большевиков называлась «добровольной».

Стремясь уйти от раскулачивания, дед продал недвижимость и в 1930 г. переехал в другое село, на этот раз на левом берегу Иртыша, в 5 км от реки. Село это было основано в 1903 году поволжскими немцами, которые в поисках свободных земель добрались до Сибири. Семья моего деда была в этой деревне из 300 душ единственной, которая имела волынские корни.

Здесь дед купил уже старый, небольшой, но с высокой крышей, саманный дом, который стоял несколько на отшибе, за деревенскими огородами, на опушке леса. Дом состоял из узкой кухни и двух комнат побольше – справа и слева от кухни. Достаточно большой огород под картошку примыкал к двору с восточной стороны.

Здесь дед был вынужден совершенно «добровольно» вступить в колхоз «III Интернационал« и отдать в общее пользование свой скот и инвентарь. Он стал работать колхозным плотником и кузнецом. В этой же деревне он скончался 2 февраля 1952 года и похоронен в одной могиле со своей женой Каролиной и сыном Адольфом, которые умерли соответственно 7 и 1 апреля 1951 года. Рядом с этой могилой находится и могила моих родителей: отец умер 11 января 1980 года, а мать 26 июля 1991 года.

Последней из детей моего деда Адольфа и бабушки Каролины умерла младшая дочь Ольга, которая скончалась 5 сентября 2010 года в Германии. А первой была предана земле самая старшая дочь Адольфа и Каролины Ида, которая умерла от тифа в 1919 году и похоронена в том первом селе, где тогда в 1915 году нашла кров семья деда.

Ситуация с депортацией повторилась через четверть века, когда 28 августа 1941 г. других немцев – немцев Поволжья – также спешно и

жестоко начали переселять опять в столь любимую российскими правителями Сибирь, а ещё в Казахстан. Правда, на этот раз размах был шире. В течение месяца было переселено в два раза больше немцев – около 440 тыс. человек, а в последующие месяцы из других регионов ещё столько же. Так же, как и в 1915 году, во время депортации погибла примерно треть переселенцев.

Волынских немцев, большинство из которых уже с лета 1915 г., а некоторых и раньше, перевезли в Сибирь, в 1941 году не надо было больше переселять. Им, как и всем остальным российским немцам, была уготована другая участь, которая называлась «трудовая армия», т. е. каторжная работа под надзором вооружённых охранников с собаками на стройках народного хозяйства, но опять же не по месту жительства, а с обязательным переселением в другие, значительно удалённые от мест постоянного проживания регионы. И вновь здесь погибла значительная часть переселенцев.

Мой отец Август был мобилизован в «трудармию« в ферале 1942 г. Обвинённый без суда и следствия, как и большинство российских немцев, а лишь по национальному признаку, т. е. за то, что был немцем, он отбывал срок в Вишералаге в г. Красновишерск на самом севере Молотовской области (с 1957 года – опять Пермской области, которая с 1 декабря 2005 года вошла, наряду с Коми-Пермяцким автономным округом, в Пермский Край) на Северном Урале. Он был вынужден оставить на долгих 8 лет на попечении своей 24-летней жены Анны, моей матери, трёх малолетних детей и своих престарелых родителей. Немного позже на попечение матери были переданы и два малолетних сына сестры моего отца Ольги, которая тоже была мобилизована в ту же армию, а её муж ещё в феврале 1938 г. был осуждён на 15 лет тюрьмы, якобы как «кулак» и «враг народа» и отбывал незаслуженное наказание в Колымских лагерях.

В эти невыносимо тяжёлые годы моей матери, которая происходит из донских немцев, помогал, по мере сил, мой двоюродный брат Эмиль, 1930 г. р., который часто посещал деда Адольфа и бабушку Каролину, заодно помогая моей матери управляться по хозяйству. Его отец Вильгельм, старший брат моего отца, тоже отбывал «службу» в трудовой армии, но уже в январе 1943 г. он скончался от болезней и истощения в одном из лагерей ГУЛАГа – в Ивдельлаге в Свердловской области. Мой двоюродный брат Эмиль переехал с семьёй в июне 1995 г. в Германию, где в феврале 2015 года скончался в возрасте 85 лет.

Эмиль, старший брат моего деда, также был выселен из Волыни в 1915 году, но попал на жительство в российский город Оренбург. В отличие от моего деда, он в 1918 г. вернулся в Волынь обратно, в свою деревню Станиславовка того же Острожского уезда. По неподтверждённым данным, это произошло уже после оккупации украинской

территории (в том числе и Волынской губернии) Германией и заключения Брест-Литовского мирного договора от 3 марта 1918 года, по которому Волынь относилась теперь к Германии.

Дом его был, конечно, занят другими жителями, но по воспоминаниям его внучки Ольги, 1935 г. р., Эмилю удалось всё-таки с помощью новых властей опять занять свой дом и продолжить свои крестьянские будни. У Эмиля и его жены Фредерики, в девичестве Юнг, родилось ещё трое детей: Йоганн (май 1918 г.), Екатерина (1923 год) и Эмиль (1929 год), так что в большей семье Эмиля и Фредерики стало 7 детей. От первого брака с Августиной Прехель у Эмиля было ещё четверо детей, но про эту семью известно мало.

Раздел Волыни в результате Рижского договора между Советской Россией и восстановившей в ноябре 1918 года свою независимость Польшей (с 14 ноября 1918 до сентября 1939 года – II Речью Посполитой), мало затронул семью Эмиля, т. к. его деревня оставалась в Советской (Восточной) Волыни. Благодаря НЭПу Эмиль, так же, как и его брат в Сибири, здесь в Волыни опять смог достаточно быстро встать на ноги, но с новым изменением политического курса надежд на улучшение не осталось. В 1929 г. Эмиль умер, как считает его внучка Ольга, не выдержав потрясений коллективизации.

Летом 1936 года по постановлению правительства СССР от 28.04.1936 о переселении из пограничной зоны Украины с Польшей в Казахстан было депортировано около 17 000 немцев и 52 000 поляков. Среди депортированных была и семья Фредерики Цаан, которую в числе других выбросили, «как мусор» в голой степи у станции Таинча в Кокчетавской области. Позже здесь возникло село им. Горького, названное так на честь советского писателя Максима Горького, умершего в июне 1936 г. Понятно, что в обиходной речи оно метко называлось «село Горькое» или просто Горькое.

Йоганн (Johann), сын Эмиля и Фредерики, рождённый во время их «второго пришествия» на Волынь в 1918 году и оказавшейся в 1936 году с семьёй в с. Горьком, был незадолго до начала войны 1941–1945 гг. осуждён за незначительную провинность. Он унёс домой несколько старых, никому не нужных металлических колец от колхозных деревянных бочек. После начала войны он был из тюрьмы направлен в действующую армию, где познакомился с Антониной Сухаревой, на которой он впоследствии женился и взял её фамилию. Йоганн Цаан многие годы жил в Ленинграде (теперь Санкт-Петербург), как Иван Сухарев, где и умер в 2003 году.

Интересна судьба сводной сестры Йоганна, дочери Эмиля Иды из первого брака, рождённая 23 октября 1896 года. 16-летней девушкой

она переехала на жительство в Соединённые Штаты Америки, там же вышла замуж за своего волынского земляка Даниеля Штебнера. Скончалась она 16 декабря 1982 года в США в штате Коннектикут. В семье Иды и Даниеля было трое детей – 1920, 1924 и 1925 г. р.

Сестра Иды Матильда, рождённая 24 апреля 1900 года в селе Станиславовка Острожского уезда, переехала после замужества с Вильгельмом Штенским (Wilhelm Stenske) в с. Благодатное (Gnadenfeld) Херсонской области Украины, что уберегло её, как и старшую сестру Иду, от депортации в Казахстан в 1936 году.

В первые же недели после нападения Германии на СССР Украина была оккупирована немецкими войсками, а осенью 1943 г. всех немцев, живших на этих территориях, отправили своим ходом через всю Украину до границы с оккупированной Польшей. После больших и малых приключений конный обоз, где была и семья Штенских, прибыл в феврале 1944 года на какую-то маленькую станцию недалеко от польской границы. Здесь переселенцев пересадили в поезд и перевезли сначала в Литцманштадт (сегодня г. Лодзь), а затем в город Познань (тогда Posen) на реке Варта, откуда и область получила название «Вартегау».

25 мая 1944 года мои родственники получили немецкое гражданство, как черноморские немцы. В январе 1945 г. российских немцев, ввиду наступления Красной Армии, спешно переправляют в Германию, где Штенских поселили сначала в городе Бельциг (Belzig – город в Германии, районный центр, расположен в земле Бранденбург в 80 км юго-западнее Берлина).

В Бельциге их несколько раз навещала дочь Матильды Мария, 1923 г. р ., которую увезли в Германию для работы на немецких заводах ещё в августе 1942 года из Благодатного. Здесь в Бельциге умер и похоронен муж Матильды Wilhelm Stenske. Через некоторое время семью перевели в с. Бухольц, неподалёку от Бельцига, к одному немецкому крестьянину. После нескольких дальнейших переездов семью Матильды в начале августа 1945 г. «вычислила» советская военная комендатура, после чего их и многих других немцев из СССР перевезли на сборный пункт в г. Ратенов (Rathenow) для отправки домой, на Украину. Проведя весь сентябрь в этом лагере, где царил хаос и неразбериха, семья, наконец, была посажена в поезд на Россию. Ехать пришлось долго, в пути было объявлено, что пункт назначения – город Барнаул, а не Херсон, как было обещано раньше. В конце концов, 7 ноября 1945 года поезд прибыл на станцию назначения – в сибирский город Омск, который отныне стал новой Родиной и для этой семьи.

Матильда Цаан-Штенская скончалась в возрасте 93 лет в одной из деревень Омской области 10 марта 1993 года. Из её детей в живых

остался сын Reinhold Stenske, 1933 г. р., который проживает с 1997 года в Германии.

Второй сын дедова брата Эмиля от первого брака Август, 1892 г. р., скрылся от депортации из Волыни 1915 года и впоследствии перебрался в Германию. Произошло это, видимо, при отходе немецких войск после поражения в Первой мировой войне в ноябре 1918 года. Он умер в 1982 г. в Германии, в одном из маленьких городков Нижней Саксонии, где большую часть своей жизни проработал бургомистром. Интересно, что во время войны его навещала там Мария, старшая дочь Матильды, которая, как уже упоминалось, с августа 1942 г. жила в Берлине и работала на одном из военных заводов «Мессершмидт».

Сводная сестра Матильды, Луиза, 1904 г. р., старшая дочь Эмиля и Фредерики, даже жила в конце 70-х годов прошлого века несколько лет у у своего сводного брата Августа в Германии, после чего опять вернулась в своё село Горькое в Казахстане, где и скончалась через год после своего возвращения 25 октября 1982 года. Луиза, не имевшая своих детей, официально удочерила, по обоюдному согласию, дочь своей сводной сестры Матильды Марту, 1925 г. р., и даже сопровождала её, когда та была в 1942 году мобилизована в «трудармию».

После возвращения моего отца из «трудармии» в мае 1950 г. в семье Августа и Анны Цаан, в которой уже было трое дочерей – Эрна (1937 г. р.), Эмилия (1938 г. р.) и Лидия (1941 г. р.), родились ещё три сына – я (1952 г. р.) и мои братья Александр (1954 г. р.) и Яков (1960 г. р.). Яков единственный из нас, который не переехал на жительство в Германию, а в силу особых жизненных обстоятельств остался в России, где занимается предпринимательской деятельностью, осуществив, быть может, несбывшуюся мечту отца стать «единоличником».

Массовый исход российских немцев Германию в 90-х годах прошлого века в целом имеет много причин, как политических, так и экономических и чисто личных.

Круг замкнулся, и стоит вопрос, надо ли в будущем следовать официальным призывам любого рода, если личный опыт и опыт истории учит, что всё возвращается на «круги своя» в исходную точку.

Правда, эта точка может лежать на другом витке спирали развития...

Источники и литература

1. Kostiuk, Michajlo. Die deutschen Kolonien in Wolhynien. – Wiesentheid, 2006.
2. Ликвидация имущества волынских немцев в 1915–1916 гг. Именные списки: сборник документов / сост. и авт. вст. ст. М. П. Костюк. – Луцк, 2014.

УДК 82-94 (430)

Райнгольд Шульц (Папа Шульц)
Гиссен, Германия

ПЕРЕКАТИ-ПОЛЕ
(Рассказ о первой депортации)

На юбилей, прабабушкин день рождения, съехалась почти вся родня со всей Германии. Пир был в самом разгаре. Давно не виделись: все хотели говорить, хвастаться успехами, а слушать получалось некому.

Ома, устав от поздравлений и шума, прилегла в детской комнате на диване, но и там ей не давали покоя. В зале начали танцевать и включили «Ауссидлерский вальс». Через стенку отчётливо доносилось:

Кто мы, люди без роду, без племени?
Предков родина нам, как приют.
Угнетали нас, где бы мы ни были,
а теперь притесняют и тут.
Наша бедная русская родина
задыхается в пьяном дыму.
Сколько наших родных похоронено
на Урале, в Сибири, в Крыму!

Ауссидлерский вальс, ауссидлерский вальс,
от Камчатки до Бреста и Крыма.
Так смахните слезу, набежавшую с глаз,
немцы, что возвратились с России.
Так смахните слезу, набежавшую с глаз,
немцы, что возвратились с России.

Там не слились мы с пьяными толпами,
ведь работоспособность в крови.
Вечерами, по-зимнему долгими,
пели бабушки песни свои
языком, уже нами утраченным.
Обрусели, но зов предков силён.
От зари до заката батрачили
у подножья багровых знамён.

И теперь вот душа разрывается
и не может покоя найти.

Только жизнь без проблем начинается,
а мы смотрим назад на пути.
Где родились, учились, любили -
в прошлом всё, оторви и забудь.
Что ж, политики, вы натворили,
у народа наплёвано в грудь!

Наша доля быть переселенцами,
что ж наделали вы, старики!
Там, в России, мы все были немцами,
здесь теперь нас зовут «Русаки».
Тут мы тоже встречаемся с подлостью,
но печалиться нам не с руки.
И мы скажем когда-нибудь с гордостью,
мы хоть немцы, но мы – русаки!

Слова тронули её. Именинница смахнула слезу и закрыла глаза, но отдохнуть не удалось. В детской собралось её младшее поколение.

– Ома, а ты тоже была маленькой девочкой? – приставали многочисленные внучки с вопросами. – А ты что – в Русланде жила? А что вы там делали? Ома, ну расскажи! Ну, битте! – не унимались дети.

– Ну, ладно, зовите старших внуков, расскажу всем сразу. На каком языке вам рассказать? Старшие не знают немецкого, а младшие не понимают русский? Со мной так уже было. Всё повторяется. Ну ладно, закройте хорошенько двери и слушайте! Расскажу на родном языке.

У нашего народа особая судьба. Родилась я в самом красивом месте земли. Мои родители были самые лучшие в мире. Время шло быстро, мы вырастали и как будто вросли в сельский рабочий ритм жизни. Наша Волынь, наша новая родина, щедро делилась с нами обильными урожаями. От хороших урожаев на душе была уверенность и радость.

Дети рождались, как грибы, хозяйству требовались трудолюбивые руки, семьи увеличивались и крепли. Церкви были полны благодарного Богу народом.

Наше село было основано немецкими переселенцами, наверное, в 1860-х годах. Природа Украины – чудесная. Климат мягкий. Солнца много. Земля – первосортный чернозём. Всё растёт. Воткнешь палку в землю – и она примется. А если приложить знание, труд, любовь и уход, то капитал вырастал, как на дрожжах. Пшеницу собирали по 100 пудов с гектара.

Слухи разлетались быстро, и народ валил валом, обустраивался и становился на ноги. Первая немецкая улица появилась в Ровно ещё в

XIII веке, а массовое рождение немецких колоний началось в последней трети XVIII века. Приезжали меннониты, померанцы, странствующие силезские лесорубы, швабы и брандербуржцы. Ехали из Данцига, Торуни, Галицына и Пруссии. Переселялись немцы-суконщики и вольные крестьяне из Польши. Они вовсе не собирались колонизировать незнакомый дикий край – эти скромные трудолюбивые люди хотели просто выбраться из нужды и нищеты. Хотели прокормить свои семьи, что-то заработать, чтобы осталось детям в наследство. Хотели, чтоб их никто не тревожил. Хотели беспрепятственно молиться Богу по канонам своей религии и растить в мире своих детей.

Местные сельчане были тогда ещё крепостными людьми и не имели даже фамилий, а только клички. Колонисты привозили передовую западную культуру, трудолюбие и умение вести хозяйство. Наделы у польских панов они брали в аренду, а потом выкупали. В таком Богом созданном, уютном уголке можно и на земле своё счастье найти. Кругом цветущие луга, чудесные пастбища, много лесов. Леса старые, могучие. В них полно орехов, грибов, ягод, кроликов, змей, волков и всякой птицы. Многие деревья имели дупла, а все дупла были заполнены дикими пчёлами и душистым сладким мёдом. Отсюда и название своё взяло наше село: из двух красивых украинских слов «солодкий» – «сладкий» и «дира», по русски – «дыра», «дупло». Сладкие дыры. Солодыри.

Для первых немецких переселенцев здесь были тяжкие дни. Надо было корчевать лес, осушать землю, заниматься земледелием и скотоводством, охранять домашний скот от диких зверей. Жили в первое время в землянках. Потом строили дома. Первыми общественными постройками в колониях всегда были церковь и школа.

Первые колонисты зарабатывали раннюю смерть, вторые – сытый желудок, третьи – сладкую жизнь. И наше детство там было сладким, как дикий мёд. Через село протекала небольшая речушка Ирша. Село находилось в 18-ти километрах от центральной усадьбы немецкой колонии «Heimtal» в Эмильчине с большим лютеранским приходом «Гейтмаль», который насчитывал 3 000 прихожан. Его украинское название – «Старая Буда». В 10 километрах был райцентр Пулин, а там и до Житомира недалеко.

Житомирский базар славился на всю округу. И названием своим город этому рынку обязан. Рожь по-украински – «жито», а «мирка» – «мерка». Раньше и весов-то не было, на базаре всё на мерку продавали, как сейчас семечки. Меряли, меняли, торговали, продавали, ночевали, селились – вот и вырос город. В то время селенья росли, как в сказке. Вот такая была наша окраина-Украина.

Немцами нас там прозвали местные, потому что мы по-ихнему го-

ворить не умели, для них – как немые, немцы, значит. «Немых отцов немые дети, родившись где-нибудь в Сибири, умели лучше всех на свете молчать и жить со всеми в мире...»

В нашем селе все люди жили дружно, без проблем: немцы, евреи, украинцы, поляки, чехи, русские. Как одна семья. Дети подрастали и женились между собой, несмотря на разные национальности. Нас уважали, говорили: «На немцах можно дома строить, они – надёжные партнёры». Украинцы называли детей немецкими именами в честь хорошего соседа или настоящего друга. Здоровались словами: «Славьте Иисуса!», отвечали: «Хвалите его!» Благодарили не сегодняшним «спасибо», а полностью – «Спаси Бог!», «Спаси Господи».

Хозяйства были крепкие. Вставали рано. В 4 утра выгоняли коров на пастбища. Зимой топили печь, для этого надо было принести две-три корзины кизяков и дров. Пока один это делает, другой выгоняет скот на водопой. Потом надо очистить сарай от накопившегося за ночь навоза и выбросить его из маленького отверстия в стене. Зимой это отверстие обычно закрывалось задвижкой, чтобы тепло не выходило. В это время скотина возвращалась с водопоя и стремилась опять в тёплый сарай к свежему корму. Всю свою работу люди сопровождали громким пением духовных гимнов, чтоб ободриться.

Загнав коров в сарай, женщины приступали к дойке и опять пели. Потом они процеживали молоко через чистую тряпочку в заранее прокаленные в печи глиняные горшки, затем выгоняли из дома молодых телят. А в холода их забирали на ночь в дом.

Закончив эти дела, женщины готовили завтрак, и только к 6–7 часам вся семья собиралась вокруг стола. Молились перед сном и едой обязательно. Каждый брал свою ложку, краюху хлеба и все по очереди хлебали из общей миски. Нередко каждый получал солидный кусок колбасы, чтоб сила была. Завтрак обязательно был горячим. Наевшись, говорили: «Дас дойчес фолк ист зат» – «Немецкий народ сыт».

После завтрака мужчины запрягали лошадей и ехали на гумно за кормом. Опасаясь пожара, колонисты никогда не складывали у себя на задних дворах стогов сена или соломы, предпочитая каждый день ездить на гумно. Затем они занимались работой по дому: исправляли сани, чинили сбрую, проверяли надёжность бороны, плугов, телег и т.д. Если оставалось время, занимались ремеслом: шили сапоги, столярничали.

Женщины после завтрака садились за прялку или вязали чулки, варежки, шарфы. Вышивали наволочки для подушек, картины на стенку, коврики. За ужином на скатерть высыпали сваренную в мундире картошку. Посередине стояла сковородка с растопленным свиным салом. Каждый чистил себе картошку сам и макал на вилке в сало.

Вечером, после ужина, работали при сальных свечах, которые сами отливали. Освещение было очень слабым, но больше одной свечи не зажигали. Довольствовались этим светом. При таком освещении занимались шитьём, вязанием и всякой другой работой. Мужчины в это время сидели по скамейкам и читали Библию, сосали трубки или что-нибудь рассказывали. Дети, слушая за столом разговоры взрослых, тут и засыпали.

По субботам утром колонисты надевали большие белые фартуки и шли подметать двор и улицу. Особая чистота и аккуратность – черты немецкого образа жизни. Они входили в правила поведения колонистов, за которыми следил сельский староста. Перед каждым домом был палисадник с цветами. После работы люди мылись дома в больших тазах или в деревянных корытах. Бань во дворе не было. Руки мыли в рукомойниках. Стирали обычно в круглой деревянной лоханке, бельё кипятили, крахмалили. Гладили большими угольными утюгами или мангелем.

В воскресенье, после обеда, молодёжь сходилась в тёплое время года за деревней на лугу, а зимой – у кого-нибудь в доме. Там они затевали игры, пели песни.

На Пасху яйца приносили, кто сколько может. На улице делали кривую горку, наверху дощечку – скат. Яйцо клали на дощечку, оно по ней скатывалось и оставалось лежать на земле. Другой скатывал своё яйцо следом, а если задевал предыдущее, то забирал его, если не задел – то оно оставалось лежать как приз. Потом стукались яйцом об яйцо, разбитое забиралось у побежденного как трофей. В конце битвы победитель угощал остальных своими трофеями.

Но как только звучал вечерний колокол церкви, все расходились ужинать и исполнять необходимые работы. Каждый колонист, услышав звон колокола, складывал руки и читал молитву «Отче наш», если он сидел – обязательно вставал. Если шёл по улице, то останавливался и снимал шапку.

После ужина молодёжь постарше опять сходилась часов до десяти или одиннадцати. Взрослые ложились поздно – работы было всегда много. Люди старались соревноваться на лучший двор, дом, улицу, село. Дома были ухоженные, в гостиной – деревянные полы. Погреба в домах ломились от продовольственных запасов. Сами делали колбасу, копчёности, тушёнку, пиво, хлеб, компоты.

В селе было много коров, быков, лошадей, свиней, овец, собак и не считано всякой птицы. Утренние петушиные концерты забыть невозможно, а запах костров, где сжигали осенние листья, помню до сих пор. В селе было три или четыре ветряные мельницы. На них мололи муку и делали постное подсолнечное масло.

Дети играли и учились хорошим манерам, учились дружить, принимали, как взрослые, гостей. Соблюдали немецкие традиции.

После уборки урожая, поздней осенью, обычно снаряжали из каждого села по два-три человека закупаться в Польшу, в город Лочь (Лодзь) за тканями и другими фабричными вещами, хотя многие колонисты имели свои сапожные мастерские, сами шили себе и на продажу хорошую обувь. На каждый день пантолеты – ботинки с деревянной подошвой, на выход – хромовые сапоги и ботинки. Во многих дворах были свои кузницы, и люди сами ковали разные изделия для себя и на заказ. Многие имели свои столярные мастерские. Делали мебель, косилки, молотилки на конной тяге, всякий сельскохозяйственный инвентарь, сани, лыжи, деревянные игрушки. Умельцы изготавливали великолепные скрипки, гитары, мандолины и цитры. Были свои гончарные мастерские, делали красивую посуду. В некоторых колониях имелись крупные чугунолитейные заводы, фабрики сельскохозяйственных машин и механических мельниц, суконные фабрики, винокуренные и пивзаводы. В нашем селе был свой хороший портной с девочками-ученицами. Даже малышки шили себе тряпочных кукол. В каждом доме было веретено, у многих – ткацкие станки. Женщины сами ткали и обшивали свои семьи.

Очень высоко ценились в колонии религиозная мораль, крепкая вера и дружная семья. Родители учили детей послушанию, опрятности, честности, труду и занятиям. Лень и пьянство всеми осуждалось. Даже маленькие дети во всех семьях, мальчики и девочки, умели готовить национальные немецкие блюда, штопать, шить и вышивать, кормить кур, косить сено, убирать в сарае, ездить верхом на лошади, исполнять народные обряды. Рождество праздновалось по-немецки 25 декабря, а не 7 января, по-русски.

По пятницам не ели мясного и жирного, соблюдали пост Страстной пятницы – дня распятия Христа. Пекли крабеле – «шульцен орен» – и дети разносили их горячими по родным и знакомым. Всем делились, друг другу помогали, родня была крепкая – один за всех, все за одного. Дети называли родителей на «Вы». Семьи были многодетными. Многие семьи были очень музыкальны: играли на различных музыкальных инструментах и пели. В селе устраивались целые фестивали и конкурсы семейных духовых и струнных оркестров. Даже дошкольники играли чудесно на нескольких инструментах. На деревенских праздниках все вместе собирались на площади в огромные оркестры и хоры – прославляли Бога. Музыка в основном была церковная. Все жители были богобоязненные, верующие люди.

Перед Первой мировой войной в селе проживал 371 человек. Была своя школа, магазин, сушилка для табака, немецкое и русское кладбище.

Был православный молитвенный дом с колокольней, лютеранская церковь. Пастора не было, был дьякон.

В 1866 году образовалась ещё одна община – евангелических баптистов, приехавших из Польши. А в 1906 году построили крупнейший в округе большой баптистский молитвенный дом из красного кирпича на 1500 мест и с балконом – ещё на 500 человек. В нём был даже бассейн для крещения. На службу собирались жители всех ближайших сёл и хуторов.

Богослужения посещали непременно нарядными. Надевали всё самое лучшее. Только в церковном духовом оркестре было 85 музыкантов. А если вместе – школьный и церковный хор – прославляли Бога, стёкла дрожали и души трепетали.

Равнодушных и неверующих не было. Молитвы были от души – чистыми, благодарными и обильными. Люди любили Бога всей душой и обильно жертвовали.

Жили очень хорошо. Так богато, как жили наши колонисты на Волыни, не жили в то время нигде в мире. Ни в одном уголке земного шара, ни у одного народа на земле не было и приблизительно такого достатка, как у наших немцев. Ни на Украине, ни на Волге, ни в России, ни в Германии, ни даже в Америке. Проезжая по немецким колониям, люди думали, что они попали за границу или даже в рай. Дикие земли нашим трудом превратились в парадиз.

Весной всё утопало в цветах. От красоты, запаха и счастья кружилась голова. Соловьи пьянели от любви и не давали спать всю ночь. Молодёжь собиралась вечерами и прогуливалась по селу, распевая песни. До 1908 года трое старших детей из нашей семьи уже были женаты.

Всё было хорошо до 1914 года. В том году началась война. Уже перед войной в воздухе пахло грозой. Были приняты «ликвидационные законы». В России немец считался аккуратным, рачительным, немного скупым хозяином, прилежным, умелым работником и мастером на все руки. В поведении был прост, ростом высок, в одежде аккуратен, в кушанье славен, в нраве ласков, лицом пригож, в писании изряден, в науке знаток, в законе твёрд, в предприятии – орёл, в услуге верен, в браке – хозяин.

Но сколько волка ни корми, он всё равно в лес смотрит. И с географической карты исчезли немецкоязычные названия поселений. Запретили все немецкие общественные организации и немецкоязычные издания. Отношение к нам стало хуже. Многие наши немцы стали уезжать. Кто – в Америку, кто – в Пруссию, некоторые – в Прибалтику, большими группами перебирались в Сибирь и на Дальний Восток, некоторые переселялись в глубь Украины. В самом начале войны в немецких колониях власти сразу распустили наших избранных деревенских

старост – шульцев и обершульцев. А им правительство давало большие полномочия. Они отвечали не только за порядок и безопасность в селе, но и за успехи в сельском хозяйстве и обеспеченность колонистов продовольствием, за сохранность скота и уход за сельхозинвентарём, за пожарную безопасность и многое другое. Вместо них пришли русские начальники, у всех крестьян отбирали продовольствие для нужд русской армии. В наших церквях служба шла с утра до вечера, каждый день, и они всегда были полны всё новыми и новыми солдатами.

В обратную сторону, на восток, шли санитарные окровавленные повозки с забинтованными молодыми калеками. Везде – в общественных местах, на улице, на базаре – нам запрещали разговаривать на родном немецком языке, а русского мы не знали. Нас везде оскорбляли, презирали, звали немецкими шпионами. А мы работали от темна до темна и в поле и в сарае, разбираться, – что творится вокруг,– было некогда.

В чём была наша вина? Молодёжь забирали в армию. У кого было немецкое гражданство, – служили в Германии. У кого русское подданство – служили царю.

Наши два старших брата уже два года воевали в русской армии. Из газет мы узнали, что русланддойче воюют только на турецком фронте, что при осаде крепости Эрзурум их погибло 40 000 человек. Командиры не жалели наших ребят. Каждый день мы молились за наших братьев. От переживаний заболела мама.

Казалось, весь мир сошёл с ума. Все страны воевали между собой. Шла такая огромная бойня! По всей земле лилась рекой кровь. Материнские глаза во всех странах ослепли от слёз и горя. Молитвы читались без конца. В газетах писали, что германские войска разбили под Горлицей русскую армию. Фронт приближался и к нашей маленькой колонии на Волыни, к нашим Солодырям.

В правительстве появилась идея: выслать навсегда всех немцев из европейской части России за Урал. Для начала русский царь решил оставить вдоль фронта противнику мёртвую пустыню шириной в 150 километров. Только за шесть дней с Волыни выслали 70 000 наших безвинных трудяг-колонистов: женщин, детей, старух и стариков, здоровых и больных – всех наших немцев-поселян. Затем ещё 130 000 русских немцев насильственно, как врагов и шпионов, выселили из Волыни, которую мы своим трудом из дикой местности превратили в цветущий сад. Всех нас разорили в считанные часы. Всё нажитое растащили чужие люди. Почти 500 волынских колоний прекратили своё существование. Сёла стояли пустые, дома – бесхозные, беспризорные животные бродили по дорогам. Хозяйство, где каждый кустик, каждое деревце, каждый гвоздик был вбит своими руками, осталось на произвол судьбы. Немецких колонистов, наших людей, высылали прямо

во время сбора урожая. Семьи разорвали, родственники растерялись. Мы оказались между двумя жерновами. Люди плакали и молили Бога о защите. Родителям, у которых дети были в русской армии, инвалидам, вдовам и мужчинам старше 60-и лет разрешили пока оставаться дома. Но и их не обошла горькая судьба.

В январе 1915 года, во время больших морозов, и эти колонисты тоже должны были уехать, хотя их дети были на турецком фронте. Это было ужасно. Наша мама была больна, лежала в постели, но ничего не помогало. О Боже! Что мы тогда пережили…

Мужчины срочно нарастили длину саней, соединив по двое саней вместе. Наверх положили длинную лестницу сверху, навалили солому, потом положили постели. На постель положили больную маму и накрыли одеялами. Она попросила дать ей в руки Библию. Её губы беспрестанно шевелились, читая молитвы. В глазах застыли крупные слёзы.

Плакали все, везде, во всех дворах. На другие сани мужчины погрузили сено для лошадей, продукты, остальные постели, одежду, посуду, всякое хозяйское барахло. Наверх посадили детей и женщин. Было нас девять душ. Ещё раньше, осенью, первой выслали нашу старшую сестру с её маленькими детьми. Она даже не смогла собрать вместе своих девятерых детей. Двое остались жить в нашем доме и сейчас были с нами. Весь скот остался некормленым в сараях. Коровы мычали, собаки охрипли от лая и рвались с цепей. Люди плакали и рыдали, их увозили с насиженных мест прочь.

Мы проехали 40 километров с двумя полными санями до железнодорожной станции Коростень. Зима была снежная, дороги замело. Лошади застревали в снегу и едва шли. С горем пополам добрались. Там нас загнали в большой дом. Он был уже заполнен людьми. Нашу маму разместили в какой-то грязной маленькой комнатке. Мы разгрузили наши вещи прямо на землю. И сели сверху. Так мы и спали.

На станцию согнали около 3 000 человек со всех соседних немецких колоний: Сорочень, Блументаль, Хаймталь, Роговки, Горошки и других деревень. Жили мы там трое суток. Лошадей наших сразу отобрали. Потом нас повели грузиться, затолкали всех в грязные от сажи и паровозного дыма чёрные, вонючие вагоны для скота. Я думаю, в эшелоне было около 40 вагонов. Перегруженный эшелон пошёл на Киев.

Пока мы туда ехали, умерла наша милая, хорошая, любимая мама. Вы не имеете об этом понятия, что значила для нас мама! Поезд стоял всего несколько минут. Чужие люди забрали её с поезда и закрыли дверь. Можешь кричать, рвать на себе волосы, реветь – ничего не помогает. Поезд пошёл дальше, в неизвестность. Куда – никто не знал. Потом умер мамин папа. Дедушку сняли в Воронеже.

Люди умирали, как мухи. Мы, охрипшие и опухшие от слёз, без сна и света, покоя и сил, валялись в холодном вагоне, потеряв счёт времени и всякую надежду. Холодный ветер сквозь щели выдувал из наших худых тел остаток жизни. Поезд шёл на восток.

Нас выгрузили ночью посреди голой оренбургской степи, остальных повезли дальше, в Сибирь. Мороз никого не жалел. Чёрное ночное небо слилось с землёю. Белые хлопья колючего снега залетали сквозь одежду прямо в сердце. Степной буран сбивал с ног. Дети и женщины плакали, старики мечтали умереть.

Нас прибыло 1 600 душ. Всех поселили в двух больших бараках. Потом вспыхнула эпидемия. Первым умер отец отца – наш дедушка, рождённый в Германии. Затем умер мой младший братик. Ему было только 10 лет. За три месяца умерла тысяча человек, в живых осталось 600. В поле рыли большие ямы, куда укладывали по 30 гробов и засыпали землёй. Потом нас снова выслали и распределили по глухим татарским бедным деревням, в землянки и мазанки.

Полная противоположность нашим колониям! За 100 километров от железной дороги. Там мы должны были жить. Там было так много крыс, мышей, тараканов, клопов, вшей и блох, что о сне не было и речи. Мы молились и плакали беспрестанно. Оставалась только одна надежда – на нашего Бога. Мы молились за наших двух братьев, которые были на фронте. Просили, чтобы Бог послал своих святых ангелов к ним, чтоб оградил их от ранений, мучений и смерти, чтоб дал нам сил вынести все эти нечеловеческие лишения. В такое трудно, почти невозможно поверить. Но так было. Мы отдали себя Божьей воле.

Мы раньше слышали, что незваный гость – хуже татарина, и поэтому боялись татар, потому что, наверное, хуже их никого нет. Но они относились к нам неплохо. По-человечески старались помочь. Трудно было с ними общаться. Такого языка мы никогда не слышали. Их женщины не должны были показываться на глаза чужим мужчинам. Молодёжи почти не было. Все находились в армии или на фронте. Пожилые мужчины-татары имели по две – четыре жены. Там можно было много видеть и удивляться. Жили они бедно и грязно. В этом маленьком селе нас было 10 немецких семей. Сначала нас было больше, но многих потом увезли ещё дальше в глушь, в степь. Часто уходила я в степь молиться и плакать, а наплакавшись, смотрела в ту сторону, где остался наш дом, где была моя родина. Здесь, куда ни посмотришь, простирались печальные пустыни с редкими холмами и оврагами. Ветра дули днём и ночью, зимой и летом. Любимой игрушкой у ветра было степное травянистое растение, качим или кермек – Wind trib. По-русски – перекати-поле.

Это растение степей и пустынь имеет шарообразную форму. Наземная часть после созревания плодов отламывается ветром от корня и, гонимая им, катится по степи в виде клубка, рассеивая семена, чтобы новое поколение прижилось в лучших условиях. Катятся эти колобки, как живые, обгоняют друг друга, подрыгивают, спешат куда-то, пока ветер не загонит их в тупики – в западню, где они образуют огромные скопища. Собираются они там все вместе в кучи и вымирают, а по весне всходят новые поколения, и только они окрепнут – опять ветер странствий гонит их в неизвестность.

Так и наш безвинный народ гоняют по миру – то голод, то нужда, то поиски лучшей доли для наших детей, то злая война, то ностальгия по Родине, то тоска по простому человеческому счастью. И везде наш маленький трудолюбивый народ, как перекати-поле, безвинно несёт на себе крест чужих грехов. Везде его наказывают не за свои ошибки. Всегда он лишний. Всюду – как заложник. Чужой среди своих, не свой среди чужих. Как Божий народ в древности, гоним отовсюду.

Один Бог знает, что нам пришлось перенести, и что ещё ждёт впереди. Было очень трудно, но мы старались поддержать друг друга и выжить. Собирались вместе, читали Библию, черпали там силу, пели и прославляли Бога.

Наконец, пришла в нашу глушь добрая весть: война закончилась. Радость была большая. Затем пришёл приказ. Нам разрешено возвращаться на Родину. На Волынь. Можете себе представить наше счастье! За три дня, без сна и отдыха, мы добрались на телегах до железнодорожной станции. Страшно вспоминать. Там нас опять загрузили, как скот, по 25 душ в грязные, чёрные вагоны. Так мы ехали семь недель – полтора месяца. Вагон часто загоняли в тупик, где мы стояли порой неделями; и никто не знал, что будет дальше. Кончились продукты. Нечего было есть. Мы продали все свои вещи и драгоценности. На свои последние деньги, вскладчину, купили немного продуктов.

Мамина Библия всегда была вместе с нами. Божье слово укрепляло и давало силу. О Боже! Что мы тогда пережили – невозможно описать и выдержать. Такое не забывается. Хорошо ещё, что мы остались жить, а сколько тысяч наших земляков нашли свою смерть! Старшую сестру выселили с Украины осенью, мы уехали следом в январе 1915, а вернулись в Солодыри 30 декабря 1917 года.

Как выглядело наше бедное разбитое село! Без своего народа и родина – сирота. Мы приехали домой в 12 ночи. Наши две собаки нас сразу узнали, как только мы их назвали по имени. Они запрыгнули в сани и от радости не знали, что им только делать. Они визжали от счастья, лаяли на всё село, носились по улицам, как сумасшедшие, и всех переполошили.

Всюду в домах зажегся свет, в нашем доме тоже. Мы постучали и вошли. Там жили три незнакомые семьи. Они сразу освободили одну комнату для нас. Из девяти человек нас вернулось только четверо.

Через пару месяцев из Галиции пришло разрешение, и эти семьи смогли уехать к себе на родину в Австрию. Весь дом снова принадлежал нам. Но как он ужасно выглядел! Снаружи и внутри – грязные, обшарпанные стены. Крыша провалилась. Забора не было. От сарая остался один скелет. Пчелиные ульи разбиты. Страшная картина.

Мебель исчезла. Правда, часть мебели соседи принесли назад. Отец где-то раздобыл ещё кое-что. Потихоньку стали налаживать хозяйство.

Ещё через пару месяцев вернулись с фронта оба моих брата. Сколько раз братья были на волоске от смерти! Сколько их друзей осталось лежать мертвыми на чужих полях после сражений… Сколько тысяч наших молодых ребят-колонистов скончалось от ран – неизвестно. Сколько калек старалось ещё выжить!.. Сколько сирот осталось после этой войны!.. Кому она только нужна!..

Мой младший брат привёл с фронта двух прекрасных вороных коней и хорошую бричку. Это было для хозяйства хорошее начало. Хотя всего не хватало, но с Божьей помощью мы могли начать работать в поле, сеять пшеницу. Немного помогли власти, вместо четырех отобранных коней они всё же вернули нам одну лошадь.

В хозяйских заботах и в труде мы начали снова обживаться.

Так закончилась наша первая ссылка, ещё при царе-батюшке. Такой была его благодарность за наш добросовестный труд. Не успели мы успокоиться, докатилась в наши места революция. Потом началась гражданская война, политика «военного коммунизма», затем коллективизация, индустриализация, расстрелы.

В 1921 году Волынь разделили между Польшей и Украиной. Многие наши родственники оказались за границей. А у нас началось раскулачивание, потом опять ссылка на вечные времена, без права возвращения на родину; теперь нас увезли на Север, в Карело-Финскую АССР на строительство «Беломорканала».

Не давали нам жить ни внешне, ни внутренне. Правительство вдруг объявило, что к 1 мая 1937 года имя Бога должно быть забыто, объявлялись «безбожные пятилетки». Церкви были отданы под склады и гаражи или шли под слом. Колокольный звон запретили. Верующих сажали в тюрьмы.

Потом опять началась война, Вторая мировая, и опять ссылка ещё дальше на Север, в Коми АССР, на лесоповал. Везде был тяжёлый физический труд в нечеловеческих условиях.

Потом всех разделили: кого в трудармию, кого в ГУЛАГ, кого в тюрьму, что, в общем-то, одно и то же. А там репрессии, комендатура, карточная система, безнадёжность. Каждый второй русский немец, угнанный в трудармию, погиб, и это в тылу. Ни на каком фронте за все войны не было таких потерь.

В ГУЛАГах кладбища, как города, – по 200 000 человек. Умирали сотнями в день. Зимой трупы складывали штабелями в сараях, а крысы, кишевшие там, объедали их так, что от человека оставались только кости. Весной экскаватором рыли ямы и баграми стаскивали туда мёртвых. Сверху землю сравнивали, чтобы скрыть следы преступления. Религию считали опиумом, культуру – пережитком прошлого, всех немцев – врагами. Мы питались помоями. Голод, холод, сорокоградусные морозы, унижения.

А сколько болезней у человека! Как старались сломать наш дух! Только за то, что мы родились немцами, нас всех лишили гражданских прав. Запретили разговаривать на родном языке. Каждый обязан был дать расписку о том, что не будет самовольно покидать место своего вечного спецпоселения. Все мы должны были ежемесячно отмечаться в спецкомендатуре, сообщать о любом изменении семейного положения.

С 16-ти лет у всех снимали отпечатки пальцев и заносили в личную карточку учёта, в которую были вклеены фотографии. В карточку записывали подробное описание внешности и особых примет человека. С нами обращались, как с уголовниками. За самовольный выезд с места поселения грозила каторга сроком до 20-ти лет. За укрывательство беглецов, даже своих детей, грозила тюрьма сроком до пяти лет. В соседнее село или город на похороны, к врачу, на учёбу или в гости разрешалось ходить только имея письменное разрешение коменданта, и в сопровождении милиционера.

Нас презирали, как народ. Каждого, кто хотел нормально жить, заставляли от всего отречься: от своих родителей, от предков, от своего Бога, забыть свой язык, своё происхождение, раствориться в других народах, брать чужие фамилии. Наших парней не призывали в армию. Нам запрещали жить в местах происхождения, наши сёла разграбили, остатки сожгли, землю распахали. Нам не давали учиться, не принимали в институты. Не позволяли иметь хорошую специальность даже талантам, не давали сделать карьеру. Нас обрекали на вымирание, но мы выжили. И жили, в конце, совсем неплохо. Немец, как верба: где воткнёшь – там и приживётся, но, как говорится, в гостях – хорошо, а дома – лучше. И мы очень хотели назад, домой, в Германию.

Наконец, дождались последнего переезда на фатерланд, в Германию. Выпустили нас почти голыми, разрешили взять только по 25 килограммов личных вещей, да и те здесь выбросили. Всё оставили там, и опять мы

здесь вроде не свои, а с протянутой рукой. Опять обвиняют и не признают, равными не сделают. Везде мы – лишние, без вины виноватые.

Я всю жизнь тяжело работала, как трёхгорбый верблюд. А теперь вот на свою пенсию даже вам гостинцев купить не могу, не то что наследство оставить. Только мамину Библию сохранила да разные записи в ней делала о судьбе нашей семьи.

Мои года – моё наследство, да ещё детей нажила, внуков и правнуков.

Так и гоняли ветры истории наш маленький, трудолюбивый, мирный и горемычный народ по земле, как перекати-поле, вот уже 200 лет. И никто нас понять не хочет.

Но всё равно я очень счастливая. Бог сохранил меня и исполнил всё по моим молитвам. Все кошмары позади. Я здорова! У меня есть вы! Жизнь продолжается, цепочка растёт. У меня ещё хорошая память. Меня любят! Вон сколько народу собралось. Какой день рождения устроили. В Altes Heim[1] не сдают. Давайте-ка, внучата, все вместе помолимся. Поблагодарим Бога, что мы, наконец, дома, что мир на земле, что у всех вас есть папы и мамы, что нет сирот, что в Германии никто голодный спать не ложится, что ваше поколение может теперь по-настоящему пустить корни. Некоторые из вас уже здесь родились. Вы будете жить в своей стране не как квартиранты, а как настоящие хозяева. Помолимся за то, что я буду лежать в родной земле. Помните, что если что-то местные могут, то мы это же – десять раз сможем. Только не будьте равнодушными, будьте активными, не забывайте тех, кто не дожил, кому вы обязаны своим сегодняшним счастьем и молите Бога, чтоб не подули новые ветры и не погнали перекати-поле в неведомую даль.

Не забывайте, хоть мы и немцы, но мы – русаки.

УДК 87-94

Belter Rudolf
Winnipeg, Manitoba, Canada

MEMOIRS

By the Grace of God

I was born a twin, a really tiny one – a pound-and-a-half or two pounds. Robert was the other. He was a little bit stronger. We were born on the fifteenth of June 1924. My Opa – my father's father, Gottlieb Belter – he came every evening and every morning to see if I was still living. «Now when the sun will go down», he would say every morning, «he will go down too». The morning came. I was still kicking.

[1] С нем. «дом престарелых».

My village was Mydzk in the area of Volhynia in Poland. Opa Belter gave each son seven-and-a-half hectares. A hectare had two-and-a-half acres. To my father also Opa gave land and there we lived. Heinrich, my uncle, was close by. Uncle Roman was also close. Uncle Rudolf and Uncle Erich had land there in the village but a little father away.

I did not know my mother's parents, Opa and Oma Stach. This story is what my mother told me. Lodz – that during World War II was called Litzmannstadt – was a city the size of Wetaskiwin or a little bigger. There was a factory there run by a Jew, Reinbaum, my great-grandfather, who was born about 1835. Five hundred people worked there in that factory weaving cloth. Many cotton mills were in Lodz.

Along came the Russians and they set a fire and burned the factory down. Reinbaum's wife cried, pleaded, but – boom! – they shot her husband. The Bolsheviks shot him. Those Reinbaums had a daughter named Karoline.

She was born in 1857. My Opa Edward Stach was born in 1848. He married Karoline Reinbaum on the fifteenth of November 1879 and they had ten children. My mother, Karoline Stach – born March 1896 – was their seventh child. Years later my mother also had ten children, twice twins.

When my mother was still quite young, only about seven, her mother had a sickness on her face. But there was no doctor. It was in July, hot and dusty and Oma Stach continued to work. Her face broke out and she died.

From the Reinbaum side there was an uncle. Mother called him Onkel Gramine. He was married and well-off but had no children. He adopted my mother's infant sister, Dorithea. This uncle was with the government working, a high position.

My mother stayed living with her father. He married again to Florentine. She was not so good with her stepchildren. But they fed my mother good and sent her to a village school so she could write and read.

My mother told of one happiest memory. She rode in a coach with this Onkel Gramine. He told her, «Reach into my pocket, *Karlosh.* Whatever you find there you can have it. If you can count it, it is yours.» She found many rubles, a Russian currency. They used that money to buy her a dress and scarf.

Father

Opa Gottlieb Belter, the one who thought I would not live, he lived for less than a year after Robert and I were born. There was no doctor. Opa had trouble with his water, his urine. He was born in 1862 and it was February 1925 when he died.

Opa Belter had married Julianna Schultz, who was born in 1865. Opa came from Petrokau, Poland, near Lodz. I think Oma came from close by too. They had five boys and two daughters. We went to this Oma's place to have our picture taken in 1929 before my father went to Canada.

In 1893 in April my father was born where I was born, in Russia in Mydzk. When he was sixteen he went to Hamburg, Germany to work on steamships, to learn that trade. He lived four years there. Then Germany was starting for war and they wanted my father to take a German citizen paper so he would be a soldier. He could speak German and Russian.

But my father said, «No. I am from the Ukraine and I do not want it.» Then they said he had to go back. So from Germany in 1913 he went back to where he was born, to Mydzk. Then the 1914 war broke out.

Tsar Nicholas II

Before Stalin when the Tsar was in Russia there were big farmers, really wealthy.

They came from different nations, from Germany and every land, people to build up Russia. I myself was working in a big factory the Germans built. And I saw a flourmill near Stalingrad when I was a prisoner and delivering coal. It was a German mill taken by the Russians, but the German name was still on it.

Siberia and Back Again

In 1916 the Russians sent all the German, Russian, and Ukrainian people out – the whole families farther into Russia. The Germans in Volhynia were all sent to Siberia. All my father's family and the whole village of Mydzk, where later I was born, all had to leave.

When I was a prisoner I heard this story from the men in the prison camp. In 1916 there was the time when all the Germans had to move to Siberia. The Russians did not want them to live so close to Germany.

From the land where Germans lived to the railroad was maybe two miles or four miles. Someone came and told them, today goes the evening train and you are going to Siberia. Then the train lay and lay on the side track in the ditch for one week, two weeks, three months.

In the trains many women were pregnant. Many children were born. One farmer, a German, walked one kilometre to a farm where there was a cow. He wanted to milk out that cow. He had four children and a baby. Standing there was a Russian guard who said, why did you come? The man said, my wife is laying there on the train and I would like to milk out a little bit for my children. The guard said, today you go ahead. Milk it out. But do not come again or I will shoot you.

Yet he went again already the third time. I will go back and milk the cow for my children. Then that guard by the farm said, that's my property, my cow. So he shot him. And that woman with the four or five kids left alone. The train should have gone by the evening and it stayed for two or three months. They hungered all to death. They dug a hole and pushed the dead in.

My mother was raised in the Black Sea area and there the Germans did not have to leave for Siberia. They could stay but those communists, they

took their land. My mother had a brother, Heinrich. He married and took a homestead there in Omsk, Siberia. His wife died giving birth to their first child and Heinrich married again. Then he was made to join the Russian army. His wife could not alone work the farm. So Heinrich sent for two sisters to come and help, my mother and her sister, Wilhelmine – this sister was a trickster and had red hair. That is how my mother got to Omsk. She met my father and they married in 1916. By 1920 my parents had Hermann, then Waldemar, and then twins, Albert and Elsa. But Elsa lived only three months.

The First World War was already over and then was this October Revolution – the Bolshevik Revolution of 1917 to 1920. This is how my mother or my father told it. Those Bolsheviks, they came by in the daytime with an extra gun looking for my father. The soldiers would always come with a gun to find young men and boys to go and help fight. They threw the gun to a man and said, «You grab it!» If he did not and he let the rifle fall – boom! – they shot him right away. You had to take the gun and go along with them. They were looking for Father to join the revolution. The soldiers were young, twenty-two or twenty-three. And they said to Mother, where's your husband? She would not tell them where he was hiding and they beat Mother up.

In the night, maybe two o'clock or one o'clock, Father came in for food and Mother said, «Here were three Russian soldiers with a gun for you. Even though I got a licking I said I knew nothing.» It was wintertime. Father came home in a horse and sleigh. He had a big coat, a sheepskin, and big boots. When she told him what happened he went back again and hid for fourteen days in the willow in the swamp. Lucky it was snowy and drifty. They could not trail him. Fresh snow covered his tracks. They never caught him. Always my father managed to get away.

In Omsk – my father was there for five years – he worked for rich guys and they were eating just horsemeat; that was their custom. They were a tribe called Kirghiz or Kyrgyz and they had land there. They were Muslim and had many wives, two or three women, and the women hung out there. They all wore burkas so their faces were covered.

In 1921 people were allowed to return to Volhynia. But not my mother. She was born near the Black Sea so she could not go to Mydzk with my father. But one of Father's sisters had died in Omsk having a baby. So Mother used that sister's name. That is the only way she could leave.

In November, from Omsk my parents travelled with Hermann, Waldemar and Albert. Families could rent a boxcar on the train, sometimes many families together.

Many times the train would sit and sit. The car would be unhooked from the train. Long waits and no clean water and so little room. Waldemar – he was about four – died, maybe from typhus. Many died, many diseases.

The people would have to talk or bribe the train engineer to again hook their car back to the train.

Near the end of that three-month journey my mother was big, pregnant. They were almost home and again the train stopped. My father and my uncle carried my mother to that hospital at Kowel and so was Martha born the first of March 1922 – the only one born in a hospital. My mother stayed in that hospital with Martha for a week.

Albert was then only two. He cried and cried when my mother left to have that baby. Albert was a momma's boy. But my father, he was rough; he was not patient. He told Albert to be quiet. Albert had cried so hard and then was he silent and he fell asleep. From that sleep he never again woke up.

When my mother came from the hospital with Martha, she asked, «What is my little Albert doing?» My father said, «He is sleeping.» When he got my mother home then he took her to the cemetery where Albert was buried. He was sleeping forever.

My mother from that long trip from Omsk was so tired, so sick, she could not nurse Martha. Two other women did. They took turns.

Father in Canada

Seven years later, after I and my twin Robert were born, and then Waldemar, and then Theodor, Father left to go to Canada. He arrived there in the spring of 1929 about nine o'clock in the morning in Wetaskiwin. The people running the train said, «Here you can go out. You've got a suitcase. You can find a place. You're free here now. Go where you want.»

So he took his suitcase and left Wetaskiwin and walked and walked. And so he thought a little bit, oh, here's more buildings. So he walked there up and heard something. A farmer was milking his cows.

«You can milk?» that farmer asked Father. «No,» Father said, for then in Poland only women milked. «But I can feed the cows, the pigs. And the calves, help them drink. And clean the barn.» The farmer said, «Okay. You get fifty cents a day. You can eat and sleep here. You can stay how long you want.»

I don't know if he stayed a month or two months. Quite a bit. When they started building the railroad through Lacombe, Bluffton, and Rimbey, he left to work on the railroad. It was still 1929. He was working and stayed there someplace beside the train house. In 1930 on November third he took a homestead in Bluffton.

At that time it cost ten dollars and he had to clear so much in three years. Father's first house was *eine Erde Bude* – a dugout. He got the idea from Volhynia where earlier he had the same type of home, but that I do not remember. He dug out the hillside and then with lumber from Reese Evans built the front and the roof. The roof was boards, then a layer of straw and

then sod. In the winter it was warm and in the summer cool. Father said it was not so bad but you had to get used to the mice. And after it rained, for a long time it would leak.

Father lived there already only a month or two and government men came by to see if someone was really living there. They would look to see if the smoke really came from the chimney out, even if the house was only a shed or a granary. Then he got title. Otherwise he would not get to keep the land.

In Canada my father was a kind of preacher. He told me he even went to Manola, close to Barrhead, and to Cherhill to preach.

Depression

In 1929 and 1930 was the dollar in Canada dropping. Someone told me a cow went from one hundred and twenty-seven dollars to thirty or thirty-four dollars, still before the second war. A pig sold for twenty-five to thirty dollars. And men made maybe three or four dollars a day, maybe more.

Many years later a barber in Rimbey told me this story. He took ninety cents from others to cut their hair but from me just forty cents if I came over to his place. I had no money. In the wintertime he went in the bush by Medicine Lake. He was working at the sawmill there, skidding logs – cutting them in the bush and dragging the logs out with horses. His wife cooked meals for the workers. In the evening he cut hair. Sunday he cut for ten cents a head. He told us he threshed with the threshing machine over three thousand bushels of wheat in 1929, a dollar-fifty a bushel.

He wanted to sell five hundred bushels to make seven hundred dollars to pay his threshing crew. So he sold that grain and the farmers came and said, «No, no. You not sell. Next year will be two-fifty or two-twenty– five.» That was the gossip in town. But he said no, he did not like to borrow. So he sold anyway the five hundred bushels and paid off the threshing crew.

Already by Christmas the price dropped from a dollar-fifty to ninety cents. In the spring, when it should be two-twenty-five or two-fifty it was thirty or forty cents. Then was he crying, «Why did I not sell every bushel? Now I've got still twenty-five hundred bushels. For that I get not even so much as I got for five hundred last fall.» That is what that barber told me. That was his story.

Later it got worse and worse, he said. No jobs. Nothing. The people that worked and stooked on the threshing machine throwing bundles earned fifty cents a day. The owners of the horses and wagon got one dollar a day.

There was no welfare at that time. People went from one place to the next looking for work or something to eat. They did not have money so tried to get on the train after it was moving and they fell and got killed. It was really bad, worse and worse.

Chapter Four – War

In Mydzk the talk started about war. It was a poor life for my mother. She had to work hard for thirty or forty cents a day – any job she could find – just to buy a few pounds of millet to feed us.

Later when the 1939 war broke out in September there was danger. Those Germans who were born in Russia, in the Ukraine, some had schooling or were a little bit richer. The Polish came in the night – two o'clock or three o'clock – and took those men away. Lots they killed. My mother slept but not so good. She was worried for Hermann – he was then older. He should be gone already as a soldier.

In 1939 when Hermann got married, he and Ema lived there in Milaschew with Ema's family in the room they used to rent to the Jew. From there Hermann ran away – twenty– two kilometres – to our place in Mydzk and we hid him. The Polish were looking for him in Milaschew and he was not there. In three or four days that war was over, that one-week war, and the Polish lost. Then Hermann went back to his home with Ema.

When my mother was young, nineteen, she left for Siberia. Except for her brother Heinrich, since 1915 she did not see her family. Her oldest sister Emelia had married a Penz. They married where my mother was born, by the Black Sea in Eschental, Taganrog. Those people the Russians did not send to Siberia in 1916 but everything from them was taken away. They had to work on collective farms. And the Russians did not like those Germans. They wanted to get rid of them. After 1920, if they wanted it those people could go to Germany. So Tante Emelia and her husband went to Germany. There they could have a little farm, only as much land as they could work.

In 1940 after we had moved to Topolka my mother decided now to look for Emelia her sister. For twenty-five years she did not know what happened to any of her family except her one brother. Mother could read and write and somehow a letter got through to Germany.

This was in 1941 after the New Year in winter. Then was it that my mother got a little bit kind of relief money from the German government and she was counting it. As she was counting I took a little out and slid it in my sleeve. «There should be more,» she said, «some is missing.» She counted over. Still she was missing twenty marks.

Then my mother left to visit Emelia. My mother was tight – she never gave us kids money. But we had grain and we had three horses and a threshing machine. While she was gone we threshed that rye and we took it the next day to town. I sold it and with that money and the twenty marks I bought a bicycle for myself. When Mother came back I said to her that a guy gave me the bike. My mother did not know. And my sister Martha kept the secret.

My mother had also a brother Jacob.

He was three years older than she was. In World War II he was first in the Russian army and fought the Germans. Then he was captured so he had to fight now against the Russians. He was shot and wounded and in the hospital near Warsaw. Emelia told my mother so Mother went by train to see Jacob. For twenty-seven years she had not seen him.

Jacob also told her all that had happened since she left home. After all was taken away from them, for six months they had only potato peels and sunflower seeds to eat. They still had one cow so they got a bit of milk. When my mother left to go home Jacob gave her the chocolate he got there in that hospital – a gift for her children. Later he went back to the war and there he was killed.

When I was already one-and-a-half years a prisoner, in 1945 in January that was the *Flugt,* the time to flee. All the Germans who had been resettled onto Polish land in 1940 now had a half hour to leave. The Russians were coming.

References:

Excerpts from the book: Ratzlaff Dijie. A Place to Call Home / Ratzlaff D. – Winnipeg: Art Bookbindery, 2008. – P. 79–149.

УДК 94 (477.82)

David Biberdorf
Grand Forks, North Dakota, USA

A BRIEF HISTORY OF THE BIBERDORF FAMILY OF ANNETTE, VOLHYNIA

The following story was published in Wolhynische Hefte 11 Folge in 1998, pp 106-122, by Historischer Verein Wolhynien e.V. It was translated into English by Devon Daly. Controversy exists over the author of the text and its accuracy. One account has this an excerpt of an original manuscript of 188 pages written by Helen Gehnert in the 60's. She was the wife of Arnold Biberdorf, whom she mentions often in her text, and with whom she shared the last years of her life with in France. Through the known female pastor Irmgard Stoldt, who died in 1990 in Switzerland, this manuscript landed in the hands of Frau Gerda Zottmaier. The two were active members of the Evangelical Church of Hanover and Hedemuenden and were known by different priests. Frau Zottmaier sent the manuscript to the Historical Archive in October 1996. Another source suggests that the author of the manuscript was Arnold's second wife, Rita Vich Biberdorf, as part of a larger manuscript entitled, «Erde und

Wind». Whatever the case, these stories give us a glimpse of what life was like for a Wolhynien-German family in the early part of the 20th century.

Heimat Annette

The German settlement «Annette» is found in the one-time Russian province of Wolhynien, roughly six kilometers southwest of the city Nowograd-Wolynsk, or Swiahel in the language of Ukraine. The first German emigration took place at the beginning of the 1800's. The Polish landlord Schepowski, sold to the Germans a portion of his extensive properties and named the two newly formed colonies after his daughters: Annette and Josephine.

Annette consisted of wide, scattered farms, each of which was located in the center of the owner's fields. The solid wooden houses were surrounded by flower gardens. Adjacent to them were the vegetable gardens and the beautiful, expansive fruit gardens. On the other side of the houses were the work buildings and stables. Farthest away from the houses were the poop squares. The farms offered a very typical picture of German order and assured prosperity.

Those who emigrated to Wolhynien at the turn of the 1800's, came from the Danziger district of West Prussia. They spoke the East German variation of Low German, which over a hundred years later was still to be heard in the speech of the Wolhynien-German colonists. They left their earlier home, crowded out through the after-effects of the Napoleonic Wars and the ensuing confusion. Their West-Prussian ancestors had emigrated from Holland and were Mennonites.

The Mennonites, who established their beliefs in the 1600s, had to leave their Nether-German homes because they did not comply with the requirements of military service at the time. They first moved from Holland in 1550, to the «free land» of Prussia, and from there to Russia in 1786. The Russian government of the time gave the Mennonites the freedom to practice their beliefs and told the colonists that they could practice their beliefs «na Wek,» which the settlers understood as till «after the Awakening». They believed it a promise to be held «for all eternity».

One hundred years later, the new Russian government explained that the agreement was meant to last only 100 years. And so the correctness of the word «Wek» which meant the same as 100 years in the local tongue, was applicable to the situation. And now the Mennonites were once again pressed into military service, this time in Russia, and so began to move on to the U.S.A. and Canada, beginning in 1874. From there, beginning in 1918, they moved to Mexico and Paraguay and returned again in small numbers in 1953, to Canada.

Only the Mennonites that had immigrated to Wolhynien did this. Those Mennonites that had immigrated to south Russia, took up the Moslem faith,

and lived in «Vielweiberie», and the practice of having many wives, up to four, and had many children. After the Second World War they suffered many misfortunes. In such times of oppression they remain faithful to their new beliefs, but as is the case with strictly closed sects, their beliefs stiffened. They laid an exaggerated worth on the observance of foreign statutes and policies as well as on their outward appearance. They wore nothing but black clothing, on which was allowed no buttons or pockets. The following saying was created to explain this conviction:

Die Knoepfe und die Taschen	The buttons and the pockets
die wird der Teufel haschen	Will catch the Devil.
Die Haken und die Oesen	The hook and the eye,
die wird Gott erloesen	Will set God free.

A sign of the Dutch ancestry the Biberdorf family left behind when they left Annette was found in the way that they spelled the family name before leaving Germany. It was written «Bewerndorp», as it had been written in Holland. But it was noted that the Biberdorf's were not a Mennonite family, unlike many of the other immigrants, but belonged to the Lutheran Church. When this family migrated to Wolhynien in 1816, it consisted of three brothers and their mother. Their father had been a ship captain and had drowned when his boat sank. He did not leave much in the way of inheritance for his sons, and this meager amount could not be collected at the time of his death since the youngest son was not yet considered an adult. The inheritance was withheld, with the Danziger Magistrate as the trustee until they were all considered adults. The extremely poor family was forced to walk to Russia, with nothing but a pushcart full of their belongings. Several years later when the youngest had become an adult, the oldest of the brothers returned to Danzig and collected the inheritance.

During the early years of his life in the Ukraine, Peter Gottlob Biberdorf owned a small property, which he rented out. Some years later, he moved to Annette, where his brother already lived. He had three sons and two daughters. Other than his agricultural work, he was an accomplished weaver. Through his hard work and thriftiness, he was able to provide his beautiful tablecloths to all who wished them. His son Friedrich became the largest owner of land in Annette, and often helped save many German settlers from extreme embarrassment with his own money and kept them from engaging in dangerous business with Jewish usuries.

Friedrich Biberdorf married a cousin Biberdorf and had three daughters and a son, named Eduard. After his wife died, Friedrich married Wilhelmina Klebe. The following children resulted from this union: Ernst, Robert, Reinhold, Antonie, Theodor, and lastly, Arnold. The majority of the text shall deal with the last born of the Biberdorfs: Arnold.

When Arnold was born on January 30, 1890, all of his siblings were already married and had moved out the house of his parents. During his childhood, the Annette colony consisted of 33 separate farms, five of which belonged to the Biberdorf family. The establishment of the colony was not easy work and it took the German settlers one hundred years to get it into shape. The soil was very fertile. Every sort of wheat was grown here as well as potatoes, sugar beets, rapeseed, and flax. While the produce brought little income, the cost of living was low, as all of the farms were selfsufficient, and many items, such as clothing and household instruments, were produced at home. The colonists had few expenses and could, thanks to their activity on the farms, live like independent «lords» and enjoyed a comfortable life.

By the end of the 1800's there would be five maids, and five unmarried servants employed on the Biberdorf farms. The men received 30 Rubles in pay per year, which, at the time was a very good wage. The servants answered only to the family and referred to their employers as «Father» and «Mother». At home only German was spoken, though when they went to the city, and were among the crowds, Russian was spoken as it was at Arnold's school. His mother, who barely left the house, understood only German.

Help in the fields, especially during the harvest, was «managed» by the «Haeusler» who serviced those special homes. The «Haeusler» of Arnold's childhood were the families, Radke and Klein. The Radkes remained loyal to the Biberdorfs, right up to the bitter end of the colony. Since Klein had moved out of the city, it was not planned that he would be fed for his work. But Klein understandably showed up the first day and every day thereafter with his son to lunch and no one had the heart to tell or ask him not to. The lunch guests were silently tolerated for many years. In a large, well-to-do household, two extra meals played little role.

With similar generosity and understanding, many «guest» friendships were made, not only among friends and those known well to the family, but also with complete strangers. Since there were few rail lines in Russia, the traffic was mostly along the land roads. The travelers, who had laid large distance behind them, turned at night often to Biberdorfs' farm. The team of horses was taken out of their stall and the drivers prepared a straw camp in the kitchen.

Now and then Jews would stop for the night and when they did, the mother of the house worried that they, as their beliefs dictated, received a kosher meal. One time, a Jew reached for a knife that lay on the table and she said, «Do not take that knife, for it is 'treife'. I used it to cut 'Chasar' (pork).» «Why do you say this to me?» the Jew replied. «If I don't know that it is 'treife' I cannot do anything about it. If I use it, it would be your sin, not mine!» Whoever would give a Jew a «Bruben» (schnapps) and held

his glass high in a toast saying the word «Chaim» (life) received «Scholem» (wellbeing) as an answer.

Since there was no social welfare system for the old in Russia, the entire villiage shared the responsibility of caring for the elderly. One family would «host» one of the elderly for one week and then pass them on to their neighbor. After everyone in Annette had cared for this individual they would send him or her on to Josephine where the same process was repeated.

The father, in anticipation of his old age, built a second house to live in when he turned the farm over to the two youngest sons. Since this point in time was still far off, he used the building as a workshop. For a while a cabinet-maker worked there and the farm boys would watch his hands as he worked. A button-maker would come every year with his wife and stay in the house. He prepared the buttons out of lead and pewter for the washlines and the men's clothing, because cloth buttons were expensive and required a trip to the city. All of the baskets necessary for the work in the house and the fields were prepared in the workshop. Theodor especially became skilled at the art of basket making, and staining. He surpassed his Father in skill while still a boy. His baskets were always even and smooth while those of his Father were always slightly flawed. This is why he was always annoyed when his Father would continue working on baskets that he had already begun and therefore he began hiding them from his Father. But his Father always found them and continued working on them and the family would laugh at Theodor's annoyance.

The mother often went to painstaking lengths to gloss over the clumsiness of father by speaking of his strengths and at every opportunity told the story of how he had single handedly built their vaulted cellar which none of the sons had finished. The Father rose at five o'clock in the morning and when the family had assembled for breakfast, he had already made a round of the fields and turned back to them afterwards. He supervised and organized all the work in the fields, but did not take part and neither did his children. It was only during the harvest months that everyone took part in the labor and understandably so.

The father was a large, strong man who could handle a steer with his bare hands. It would remain an unforgettable scene when his children witnessed him take a three-year-old bull by the horns as it attempted to gore him and with nothing more than the strength of his grip, force it to the ground.

Friedrich Biberdorf thought that it would be advantageous to have his own mill instead of having to send his grain to a faraway mill to be processed. He contacted a mill builder and had him come to build his mill. At this time he learned that neighboring villages wished to have their own mills and so he contracted the builder to make seven mills all of which he

sold at a reasonable price. They were made ready for transport, brought to their final destinations and assembled. When he was told he should build a steam-powered mill he stopped, saying that he did not wish to have hasty work. He employed a miller who watched his windmill. However, our father occasionally rose on windy nights and relieved the miller from duty.

One day a man from a neighboring village came and offered Biberdorf a deal: «I don't want to be your competition by building a steam-powered mill. But since I will be moving away to build it you should pay me 1000 Rubles.» «I don't like your idea,» replied Friedrich Biberdorf. «I'll loan you the 1000 Rubles to build your mill.» This mill was actually built and caused him only occasional problems, but it resulted in little profit.When the mill was not in operation, the faraway mill resembled a cross. At the sight of this mill the Ukrainians would cross themselves as they did while kneeling before the cross. Even at the sight of the cross beaks, they would cross themselves because its beak tips stood easily above one another.

Childhood Impressions (Kindheitseindruecke)

Arnold, the last of the Biberdorf children to be born, was much frailer and weaker than his brothers. When he was four, he experienced a shock which would affect him for years and which stunted his development.

His parents were gone for the weekend and had left him in the care of his older brothers. When one of the servants wished to return home to visit his parents, Arnold begged to go along and his brothers agreed. The servant carried him the 25 kilometers to his parents' home, but when they arrived the child was obviously tired. He was brought to a room and was left alone. He fell asleep immediately. In the night, Arnold began to walk in his sleep and left the room. When he woke, he found himself in a cold, dark storeroom.

The fright of it would not allow him to cry out and he dared not move and so spent the night in the room, terrified, and shaking violently from the cold. When he was found the next morning he was very sick. He had a high fever and his entire body shook. Even after they had gone, all of his limbs shook and trembled. It was a full two years until it disappeared. But Arnold would never be a very strong or robust child. He had the «trembling lameness» from his fourth to sixth year. His mother, however, because of his helplessness and condition, cared for him very much and he had a special place in her heart.

Arnold was six when his brother Reinhold, who was barely eighteen, immigrated to America, to escape the mandatory Russian military duty. [Ed. Note: This is not consistent with the earlier statement that all of Arnold's siblings were married when he was born.] There had already been many Mennonites and Wolhynien-Germans who had gone to America, some of them Biberdorf relatives, among them Uncle Ephraim and two of Arnold's

mother's brothers. The Hamburg emigration-agency Missler, advertised the emigration in every way, since America was said to be asking for new settlers who wished to move there. One would contact Missler and make their intention to emigrate known and they would send a red card in reply, which was to be worn on the hat as the sign and you would receive help and support starting with the train ride to Hamburg. The only conditions were that all of your paper work was to be in order and that you had already served your time in the military. It was exactly this that Reinhold wanted to escape from. He had to find another way .His parents were very reluctant to let him go under these circumstances, but he was certain that he would make it safely over the border. In America he planned to go and help his relatives who were already there.

He met up with five other boys of his age who also wished to avoid their military duty. He took clothing and supplies and all six boarded a train headed toward the German border. On the way they were watched by a Pole who was aware of their intent and who offered to help them get across the border. They paid him what he asked. Two stations before the German border they got off the train and marched for several hours to the Pole's house. There they waited for darkness. The Pole pointed this window out: «Go to that light, it is the house of my friend and he will help you further!»

The boys marched off into the darkness. All at once there was a great scare for them. One of them walking at the back of the group had bumped into a Russian border guard. But he was apparently in league with the smugglers. The one who bumped into him received only joking poke in the back with the man's rifle butt and the words: «Beshi Skorej!» or «Run faster!» In this manner, Reinhold successfully reached Germany and from there America.

After a year, he sent a letter. He was treated like a worm that had crawled out from the bacon in the horseradish, but he wanted to stay. With time he became a prosperous farmer. Two years later, Arnold's half-brother Eduard immigrated to the United States. He also found a second home in America as a farmer. After Reinhold's flight, Antoine attempted to assume control of the «rule» of her younger brother, but this would not work out. As long as Arnold did not go to school he was very alone and played with the cat and the younger farm dogs.

One experience from this time that made a lasting impression on him, showed him to be a trusting child with a delicate conscience: A woman had made two of the Biberdorf servants into enemies. One was a large, coarse fellow. He was always seeking an opportunity to beat his substantially weaker rival. This opportunity presented itself in the form of Arnold. One day the fellow took Arnold aside and convinced him to tease the other until

he was very angry, and the man would defend him. Largely out of stupidity, Arnold went and started to tickle the man. At first he took it well, but after a time he yelled at Arnold to stop and when he did not he slapped him to make him go.

This was the moment that the other had been waiting for. Using the excuse that he was defending Arnold he pounced on the man and beat him savagely. It was then that Arnold began to realize what the man's intentions had truly been and how he had helped him accomplish them. He was overcome with shame, misery, and pity and was haunted by the memory of that day for many years. Later, he would use this experience as an intriguing school example. During the Suez crises of 1956 he said: «England has sent Israel to Egypt, just as the servant sent me to tease.»

Between the age of six and seven Arnold's mother taught him the basics of reading and writing in German. The following summer, a neighbor named Powlowski, hired a Russian schoolteacher to work with his children. Along with the other, Arnold learned the Russian alphabet.

During the rule of Alexander II, there had been many German schools. When Alexander III came to power in 1881, he began a time of strict Russianization and all German schools were shut down. So it was that Arnold enrolled in the Volkschule or the Peoples School. There was only one Russian school in Annette, which was not run by the government. The colonists found and paid a teacher themselves. Most often it was a German who had listened to a lecture on Russia: he received various items from the colonists other than pay, such as wood for his fire. Later, a Russian teacher was appointed.

Arnold was an enthusiastic student and enjoyed going to class. He worried often about his relationship with his often rough and violent classmates. Since he was weaker than they he did not wish to fight against them. But he learned quickly little tricks with which he could defend himself. With a skillful positioning of his hands, he jabbed the tips of this thumbs in the ribs of his opponent in a way that hurt very much. Afterwards he was left alone.

It didn't take long before he made a good friend who would stand by him in every fight or schoolyard brawl. He was Johannes Langholf. His father, August, was related to Arnold's mother by marriage, and would occasionally make the 60 km trip from the German colony of Spirly to Annette to visit the Biberdorfs. One day he took Arnold aside and told him that he had a son of the same age as Arnold, who he wanted to send to Annette to attend school. It didn't take long until Hans L. came to live with his Aunt Paula and visited the school in Annette. From this day on Arnold had a friend who shared many of the same interests as he did. Both possessed a love of nature watching and soon found that Arnold showed more interest in the plant word while Hans cared more for the animal world.

When Arnold was thirteen, his sister Antonie was married. [Ed. Note: Again, not consistent.] She married a landsman named Keil from the colony of Dermanka, 60 kilometers away. The wedding was celebrated with great joy for three days. Every relative and friend came and all were welcome. The youth danced and amused themselves. But the wedding, as with all celebrations in the German colony, observed tradition and decency closely. After her marriage, it became an enjoyed tradition that all members of the family would travel to Dermanka after the fruit harvest in the fall. They would fill a large cart with many baskets of apples and sit atop them. On the way, there was a Jewish «Kortschme», a tavern where they stayed and the next day would meet in Dermanka. That was a happy trip.

Also at home, fun was had by playing games on the farm and in the fields. An especially enjoyable pleasurable activity for Arnold and Theodor was guarding the livestock. They would build a large fire, collect mushrooms and roast them in the glimmering ashes, with carrots. And always it was Theodor who acted as the cook. As the reader will later see, this continued into old age.

In the City School (In der Stadtschule)

1904 brought the beginning of the Russian-Japanese War. In the beginning, the opinion in Russia, and perhaps in the entire world, was that without a doubt Russia, the giant, would crush the dwarf Japan without trouble. Many sayings were to be heard at this time, for example, «General nasch Kuropatking ponagrejet im lopatki!» meaning «Our General Kuropatkin wants you to warm up your paws . . . by running away!» It didn't take long until the situation changed and the Russians were running away, and the same general was named «Kuroki packt ihn» or Kuroki packed him». Kuroki was the name of the Japanese general who defeated Kuropatkin.

None of the Biberdorf sons were taken to war because none of them had to report for military service. The means by which Reinhold left has already been explained. But many others found a way to get out of the hated military service. Arnold, the youngest, was fourteen years old. He had just finished the Volksschule in Annette. He then learned that his parents had decided to allow him to visit the Mittelschule (middle school) in the next city Nowograd-Wolynsk. He was to go and stay with his Uncle Mueller and pay board along with his friends Hans Langholf and Wilhelm Rode. Herr Mueller had been assigned the position of operator of the Vodka shop. In Tsar controlled Russia, the selling of Schnapps was a state controlled monopoly; one called it a «Kronsache» or «crown affair». Mueller was well to do and his wife had great social ambition. She wished to be handled as though she were a Lady, and insisted that the boys kiss her hand; the very thought of which they found ridiculous. But she found a way out, in which she would bow over her own hand and brush her lips to her own fingers.

Mueller had two sons who were somewhat younger than the pensioners. Therefore the Mueller household was very active. The little ones often quarreled and Wilhelm Rode especially liked to start fights. It would happen like this. The comrades maneuvered him under the bed between a closet and the wall. They would then sit on the bed and hang their legs over the edge, kicking them so hard that he could not crawl out and he would scream loudly.

The constant fighting and noise annoyed the Muellers and, when they were moving into a new home, used it as an excuse to throw out the pensioners. They allowed only Arnold to stay and only because he was a quiet boy.

Arnold stayed from August 16, 1904 until June 1, 1907 and attended the Nowograder School and received his middle school diploma. Areas, which were especially good for him, were the natural sciences and the histories of various peoples. After his interest for history was awakened, he expanded his knowledge of history and continued to learn his entire life. When he listened attentively at school while his teacher lectured, he often had no need to study afterwards and therefore had time for his own interests. This applied mainly to reading. The school owned a rich collection of works by Russian authors as well as major books of world literature, which had been translated into Russian. He read Goethe's Faust, as well as dramas by Schiller as translated by Shukowski and learned the novels of Charles Dickens and Thackery.

As in all Russian schools, the students wore uniforms and were drilled in a military style. There were physical education classes, which were taught by an officer of the Nowograd garrison and they often had to march. Great importance was placed on posture and when a student made himself comfortable and stretched out his legs, the teacher would cry out: «Look there! He makes himself wide in the legs, like a German!» The only class that presented a problem to Arnold was language classes – grammar and orthography – since he lacked any feel for languages. There was also, of course, daily theft in the school. The teacher cared little and often reminded the class that they ought to keep a close eye on their belongings to keep them from being stolen.

In 1905, unrest spread across Russia in the wake of the Japanese War. For a long time it was not nearly as bad in Wolhynien as it was in the rest of Russia, where lordly estates were being plundered and revolutionary bands robbed, burned, and murdered across the land. It brought unrest. In Nowograd-Wolynsk, a jewish dentist enticed a mob to plunder and rob. First, the mass moved to the «monopolbude» or «monopoly stand», to work up their courage with schapps. The police decided not to attack and hid. Every salesman closed and barricaded their shops. Not so with Uncle Mueller. When he saw that the mass was trying to force its way into the shop, he met them with a pistol, which came with the store, but was so rusty that it could

not fire. He leaned out of the shop window, pointed the gun at the crowd saying: «Out or I'll shoot!»

Swearing and rushing away, the mass went back into the street. Arnold had just gotten out of school and saw the mob standing in the street. Then one went into the store and came out again a short time later, with a bottle, which he had paid for. The others followed his lead and all thoughts of plunder were gone from their minds. When the police learned that a single German had dispersed the crowd, they found courage enough to go back into the city to restore order.

Things in the «Kazapen Villages» had become much worse. The «Kazapen», the swear word for Great Russians, were «old believers», which meant that they were followers of the religious sect «Starowerzen». Their villages lay scattered between Ukrainian settlements, on the great road from Nowograd to Kiev. The Ukrainian farmers were more cultivated than the Russians. The Kazapen attacked caravans that traveled this road, requested payments to pass and did this even to German colonists. The Germans took their complaints to the Governor of Wolhynien. But he answered in true Russian nonchalance. «Wy nemzy rasporjahaitus sami!» – «You Germans must get rid of them yourselves!» Said and done! With this «permission», about 100 German men armed themselves with rifles and clubs and went against the disturbers of the peace. It was the summer of 1905. The Kazapen villages were surrounded, the worst of the robbers were dragged from their homes and beaten to death or shot.

The return home of the Germans was that of triumphant heroes. Everyone congratulated them, from Jewish salesmen to the rich city dwellers from Nowograd. They were invited to a victory celebration on the «Green Mountain», not far from Nowograd.

Much, much later the Russian government took action over the 300 Kazapen who had been killed. But the Germans were barely punished. The Kazapen were viewed as a plague and after the German retaliatory action, commerce and trade were able to return to normal.

But the «Kazapen War» played a part in helping the German villages survive the worst of the robbing, murdering and the unrest, which had become part of the daily life in Russia. Everywhere in Wolhynien, German colonies were forming selfdefense organizations. They emerged from the turmoil virtually unscathed.

Some young people in Annette didn't let the fame of the bands of Kazapen fade away. They also wanted to be able to fight robbers and thieves. They decided and agreed, (the young Radke with them), that since there were no Kazapen left to go against, a German by the name of Baumgart, who was suspected of having committed several robberies would have to do. It was

the old Biberdorf who found them and made it clear that they didn't have the right to go and judge someone, with only suspicions. Out of respect for the old man, they left Baumgart alone and went to the neighboring Ukranian village, Filipowitsch, to allow their anger to subside. But when the boys arrived, the Filipowitschians had been warned and all went and hid. So the boys had to return home and console themselves with the thought that they had only wanted to punish thieves. However, since all the men had hidden, they had all appeared to be thieves and could do nothing about it.

Uncle Mueller left his post in the monopoly and took the position of court administrator and head servant for Tsar Mesenzow. Only the River Slutsch separated the palace courtyard from the city. Mueller now lived in the neighboring building and Arnold again moved in with him. The gardener was a Czech who understood his craft well. The «gardens» had been built to travel and they traveled all across Europe for all to see. In one of the greenhouses there were tropical pineapples. Mr. Nowak tolerated Arnold's presence and occasionally allowed him to help with the work. Arnold would later attribute his knowledge of the garden and ability to his time there.

In 1905, Uncle Ephraim visited Annette. He came from America, where he was fairly well to do.When he saw the situation in Russia, the unrest and insecurity, he strongly urged his relatives to leave Wolhynien behind and move to America where they would find peace and security. They loved Annette too much to think of leaving, and hoped for a quick improvement in Russia. When Uncle Ephraim left for Danzig to look for their relatives he told them, «There will come a time, when you will think on my words and wish that you had listened to me!» And just ten years later, his words came true.

Shortly after the end of the Japan War, father Biberdorf bought a combine machine which had controls and many sieves. This machine was brought from Germany to Nowograd and the father, being excited about his buy, took his largest wagon to pick it up.When the machine was loaded, the horses became fearful of it and often looked back. He sent Theodor and their servant to pick up some supplies while he stayed with the wagon and, though he was 74, he was still rough and strong. Suddenly the horses began to pull the wagon and the machine began to clap loudly. The horses went wild and pulled free of his control. The father held on with all his might but was pulled off the wagon onto the axel. The horses ran wildly along the street, going from street to sidewalk and became caught on a thick tree, so that one stood to either side of it. During the action, father Biberdorf was caught between the tree and axel, in sucha way that his thigh was crushed. He was taken immediately to the city hospital, but they were forced to amputate. Arnold would visit everyday after school. The leg healed well and he was allowed

to return to Annette, but he had to stay in bed. He would never be able to rise from this sick bed again. After half a year of extreme pain, he died.

Master of his own Manor (Herr auf eigenem Hof)

Theodor and Arnold had inherited the fields, estates and woods, and were to divide them equally. The control of the farming and the commercial aspects were the responsibilities of Theodor, even after Arnold returned from school in June of 1907. Only during the fruit planting was Arnold truly involved. Their mother ran the household of both brothers. Their brother Robert had already married and taken over his own farm in Annette, while their father was still alive. He stayed in close contact with the brothers as their neighbor. It was very in teresting and surprising when Robert Biberdorf discovered an old gravesite in his fields. The find was reported and archaeologists arrived and unearthed an old «Waraeger» grave. Inside was found a withered coule. It was a very meaningful find from a scientific perspective.

After Arnold had finished his schooling, he still faced the problem of escaping the threatening military service. He sincerely hoped that his physical weaknesses would allow himself to be excused from service. And so it was. When he was drafted, he was so slight that he did not meet the require ments of a Russian soldier in the areas of mass and body weight. As a result of his childhood sickness, he had grown to be slightly lopsided, one of his shoulders being slightly higher than the other. He was found unfit for duty, but was still held for three months in a military hospital for further tests. But even these proved futile, since he suddenly lost his appetite, losing even more weight. Finally, he was released from duty, legally, unlike his brother.

It is interesting to follow the ways in which many escaped the hated service – there were many. Since the law stated that «only sons» did not have to serve in the military, some families distributed their sons among relatives and allowed them to be adopted. In this sense, they were all «only sons».

Return to a Changed Home (Heimkehr in eine verwandelte Heimat)

The brothers received their passes to return home and began their trip to Annette. They sent the time of their arrival by telegram so that they would nothave to walk from Nowograd. The trip was of indescribable excitement. After six years they would be able to see their wives and children! Upon arrival in Nowograd, much to their great surprise, Theodor's father-in-law, Tesche, surfaced on the train and greeted them warmly. He informed them that their families had decided to celebrate their return together at his farm in Dermanka, not in Annette. There they saw their wives again, but also had to visit with their relatives as well, which was nice, but they could not greet their wives in private as they had hoped. The visiting and talking lasted for five long days. Neither Arnold nor Theodor had heard much of events in Annette, nor had many of those who returned from the service. They told the returnees of the great

political changes, which had changed the face of the colonies. They related everything that had happened in the years since their departure.

When the brothers had left in 1915, the ruling government took over their farms and gave them to Ukrainian refugees. From 1917 until the spring of 1918, joint German and Austrian forces occupied the Ukraine. The Germans sent the Galizer home and gave the German colonists back their farms. Arnold's wife, Frieda, along with her daughter, Melitta, and her mother-in-law, reclaimed their farm. But they found it to be in a completely plundered state. There was no livestock, no supplies and all the tools had been taken. So began a very difficult rebuilding period. Luckily, the Biberdorf servant Radke and his son, Julius, moved onto the farm. It was the two treestrong men who used their strength and work ethic to rebuild and it was invaluable to have them around as a source of protection for the women, especially after the German forces withdrew from the region in the fall of 1918.

Shortly after the occupation of the Ukraine, Kaiser Wilhelm established it as a territory. He chose an old Ukrainian, Skoropadski, as Duke.With the withdrawal of the German forces, the Ottoman-Turk Simon W. Petrula overthrew the Duke. This man was then voted into the position of ruler of the Ukraine. Petrula was a fanatical nationalist and began a horrifying pogrom. Frieda Biberdorf was a Jewish midwife [Ed.: or midwife for Jews?] on the farm while this happened. But Petrula was only able to retain power for one year. The fall of 1919, he fled into exile before the approach of the Red Army. The next spring brought the beginning of the war with Poland. Marshal Pilsudski gave the order to attack in April of 1920.

On the 7th of May, Polish forces controlled Kiev, but in July the Russians stood on Warsaw's doorstep. Annette lay in the middle of the war. Marching soldiers took supplies and all the good horses from the stables. In their place the soldiers left their sick and useless horses. And when Radke managed to hold on to horses, the next group of soldiers took them. The brothers could not express their thanks enough for the service and the loyalty of the Radkes. Even though the war ended in 1920/21 with the treaty of Riga, deserters and robbers roamed the land and imposed a daily regimen of terror. Some wore the uniform of the communist commissars and said that they were in the service of the government. It was reported to the brothers that one such man had taken a German colonist, named Vogel, into custody and Vogel had brought his eldest son along for his own protection. They were told that they were to be taken to Nowograd. Neither returned home. One year later, their skeletons and bits of their clothing were discovered in the woods not far from where they had been taken. On the day that the news of the gruesome find reached the colony was a meeting for the Communist Youth Organization, which Vogel's youngest sons were to attend. The boys were just beginning

to don their uniforms when the door opened and Frieda Bieberdorf marched in. She had already heard the news and was outraged when she saw the boys in their uniforms.«Just today you have heard of how the Communists murdered your father and brother and you are not even ashamed to go to the Com-munist meeting!» She then told them to take off their uniforms and to stay home. Frieda had done something daring and at the same time very dangerous, or which the worst could have happened, but did not.

When Arnold learned of this episode, he saw his wife in a new light and would learn of further changes. When he had left, she had been a young, carefree and funny thing, who did not have her own opinion. Now he saw her as a very energetic and knowledgeable personality who knew what she wanted and who didn't act because of the opinions of others. She involved herself in everything, often with the application of many possible precautions. Once, at a Communist indoctrination, she interrupted the speaker several times by speaking loudly during pauses. For example, the speaker compared the new Russian and the old German cultures and said: «So inferior is the German culture and so high the new Russian culture,» and she cried from the background, «No, but the German is higher unto the heavens!» The speaker was unable to reply since the crowds' laughter drowned out all of his attempts.

Shortly after his return, Arnold was able to witness his wife's toughness and character. A man had gotten his arm caught in the threshing machine and it was thoroughly crushed. Someone came to the Biberdorf's and breathlessly related what had happened, much to Arnold's bewilderment. To his amazement, his wife sprang up, grabbed her first aid kit, and ran to the scene. Her cleverness and ability to keep a cool head were so well known that, in emergencies, the entire village turned to Frau Biberdorf.

Now, with their return began a period of difficulty for the Biberdorf brothers, which many of those who returned home experienced after the war years. It was the problem of starting again with their marriages and their families. For the couple it was definitely a stressful time in which they must again grow accustomed to each other and to agree and disagree. An aggravating situation was pushed onto the character of Melitta who was then eight years old. She was a very lively, strong-willed and perky child. The harsh, strict, but correct mother attempted to dampen the girl and through discipline, bring her to order and attentiveness. Therefore, she often appeared cold and loveless to the girl, particularly because she had to watch as her mother treated their foster son, who was a tender and modest child, in a very lenient manner. Since she often allowed the boy to sit in her lap and was very kind to him, Melitta put all of her hope on her father when he came home from work. When he was there, he kissed Melitta once in greeting and afterwards not at all. Outward displays of affection were not in his manner,

but aside from that, he did not wish to interfere with his wife's methods of raising their child. Later, when she was grown, Melitta confessed to her father, with whom she shared the best relationship that she had suffered as a child. Frieda's foster son arrived as a small child at the farm with its refugee family, the Fischback's, and stayed after the death of his mother, who on the Siberian holiday became infected with anthrax and died within hours. Later, American relatives helped the children, who had remained behind, as well as Frieda's foster child to move to America.

Their elderly mother was especially happy about the return of Arnold and Theodor, particularly when her son Ernst, who had also lived in Dermanka, died several months later. It is also worth mentioning that Theodor's joy at returning home was strongly dampened when he found out that his two oldest children, Friedrich and Antonie, had died of illness while in Lubjatin, where they had fled with his mother. All he had left was a single daughter who, when he returned, was seven years old. But in the next few years, his wife would give birth to three more children.

It was very hard for the two brothers to become accustomed to their new lives. Since 1919, Russia had a shortage of food, which was greatly increased by crop failure. The horrible hunger in the winter of 1921 led to unrest among the people. Crowds of rundown, disillusioned youth, called «Besprisrnys», roamed the land. There were rumors of an anti-Bolshevist revolution. Soviets without Bolshevists! The pressure of this dangerous sign forced Lenin to change to a more moderate course in March of 1921. Now, state and private industrial companies should enter into a competition with each other. Retail trade was allowed once more. Farmers were allowed to freely sell a portion of their crops.With the Agricultural Law of 1922, the buying and selling of land as well as your heredity and leasing were permitted. [Not sure what this means, Trans.] Foreign firms received permission to trade with Russia, so it was that the firm Krupp received the right to supply industrial and farming equipment. On December 1,1922, a half year after the brother returned, the Russian currency was reformed. A «Tscherwonetz» was not equal to a Ruble and at the same time, the unpopular work service was abolished, which brought about a stabilization of the living conditions in the country.

Despite the extremely difficult conditions, Frieda was successful in supplementing the depleted live-stock. When Arnold returned home, he found five cows in the stalls. In the next years, the number would rise to eight. While the cultivation of wheat and grain was heavily taxed, it was very difficult to make it in any fashion worthwhile. And not only were farming products to be delivered as a form of taxation, but higher taxes had to be paid in cash. For example, when someone needed to pay officials and was having financial trouble, the officials would raise another taxation. Then the

farmers had to hurry to the city and sell their produce to raise money for the new tax. The officials would take the money and immediately converge on the marketplace and buy all of the food. This is why it was often said in the city: «Already there are no eggs, and no butter at the market. It's time that the far-mers get taxed!»

The often-hungry city-dwellers frequently went out to the countryside to trade clothes and other goods for agricultural products. It was often difficult to ward off the onslaught of «Mschotscniki» or «sack carriers». Even though Frieda and Arnold gave many free «tips», which means that they dum-ped produce or goods in the sacks of the hungry, they alone could not set things right. Naturally there were farmers who took advantage of those from the city and traded several handfuls of grain for something much more valuable. Frieda did not shy away from speaking her opinion on the matter while in the company of such farmers.

There were privately owned businesses in the city, but they were far outnumbered by those owned by the State. Here you could buy a variety of products and wares for relatively low prices, but you also bought a good many worthless products or spoiled conserves at the same time. These things were called «Nagruski» – load, weight, pollution. But how did the clever Ukrainian farmers help the situation? For their part, they demanded Nagruski on the products they sold, for example, a pound of wheat could be supplemented with straw and cost ten times the regular price.When the police attem-pted to intervene, the farmers defended themselves by referring to the practices of the government owned businesses. So there remained no other choice than to abolish the Nagruski.

The majority of those who lived in the cities were Jews, who owned Wolhynien more or less since the time of the Czar's, but they had not been given permission to settle there. Because of the revolution and its following confusion and lawlessness, the Jews had freed themselves of their earlier oppression and now took advantage of the situation, stepping into positions of power. Shortly after returning, Arnold met a former classmate, who was a Jew, while on the street in Nowograd. The man smiled triumphantly and said bluntly, «Soon it will come when 500 Gojim will have to work for one Jew.»

The shameless rise of Jews to office created a rising wave of anti-Semitic feeling to which the government took notice and therefore removed many Jewish officials from power. The Jews faded into the background where they came to the publics' attention less. They were, more often that not, laborers, where they had access to products and could enrich themselves. In the foreground, Ukrainian nationalists were placed in positions of power, and were often unqualified, but compliant officials

remained who were under Jewish influence.With every «Tschistka» or healthy «Party Cleansing», these directors were removed from office, but the very influential Jews in the background were not.

Another encounter with one of his earlier acquaintances was impressed heavily upon him. One day, after eight years of not having seen each other, he encountered the notorious Ukrainian, Remes, and he asked Arnold, «All of the Germans are coming back, but where is Emil Hasselrueck? He was a good German.»

«Emil is in America.» Arnold answered. «He's not coming back.»

«It's a shame,» Remes remarked. «I wanted to thank him; he made something out of me. Before that, I was an animal.»

Arnold could barely believe his own ears, since he remembered a most brutal event in 1914. Remes lay on his stomach, tied to a wooden bench, naked from the waist down. Hasselrueck stood over him with a thumb-thick switch in his hand, striking Remes' already bloody buttocks and thighs. And he remembered why it had happened. Remes had been the leader of a young group of men who were cattle thieves who stole primarily from the Germans. The stolen cow or calf was quickly slaughtered and roasted and if the police did not act quickly, the next cow in line would disappear in the same way. They were arrested and jailed for a short time, but their punishment was not altogether harsh.

When they were released, they would immediately begin to steal again. They enjoyed this lifestyle very much and pursued it for years. Finally, Emil Hasselrueck brought their trade to a dramatic end. He bribed the local gendarme or police by giving them Schnapps. The next time Remes attempted to steal cattle, he was arrested and brought to a mining camp by the Head Watchman, a man named Pristov, where he was handed over to Hasselrueck. Even though he was drunk, he knew what awaited him, since Hasselrueck had long since prepared the switch and had sworn to kill Remes when he caught him. But he did not kill Remes, instead choosing to beat him across the buttocks and thighs until the muscle had become as pulp. Remes lay in a sick bed for a year and when he left it he had become a still, diligent, and honest man.

Another encounter left Arnold with much to think on. One day on the road he met the Russian regional Pope, who in 1914, had become aggressive toward the Germans and never looked at them so as to not greet them when he saw them on the street. But where did his hate go? When he saw Arnold, he stopped his horse, greeted him in a friendly manner, and offered him a ride home. Arnold thanked him and replied that he preferred to walk. But later, the Pope had the opportunity to explain himself and they reconciled.

SGGEE Journal, 2006, December, 4–19 pp.

УДК 82-94

Zimmermann Ludwig
Dalldorf, Schleswig Hollstein, Deutschland

BIOGRAFISCHE INTERVIEW[1]



Ludwig Zimmermann (1902–1992) –
Wolhynien-Deutscher, nahe der Kreisstadt Lutzk

Einführungstext:

Ludwig Zimmermann wurde 1902 in Wigoda (Kreis Dubno, damalige Zugehörigkeit) geboren. Er ist eins von vier Geschwistern (Heinrich, Katharina und Olga), die in Wolhynien geboren wurden und dort ihre ersten Kindheitsjahre verbracht haben. Seine Eltern Friedrich und Rosalie Zimmermann, sind schon wieder die Kinder deutscher Kolonialisten, die aus West-Galizien (heutiges Polen) stammten und sich wahrscheinlich in den 60er Jahren des 19. Jahrhunderts in der Umgebung von Lutzk (Horodnica) angesiedelt sowie dort hauptsächlich in der Landwirtschaft gearbeitet haben. Wie so viele Familien mit deutschen Vorfahren in Wolhynien wurden auch sie am 1. Juli 2015 in das Innere Russlands (nach «Sibirien»), aber eigentlich nach Izmajlowo (Gebiet Ulyanowsk) deportiert. Dort haben sie in einer Tuchfabrik gearbeitet, die heute immer noch existiert. Das geht aus einer vorhandenen Arbeitsurkunde hervor. Bei ihrer Rückkehr Ende November 1917, fanden sie ihr Haus und fast das gesamte Dorf zerstört vor (letzter Wohnort vor der

[1] Для публікації інтервю надане Уте Кьолер (Берлін) / Das Interview wurde für die Publikation von Ute Koeler zur Verfügung gestellt (Berlin)

Verbannung war Rudecka), so dass sie sich schweren Herzens entschlossen haben, im Frühjahr 1918 nach Deutschland (Schleswig-Holstein) zurück zu kehren. Im März 1919 versuchten sie noch einmal in die Heimat Wolhynien zu gelangen. Dennoch wurde ihnen die erneute Einreise aufgrund der neuen Grenzführung im Gesamtgebiet Russlands verwehrt. Ludwig Zimmermann hat, wie auch seine Geschwister, sein weiteres Leben in Schleswig-Holstein verbracht. Er war ein fleißiger Arbeiter auf verschiedenen Gutshöfen und hat damit seinen Lebensunterhalt verdient.

In einem beindruckenden Interview schildert er seiner Enkelin Stefanie Thieslack seine Kindheit in Wolhynien, die Tage der Verbannung, das Leben und die Arbeit in der Fremde, an das er sich im Alter von 86 Jahren im Jahre 1988 noch sehr gut erinnern konnte.

Interview mit Ludwig Zimmermann (1988) , 86 Jahre alt

Das Interview führte Stefanie Reer (geb. Thieslack), die Enkelin von Ludwig Zimmermann.

Ludwig Zimmermann: Da haben wir ein Haus gehabt, da war eine Küche und da gab es ein Wohnzimmer und da haben sie drin geschlafen. Nicht so wie hier (*gemeint ist Deutschland*), da haben wir im Wohnzimmer geschlafen und sie haben in der Küche gegessen. Dann hatten sie außerdem eine Stallung, wo sie das Vieh drin gehabt haben sowie eine Scheune.

Stefanie Reer: Und was hat Dein Vater dort gemacht/ gearbeitet?

Ludwig Zimmermann: Er hat Schuster gelernt, aber nicht ausgelernt. Das hat er nicht ausgehalten und vom Beruf war er gar nichts. Genauso wie ich; ich hatte auch keinen Beruf.

Stefanie Reer: Arbeiter..

Ludwig Zimmermann: Ja, wo er gelegentlich war, hat er gearbeitet. Jedes Jahr ist er umgezogen, er konnte sich mit den Leuten nicht vertragen, ich weiß nicht warum. Er mochte nicht arbeiten.

Stefanie Reer: Ihr habt in Wolhynien gewohnt, oder?

Ludwig Zimmermann: In Wolhynien, ja.

Stefanie Reer: Und da bist Du ja auch geboren, oder?

Ludwig Zimmermann: Ja da bin ich auch geboren. Da sind wir ja alle geboren, Tante Olga (*gemeint ist Olga Zimmermann, Schwester*)

Stefanie Reer: Ward ihr nicht auch in Sibirien oder so?

Ludwig Zimmermann: Ja, in Sibirien waren wir auch (*gemeint ist Izmajlowo, Gebiet Ulyanowsk*). Wie der Krieg ausgebrochen ist, da war ja mit Deutschland Krieg und es wurden die Deutschen alle interniert nach Sibirien. Die Front kam immer dichter ran und da haben sie Angst wegen der Spione gehabt. Sie haben uns alle verladen und wir sind 5 Wochen mit Pferd und Wagen unterwegs gewesen; 5 Wochen bis an die Bahnstation. Da hättest Du mal sehen sollen, wieviel Leute dort waren, ach, man sieht manchmal

im Fernsehen, wie die Indianer alle auf einmal zusammen sind; so sind wir auch mit einem Dach, Pferd und Wagen gefahren. Dann sind wir 5 Wochen bis an den Bahnhof gefahren und nachher wurden wir in den Zug verladen. Mit 9 Familien in einen Güterwagen, das stell Dir mal vor! Und dann sind wir 9 Tage, Tag und Nacht gefahren. Zum Mittag / zum Essen haben wir auf Station gehalten und sind verpflegt worden. Wir haben ja nichts gehabt.

Wie sie uns Bescheid gesagt haben, das war am 1. Juli, das weiß ich noch so wie heute. Da kam der Wachmeister auf dem Pferd im Dorf angeritten und hat beim Bürgermeister Bescheid gesagt: morgen früh um 09.00 müssen alle weg.

Stefanie Reer: So schnell?

Ludwig Zimmermann: Da haben sie keine Rücksicht genommen. Die Leute haben noch Vieh gehabt, das ist alles stehen und liegen geblieben. Die Russen sind gekommen und haben das alles mitgenommen; die Nachbarn aus den Nachbardörfern. Wenn es ein Dorf gab - das war ja nicht so wie hier - da gab es eine Straße und es lagen die Häuser rechts und links weiter auseinander gezogen (*gemeint ist eine deutsche Kolonie unter sich in einer Straße, die getrennt von den nichtdeutschen Bewohnern lebte. Deshalb kamen die Bewohner aus den Nachbardörfern*). Und dann ist das alles stehen und liegen geblieben. Wer konnte, hat noch ein Schwein geschlachtet, aufgekocht und in die Krücke rein und dann haben sie noch etwas zu essen gehabt. Diejenigen, die kein Fuhrwerk gehabt haben, sind von der Regierung immer von Post zu Post gefahren worden, von den Russen...

Ich war damals in Stellung beim Bauern, ich musste Kühe hüten und bin mit denen mitgefahren. Und wie wir in Sibirien waren, da hat der Zug gehalten und sie haben uns ausgeladen. Und der Bahnvorsteher oder wer das war, frug, wer will nach links und wer will nach rechts? Das konnten wir wählen und wir haben nach rechts gewählt. Und die anderen nach links; die mussten immer im Wald arbeiten, Holz abmachen. Wir sind in die Fabrik gekommen.

Stefanie Reer: Wo habt Ihr denn da gewohnt, in Sibirien?

Ludwig Zimmermann: Da haben sie uns gefragt, wer will nach links und wer will nach rechts. Da standen die Fuhrwerke schon da. Wir sind auf den Wagen rauf und 12km immer durch den Wald bis in die Fabrik gefahren, die hat mitten im Wald gelegen, eine Tuchfabrik. Dort gab es eine große Tuchfabrik, eine große Holzsägerei und was war da noch. eine große Gärtnerei. Da war es schön, da haben wir gearbeitet und gut verdient. Zu essen und zu trinken gab es auch. Die gehörte einem Millionär, der auch was hier in Deutschland gehabt hatte. Außerdem gab es eine Bäckerei, der hat das alles selbst gehabt, eine Bäckerei, einen Laden und alles; dort konnte man alles kaufen. Da hatten wir das gut gehabt. Wir haben gut verdient in der Fabrik, da war es auch so warm drin.

Stefanie Reer: Wie alt warst Du denn da?

Ludwig Zimmermann: Das war 1915, nicht ganz 13 Jahre. Da mussten wir schon alle arbeiten. Stefanie Reer: Wie lange seid ihr da geblieben?

Ludwig Zimmermann: Wie der Krieg zu Ende war, konnten wir wieder nach Hause. 1917 war der Krieg zu Ende und dann sind wir wieder nach Hause gefahren. Die haben uns gefragt, ob wir dort bleiben wollen. 5 Familien sind da geblieben die anderen zurück, 45 Familien.

Dort hatten wir extra ein Haus für uns gebaut. Als wir ankamen, da war eins leer, da sind wir erst einmal reingekommen. Es sind so viele krank geworden, haben die Cholera gekriegt; unterwegs als wir vertrieben wurden, sind schon so viele gestorben; haben sich abends hingelegt und morgens waren sie tot. Ich hatte sie (*Cholera*) auch gehabt. Gleich als wir hinkamen, habe ich mich abends aufs Bett gelegt, nichts gegessen, abends hingelegt und morgens konnte ich keinen Arm und kein Bein bewegen und Durchfall noch und noch. Da kam der Arzt und sagte, er hätte keine Medikamente für diese Krankheit, die kennen sie gar nicht. Das kam durch die Umstellung, Essen und Trinken, wir haben ja das Wasser aus dem Graben getrunken. Das ist nicht so wie hier (*gemeint ist Deutschland*), das alles durch die Leitung geht. Die Russen, wenn sie Wasser wollten, haben sie bei einem Bach, der so breit ist wie die Küche, einen Steg drüber gebaut und das Wasser dort rausgeholt. Wenn es abgekocht wird, dann macht es ja nichts, aber wenn man es so trinkt, dann ist es nicht gut. Wenn das verseucht ist; nicht so wie hier (*gemeint ist Deutschland*), das Wasser hier ist ja rein und sauber.

Vater hat in der Sägerei gearbeitet, ich war auch da und Heinrich auch. Die anderen alle waren in der Fabrik und da ist mein Bruder Heinrich auch hingegangen. In der Fabrik ist ja alles drinnen, da wurde geheizt. Dort war ja alles so schön, nur das stinkt so doll von der Wolle, wenn man das nicht gewohnt ist; das stinkt wer weiß wie doli! Vater der wollte nicht, der hat seinen Kopf für sich gehabt. Der Vater ist in der Sägerei geblieben. Da sind 300 Kriegsgefangene gekommen, das waren Deutsche oder Österreicher und dann ist er als Dolmetscher mit denen in den Wald gegangen. Er brauchte ja nicht arbeiten, bloß aufpassen und anweisen, was sie machen sollten.

Einen Winter bin ich in die Sägerei gegangen, das waren 3 Gatter (*gemeint sind Sägegatter*), die waren so breit, da sind solche Bäume durchgegangen, 1m breit waren die Gatter. Dann war ich unten, es ist oben und unten angelegt, alles unterkellert in der Sägerei. Dort muss immer einer unten sein und die Sägespäne wegnehmen von dem Gatter. Es gab eine Schubkarre und eine Schaufel. Da habe ich die Sägespäne immer in eine Ecke gebracht, da war ein «Warter», der dies nach oben, nach draußen gebracht hat. Dennoch war es unten aber trotzdem besser, es war ja manchmal so kalt, 35 Grad Kälte...

Wir mussten schon um 5 Uhr los, in der Sägerei nicht so früh. Dort haben wir erst um 6.00 angefangen. Aber in der Fabrik mussten wir schon um 5 anfangen. Es gab 2 Schichten: morgens um 5 bis um 12.00 und die Nachtschicht hat dann mittags 2h ablösen müssen. Die Nachtschicht hat von 09:00 (21.00) bis morgens um 5.00 arbeiten müssen und außerdem mussten sie mittags für 2 Stunden ablösen. Die hat durchgearbeitet die Fabrik, nie stillgestanden, also Tag und Nacht. Ich habe einen Winter auch in der Sägerei gearbeitet, aber es war so kalt. Im Sommer, habe ich im Garten mitgeholfen, dort gab es eine große Gärtnerei. Und dann beschloss ich, auch in die Fabrik zu gehen. Dann hab ich mich dort gemeldet und bin auch angekommen. In der Fabrik war ich erst in der Spinnerei; unten wird die Wolle erst einmal verarbeitet.

Heinrich ist da drinnen gewesen und hat die Maschinen bedient, wo die Wolle gerissen wird; die kommt erst mal da rein (*in die Maschine*) und wird gerissen. Dann wird sie gelegt, durch die Maschine durch und aufgerollt, so 'ne großen Rollen. und dann geht das in die Spinnerei. Ich habe oben in der Spinnerei gearbeitet und die Maschine war ungefähr 10 m breit. Die geht hin und her, die Fäden müssen abgerissen werden und das habe ich nicht geschafft. Ich habe Angst gehabt. Ich kann Dir das gar nicht erklären. Dann brauchte ich das auch nicht machen. Ich sollte nur die Wolle ran holen. Ich habe nur so viel Wolle ran geholt, wie sie gebraucht haben und die Abfälle der Wolle waren in einer Kiste, etwa so groß wie der Tisch und auch so tief. Und als ich fertig war, habe ich mich darein gelegt und geschlafen. Und dann haben sie mich geweckt, wenn sie Wolle haben wollten. Das war eine feine Arbeit. Vor allen Dingen war es warm da drinnen. Da bin ich eine ganze Zeit gewesen. Später bin ich nachher nach unten reingekommen. Weil die Männer ins Militär eingezogen wurden, da haben die nicht mehr ausgereicht, auch nicht die Frauen. Von da an musste ich auch eine Maschine bedienen, erst als Aushilfe. Hier ist eine Maschine und da ist eine Maschine, da war ich der dritte Mann, hinten war so ein großer Kasten. Da wurde die Wolle reingeschmissen, ging durch die Maschine durch und kam vorn sauber wieder raus, zum Aufrollen, zum Spinnen. Dort bin ich hingekommen und habe die Maschinen hinten bedient, Heinrich hat die Wolle reingetragen, in Säcken und diese an einen großen Pfahl gehangen. Da habe die Wolle rausgenommen und von hinten reingemacht. Und als die Männer schon eingezogen waren, da war ich ja schon eine ganze Zeit dabei, habe ich dann auch eine Maschine gekriegt; die musste ich allein bedienen. Da habe ich eben so viel verdient wie die Großen, die alten Leute, wenn ich gut aufgepasst habe, wenn die Maschine gut gelaufen ist. Was vorn ankam, davon haben sie Proben genommen. Das wurde dann immer gewogen, wie dick der Faden ist; der muss ja auch eine bestimmte Stärke haben. Denn wir haben nur für Militärmäntel gearbeitet, Stoffe nur für Militärmäntel und das ist ja so ein dicker Stoff gewesen. Nicht so wie bei uns (*gemeint ist Deutschland*), das ist ja bei den Russen anders gewesen. Dort bin ich eine ganze Zeit gewesen und habe genauso viel verdient, wie die Erwachsenen.

Jeden Freitag konnten wir baden, da gab es so eine Sauna, weißt Du. Wir haben uns eine Wanne mitgenommen und Zeug und sind in der Arbeitszeit hingegangen; das war so Mode bei den Russen.

Stefanie Reer: Man kann sich ja da auch nicht draußen waschen! Das ist zu kalt oder nicht?

Ludwig Zimmermann: Das ist kalt und warm gewesen, das Wasser. Die Russen haben von der Birke so einen Busch genommen, mit Blättern noch. Die haben sie im Sommer abgeschnitten, da waren die Blätter noch dran und dann haben sie sich damit abgeklopft. Das haben sie sich nicht nehmen lassen, jeden Freitag sind sie die Dusche rein, in die Badeanstalt. Da war alles beheizt, alles warm. Bloß die Toilette, das war beschissen, die haben keine Toiletten gehabt, nur ein Donnerbalken, von oben aus dem dritten Stock bis nach unten hin.

Da haben sie auch kein Wasser gehabt in der Fabrik zum Trinken, so was gab's nicht. Es hat sich jeder seinen Tee mitgenommen. Kaffee trinken die Russen ja nicht, sie trinken nur Tee. Tee und Brot musstest du mitnehmen.

Und ein Lärm war da drin, all die Maschinen machen einen Lärm. Wenn du einen gerufen hast, hast du besser gezischt. Die konnten das so gut durch die Zähne, das haben sie dann gehört. Dennoch wenn du gerufen hast, wenn Du ein Stückchen weiter weg warst, dann hat man das nicht gehört.

Aber die Russen, das sind gute Menschen.

Es war alles elektrisch beleuchtet, die ganzen Wohnungen waren elektrisch beleuchtet. Das war von der Fabrik aus, der Antrieb (*Generator*), das war so ein großes Rad, ungefähr 8m Durchmesser, so ein großes Rad; das hat die ganze Fabrik betrieben. Das haben sie mit Buschholz beheizt, das stell dir mal vor. Sie haben im Wald so viele Bäume für die Sägerei abgenommen und das Buschholz haben sie zum Heizen rangefahren. Da gab es so ein großes Feuerloch; dort haben sie die ganzen Büsche reingeschoben und geheizt. Und im Winter haben sie Torf geheizt. Dort haben sie Torf gestochen und haben mit Torf geheizt. Nicht so wie hier mit Kohle (*gemeint ist Deutschland*).

Es gab dort 3 Abteilungen, große gestaute Wasserflächen und zum Schluss war ein großer Teich, so groß von hier bis hier bis oben an die Chaussee. Aber Fische waren da nicht drin. Das haben sie gebraucht für die Elektrizität, für die Leute in den vielen Häusern, das ist ja alles beleuchtet, alles elektrisch gewesen.

Stefanie Reer: Wann seid ihr dann da wieder weggefahren?

Ludwig Zimmermann: Wann wir da weggefahren sind? Das war 1917, im Oktober. Wie der Krieg zu Ende war, da konnten wir wieder nach Hause. Da hat die Verwaltung gefragt, wer hier bleiben will, kann hier bleiben, und wer nicht, kann nach Hause fahren. Aber auf eigene Kosten, das hat die Regierung nicht bezahlt. Dahin ja, vom Staat, aber nach Hause mussten wir selbst bezahlen. Wir sind im Oktober von dort weg gefahren und sind zu

Hause angekommen (*Wolhynien*), Ende November glaube ich. Das hat so lange gedauert, die haben uns hin und her gefahren mit der Bahn wieder.

Stefanie Reer: Ward ihr dann genau dort wo ihr vorher ward?

Ludwig Zimmermann: Als wir wieder zu Hause in Wolhynien angekommen sind, da war alles abgebrannt; da war nichts mehr. Da war nur noch der Brunnen, den hatten sie zugedeckt. Die Obstbäume, die hatten sie zum größten Teil abgesägt und verfeuert. Wir sind in der Stadt angekommen (*wahrscheinlich Lutzk*) und haben uns da gemeldet. Da waren die Juden, die waren ja geblieben. Diese haben sie ja nicht vertrieben, nur uns Deutsche. Dort haben wir uns bei den Juden einquartiert und sind wieder aufs Dorf gegangen. Als wir dort ankamen, war alles weg, wie ich schon sagte. Nur 1 Haus in der Mitte, das 1. Haus hat noch gestanden. Da hat eine Witwe der Russen drin gewohnt; das ist stehen geblieben, alles andere war weg. Da sind wir da hingekommen, da am Ende ein Jude gewohnt, der hat ein Geschäft gehabt, der ist auch da geblieben.

Beim Juden sind wir in den Kuhstall eingezogen bis zum Winter. Der Jude im Dorf hatte einen Holzhandel, wir haben im Wald gearbeitet. Der Jude hat Eichenholz nach Deutschland exportiert. Er durfte aber seinen Holzhandel nicht behalten und wir mussten in die Stadt (*gemeint ist wahrscheinlich Lutzk*) zur Frau ziehen.

Im Februar 1918 sind die Deutschen eingerückt, die Russen haben sich nicht gewehrt. Uns wurde mitgeteilt, wer von den deutschen Kolonisten nach Deutschland will, kann nach Deutschland; es wäre genügend Land vorhanden. Wir kamen aber erst nach Polen ins amerikanische Lager 4 Wochen, an der Grenze zu Deutschland und haben nur Kartoffelsuppe zu essen bekommen.

Im Frühjahr 1918 sind wir vom amerikanischen Lager nach Neumünster (*Schleswig Holstein*) gekommen. Die Gutsbesitzer haben sich die Leute geholt und wir sind nach Warendorf gekommen.

Ludwig Zimmermann: Wir sind im Mai 1918 angekommen und waren dort bis 1919 im März (*in Warendorf*). Da haben wir uns wieder zusammengenommen und wollten zurück nach Russland.

Stefanie Reer: Und was habt ihr da gemacht in Warendorf?

Ludwig Zimmermann: Da haben wir gearbeitet auf einem Gut.

Stefanie Reer: Die ganze Familie auf einem Gut?

Ludwig Zimmermann: Ja.

Stefanie Reer: War das dort nicht gut?

Ludwig Zimmermann: Nicht gut? Wir konnten uns ja dort nicht angewöhnen. Guck mal, das ist ja nicht unsere Heimat, heute auch noch nicht. Die Heimat ist ja da, wo man geboren ist, da ist die Heimat. Da wollten wir wieder hin zurück. Sie haben alle, die vom ganzen Umkreis aus Russland waren, zusammengesammelt in einem Transport und wir sind wieder zurückgefahren. Sie haben uns bis unten in Litauen gefahren, aber dort war die Fahrt zu Ende. Ab dort ging es nicht mehr durch.

Stefanie Reer: Da war die Grenze zu oder was?

Ludwig Zimmermann: Ja. Das Gebiet war wieder besetzt von den Russen, von den Bolschewisten und dort war Schluss. Da sind wir nachher in Kosedalien, in Litauen auf der Station gewesen und da haben sie uns nachher zurückgeschickt nach Westpreußen. In Marienburg haben wir, ich glaub 4 Wochen auf dem Bahnsteig gestanden, also im Zug verbracht. Da haben sie uns verpflegt; sie mussten uns Essen und Trinken geben. Sie wollten uns dort auch behalten in Westpreußen, aber das wollten wir nicht. Da war es so, dort mussten von früh morgens, von Sonnenaufgang bis Sonnenuntergang arbeiten. Das waren wir ja nicht gewohnt. Wir haben ja unsere Stunden gearbeitet. Da haben wir beschlossen, dass wir wieder zurück nach Schleswig-Holstein wollen und wir wurden dorthin wieder zurückgefahren.

Stefanie Reer: Habt ihr das alles auf eigene Kosten gemacht?

Ludwig Zimmermann: Nein, das hat der Staat gemacht. Sie haben uns wieder nach Neumünster gefahren, in die Viehhalle. Dort haben wir ein paar Tage gelegen und dann kam der Arbeitgeber und hat sich die Leute ausgesucht. Von dort aus sind wir wieder nach Warendorf gekommen. Von dort zurück, sind wir nach Mölln gekommen, nach Hornbek und dann auf das Gut Seedorf. Da waren wir 8 Tage. Dort haben wir noch ein paar Tage mitgeholfen und sind anschließend vom Arbeitsamt von Mölln nach Dalldorf vermittelt worden.

Ernst Konchak
Talgar, Kasachstan

ВОСПОМИНАНИЯ О ДЕПОРТАЦИИ ВОЛЫНСКИХ НЕМЦЕВ В 1916 г.[1]

Inhalt:
Verschickung 1916, Orennburg, Kaukasus, Charkow, Wolga, Kasachstan u. a. hauptsächlich wurden Deutsche zu Deutschen umgesiedelt. Zu Hause waren es meistens Zinsdörfer, auf dem Pachtland. Bis Charkow fuhren sie per Achse, weiter auf der Eisenbahn.

Ich bin 1903 geboren, am 29. September. Im Dorfe Iwanowitsch, Puliner Wolost, Gouvernement Wolhynien, etwa 20 km von Shitomir, Mutter von Lenin war dort geboren. Dort gewohnt bis 1905, dann gezogen nach

[1] Воспоминания писателя Э. К. Кончака о депортации волынских немцев в 1916 г. Запись Л. В. Малиновского 1973 г., Москва, расшифровка 2011 г.

Nowograd-Wolynski (2 km), ins Dorf Josefstal, das dann verschmolz mit Annette, das waren die ältesten Dörfer, 1908 feierte man das 100 Jubiläum, das waren die besten Eigentumsdörfer. 1910 war dort Ministerialschule, 3 Grippen, dann Klassen mit Fachunterricht, drei russische Lehrer und ein Deutscher, wir hatten 2 Stunden Deutsch jeden Tag, Rechnen war russisch, lutherische Religion unter Polen war nicht gebräuchlich, aber sonst lag alles zusammengestellt. Es gab auch Baptisten. Das ABC wurde nach der Fibel von Hahn zu Hause mit der Mutter gelernt, Analphabeten gab es nicht.

Mutter war in Polen, Vater in Preußen geboren, Grossmutter stammte nach Stammbuch, einer war polnisch, Kunczak, gleich Kundschafter. andererseits stammte sie von Emmanuel Bach, dem Bruder von Sebastian, das waren Orgelbauer und Musikanten, Vater hatte zwei Familiennamen, war eigentlich Ernst-Wilhelm Kontschak. «Wer nicht lernen will, der bleibt bei der Mistgabel«, sagte er. Wir waren 60% Deutsche in der Schule, der Rest waren Polen und Ukrainer. Unsere Lieder waren russisch, wir trugen Uniformen mit schwarzer Kokarde. Ich kannte kein Wort russisch, Mutter – 2–3 Wörter, daher sprach man polnisch. Es herrsche Chutorsystem, nur wir hatten geschlossene Dörfer. In der Familie waren 7 Kinder und ein Dienstmädchen. Vor dem Schlafen gab es 1–2–3 statt Gebet. Das Heft war voll von Bemerkungen «Tschto?«, aber nach einem Jahr konnte ich schon Russisch.

Es hiess weiter «In Preussen ist nichts zu beissen, in Russland ist Brot». Das war eine Losung der Kolonisten. Die Gegend war 40 x 10 km Wald, der Besitzer lebte in Frankreich. Er hatte begonnen, sein Land zu verkaufen, 100 Rubel pro Desjatin. Es gab auch Zwischenkäufer, die dann das Land an die Bauern verzinsten, In den vielen Zinsdörfern gab es sehr viel arme Menschen, die nach einem Zinsvertrag lebten. Eine Vollwirtschaft war eine Hufe von 18 Desjatin, Ukrainer hatten dort 3–4–6 Desjatin und nicht mehr, in den Zinsdörfern gab es halbe und Viertelwirtschaften. In der Annette hatten die meisten Bauern 1,5 oder 2 Hufen, auch 15–20 Kühe, ohne Dünger gab es keine Ernte, gedüngt wurde mit Gips. Es herrschte ein 4-Felder System: Kartoffel-Weizen-Roggen-Klee. «Hast du dort viele Bekannte?» – konnte man fragen, denn wir grüssten alle, wir haben uns alle vor dem Bauern verneigt… Sie trugen Holzschuhe, aber nicht selbstgemachte, sondern aus der Fabrik. Zu Hause gab es eine Trift, ´Einfahrtallee, die Häuser hatten Minimum 6 Zimmer, ihre Stellung war verschieden, Giebel – oder Trauftseite zur Strasse.

Der Krieg bedeutete das Ende der Kindheit. An der Wand klebten Kriegsbilder, in Farbe, der ältere Bruder war schon beim Militär. Die Ankömmlinge nach 1870 kamen ins Gerede. Die russischen Pfaffen hatten für die Aussiedlung gestimmt, Brief von der Front genügte als Dokument dagegen – oder man zahlte 50 Rubel an den Strashnik.

Am 15. Juni waren 40 Mann Kasaken gekommen, stiegen ab bei Neumann, Inhaber von 56 Desjatinen, schmale Strassen mit Gräben. In Slawuta bereitete man angeblich einen Aufstand. Wenn wir eine Kanone hätten, … sonntags war Markt in Nowograd-Wolynski, von den Dörfern wurden die reichsten verhaftet, fünf Mann aus dem Dorf als Geiseln. An den Türen klebten Zettel – in 10 Tagen muss du fort! Ukrainer mit 3 Rubeln in der Tasche kauften sich eine Desjatin Land, alles gewesene Handwerker.

Am 10 Juli 1915, vor der Ernte, unter Erschiessungsdrohung abgefahren. Auf den Nebenstrassen standen berittene Strashniki, die Kosaken waren aber schon fort. Wir blieben, nach drei Tagen spannte der Vater ein und wir fuhren nach, 225 Dörfer waren fort, eine Menge Menschen, Es kam zu Zusammenstössen, man sandte Telegramme an den Kaiser für 5 Rubel, man schrieb Gesuche (von Swin… Nowograd-Wolynski) schrieb ein junger Offizier für 50 Rubel, wo eine Kuh 5 R. kostete, Anzahlung war 25 R., der Rest – wenn es hilft. Er hatte drei Schreiber als Gehilfen, im Nebenzimmer stand der Papierkorb! – so sagte der Vater. Von Haus zu Haus haben sie je 5 Rubel gesammelt, Schätzung des gebliebenen Vermögens war 5 bis 10 000 Rubel, der Schreiber war ein durchgegangener Österreicher. Wir haben unsere Ernte eingebracht, sonst hat keiner abgeerntet.

Bei der Fahrerei wurde ein Strashnik mit Deichseln erschlagen und verscharrt. Nachdem waren keine Kinder zurückgekommen, unsere Mama kam 1918 zurück ohne Kinder, es waren aber 6, später hat sie noch drei geboren. Ruthenen waren aus Galizien evakuiert und in die deutschen Dörfer eingesetzt, Ernte eingebracht, Zäune waren alle zu Särgen verbaut, da brach gerade Cholera aus.

Februar 1919 auch wir raus, mit der Eisenbahn nach Orsk, 2100 Mann waren gut gefüttert und erhielten Trockenprodukte. Von Orsk sollten wir 80 km weiter in die baschkirischen Dörfer. Alle haben Tagebücher geführt, noch 3 km in ein Kasakendorf, ein Zimmer gemietet bei den Kasaken, dort bei den Kosaken wird der Tod schneller. 16–18-jöhrige mussten mit dem ersten Transport fort. Wir gingen zum Fluss Sakmara. Die Menschen waren sehr gastfreundlich, nach einer Woche mussten wir aber weiter ins Orenburgische, nach Platowka. Dort waren Betriebe, ich habe dort zwei Jahre gelernt. (Giessere, Schmiede, Wagranka, Geschirr – und Seifenfabrik, auch Einsalzbetrieb), allies war von den Finnen hochmechanisiert, 15 Arbeiter und ein Meister. Bis 1919 war ich dort, Schuhmacher gelernt.

Die Regierung, die uns zurücklässt, ist unsere Regierung! – so sagte man, Alles ging in die Rote Armee, dort wurde Geld gezahlt, Verpflichtung war zuerst 6 Monate, dann lange Verzögerung über Kuibyschew (?), dann in ein Kriegsgefangenenlager – je 340 Mann in Baracken, im Klub gepredigt von früh bis Abend in allen Sprachen! Agitation für die Rote Armee, wir sind im Ring der Fronten. Dann gingen 900 Mann von den Wolhynien nach Ufa

nachher wurden alle versetzt nach Kuibyschew (fette Nudelsuppe!), 1919 waren die meisten Wolhynien schon in der Heimat. Eine Totenbaracke, die Kinder reihenweise an Typhus gestorben. Ausschweifendes Leben, das ist auch Naturgesetz. Vater auch gestorben (150 Rubel fürs Grab, ich habe ein Brett für den Sarg gefunden und ihn mit zwei jungen Mädchen zusammen begraben, ich dachte mir, dem Vater tut es gut, zwischen den Mädchen zu liegen! Zwei Brüder waren auch gekommen, sie waren in den Mennoniten-Kolonien. Weiter vorwärts ging es nicht, deutsche Okkupation und Bürgerkrieg in der Ukraine (Vater war zu früh losgefahren!). Nun habe ich alles verkauft, ein Pferd mit Stammbuch gekauft. Am 20. Januar 1920 losgefahren – Pferd unterwegs tot, im März kamen unweit von Mennonitendörfern Susanowo, Peterheimer, dann nach Ramschin. Unterwegs geschustert. Dann in dem deutschen Kanton Pretoria, höhere Klasse in der Zentralschule gemacht. Zu allem war ich fähig, Holzlager aufgebrochen (dort wurde Holz für die Lokomotive gelagert), Schnitzerei gemacht, in zwei Stunden zum Offizier ausgebildet, das war aber nur ein Missverständnis.

Arbeiterrat von Orenburg kam da an mit Gewehren, Kriegsgefangene gingen alle zu den Bolschewiki, Arbeiter waren aber keine Flüchtlinge. Zu Beginn des Krieges waren alle ausländischen Zivilisten interniert. Einige tausend Männer, 25 Ingenieure und Techniker, sie wohnten alle in Pokrowka. Dort Hennenzucht organisiert, auf die Felder (?) getrieben, auch als Knechte gearbeitet. 4 Rubel den Monat hatten Österreicher bekommen, das reichte für Machorka, jedes Jahr neu eingekleidet in Orenburg. Zivilinternierte bekamen 25 Rubel pro Monat (1915).

Bei den Mennoniten war alles per «du», Fräulein Margarete und «Sie», das war was. Schwangere «Braut» zurückgefahren (von den Kriegsgefangenen). Duttow (Kasakenataman – L. M.) kam einige Male, wurde am Ende geschlagen. Gerücht war, 10 000 Rote kommen!

Rogow war im Kriege steinreich geworden mit Häftlingsarbeit, vor der Entlassung aber immer totgeschlagen, In Popowka in dem Traktir 10–12 -jährige für 10 Rubel pro Monat gearbeitet (dreistöckiges Haus als Gaststätte), das waren Arbeiter aus diesem Ort. Durch Selbstjustiz waren 12 Mann getötet, dann wurde ein Kommissar eingesetzt. Mennonitendörfern waren neutral. Mein Bruder war in der Roten Armee, als Schüler wurde er gefasst, er hat das Gewehr genommen. Drei Kosakendörfer wurden niedergebrannt, dann hörte jede Schiesserei auf, ganze Schiesserei war aber an der Bahn.

Pferde abgenommen, Stammbuch, alles fort in und bei Pugatschew. An der Wreiul (?) vorbeigefahren, Mit 16 nach all den Berufserfahrungen zurück zu Hause. Arbeitslos und beinah verhungert! Als Knecht in der Schmiede habe ich für das Jahr Arbeit 50 Pud Roggen erhalten, dann in die pädagogische Schule gegangen nach Nowograd-Wolynski, 1925 die Mittelschule beendet – alle Lehrer waren Reichsdeutsche. Alle Schulen

waren voll von Immigranten, auch in Pretoria. Puliner Archiv in Shitomir nicht da – wo ist meine Geburtsurkunde? Dann war ich zwei Jahre in der Armee, in die Militärschule eingereicht in Tscherkassy, ein Jahr war dort in der Artillerieschule, dann zwei Jahre Lehrer in Pulin, deutsche Schule mit einem Drittel deutscher Schüler, dort war auch ein deutscher Dorfrat, geschaffen im Züge der Arbeit mit den nationalen Minderheiten.

1930 trat ich in das Institut in Odessa ein, beendigt (ohne Ferien) , lebte nicht verheiratet mit Schütz-Dorofeewa, hatten drei Kinder, Verwandte leben in Dneprodsershinsk. Dann ging ich nach Halbstadt-Prischib, dort war ich Lehrer für Deutsch und Literatur. Direktor war J. Schuder, dort habe ich 1930–1937 im Technikum gearbeitet.

Bei Odessa im deutschen Rayon waren wohl 100% kollektiviert. Dann «Golovir» (Golodomor? – L. M.). Politemigranten waren eine gewaltige Hilfe. Zeitschrift «Sturmschritt», Redakteur Rabitsch, sein Roman über Internationalisten wurde gefilmt – «399 – Panzerzug Lichtenauer».

Kolonne von Frauen aus Selz für Sowjetmacht aber gegen Kollektivierung. Batraken und Armbauern sind ausgetreten, Mittelbauern nicht ausgetreten. Wir – nicht zugelassen. (1930)

1930 machte ich päd. Praxis als Schulinspektor in den Mennonutenkolonien, 250 Knechte in vielleicht 3 000 Wirtschaften, eine ganze Stadt, Wochenlange Versammlungen mit den Ausgetretenen. Gust. Fichtner machte daraus eine Erzählung.

Nun kam neu Jahr als Versuch, ob ich selbst als Wirt wirken kann!, Ein Jahr sich als eigener Herr fühlen! Nur Hose und Schuhe, dann gehe ich in den Kolchos!

«Wie lange wird das dauern mit den Kolchosen?» Antwort – die bleiben ewig! Erde essen werde ich, aber nicht verschicken nach Solovki, sagten die Bauern. Durch die Entkulakisierung wurde allgemeine Kollektivierung gemacht. Grosse Komsomolorganisation gab es in Mannheim, dort habe ich den 1. Mai durchgeführt, war dort Dorfratmitglied. In den deutschen Sektionen war die Sprache gemischt! Kanonenrohr! Reiter! Er schimpft – im Bühnenstück – auf der Strasse bellen die Hunde!

Dann war ich Desjatnik, 20 Jahre in Norilsk gearbeitet. Goldwäscherei! Vergiftet, schon im Totenhaus gelegen, Gedächtnisschwund, war Maler im Kulturzentrum, «7 Bilder in der Tretjakowka» (?) – lernte von den Schülern.

Anm. des Schreibers: diese Erinnerungen wurden im Gasthaus in Moskau zwischen Tür und Angel schnell niedergeschrieben, haben aber einen besonderen historischen Wert und sollen deshalb trotz möglicher Fehler (die Entzifferung erfolgte nach fast 40 Jahren!) für die Nachwelt erhalten bleiben. Original der Niederschrift steht in meinem Archivheft M-1973, Bl. 1–13

L. Malinowski, 2011.

НАШІ АВТОРИ / UNSERE AUTOREN

1. **Агасієв Ікрам Керімович** – доктор історичних наук, провідний співробітник Інституту історії Національної Академії наук Азербайджану, професор Бакинського університету бізнесу, м. Баку, Азербайджан.
2. **Айсфельд Альфред** (Eisfeld Alfred) – доктор, виконавчий директор Ґеттінґенського дослідницького центру, м. Ґеттінґен, ФРН.
3. **Айсфельд Ольга Володимирівна** (Eisfeld Olga) – історик-архівіст, м. Ґеттінґен, ФРН.
4. **Бельтер Рудольф** (Belter Rudolf) – пенсіонер, м. Вінніпег, Манітоба, Канада.
5. **Бенерт Річард** (Benert Richard) – доктор філософії Ph.D. з європейської історії, президент Товариства німецької генеалогії у Східній Європі (Society for German Genealogy in Eastern Europe (SGGEE), м. Боземан, Монтана, США.
6. **Берзіня Іванда Ілмарівна** – магістр історії, докторант, заступник директора Департаменту менеджменту документів та архівних інституцій Національного архіву Латвії, м. Рига, Латвія.
7. **Бібердорф Давід (**Biberdorf David**)** – доктор, оптометрист, дослідник університету Північної Дакоти, м. Гранд Форкс, Північна Дакота, США.
8. **Бобильова Світлана Йосипівна** – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, директор центру українсько-німецьких досліджень, м. Дніпропетровськ, Україна.
9. **Бютов Едуард** (Bütow Eduard) – голова Товариства бузьках голендрів, м. Шверін, ФРН.
10. **Венгер Наталія Вікторівна** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ, Україна.
11. **Вітренко Валентин Володимирович** – викладач німецької мови Новоград-Волинської міської гімназії імені Лесі Українки, голова Новоград-Волинського міськрайонного осередку Національної спілки краєзнавців України, м. Новоград-Волинський, Україна.
12. **Вольф Вальдемар** (Wolf Waldemar) – пенсіонер, м. Берлін, ФРН.
13. **Гешеліна Тетяна Борисівна** – методист іноземних мов відділу гуманітарних дисциплін Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк, Україна.
14. **Грибок Олена Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна.
15. **Дік Йоганес** (Dyck Johannes) – директор Інституту теології та історії Боннської біблійної семінарії, м. Біллефельд, ФРН.

16. **Жук Оксана Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету, м. Луцьк, Україна.
17. **Зек Богдан Миколайович** – аспірант кафедри кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна.
18. **Іваненко Оксана Анатоліївна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, м. Київ, Україна.
19. **Качараба Степан Петрович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.
20. **Кіріллов Віктор Михайлович** – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних та соціально-економічних наук філіалу Російського державного професійно-педагогічного університету в м. Нижній Тагіл, Росія.
21. **Клат Манфред** (Klatt Manfred) – член правління Історичного товариства «Волинь», м. Гіфхорн, ФРН.
22. **Козярчук Леонід Леонідович** – краєзнавець, с. Дубище Рожищенськокго району Волинської області.
23. **Кондратюк Григорій Миколайович** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії «Кримського інженерно-педагогічного університету», м. Сімферополь, Україна.
24. **Кончак Ернст** (Konchak Ernst) – письменник, м. Талгар, Казахстан.
25. **Корнейко Тетяна Олександрівна** – начальник відділу міжнародних зв'язків Луцького національного технічного університету, м. Луцьк, Україна.
26. **Коршунова Людмила Іванівна** – начальник відділу Міністерства освіти Іркутської області, м. Іркутськ, Росія.
27. **Костюк Михайло Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету, м. Луцьк, Україна.
28. **Крамар Юрій Вікторович** – доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна.
29. **Кретінін Сергій Володимирович** – доктор історичних наук, професор, Директор філіалу Російського державного соціального університету в м. Воронеж, Росія.
30. **Кузнєцов Вячеслав Михайлович** – підприємець, віце-президент громадської організації «Інститут європейської інтеграції», м. Луцьк, Україна.

31. **Кьоніг Герхард** (König Gerhard) – голова Історичного товариства «Волинь», м. Айзенах, ФРН.
32. **Маліновський** Лев Вікторович – доктор історичних наук, професор кафедри правознавства та методики викладання соціально-економічних дисциплін історичного факультету Алтайської державної педагогічної академії, м. Баранул, Росія.
33. **Манц Вальтер** (Manz Walter) – заступник голови Історичного товариства «Волинь», м. Гернроде, ФРН.
34. **Мєшков Дмитро Юрійович** – доктор, науковий співробітник університету Фрайбурга, м. Фрайбург, ФРН.
35. **Міллер Дональд** (Miller Donald N.) – пенсіонер, Доктор служіння, колишній пастор баптистської церкви, засновник благодійного фонду «Місія самарян в Україні», дослідник історії волинських німців, м. Хілсборо, Орегон, США.
36. **Надольська Валентина Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна.
37. **Неліпович Сергій Геннадійович** – кандидат історичних наук, начальник архівного управління Адміністрації міського округу Балашиха, м. Балашиха, Росія.
38. **Нойман Рональд (**Neumann Ronald**)** – пенсіонер, м. Фройденберг-Бохсталь, ФРН.
39. **Пічуков Віктор Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Білорусі Гомельського державного університету ім. Ф. Скорини, м. Гомель, Білорусь.
40. **Плєве Ігор Рудольфович** – доктор історичних наук, професор, ректор Саратовського державного технічного університету, м. Саратов, Росія.
41. **Положевець Григорій Федорович** – пенсіонер, учасник Великої Вітчизняної війни, м. Бердичів, Україна.
42. **Пясецький Вальдемар Едуардович** – краєзнавець, м. Луцьк, Україна.
43. **Разінков Сергій Львович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи, управління і права філіалу Російського державного професійно-педагогічного університету в м. Нижній Тагіл, Росія.
44. **Романюк Неля Йосипівна** – доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук Житомирського національного агроекологічного університету, м. Житомир, Україна.
45. **Студінський Володимир Аркадійович** – доктор історичних наук, кандидат економічних наук, професор кафедри політичної економії обліково-економічних факультетів ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана», м. Київ, Україна.

46. **Суліменко Олександр Григорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології, Житомирського національного агроекологічного університету, м. Житомир, Україна.
47. **Ходченко Олена Євгеніївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ, Україна.
48. **Цаан Андрій** (Zaan Andreas) – інженер-конструктор фірми «Ауді», м. Інгольштадт, ФРН.
49. **Ціммерман Людвіг** (Zimmermann Ludwig) – пенсіонер, с. Дальдорф Шлезвіг-Гольштейн, ФРН.
50. **Цісар Андрій Миколайович** – асистент кафедри німецької філології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна.
51. **Чернова-Дьоке Тамара Миколаївна** – кандидат історичних наук, м. Берлін, ФРН.
52. **Шкляєва** Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету, м. Луцьк, Україна.
53. **Шульга Світлана Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна.
54. **Шульц Райнгольд** (Schulz Reinhold) – письменник, м. Гіссен, ФРН.
55. **Яцунова Наталія Анатоліївна** – аспірантка кафедри кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування, м. Рівне, Україна.

Наукове видання

Німці в історії Волині

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1—2 жовтня 2015 р.

(Українською, російською, німецькою та англійською мовами)

Наукове редагування Михайла Костюка
Літературне редагування українською та російською Лариси Тихої
Літературне редагування німецькою Олени Грибок
Літературне редагування англійською Алли Губіної
Технічний редактор Катерина Черняк
Комп'ютерна верстка Катерини Черняк
Переклад німецькою Норберта Краллеманна
Відповідальна за випуск Світлана Цех

Здано до набору 14.12.2015. Підписано до друку 11.02.2016.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 34,20. Обл.-вид. арк. 21,34.
Наклад 200 пр. Зам. 16-02/16.

Поліграфічно-видавничий дім «Твердиня»
п/с-9, м. Луцьк-21, 43021.
Тел.: (050) 295 02 50
e-mail: tverdyna@gmail.com
http://tverdyna.ucoz.ua

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
ДК № 2030 від 14.12.2004 р.

Друк: СПД Гадяк Ж. В.
вул. Привокзальна, 12, м. Луцьк, 43021

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 3585 від 22.09.2009 р.

Н 67 **Німці в історії Волині.** Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. / за наук. ред. М. П. Костюка. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2016. – 512 с. + іл.

ISBN 978-617-517-231-5

У книзі опубліковано матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Німці в історії Волині», яка відбулася 1–2 жовтня 2015 р. у м. Луцьку. До збірника включено доповіді учасників конференції, а також статті, надіслані на адресу її оргкомітету.

Для істориків, етнологів, соціологів, політологів, викладачів, аспірантів та студентів, краєзнавців, модераторів з історії та етнології німецьких громадських організацій, а також для всіх, хто цікавиться історією німецької національної меншини в Україні.

УДК 94 (477 82)
ББК 63.3 (4Укр–4Нім)

Deutsche in der Geschichte Wolhyniens. Materialien der Internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz, Luzk 1.–2. Oktober 2015. Red.: M. P. Kostjuk. Luzk: Druck- und Verlagshaus «Tverdynja». 2016. 512 S.+ Illustrationen.

ISBN 978-617-517-231-5

In dem vorliegenden Buch sind die Materialien der Internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz «Deutsche in der Geschichte Wolhyniens» veröffentlicht, die vom 1. bis 2. Oktober 2015 in Luzk stattfand. Der Sammelband enthält Vorträge der Konferenzteilnehmer, sowie Beiträge, die dem Organisationskomitee zugeschickt wurden.

Der Sammelband richtet sich an Historiker, Ethnologen, Soziologen, Politologen, Lehrkräfte, Doktoranden und Studenten, Heimatforscher, Moderatoren mit Kompetenzen in den Bereichen Geschichte und Ethnologie in den deutschen gesellschaftlichen Organisationen, sowie an alle, die sich für die Geschichte der deutschen Minderheit in der Ukraine interessieren.

УДК 94 (477 82)
ББК 63.3 (4Укр–4Нім)